

chs

ISSN 2490-3604(print)
ISSN 2490-3647(online)

Godina IV • Broj 2 (8) • Maj 2019. god.
društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
U TUZLI

DHS - DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE

Časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

Izdavač:

Filozofski fakultet
Univerziteta u Tuzli
Tihomila Markovića 1
75000 Tuzla, BiH

Glavni i odgovorni urednik:

Vedad Spahić

Zamjenik glavnog i odgovornog urednika:

Edna Klimentić

Urednički odbor:

Mirza Mahmutović
Adisa Imamović
Tamara Efenčić-Spahić
Hariz Šarić
Izet Šabotić
Vedada Baraković
Adib Dozić
Jasmina Đonlagić
Azra Bešić
Refik Bulić
Vanda Babić
Dijana Tiplić
Tatjana Vulić
Sead Alić
Anera Ryznar
Vladimir Vojinović

Naučni odbor:

Keith Doubt, Wittenberg University, USA
David Elmer, Harvard University, USA
Peter McMurray, University of Cambridge, UK
Enisa Pliska, Europa-Universität Flensburg, Germany
Krystyna Pieniążek-Marković, Adam Mickiewicz University, Poznan, Poland
Alenka Šauperl, University of Ljubljana, Slovenia
Samo Fošnar, University of Maribor, Slovenia
Mario Brdar, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Danijela Majstorović, Univerzitet u Banja Luci
Vladislava Gordić-Petković, Univerzitet u Novom Sadu
Miroslav Brkić, Univerzitet u Beogradu
Esat Harmanci, University of Kocaeli, Turkey
Viktorija Car, Sveučilište u Zagrebu
Jelenka Vočkić-Avdagić, Univerzitet u Sarajevu
Amela Mujagić, Univerzitet u Bihaću
Jure Zovko, Sveučilište u Zagrebu
Sanela Mešić, Univerzitet u Sarajevu
Darko Gavrilović, Univerzitet u Novom Sadu
Adnan Velagić, Univerzitet "Džemal Bijedić" Mostar
Omer Hamzić, Univerzitet u Travniku
Mateo Žagar, Sveučilište u Zagrebu
Tanja Kuštović, Sveučilište u Zagrebu

Design:

Maja Hrvanović

Tehnička priprema:

Rešad Grbović

Štampa:

Tiraž: 200

Izlazi najmanje dva puta godišnje.

UDK 3+009

ISSN 2490-3604 (print)
ISSN 2490-3647 (online)

DHS

DRUŠTVENE I HUMANISTIČKE STUDIJE
časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli

SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES
Journal of the Faculty of Humanities and Social Sciences

Godina IV
Broj 2 (8)

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli
Faculty of Humanities and Social Sciences of the University of Tuzla
Tuzla, maj 2019.

SADRŽAJ

CONTENTS

BOSNIстика

Dijana Hadžizukić

PITANJA IDENTITETA U ROMANIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE
KNJIŽEVNOSTI U DIJASPORI / THE QUESTIONS OF IDENTITY IN
THE NOVELS OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN DIASPORA 13

Šeherzada Džafić

PO/ETIKA STIHA – KATARZA ČITATELJA KROZ KATARZE LIRSKIH
SUBJEKATA: OGLED O PJESNIŠTVU RAMIZA HUREMAGIĆA /
PO/ETHICS OF VERSE – THE CATHARSIS OF READER THROUGH THE
CATHARSES OF LYRICAL SUBJECTS 33

Elmir Spahić

RAT KAO UNIVERZALIJU U ANTIRATNOJ ETICI ROMANA *ISTOČNO
OD ZAPADA* VLADE MRKIĆA / WAR AS A UNIVERSALITY IN THE
ANTI-WAR ETHICS OF THE NOVEL *EAST FROM THE WEST*
(ORIGINAL: *ISTOČNO OD ZAPADA*) BY VLADO MRKIĆ 45

Amela Bajrić

SEMANTIČKE GRUPE ORIJENTALIZAMA U PRIPOVIJECI “NOĆ U
VEZIRSKOM GRADU” SKENDERA KULENOVIĆA / SEMANTIC
GROUPS OF ORIENTALISMS IN NARRATIVE “NIGHT IN THE
VEZIR’S TOWN” OF SKENDER KULENOVIC 53

ANGLISTIKA

Edin Dupanović

CLASS-CHANGING PREFIXES IN THE ENGLISH LANGUAGE / ENGESKI
PREFIKSI KOJI MIJENJAJU LEKSIČKU KATEGORIJU SVOJE BAZE 73

Selma Veseljević

MAD ABOUT THE BOY: THE PHENOMENON OF FICTIONAL AUTOBIOGRAPHY /
LUDA ZA NJIM: FENOMEN FIKTIVNE AUTOBIOGRAFIJE 89

Lejla Aljukić

A STEEP AND ROCKY PATH TO BREXIT: CREATIVE METAPHORS IN BRITISH
POLITICAL DISCOURSE ON BREXIT / *STRM I KAMENIT PUT KA BREXITU*:
KREATIVNE METAFORE U BRITANSKOM POLITIČKOM
DISKURSU O BREXITU 103

Mirjana M. Kovač, Ana Sarić

UČESTALOST NELEKSIKALIZIRANIH POŠTAPALICA U PONOVLJENOME
ZADATKU / THE FREQUENCY OF NON-LEXICALIZED FILLERS IN
THE REPEATED TASK 123

TURKOLOGIJA

Merima Grabčanović

SINONIMI U ROMANU *MASÜMIYET MÜZESİ* ORHANA PAMUKA /
SYNONYMS IN NOVEL *MASUMIYET MÜZESİ* BY ORHAN PAMUK 135

Edina Nurikić, Melinda Botalić

UTJECAJ SREDINE NA MUŠKE RODNE ULOGE U ROMANU *ČAST (ISKENDER)*
ELIF ŞAFAK / THE IMPACT OF ENVIRONMENT ON MALE GENDER
ROLES IN THE NOVEL *HONOR (ISKENDER)* BY ELIF SHAFK 153

SOCIOLOŠKE I KULTURALNE STUDIJE

Adnan Džafić, Nezir Krčalo

BOSANSKI IDENTITET - RAZARANJE PARADIGME MULTILATERALNOSTI? /
BOSNIAN IDENTITY - DESTRUCTION OF PARADIGM OF MULTILATERALITY? 169

Davor Vidaković

SAVREMENA ZANIMANJA, IZAZOVI I (RE)KONSTRUKCIJA SOCIOLOGIJE
RADA U VREMENU DRUŠTVENE TRANZICIJE / CONTEMPORARY
PROFESSIONS, CHALLENGES AND (RE)CONSTRUCTION OF SOCIOLOGY
OF WORK IN THE TIME OF SOCIAL TRANSITION 185

Gordana Bandalović, Antonia Popić

DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA U SUVREMENOJ HRVATSKOJ OBITELJI –
PRIMJER GRADA SPLITA / WOMEN’S SOCIAL POSITION IN CONTEMPORARY
CROATIAN FAMILY – EXAMPLE OF THE CITY OF SPLIT 203

Matea Butković, Ester Vidović

STUDENT TEACHERS’ VIEWS ON RACIAL NOMENCLATURE AND ITS
PRESENCE IN CHILDREN’S LITERATURE / POGLEDI STUDENATA
UČITELJSKOG STUDIJA NA RASIZAM I RASNU NOMENKLATURU
U DJEČIJOJ KNJIŽEVNOSTI 225

Sara Antonini, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović

POVEZANOST STAVOVA SPORTAŠA O SPORTU S NJIHOVOM IZLOŽENOŠĆU
RAZLIČITIM OBLICIMA FIZIČKOG NASILJA / RELATION BETWEEN
ATHLETES’ ATTITUDES ON SPORTS AND THEIR EXPOSURE TO VARIOUS
FORMS OF PHYSICAL VIOLENCE 249

POLITOLOŠKE TEME

Elma Huruz

POLITIČKA KULTURA I STRANAČKI PLURALIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI /
POLITICAL CULTURE AND PARTY PLURALISM IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA 271

Jasmin Hasanović

IZVANPOLITIČKE DISPERZIJE POLITIČKE MOĆI I MOGUĆNOST ZA NOVU
KRATOLOGIJU / EXTRAPOLITICAL DISPERSION OF POLITICAL POWER
AND POSSIBILITIES FOR A NEW CRATOLOGY 283

Adi Maslo

COMMUNICATING VALUES IN A COMPLEX SOCIETY – A FRAME ANALYSIS
OF ADDRESSES OF POLITICAL LEADERS IN THE CAMPAIGN FOR 2018
GENERAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA / KOMUNICIRANJE
SISTEMA VRIJEDNOSTI U KOMPLEKSNOM DRUŠTVU: ANALIZA
FREJMOVA OBRAĆANJA POLITIČKIH LIDERA U TOKU KAMPANJE
ZA OPĆE IZBORE 2018. U BOSNI I HERCEGOVINI 295

PRAVNA MISAO

Vesna Kazazić, Dženeta Omerdić

ELEMENTI DEMOKRATIJE U (POST)DEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI /
ELEMENTS OF DEMOCRACY IN (POST)DEYTON
BOSNIA AND HERZEGOVINA 311

OGLEDI IZ FILOZOFIJE

Dželaludin Hodžić

RAZUMIJEVANJE PRAVA I BIOETIKE PREMA FILOZOFIJI PRAVA RONALDA
DWORKINA – POJMOVI, ZNAČAJ I DOMAŠAJ / UNDERSTANDING THE
RELATIONSHIP OF LAW AND BIOETHICS FROM RONALD DWORKIN'S
PHILOSOPHY OF LAW – IDEAS, SIGNIFICANCE AND SCOPE 331

Ivica Musić, Mate Penava

BAVI LI SE ZNANOST ISTINOM: PERSPEKTIVA EDE PIVČEVIĆA / DOES
SCIENCE DEAL WITH THE TRUTH: THE PERSEPCTIVE OF EDO PIVČEVIĆ 349

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Sanja Nikolić

INTERKULTURALNA TRANSFORMACIJA ŠKOLE U REPUBLICI SRBIJI –
SIGNIFIKANTNA REGULATIVA / INTERCULTURAL TRANSFORMATION OF
SCHOOL IN REPUBLIC OF SERBIA – SIGNIFICANT REGULATIONS 365

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Vanesa Delalić

KREATIVNOST U NASTAVI MOJE OKOLINE / CREATIVY IN
“MY ENVIRONMENT” (NATURE AND SOCIETY) CLASSES 387

Сандра Савић

МЕТОДИЧКИ ПРИСТУП ОБРАДИ АТРИБУТА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ /
METHODICAL PROCESSING OF ATTRIBUTE IN ELEMENTARY SCHOOL 409

PRILOZI IZ PSIHOLOGIJE

Lejla Halilović

KOGNITIVNO-BIHEVIORALNI MODEL U TRETMANU GENERALIZIRANOG
ANKSIOZNOG POREMEĆAJA / COGNITIVE BEHAVIORAL MODEL FOR
TREATMENT OF GENERALIZED ANXIETY DISORDER 429

PRIKAZI

Selma Đuliman

GOVOR I ŠUTNJA U NOVIM PRAGMALINGVISTIČKIM INTERPRETACIJAMA
BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI (SABINA BAKŠIĆ, ALENA ČATOVIĆ,
*KNJIŽEVNA BAŠTINA BOSNE I HERCEGOVINE NA OSMANSKOM TURSKOM
JEZIKU: PRAGMATIČKA DIMENZIJA*, UNIVERZITET U SARAJEVU -
ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO, 2019.; HALID BULIĆ, *PRAGMATIČKI
ASPEKTI ROMANA PONORNICA SKENDERA KULENOVIĆA*, INSTITUT ZA
BOSANSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST, TUZLA, 2018.) 443

Jasmina Đonlagić

POBJEDA KULTURE U PROSTORU GUBITKA (VAHIDIN PRELJEVIĆ, *NAKON
IMPERIJE*, KDBH "PREPOROD", ZAGREB, 2018) 449

Amel Suljić

ROMAN I ZNANOST ILI KAKO SE RASPA(DA)LA SLIKA CJELOVITOG
SUBJEKTA I SVIJETA (EDIN POBRIĆ, *ROMAN I MANIRIZMI MODERNE –
ZNAK I ZNANJE*, CENTAR SAMOUPRAVA, SARAJEVO, 2018) 453

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

BOSNISTIKA

Dijana Hadžizukić

PITANJA IDENTITETA U ROMANIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE
KNJIŽEVNOSTI U DIJASPORI/ THE QUESTIONS OF IDENTITY IN
THE NOVELS OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN DIASPORA 13

Šeherzada Džafić

PO/ETIKA STIHA – KATARZA ČITATELJA KROZ KATARZE LIRSKIH
SUBJEKATA: OGLED O PJESNIŠTVU RAMIZA HUREMAGIĆA /
PO/ETHICS OF VERSE – THE CATHARSIS OF READER THROUGH
THE CATHARSES OF LYRICAL SUBJECTS 33

Elmir Spahić

RAT KAO UNIVERZALIJA U ANTIRATNOJ ETICI ROMANA *ISTOČNO
OD ZAPADA* VLADE MRKIĆA / WAR AS A UNIVERSALITY IN THE
ANTI-WAR ETHICS OF THE NOVEL *EAST FROM THE WEST*
(ORIGINAL: *ISTOČNO OD ZAPADA*) BY VLADO MRKIĆ 45

Amela Bajrić

SEMANTIČKE GRUPE ORIJENTALIZAMA U PRIPOVIJECI "NOĆ U VEZIRSKOM GRADU" SKENDERA KULENOVIĆA/SEMANTIC GROUPS OF ORIENTALISMS IN NARRATIVE "NIGHT IN THE VEZIR'S TOWN" OF SKENDER KULENOVIC	53
--	----

UDK 821.09:314.743(497.6)
314.743:821(497.6).09-31

Primljeno: 20. 10. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Dijana Hadžizukić

PITANJA IDENTITETA U ROMANIMA BOSANSKOHERCEGOVAČKE KNJIŽEVNOSTI U DIJASPORI

U tekstu su analizirani romani Aleksandra Hemona *Nije ovo tvoje* (2018), Bekima Sejranovića *Dnevnik jednog nomada* (2017) i Semezdina Mehmedinovića *Me' med, crvena bandana i pahuljica* (2017) kao najnovija književna ostvarenja bosanskohercegovačkih autora u egzilu. Polazeći od pretpostavke da svaki od ovih romana donosi topose emigrantske literature kao što su granični identitet, kulturna nostalgija, nomadsko stanje, protagoniste koji su socijalni autsajderi, propitujemo međusobne sličnosti i razlike među romanima, kao i promjene unutar svakog od opusa pojedinačno. S obzirom da je proza koju stvaraju spomenuti autori zasnovana na stvarnosti, te kombinaciji fikcijskog i faksijskog, u analizi su bile nezaobilazne neke biografske činjenice i fragmenti iz intervjua koji se dotiču teme iseljništva i njihove pozicije u novoj domovini i novom jeziku.

Ključne riječi: Aleksandar Hemon; Semezdin Mehmedinović; Bekim Sejranović, egzil; autobiografska proza; identitet

UVOD: O FLUIDNIM, HIBRIDNIM I POLICENTRIČNIM IDENTITETIMA KNJIŽEVNOSTI U EGZILU

I ne plašim se promjena, ničega se ne plašim. Meni se već sve dogodilo.

S obzirom na narastanje migrantske književnosti, sve je više i tekstova koji se bave djelima književnika u emigraciji, odnosno, transnacionalnom književnošću koja je krajem 20. i u 21. vijeku postala globalni fenomen čiji prestiž konkurira mo-

nolingvalnim nacionalnim književnostima kakve poznajemo od 19. vijeka. Umjetnost druge polovine 20. vijeka je sa postmodernom kulturom, filozofijom i književnošću progovorila o decentriranom subjektu u raspršenom svijetu u kojem je identitet kulturni konstrukt i/ili proizvod jezika i različitih politika moći. Dodamo li tome informacijsko-tehnološki napredak, globalizaciju, nomadski način života i velike migrantske talase 21. vijeka, kompletirat ćemo skup činilaca jednog globalnog ambijenta u kome identitet koji više nije određen ni geografijom ni historijom ni kulturom jednog prostora. Identitet savremenog čovjeka opisujemo unutar pojmovnih kategorija fluidnosti, premještanja, hibridnosti i liminalnosti, uz generalni stav da identitet sadrži koliko mišljenje nas o samima sebi, toliko i drugih o nama. U savremenoj literaturi identitet se najčešće definira kao relacijski koncept, a kontekstu širenja globalizacije i odgovora na nju i kao vrsta otpora, kroz *naglašenu kulturalizaciju identiteta*. Drugim riječima, „Možemo ga relativizirati, ali ne i apsolutno ukinuti. Možemo ga apsolutizirati, ali ne i spasiti od relativizacije. [...] Identitet nije ni puka fikcija ni homogeni entitet“ (Kalanj 2010: 120). Jer, da je tek puka fikcija ne bi bio toliko važan.

U tekstu „Razmišljanja o egzilu“ Edward Said egzil vidi kao „neizlječivo svjetovan i nepodnošljivo povijestan; ljudska ga bića donose drugim ljudskim bićima i upravo je egzil, poput smrti, ali bez konačnog milosrđa smrti, otrgnuo milione ljudi od onoga što im pružaju tradicija, obitelj i zemljopis“ (Said 2005). Kada je u pitanju bosanskohercegovačko tlo, slobodno možemo reći da nema raseljenijeg prostora, kako lokalno, tako unutar novostvorenih balkanskih država, a zatim i širom svijeta. Ono što je postmodernost učinila na globalnom nivou (kriza identiteta na ličnom, nacionalnom i općekulturnom nivou) na prostoru Balkana su dodatno usložnili ratovi s kraja XX vijeka. S postmodernističkim disperzijama ali i historijskim raspadom velike jugoslovenske socijalističke priče, pojavile su se brojne „male priče“ koje su se htjele nametnuti kao nove „velike priče“, jer kriza i neizvjesnost nacionalnog, kulturalnog i ličnog identiteta neizostavno dovodi do jačanja svijesti o vlastitoj posebnosti. Pozivajući se na niz referentnih autora na to ukazuje i Vedad Spahić prepoznajući slične pojave ne samo u ovdašnjim regionalnim okvirima nego i na općem, mundijalnom planu, gdje se kao kontratrend identitetskom rastakanju prouzrokovanom globalizacijom javlja jednako snažan refleks okretanja etnicitetu i esencijalističkim formatima kolektivnog i individualnog sopstva (Spahić 2016: 119). Analogno tome, ukoliko se pojedinac nađe u drugoj/tuđoj kulturi, koja relativizira njegov identitet, on još jače traga za njim. Brojni značajni autori bosanskohercegovačke književnosti – Irfan Horozović, Dževad Karahasan, Zilhad Ključanin,

Stevan Tontić, Mile Stojić, Igor Štiks, Andrej Nikolaidis, Miljenko Jergović, Semezdin Mehmedinović, Aleksandar Hemon, Refik Ličina, Bekim Sejranović, Kemal i Sead Mahmutefendić... – bježeći od rata ili progona određeno vrijeme proveli su van Bosne i Hercegovine. Neki od njih su se vratili, dok su drugi ostali u svojim novim domovinama. Autori koji nas zanimaju u ovom istraživanju su Aleksandar Hemon, Semezdin Mehmedinović i Bekim Sejranović. Odabrani su jer pišu djela visoke umjetničke vrijednosti, zahvaljujući kojima su i u novim sredinama prepoznati kao značajni književnici. Tom prvom zajedničkom imenitelju pridružuje se drugi, diferencijalni, razlog našeg interesa za romane ovih pisaca – to su njihove različite biografije i razlozi odlaska, a onda i (ne)povratka.

Aleksandar Hemon se 1992. u SAD zatekao na studijskom boravku, pratio ratna dešavanja u Bosni, osobito rodnom Sarajevu, ali sve do 1995. nije napisao ništa. Nije se vratio i danas piše na engleskom jeziku. U jednom od intervjuja za Guardian je rekao: „Nisam mogao pisati na bosanskom, jer sam bio odsječen, i to je bilo traumatično. Hodao sam, slušao, pušio i radio poslove na kojima nisam mogao ništa osim misliti o onom što sam izgubio. Bio sam odsječen od mog jezika, prijatelja koji su se raspršili, bez kontakta s njima. Morao sam potpuno izmisliti svoj život“¹. Danas Hemon smatra da ne živi između dva prostora nego je „u umnom prostoru gdje se ta dva prostora preklapaju“ što predstavlja u određenom smislu privilegiranu poziciju.

Semezdin Mehmedinović je rođen u Kiseljaku kod Tuzle, ali je studirao i živio u Sarajevu u kojem je proveo i rat. Iz Sarajeva je otišao u oktobru 1995. Godine 1996. traži azil u Americi, a njegova knjiga *Sarajevo blues* (1998) jedna je od kulturnih književnih svjedočanstava o Sarajevu pod opsadom. Nije se vratio. U svom posljednjem romanu *Me'med, crvena bandana i pahuljica* je, između ostalog, napisao: „A završio sam kao zatočenik na velikom kontinentu, sam i bez sagovornika. Stranac. I još sam se navikao na tu samoću, prihvatio je kao nagradu za greške koje sam u životu počinio.“ No, iz intervjuja od 04. 07. 2018. saznajemo da se Mehmedinović sada i u Sarajevu osjeća kao stranac, pa ipak, na pitanje da li će se vratiti odgovara: „Sada mogu prvi put reći kako je izvjesno da se u nekoj skoroj budućnosti vraćam, samo mi treba malo vremena da napravim reda oko sebe, da završim neke poslove, tako da se ne vratim kući kao poražen čovjek. I ne plašim se promjena, ničega se ne plašim. Meni se već sve dogodilo.“² Za razliku od Aleksandra Hemon, Mehmedinović ne piše na engleskom jeziku.

¹ <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/od-odrastanja-u-sarajevu-do-obiteljske-traume-u-americi/1202207/> (17. 01. 2019.)

² <https://www.urbanmagazin.ba/semzdin-mehmedinovic-meni-se-vec-sve-dogodilo/> (17. 01. 2019.)

Konačno, Bekim Sejranović rođen je u Brčkom, školovao se u Rijeci, a onda 1993., zbog nemogućnosti da nastavi studij ali i moguće deportacije iz Republike Hrvatske čiju domovnicu nije imao, odlazi za Norvešku. Kao pravi savremeni nomad Sejranović je živio u Kristiansandu, a zatim studirao, radio i živio u Oslu. Od 2011. do 2014. godine živio je u Ljubljani, a od 2015. u Zagrebu sa povremenim odlascima u Oslo. Roman *Tvoj sin Haklberi Fin* je 2015. objavio najprije na norveškom jeziku, ali, kako sam kaže, iz finansijskih razloga, dok sve ostalo piše i objavljuje na hrvatskom standardnom jeziku. Za Norvešku ovaj autor kaže da je *i voli i ne voli* – baš kao i Bosnu, no već u narednoj rečenici intervjuja kaže: „Stvari koje ne volim kod nas isto kritiziram, naprimjer korupciju i nacionalizam“³. Podvlačimo riječi kod nas, jer i nakon više od dvadeset godina života u Norveškoj Sejranovićev svijet se dijeli na *nas* i *njih*. Na pitanje gdje se danas osjeća najsretnijim Sejranović kaže da je to *na brodu, na Savi*, dakle, u Brčkom! On Norvešku nije izabrao nego je to bila jedina zemlja koja je još primala izbjeglice, ostale zemlje su već bile zatvorile svoje granice.

Dakle, Sejranović je izbjeglica, Mehmedinović i Hemon iseljenici. Za razliku od Irfana Horozovića i onih književnika koji su se po prestanku rata odmah vratili u Bosnu i Hercegovinu, Mehmedinović je iz Bosne tek tada otišao. I Mehmedinović i Sejranović planiraju povratak u dogledno vrijeme. Samo je Hemon svoju kuću u jeziku našao izvan maternjeg, druga dvojica nisu. Mehmedinović je osjetio rat na svojoj koži ostali nisu; Sejranović i Hemon nisu birali zemlju u koju će otići, a Mehmedinović jeste. Niko od njih nije egzilant u klasičnom smislu poput Nabokova, Složenjicina, Ruždija i drugih, jer održavaju stalnu komunikaciju sa domovinom, pa je i upotreba pojma egzilant u radu na određen način izbor pod inercijom njegova sveprisustva u književnoj teoriji i kritici, a u nedostatku adekvatnije riječi kojom bismo obuhvatili zajedničko značenje riječi prognanik, izbjeglica i iseljenik. Zajednički su im djetinjstvo i bosanski korijeni, a različite poetike. Svi oni, uostalom kao i svi mi, žive u savremenom svijetu svojevrsne izmještenosti, multipliciranih identiteta, kulturnog preklapanja (danas se čini nemogućim ‘šantićevski’ identitet: rođen, živio i umro u Mostaru, pisao o Mostaru i pjevao ‘ostajte ovdje’), a izmješteni ljudi u pravilu uvijek gledaju prema nazad – bilo da je to pogled k patnji ili zlatnom dobu. Bekim Sejranović kaže: „Nisam protiv toga da čovjek ima više identiteta, ako se malo razmisli o nama Bosancima, ima nas svugdje po svijetu, neki odu i probaju, neki se vrate, neki idu dalje. Takva je sudbina nas Bosanaca, rasuli smo se po

³ <https://www.lupiga.com/vijesti/razgovor-s-bekimom-sejranovicem-bosna-je-sjebana-ali-norveska-je-gora> (15. 01. 2019.)

svijetu⁴⁴. I svi u sebi, više ili manje, nose nostalgiju koja u konačnici rezultira pričom. „Nostalgija je vatra na kojoj se grije naša potreba za pričom, za svakim oblikom ličnog narativa“⁴⁵, smatra Semezdin Mehmedinović. U književnom djelu svakoga od spomenutih autora, ma koliko se međusobno razlikovali, prepoznat ćemo temeljne egzilantsko-prognaničke topose kao što su nomadsko stanje, kulturna nostalgija, gubitak osjećaja realnosti, podvojenost njihovih ličnosti ili naratora, protagoniste koji su socijalni autsajderi, odnosno, kako je napisao Soren Frank u knjizi *Migracija i literatura*, vagabundsku perspektivu, nedovršenost i rizomatičnost narativne forme, te heteroglosiju na stilističkom nivou. Frankov model migrantske literature je i razlog zašto naše razmatranje uključuje biografije autora. Naime, uz već spomenuti stilistički nivo, Frank govori i o socijalnom nivou ove književnosti koji podrazumijeva biografiju autora, biografiju karaktera, naciju odnosno hibridni identitet, te pitanja globalizacije i mobilnosti (Frank 2008). U svim djelima koja čine korpus ovog istraživanja primijetan je specifičan odnos između fikcije i faksije, te akcenat na dnevničkoj i ispovjednoj formi, kao da je život obilježen ratom, migracijom i izmještenošću u drugu kulturu sam po sebi fikcionalan. „Nema te fikcije koja može nadići stvarni život. A najbolje je kad se fikcija nadoveže na stvarnost ili obratno. Sve se može povezati pričom. Sve je priča, sve počinje sa Bio jednom jedan...“⁴⁶, kaže Sejranović. „U individualnom iskustvu, [...], biografija postaje nužan temelj identiteta, koji se neprestano proživljava i tumači kroz promjenjivi filter pamćenja. Individualna povijest obnavlja se kroz ponovljene naracije, a život se odvija kao slijed naracija“ (Melucci 2006: 71). Za književnost u egzilu općenito je karakterističan mimetičan odnos prema, uglavnom, traumatičnoj prošlosti, te evokacija kulturno semiotiziranih toposa zavičajnog svijeta.

Jednu od najpoznatijih definicija nostalgije dala je Svetlana Boym: „Nostalgija je bol usled vremenske udaljenosti i izmještanja. Restorativna nostalgija brine se za oba ova simptoma. Udaljenost se kompenzuje intimnim iskustvom i dostupnošću željenog objekta. Izmeštanje se leči povratkom domu, osobito kolektivnom. (...) Restaurativna nostalgija evocira nacionalnu prošlost i budućnost; reflektivna nostalgija je više vezana za pojedinca i kulturno sjećanje... Nostalgija prvog tipa naginje prema kolektivnim slikovnim simbolima i oralnoj kulturi. Nostalgija drugog tipa je više orijentisana prema pojedinačnom narativu koji vrednuje detalje i obilježja sjećanja,

⁴⁴ <https://www.azra.ba/intervju/46572/bekim-sejranovic-knjizevnik-zaljubljen-u-brcko-savu-od-norvezanki-sam-definitivno-odustao-od-bosanki-jos-nisam/> (17. 01. 2019.)

⁴⁵ <https://www.urbanmagazin.ba/semzdin-mehmedinovic-meni-se-vec-sve-dogodilo/> (17.01.2019.)

⁴⁶ <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/bekim-sejranovic-o-pisanju-ranama-proslosti-ovisnosti-i-zivotnom-ap-surdu-20161108> (17. 01. 2019.)

vječito odgađajući povratak kući ” (Boym 2005: 56). Reflektivna nostalgija, kao što ćemo kasnije pokazati, dominantna je u djelima Aleksandra Hemona, Semezdina Mehmedinovića i Bekima Sejranovića, te na presudan način utječe na koncepte identiteta. Izdvojit ću samo nekoliko opozicija: mi migranti / oni domicilni; mi migranti / oni u domovini; kulturno prilagođavanje / odbijanje asimilacije; opozicije i trinitete unutar poetike sjećanja na gradove kao mjesta pamćenja i vlastite identifikacije: Sarajevo / Chicago; Sarajevo / Washington; Brčko / Rijeka / Oslo... Tvorba kulturnog identiteta na kolektivnom nivou, prema Dubravki Oraić-Tolić, prolazi kroz faze *imaginacije*, *ideologiziranja*, *naturaliziranja* i *institucionaliziranja*, te „napokon stereotipiziranja“ gdje dolazi do *okamenjenja* „[...] kao posljednje tačke prepoznatljivoga Ja/Moje/Mi/Naše, odnosno Ti/Tvoje/Vi/Vaše“ (Oraić-Tolić 2006: 291).

I, konačno, važno je naglasiti da proces stvaranja hibridnog identiteta ima i povratni utjecaj na matični književni prostor u kojem su ovi autori izuzetno čitani i cijenjeni. Ne upisuje se, jednosmjerno, prošlost i nostalgija za odsutnom domovinom u njihova književna djela, nego i njihova djela utječu na kulturni i književni prostor domovine. O bosanskohercegovačkoj migrantskoj književnosti u tome je smislu Enes Duraković, između ostalog, pisao kao o tekstovima koji „obogaćeni u sasvim novom kulturnom horizontu složenih interkulturnih preplitanja“, bitno mijenjaju i usložnjavaju „opsesivnu figuru drugosti i tradicionalnu predstavu o prividno autohtonim poetičkim sistemima naših nacionalnih književnih kanona“ (Duraković 2012: 375). Nema više zapečaćenih nacionalnih književnih kanona, danas govorimo o interliterarnim zajednicama i transnacionalnim književnostima.

Život ovdje i život tamo sintagme su koje u dobroj mjeri sublimiraju iskustvo migrantskog života, a u slučaju bosanskohercegovačkih autora uvijek nailazimo i na život prije i život poslije rata. Zato Aleksandar Hemon, objašnjavajući naslov svoje knjige *Knjiga mojih života*, kaže da ljudi njegove generacije imaju najmanje ta dva života: „Traumatično iskustvo rata i izmiještanje dovodi lako do toga da se život gleda kao da ima dva poluvremena, ono prije i ono poslije. Oporavak od toga svega zahtijeva da se uspostavi neki kontinuitet. To me nagnalo da počnem da razmišljam o pluralu, o množini tih života.“⁷

U nastavku teksta ćemo se detaljnije baviti recentnim djelima spomenutih autora, i to: *Nije ovo tvoje* Aleksandra Hemona (2018), *Me' med, crvena bandana i pahuljica* (2017) Semezdina Mehmedinovića i *Dnevnik jednog nomada* (2017) Bekima

⁷ <https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/lica/aleksandar-hemon-moja-generacija-ima-najmanje-dva-zivota/125263> (18. 01. 2019.)

Sejranovića. Prve dvije su napisali naši „Amerikanci“ na engleskom, odnosno, bosanskom jeziku, a drugu je napisao naš „Norvežanin“ na našem jeziku. Biografski gledano, Sejranović je pravi nomad koji nema porodicu, nema ni kuću ali ima brod; Mehmedinović ima porodicu i dom, ali ne i kuću u novom jeziku; Hemon ima porodicu i dom, i usvojeni jezik nove kulture u kojoj živi, a jezik je dom. U *Dnevniku jednog nomada* Sejranović piše: „Za razliku od Hemona, ja se nisam osjećao ni izmještenim, ni u egzilu, ni u domovini, ni nigdje. Ili možda točnije, bio sam istovremeno sve to nabrojeno, ali opet ništa dovoljno da bih mogao reći: to sam. [...] Kod mene se sve zbrkalo i pomiješalo“ (Sejranović 2017: 99). Potrebno je napomenuti da bi bilo veoma zanimljivo detaljnije (nego to ovo ograničeno istraživanje može) posmatrati i promjene unutar pojedinačnih opusa ovih pisaca kroz vrijeme, a u odnosu prema pitanjima identiteta, baš kao i konvergencije odnosno razlike komparativno, među njihovim opusima.

OD NEVIDLJIVOSTI PREKO DRUGOSTI DO PREKLAPANJA

*Kad sam tamo, nisam tu. Ovdje, tamo, gdje god
da sam, uvijek sam negdje odsutan.*

O književnom djelu Aleksandra Hemona napisano je mnogo značajnih tekstova, a njegova visoka reputacija kako u američkoj, tako u bosanskohercegovačkoj književnosti je neupitna. Za fokus interesa našega rada od centralne važnosti je tekst „Topografska i temporalna nostalgija u prozi Aleksandra Hemona“ Davora Beganovića koji istražuje pojavne oblike nostalgije definirajući je kao medicinski, a zatim i kulturalni pojam. Razlikuje pritom restaurativnu nostalgiju vezanu za kolektivnu prošlost i apsolutne istine, te reflektivnu koja se tiče pojedinca i propituje njegove u prošlom životu nepobitne ideale.

Hemon semantizira zavičajne topose želeći materijalizirati gubitak i „popuniti pukotinu koja se otvorila u njima na mjestu na kojem se ranije nalazila šarena slika koja je dijelila i spajala, ali koju nije bilo nužno uništiti da bi se dosegao tobožnji viši cilj“ (Beganović 2009: 73). Sam Hemon kaže da se „kao osoba formirao u Sarajevu, ali ta je osoba prakticirala svoj život u Americi, na osnovu onoga što je naučila u Sarajevu“⁸. U prvoj knjizi *Pitanje Bruna* (2000), u pripovijeci „Slijepi Jozef Pronek i mrtve duše“ piše o Bosancu Proneku i kulturnim šokovima koje doživljava u

⁸ <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/aleksandar-hemon-o-poraznoj-americkoj-stvarnosti-bosni-i-mracnoj-buducnosti-20170525> (18. 01. 2019.)

Americi – njegovi sugovornici misle da je Rus ili Čeh, o njegovoj domovini, ni bivšoj ni sadašnjoj ne znaju ništa, a slike izmasakriranih ljudi u Sarajevu su im preteške za gledanje. Iako je pripovijetka autobiografska, glavni lik ima izmišljeno ime, a lik imena Hemon (iz Dominikanske Republike) se pojavljuje u sporednoj ulozi kao kolega smetljar. Rekli bismo, decentrirani subjekt posmatra sebe izvana uz neizostavnu autoreferencijalnost: „Mi se nalazimo u privilegovanoj poziciji iz koje možemo zaključiti da je njegov slijed misli bio gonjen strahom od „Šta će biti sa mnom?“ (Hemon 2004: 141) U Bosni traje rat o kojem sluša u televizijskim izvještajima, a u Americi je na dnu društvene ljestvice gdje i ostaje neprekidno sanjajući Sarajevo, sada *potpun neznanac samom sebi*. Pronek živi u nekoj vrsti bunila, nevidljiv za sve, mijenja poslove, i onda, uz mileram, mladi luk i ražov hljeb osjeti bolnu nostalgiju: „Talas tople tuge obuzeo mu je čula, osjećaj izolovanosti, odvojenosti, bez naznake odakle potiče“ (ibid: 179).

Shvativši šta mu se desilo on pred sobom vidi Sarajevo „dok mu je čelična kugla nostalgije mljela utrobu“ (ibid: 180). Metafore *izašao iz svog života, živjeti u izmaglici drugosti, ja sam oksimoron*, i slične, retorički su obilježile ovu pripovijetku čiji protagonista nakon povratka u Sarajevo konačno odlazi u SAD. Na aerodromu je oklijevao, a onda krenuo kroz detektor metala: „Onda je pogledao u našem pravcu, ali nas, s one strane izlaza nije mogao vidjeti. Mi smo čekali, svjesni da on nema kuda. Ali on nije pokazivao želju da prijeđe na onu stranu“ (ibid: 192). Narator i na ovom mjestu autoreferencijalno ukazuje na vlastitu poziciju. On zna Pronekovu muku.

Pitanje identiteta iščitavamo i iz naslova Hemonovog prvog romana *Čovjek bez prošlosti* (2004). Slijedi roman o čikaškom emigrantu Vladimiru Briku - *Projekt Lazarus* (2008), zatim *Ljubav i prepreke* (2009), knjiga pripovjedaka također pisana u ključu egzilantske proze. U autobiografskoj *Knjizi mojih života* (2013) čitamo kako su Hemonovi roditelji svoj novi život uspostavljali na razlici „[...] između nas i njih – gdje smo mi bili Bosanci ili bivši Jugoslaveni, a oni čisti Kanađani“ (Hemon 2013: 19). Među brojnim nepomirljivim opozicijama narator izdvaja različit odnos prema hrani: „Mi volimo kad se hrana polako i dugo krčka (sarma je savršen primjer), dok je oni jednostavno bace na veoma vruće ulje i gotova je za tren. Naše krčkajuće sklonosti odraz su naše ljubavi prema jelu i, samim tim očigledno, naše ljubavi prema životu. [...] *Oni su bili ne-mi, mi smo bili ne-oni*“ (ibid: 19-20). Kada govori o romanu *Kako su nastali ratovi zombija* (2015) Hemon kaže da u tom romanu ima i Amerike i Bosne te da je jednako nov za obje grupe čitatelja, „[...] jer je ta situacija postojanja u prostoru preklapanja relativno nova, i u svijetu, i u Bosni i u američkoj

književnosti⁹. Primijetan je, dakle, pomak u poimanju identiteta: od početne nevidljivosti i potpune drugosti, preko: mi smo bolji od njih, do preklapanja Bosne i Amerike.

Hemonova knjiga *Nije ovo tvoje* (2018) ispisana je kao knjiga sjećanja na djetinjstvo u Sarajevu. Naslov dolazi iz jedne situacije u kojoj dječak, bijesan što mu se drugovi ne daju igrati jer je zakasnio, udara nogama haustorska vrata dok ga stariji komšija ljutito opominje: „Nije ovo tvoje!“. Vrata su socijalistička, zajednička, svi smo ih smatrali svojim, a opet, nisu bila naša. Ispostavilo se da nisu naša. Mogao bi se ovakav naslov pročitati u metaforičkom širenju na kompletnu Hemonovu sarajevsku prošlost (na istom fonu je naslovna fotografija pionirske kape i marama bez djeteta koje ih nosi; nedostaje lice) – ništa tu više nije njegovo. S druge strane, sve je itekako njegovo. Zašto bi inače napisao ovu i ovakvu knjigu kad to ne bi bilo njegovo?

Knjiga počinje poput bajke: „U davno prošlo vrijeme, iza sedam gora i sedam mora, na planini po imenu Jahorina...“ (Hemon 2018: 5) dešavalo se nešto negdje što autor naziva „svojim prethodnim životom“. Priča je to o odrastanju, porodici, ukrajinskom porijeklu Hemnovih, roditeljima i putovanjima, igri žmire i igri klikera, kinu "Arena", simpatijama i ljubavima, prijateljstvu, raji kojoj je pripadao (nikada nekoj naciji, uvijek i samo raji), svemu onome što se zbivalo u Sarajevu šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog vijeka. Naratorska pozicija u vremenu je sadašnjem i pripovjedač neskriveno kao sadašnji Ja komentariše sebe nekadašnjeg trudeći se da iz sjećanja izvuče što više detalja. A kako su sjećanja na rano djetinjstvo uvijek fragmentarna, tako je i ovaj roman izdijeljen na kratke segmente teksta/priča/sjećanja. „Osim u našim moždanim vijugama pamćenje je zapisano i utvrđeno u simboličkom i materijalnim artefaktima kulture, počevši od jezika do organizacije teritorija i predmeta iz svakodnevnog života“ (Melucci 2006: 69). U tom smislu naratorov život i lični identitet možemo posmatrati kao „spremište sjećanja“. Jedno od onih koja se posebno ističu jeste sjećanje na odlaske u planine oko Sarajeva, povratke i pjesmu „Sarajevo ljubavi moja“, koju su dječaci tada pjevali. Nakon citirane pjesme u knjizi slijedi autoreferencijalni tekst. Iako pokušava ironizirati nostalgiju, samo jedna riječ, svima dobro poznata iz Krvavčeva filma *Valter brani Sarajevo* (podvukla D. H.) poništava ironiju i vraća nas reflektivnoj nostalgiji:

⁹ <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/aleksandar-hemon-o-poraznoj-americkoj-stvarnosti-bosni-i-mracnoj-buducnosti-20170525> (18. 01. 2019)

“Sad je dječak čovjek, a zima pokri brijeg,
Park i kosa bijeli, ali otići će snijeg.
Proljeće i mladost ispuniće tad
Sarajevo moje, jedini moj grad.

I dok svi ovdje lagano suzu puštamo, ukazao bih na očigledno: nije ovo tvoje, iz prostog razloga što se sve ovo desilo jako davno, grupici djece čiji su se kasniji životi nakon ovog do vrha napunili događajima golemim i preteškim, a neki od njih su odrasli da bi umrli, neki prerano, niko na vrijeme. I evo je, onda, lafčino, pjesma o gradu u planinama, uvijek tuđa.” (Hemon 2018: 169)

O svom odnosu prema Sarajevu danas i svom nekadašnjem stanu u kojem boravi kada dođe, Hemon na početku romana piše: „Kad dolazim u posjetu, tu odsjedam. Kad sam tamo, nisam tu. Ovdje, tamo, gdje god da sam, uvijek sam negdje odsutan. Dom je mirišljava praznina u kojoj me nema“ (ibid: 19). Na kraju romana, kad na zidu haustora prepoznaje fleku od mlijeka koje je prosuo prije skoro pedeset godina, dok on i sestra ulaze u stan, zapišaće: „Volio sam tu prazninu zato što smo je, svaki put, mi ponovo ispunjavali sobom. Prije našeg povratka tu nije bilo ničega, a onda, u samo nekoliko trenutaka, bilo je svega, zato što smo mi bili tu, i postojalo je to ovdje koje je bilo naše, koje je bilo mi“ (ibid: 185). Dakle, „nije ovo tvoje“ pretočilo se u *bilo je naše* i *bilo je mi*. Sada smo neko drugi. Gubitak je kompenziran pristajanjem na novi dom i novog/drugog sebe, uz neprekidnu potrebu za sjećanjem na život koji je nekada bio njegov. Naravno, sve ono čega se sjećamo uvijek je smješteno u sadašnjost i podliježe njenim kriterijima preosmišljanja ili brisanja. „Granice moga jezika bile su tada granice moga svijeta, ali sada živim u engleskom, jeziku članova i samoprezira“ (ibid: 171).

OŽIVLJAVANJE DVOJNIKĀ U ŽIVOTU I TEKSTU

*Ponekad se pitam postojim li uopće osim na
stranicama vlastitih knjiga.*

Novu domovinu u jeziku Bekim Sejranović nije uspio pronaći. Iako dobro poznaje norveški i živi od prevođenja i iako je jedan roman objavio na norveškom jeziku „[...] nikada tu u Norveškoj neću biti piscem. Probao sam, nije uspjelo“ (Sejranović 2017: 196). Sejranović se u književnosti javio knjigom kratkih priča *Fasung* (2002), a njegov prvi roman znakovita naslova *Nigdje niotkuda* nagrađen je nagradom Meša

Selimović, kao najbolji roman u regiji objavljen 2008. godine. „To jednostavno više nije taj sokak, niti je to ta kuća. Niti sam ja – ja. A opet, sve je bilo isto.“ [...] „Stojim tu poput nestalog kioska, poput u prah pretvorene džamije, poput oskvrnute slastičarne Vardar, poput iščezlih dragulja iz Dinine kuće. Osipam se poput razvaljene škole za mentalno retardirane“¹⁰. U pitanju je susret protagoniste romana sa brčanskom ulicom u kojoj je odrastao i koja se nekad znakovito zvala Ulica bratstva i jedinstva. Romanom *Ljepši kraj* (2010) zamjerio se jednom dijelu Norvežana zbog pisanja o njihovom društvu i njegovim manama: „A to što pišem o Norveškoj kao nije vjerodostojno jer nije iznutra, i, kao ne kužim ja to jer... jer sam stranac, valjda. Pa kad će biti iznutra, kad ću prestati biti stranac, tamo sam već preko 22 godine“¹¹. Po njegovom mišljenju, u Norveškoj ima i rasizma i ksenofobije upakovane u političku korektnost. Evidentno je da Sejranović u svoje tekstove unosi mnogo autobiografskih elemenata. Njegov nomadski život obilježen je do te mjere depresijom da u jednom trenutku tokom leta za Oslo želi da avion padne. Dok je u Norveškoj on kritikuje uređenost tamošnjeg načina života, a hvali balkanski kaos. No, već nakon nekoliko dana provedenih na Balkanu počinje hvaliti sve što je norveško. Udaljavanje od sebe je ono što ga trajno obilježava: „Ostavio sam i kuću i ulicu i tu kasabu u kojoj sam bio dijete i u kojoj sam nekoć bio bliže sebi nego ću to ikad poslije biti“ (Sejranović 2010: 12). Romanom *Tvoj sin Haklberi Fin* (2015) Sejranović ispisuje priču o svom djetinjstvu u Bosni, disfunkcionalnoj porodici, emigraciji i susretu sa skandinavskom kulturom u kojoj je uvijek stranac. Razliku između pojmova *stranac* i *tuđinac* Dimitri D’Andrea definiše kao razliku između psihološkog i društvenog lika, odnosno, „Stranost je oblik nepotpune integracije [...]“, a tuđinac je „[...] onaj u odnosu na kojega se javlja nemogućnost da se izgovori Mi [...]“ (D’Andrea 2006: 96). Za razliku od Hemoni i Mehmedinovića u kojih osjećaj da si stranac i tuđinac postepeno slabi, kod Sejranovića je, čini se, biti stranac postao izbor.

Posljednja knjiga ovog autora *Dnevnik jednog nomada* dokumentarističkog je karaktera, pomalo pikarska knjiga i pomalo literarni putopis. Naime, uz zapise o svojim putovanjima, susretima sa ljudima i vlastitim emocijama, Sejranović donosi i osvrt na usput pročitane knjige dopuštajući čitatelju da zaviri u njegov intelektualni svijet. U uvodu je napisao da je *Dnevnik* „[...] produkt tri radnje kojima bih ukratko mogao opisati ono od čega se sastoji moje bivstvovanje: čitam, skitam, ponekad nešto

¹⁰ <https://lupiga.com/vijesti/bekim-sejranovic-ulica-bratstva-i-jedinstva-2> (21. 01. 2019.)

¹¹ <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/bekim-sejranovic-o-pisanju-ranama-proslosti-ovisnosti-i-zivotnom-apsurdu-20161108> (18. 01. 2019.)

zapišem. Čitam sve što mi iskrsne pred očima, skitam kamo me vjetar odnese, a pišem kad i gdje stignem. Kad čitam, putujem, a kad putujem, čitam“ (Sejranović: 2017: 5). Dok ispisuje dnevnik subjekt se „[...] u sebi udvaja u intimnu dijalošku situaciju Ja/Ti, s nedosežnim ciljem: kroz mrežu diskursa – isplesti, ispreplesti sebe Jednog/Jednu moguću sebe u određenom trenutku“ (Zlatar: 2004: 81). Sejranovićevim riječima: „Kao da istovremeno živim u različitim svjetovima i nikako da otkrijem koji od njih je pravi. Koji je od tih dvojnika stvarni ja. Ponekad se pitam postojim li uopće osim na stranicama vlastitih knjiga“ (Sejranović: 2017: 38). Pisanjem dnevnika autor stvara sebe, pa je jedino mjesto gdje istinski postoji tekst. I kao što je Hemon pisao o mnoštvu svojih života, Sejranović piše o mnoštvu subjekata. Kada treba ići u Norvešku nešto zaraditi on u sebi ožiljava svog „norveškog dvojnika“, nikada siguran da li se u Norvešku vraća ili tamo odlazi. Na jednom mjestu kaže: *Sad sam Norvežanin, šatro!*, na drugom: *čekam da proradi norveški dio mene, ili, moj skandinavski alter-ego. A onda sve to nadvlada balkanski đavo u meni.* „Ne treba biti previše pametan da bi spoznali kako svi mi u sebi nosimo mnogo identiteta, mnoštvo tih naših Ja, od kojih se većina njih, istina, preklapa ili bar dotiče u nekim točkama, dok su drugi nespojivi i razdiru nas iznutra“ (ibid: 60). Vjerujući da pisac mora pisati ‘istinito’, Sejranović u svom *Dnevniku* ne štedi nikoga, a ponajmanje sebe. Usamljenost, nemanje doma u koji bi se mogao vraćati kad otputuje, alkohol i droga, bivše žene, vanbračne kćeri (jedna Slovenka, a druga Norvežanka), odsustvo kontakata sa majkom koja je u Belgiji i ocem u Australiji - samo su neka od obilježja njegova nomadskog života. S vremena na vrijeme u tim zapisima naiđemo na nostalgiju koju autor brže-bolje zakriva (samo)ironijom. Naprimjer, u vrijeme jednog od boravaka u Ljubljani sjetio se Brčkog: „Podsjeća me pomalo na Brčko iz djetinjstva. I ova zima, i magla, i kuće oko nas, i miris zraka. Melankolija moglo bi se reći. Onda sam se sjetio da su i Brčko i Ljubljana na Savi, na rubovima Panonske nizine, na nekadašnjim močvarama. Možda zato taj osjećaj“ (ibid: 26). Iako sreće Bosance koji su se uspjeli transformisati u prosječne Norvežane, on odbacuje takvu mogućnost i sebe vidi u *vječnom egzilu*, „Jer da bi se čovjek osjećao svoj na svome, treba mu dozvoliti ne samo da voli svoju novu domovinu nego da je i kritizira, pa čak i da je psuje ili pljuje ako mu se to iz nekog razloga radi“ (ibid: 50).

Kao i u prethodnim knjigama, Sejranović i u posljednjoj kritikuje diskriminaciju i getoizaciju stranaca u norveškom društvu, a pogotovo onu koja se dešava između samih diskriminiranih: „Istočnoevropljani ne vole Arape i crnce, Arapi ne vole crnce. A crnci ne vole Cigane. Zato ja volim Cigane“ (ibid: 35). Sagledavajući sebe i vlastiti položaj u norveškom društvu, daje živopisnu skicu svoga socio-kulturalnog

autoportreta: „Sredovječni, trostruko razvedeni, tamnoputi muškarac, stranog podrijetla, musliman, to je trenutno najmanje popularna vrsta Homo sapiensa u mojoj skandinavskoj domovini“ (ibid: 226). Nomadski način života se, usljed nepripadanja novoj kulturi, u Sejranovićevom slučaju podudario sa *transcendentalnim beskućništvom* iz kojega je, po Georgu Lukácsu, i nastao roman. Za razliku od Aleksandra Hemona, koji se, premošćavanjem kulturnog diskontinuiteta, sve uspješnije asimilira u novu kulturu, doživljavajući Sarajevo kao nešto što je nakad bilo njegovo, Bekim Sejranović pripadajući svuda pomalo i nikad do kraja, (re)konstruira svoje Ja još samo u tekstu. A, kako je napisao Edvard Said, umjetnici u egzilu su „tvrdooglavi“ i „neugodni“, pa se „[...] odupiru svim pokušajima olakšavanja situacije, naturalizacije i zajednice“ [...] „Zgrabivši razliku kao oružje korišteno s osnaženom voljom, prognanik ljubomorno ustraje na svom pravu da odbije pripadati“ (Said 2005).

I TAMO I OVDJE

*Naša usamljenost najčistije se pokazuje u
praznini koja nastaje između dva jezika. Ali ta
praznina nije isto što i zaborav.*

Semezdin Mehmedinović je u književnost ušao poetskim knjigama, a punu afirmaciju stekao proznim ostvarenjima *Sarajevo blues* i *Me' med, crvena bandana i pahuljica*. Prva knjiga je skup bilježaka, kratkih proza i pjesama nastalih prije i u vrijeme opsade Sarajeva, te je zasigurno jedna od najznačajnijih literarnih slika sarajevskog ratnog užasa. Od trenutka objavljivanja, 1998. godine, stekla je status kultne knjige za generaciju čija su sjećanja podijeljena na život u ratu i onaj prije njega. Da pitanja identiteta odavno prate Mehmedinovićeve književnoumjetnička traganja potvrđuju brojni njegovi tekstovi, pa i profetska pjesma „Stranac“ objavljena upravo u knjizi *Sarajevo blues*: „Jednom ću i ja poći sam / u tamu groba - / na Alifakovac / il' neko drugo brdo, grada / u kom sam znao sve - / a sada ne znam nikog / osim dvojice, trojice - / i samo noću, sam / iz prošlosti gledam / u tamu grada / iz tuđeg stana / ja, stranac - / ja stranac“ (Mehmedinović 2004: 82). Ključni motivi naznačeni u ovoj pjesmi nisu nikada prestali opsjedati Semezdina Mehmedinovića. Pitanja smrti, usamljenosti u nekom tuđem svijetu, u tuđem stanu (kasnije, tuđem jeziku i domovini), kao i potreba gledanja u prošlost (sjećanje) okosnica su potrage za identitetom i u njegovom romanu. Također napisana u *Sarajevo bluesu*: „Ova rečenica ne spada ovdje, ali osjećam neodoljivu potrebu da je napišem: kad iz ovog grada

otputuješ, ma koliko kratko trajalo tvoje odsustvo, to je kao da malo umreš...” (ibid: 76), u podtekstu je svih njegovih kasnijih ostvarenja.

Roman *Me'med, crvena bandana i pahuljica* je dobitnik dvije značajne nagrade „Meša Selimović“ i „Mirko Kovač“. Jedno od temeljnih pitanja ove knjige jeste pitanje izmještenosti i života u tuđem jeziku. „U izvjesnom smislu, ja sam ostao „zaleđen“ u osamdesetim i devedesetim godinama. To je jedan aspekt moga jezika. Drugi je da ja živim u kulturi drugog jezika. Sve što mi se dogodilo i što opisujem, dogodilo mi se u engleskom jeziku. I ja onda iz tog jezika prevodim u svoj jezik, onaj od prije dvadeset godina.“¹² Iako je roman zasnovan na autobiografskim činjenicama o porodici, ljubavi, bolestima i sjećanjima na prethodni život, Mehmedinovićev tekst je prije svega roman koji propituje poziciju čovjeka u svijetu koji je uvijek stran, ma gdje se čovjek nalazio. Također, to je i arhetipska priča o ocu i sinu, kao i selimovićevska priča o ljubavi, velikoj i безусловnoj. Podijeljen u tri cjeline roman u fabularno-misaonom fokusu ima tri osobe u čije ime narator progovara: oca, sina i majku (porodični Duh Sveti). Prvi dio romana, „Me'med“, donosi ispovijest čovjeka koji je preživjevši srčani infarkt u bolnici izgubio pravo na vlastito, teško izgovorivo ime. Od svih identitetskih obilježja koja čovjek nosi, a koja su u ovom slučaju postala upitna (jezik, domovina, prošlost), ime je još jedino preostalo čvrsto uporište. A onda Semezdin postaje Me'med jer je tako lakše i brže kada si pacijent kojem spašavaju život. „U trenutku kad sam sveden na svoje tijelo (kao jedini preostali znak), imam puni doživljaj vlastite bestjelesnosti. Ja sam samo ono što je od mene preostalo, kao moji životni ostaci, dok ležim u ogrtaču za kupanje, ispod kojeg sam go“ (Mehmedinović 2017: 13). Ostalo je samo tijelo, bez pravog imena i bez seksualnosti. A i samo tijelo je oštećeno, a ono bi trebalo biti „[...] instrument komunikacije i izražavanja, neminovno uporište individualnog identiteta“ (Melucci 2006: 73). To dalje znači da tema ovog romana nije medicinsko stanje blizine smrti, već stanje svijesti suočene sa gubitkom identiteta, u njegovom slučaju, odnosno, sa gubitkom sjećanja koje je generativni mehanizam identiteta, u Sanjinom slučaju (dio „Pahuljica“). Kamijevski početak romana: „Jutros sam, izgleda, trebao umrijeti“ (Mehmedinović 2017: 9) odmah priziva stranca: u bolnici, u predugačkom hodniku zgrade u kojoj stanuje, pred vratima svoga nekadašnjeg stana, u gradu, u pustinji pod ogromnim zvjezdanim nebom, u prostoru Sanjinog zaborava... Čak je i njegov fizički povratak iz bolnice obilježen novim početkom, još jednom – „Izbrisan sam iz svojih soba, i sada mogu početi iznova“ (ibid: 29).

¹² <http://www.6yka.com/novosti/buka-intervju-semezdin-mehmedinovic-knjizevnik-sve-sto-nam-se-dogada-potvrduje-da-smo-mi-ponizeni-ljudi> (18. 01. 2019.)

Središnji dio romana, „Crvena Bandana“, vremenski je pomaknut pet godina i donosi priču o odnosu oca i sinu kroz keruakovsko putovanje američkim cestama, ispod pustinjskog neba, pored samotnih benzinskih stanica. Harun je fotograf sa crvenom bandanom oko glave i putuje poslom, no ta činjenica samo je realan okvir za priču o dva čovjeka u pustinji koji jedan drugome imaju šta reći. Priča o sinu je i kompozicijski zanimljivo postavljena. Kada bi knjiga bila drugačije posložena: očeva bolest, majčina bolest pa Harunova priča, dobili bismo već bezbroj puta ponovljenu matricu koja simbolički završava novim životnim ciklusom / početkom. No Mehmedinovićeve knjige je koncipirana drugačije. Harun je u sredini, uokviren i simbolički zaštićen. Ovo je i jedini dio romana koji je ilustriran crtežima i ispričan u drugom licu, dok je sadržajno, kao i ostala dva, premrežen sjećanjima. Prilikom obilaska svog prvog američkog stana, otac i sin ne nalaze ništa svoje. To je prostor koji nije zadržao sjećanje na njih, „Umjesto Bosanaca ovdje sad žive neke druge mrtve duše“ (ibid: 42).

Putovanje uobičajeno definiramo kao odmicanje od vlastite kuće, no Mehmedinović, koji je već nekoliko puta promijenio dom, sada na to gleda drugačije: „Premda bi se i na taj način mogla definirati kuća: ona je uvijek tamo gdje si u društvu svojih najbližih“ (ibid: 39). Osjećaj otuđenosti u američkoj pustinji (ne samo u fizičkom smislu) prisutan je na svakom koraku: u podozrivosti novog stanara starog stana, u pogledima ljudi koji čuju razgovor na njima stranom jeziku ili u riječima prolaznika koji im kaže da se vrate nazad u Rusiju, ali, isto tako, i u bliskosti sa njemačkim bajkerima ili Davidom iz Murske Sobote koji se obradovao kada je čuo naš jezik. Ispovijest oca namijenjena sinu nakon zajednički provedenih dana u pustinji završava spoznajom: „Eto. Lijepo je bilo ovo naše putovanje. Sada znam da smo obojica vrlo sami. Dvije samoće. Kad smo prvi put doputovali u ovaj grad, ti si imao 12, ja sam imao 35, sada ti imaš 33 i vršnjak si onome meni od prije 20 godina. Vrijeme se topi brže od leda u pustinji“ (ibid: 95). Sve ono što je sinu htio a nije mogao ili nije znao kazati, Mehmedinović je zapisao. Tako se još jednom tekst obznanjuje kao uporišno mjesto spoznaje o samome sebi. Konačno, dnevnički zapisi u epistolarnoj formi i jesu (literarno!) ogledalo.

Posljednji dio knjige, kao i prvi, započinje jurnjavom u bolnicu. Sanja je imala moždani udar, te se nakon povratka kući bori sa zaboravom. Osim što je sjajna priča o ljubavi [„Nevolja nas je svela na suštinu. I ništa više od nas nije ostalo, osim ljubavi“ (ibid: 173).], „Pahuljica“ je, prije svega, priča o sjećanju i o strahu od smrti u tuđem svijetu. „Bilo je straha i od života u tuđem svijetu, ali taj strah nije tako prijeteći i poništavajući. [...] I u smrti je važno biti kod kuće“ (ibid: 121). Njena bolešću

uzrokovana amnezija rezultirala je time da supružnici svaki dan razgovaraju o prošlom životu sjećajući se pročitanih knjiga, omiljenih filmova, muzike i događaja. Potpuni zaborav prošlog života značio bi gubitak egzilantskog identiteta jer: „Izbjeglice imaju dva svijeta, onaj iz kojeg su došli i ovaj u kojem su sada. Antagonizam dvaju svjetova suština je egzila. Ta dijaboličnost se prenosi i na jezik: prvi jezik je maternji, drugi je jezik nove sredine“ (ibid: 165). „Sanjin moždani udar dogodio se u engleskome jeziku. U ovim zabilješkama cijeli događaj prevodim u jedan usamljeni, prilično dalek jezik (kojim govori relativno mali broj ljudi, tako da mi je zamisliv njegov nestanak u budućnosti). Neki detalji nisu prevodivi. Naša usamljenost najčistije se pokazuje u praznini koja nastaje između dva jezika. Ali ta praznina nije isto što i zaborav“ (ibid: 141). Kada čovjek ima previše mogućnosti, javlja se potreba za izborom, čak i neka vrsta straha od neodređenog. Potreba za sjećanjem kroz koje se, između ostalog, konfigurira identitet zapravo je potreba za rasterećenjem. Drugim riječima, „Odgovor na strah od nedefiniranog sastoji se ponajprije u ograničavanju sebe, u smanjivanju viška mogućnosti“ (D’Andrea 2006: 87). Zato je identitet izbor između naturalizacije (Hemon), ostajanja u prostoru među kulturnim diskursima (Mehmedinović) ili identifikacije s figurom autsajdera (Sejranović).

* * *

Živjeti u novom svijetu i drugom jeziku, a pri tome sačuvati sjećanje na stari, jedan je od postulata Mehmedinovićevih protagonista. Aleksandar Hemon je prihvatio i novi svijet i novi jezik, te našao svoj identitet u prostoru preklapanja. Mehmedinović je još uvijek čvrsto vezan za prošlost, pa bi zaborav značio gubitak identiteta koji je i tamo i ovdje. Konačno, Bekim Sejranović niti novu kulturu prihvata do kraja, niti živi u sjećanju. Njegov identitet je prije svega literarni, pa zatim granični, odnosno: svuda i nigdje. Svaki od autora u nastojanju da zadrži kontinuitet vlastite biografije (a koja je u prostoru i vremenu podijeljena na najmanje dva dijela) mora pisati autobiografsku prozu jer se pokazalo da je u nestalnim pripadnostima koje stičemo tokom života pripadnost pismu uvijek sigurna. „Egzil nikada nije stanje u kojemu ste zadovoljni, spokojni ili sigurni“, ali je historija književnosti pokazala da ovakva pozicija za umjetnike može biti plodonosna.

BIBLIOGRAFIJA:

Izvori:

1. Hemon, Aleksandar (2004), *Pitanje Bruna*, Civitas (Biblioteka Dani), Sarajevo
2. Hemon, Aleksandar (2013), *Knjiga mojih života*, Buybook, Sarajevo
3. Hemon, Aleksandar (2018), *Nije ovo tvoje*, Buybook, Sarajevo
4. Mehmedinović, Semezdin (2004), *Sarajevo blues*, Civitas (Biblioteka Dani), Sarajevo
5. Mehmedinović, Semezdin (2017), *Me' med, crvena bandana i pahuljica*, Fraktura, Zagreb
6. Sejranović, Bekim (2010), *Ljepši kraj*, Buybook, Sarajevo
7. Sejranović, Bekim (2017), *Dnevnik jednog nomada*, Booka, Beograd

Literatura:

1. Beganović, Davor (2009), "Topografska i temporalna nostalgija u prozi Aleksandra Hemon", u: *Poetika melankolije: Na tragovima suvremene bosanskohercegovačke književnosti*, RABIC, Sarajevo
2. Bojm, Svetlana (2005), *Budućnost nostalgije*, Geopoetika, Beograd
3. Dmitri D'Andrea (2006), "Moderna subjektivnost između različitosti i pripadnosti", u: Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb, str. 96.
4. Duraković, Enes, (2012) , *Obzori bošnjačke književnosti*, Dobra knjiga, Sarajevo
5. Frank, Søren (2008), *Migration and Literature*, Palgrave / Macmillan, New York
6. Kalanj, Rade (2010), "Identitet i politika identiteta", u: *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, Centar za demokraciju i pravo Mika Tripalo i Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, str. 117 – 133.
7. Melucci, Alberto (2006), "Pamćenje, solidarnost, identitet", u: Furio Cerutti, *Identitet i politika*, Politička kultura, Zagreb
8. Oraić-Tolić, Dubravka (2006), "Tipovi modernoga subjekta", u: *Čovjek / Prostor / Vrijeme – književnoantropološke studije iz hrvatske književnosti*, ur: Živa Benčić i Dunja Fališevac, Disput, Zagreb
9. Said, Edvard (2005), "Razmišljanja o egzilu", *Zarez*, Dvotjednik za društvena i kulturna zbivanja, Arhiva, broj 149, <http://www.zarez.hr/clanci/razmisljanja-o-egzilu>, (15. 01. 2019.)

10. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
11. Zlatar, Andrea (2004), *Tekst, tijelo, trauma – ogledi o suvremenoj ženskoj književnosti*, Naklada Ljevak, Zagreb

INTERNET IZVORI:

1. <https://www.jutarnji.hr/kultura/knjizevnost/od-odrastanja-u-sarajevu-do-obiteljske-traume-u-americi/1202207/>
2. <https://www.urbanmagazin.ba/semzdin-mehmedinovic-meni-se-vec-sve-dogodilo/>
3. <https://www.lupiga.com/vijesti/razgovor-s-bekimom-sejranovicem-bosna-je-sjebana-ali-norveska-je-gora>
4. <https://www.azra.ba/intervju/46572/bekim-sejranovic-knjizevnik-zaljubljen-u-brcko-savu-od-norvezanki-sam-definitivno-odustao-od-bosanki-jos-nisam/>
5. <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/bekim-sejranovic-o-pisanju-ranama-proslosti-ovisnosti-i-zivotnom-apsurdu-20161108>
6. <https://www.radiosarajevo.ba/metromahala/lica/aleksandar-hemon-moja-generacija-ima-najmanje-dva-zivota/125263>
7. <https://www.tportal.hr/kultura/clanak/aleksandar-hemon-o-poraznoj-americkoj-stvarnosti-bosni-i-mracnoj-buducnosti-20170525>
8. <https://lupiga.com/vijesti/bekim-sejranovic-ulica-bratstva-i-jedinstva-2>
9. <http://www.6yka.com/novosti/buka-intervju-semzdin-mehmedinovic-knjizevnik-sve-sto-nam-se-dogada-potvrduje-da-smo-mi-ponizeni-ljudi>

THE QUESTIONS OF IDENTITY IN THE NOVELS OF BOSNIAN-HERZEGOVINIAN DIASPORA

Summary:

This text will analyze the novels *What is Not Yours is Not Yours* (2018), by Alexander Hemon, *Diary of a Nomad* (2017) by Bekim Sejranović, and *Me'med, Red Bandana and Snowflake* (2017) by Semezdin Mehmedinović, as the latest literary achievements of Bosnian authors in exile. Starting from the assumption that each of the novels brings motifs of immigrant literature such as border identity, cultural nostalgia, nomadic status, protagonists who are social outsiders, we will examine their similarities and differences, but also changes within each author's literary opus. Given the fact that these authors base their novels on real life events, and they combine facts and fiction, we will briefly focus on biographical facts and details from the interviews they've given on immigration and their position in the new homeland and the new language.

Key words: Aleksandar Hemon; Semezdin Mehmedinović; Bekim Sejranović; exile, autobiographical prose; identity

Adresa autora

Authors' address

Dijana Hadžizukić

Univerziteta „Džemal Bijedić“ u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

dijana.hadzizukic@unmo.ba

UDK: 821(497.6).09-14 R.Huremagić

Primljeno: 15. 11. 2018.

Stručni rad

Professional paper

Šeherzada Džafić

PO/ETIKA STIHA – KATARZA ČITATELJA KROZ KATARZE LIRSKIH SUBJEKATA: OGLED O PJESNIŠTVU RAMIZA HUREMAGIĆA

Svjedoci smo da u posljednje vrijeme veoma rijetko možemo čuti, ili imati sreću pročitati stihove koji u nama izazovu one osjećaje koje može izazvati samo dobra poezija. Na moć poezije ukazivali su mnogi autori, od starogrčkih filozofa i pjesnika do današnjih psihologa i književnih kritičara koji su isticali i njenu etičku stranu. U ovome radu se, s osloncem na teorije katarze, bavi propitivanjem etike i poetike pjesništva bosanskohercegovačkog pjesnika Ramiza Huremagića. Elaboracija je posvećena dokazivanju glavne hipoteze rada po kojoj etička strana poezije može djelovati kao poziv na kritičko rasuđivanje ponekad jače i uvjerljivije od faktografskih dokumenata. Svjedočeći traumu iz prošlosti takva poezija odražava nadu u moguću detraumatizaciju u sadašnjosti pod uvjetom da smo je svjesni i spremni prihvatiti.

Ključne riječi: katarza; etika; poetika; bosanskohercegovačka poezija; Ramiz Huremagić

1. UVOD – OD KATARZE DO ETIKE POEZIJE

Rasprave oko estetske i etičke strane poezije traju od samih početaka teorijsko-filozofskog mišljenja. Nakon Platona i Aristotela te rasprave dobile su novi oblik i tok, a njihove ideje (kao npr. ona o katarzi) nailazile su tokom epoha na različite odjeke. Tako u spisu o pjesničkoj umjetnosti Minoturno (1563. godine) naglašava dvije di-

menzije poezije – “uživanje i korist” (Hamzić 2011: 91), nastale na osnovu Aristotelovog pojma katarza. Od tada katarza se ne veže samo za tragediju, nego podrazumijeva umjetnički čin pročišćenja bez obzira o kojoj formi ili sadržaju se radi. Tako Schopenhauer definira katarzu kao univerzalnu ljudsku emociju, a Nietzsche je posmatra kao spajanje dionizijskog i apolinijskog načela. Na koncu, katarza se shvaća i “kao osjećaj sažaljenja, a istovremeno divljenja i priznanja. I upravo takav osjećaj može kod čitaoca izazvati utisak moralnog pročišćenja” (Hamzić 2011: 92). Koliko katarza može biti djelotvorna kroz poeziju te ima li poezija etičku stranu, pitanja su na koja odgovor mogu dati sami stihovi, oni doživljeni i proživljeni – u svome prodiranju do nas, do prepoznavanja, nakon čega slijedi ushićenje ili pročišćenje, baš onako kako je Aristotel (1979: 32) opisao katarzu. S druge strane, katarza se u psihologiji definira kao složen proces kojim se potisnute ideje dovode u svijest da bi se proživljavanjem smanjile tenzije izazvane potisnutim emocijama. Postoje dvije ključne komponente katarze: emocionalni aspekt (snažan emocionalni doživljaj) i spoznajni aspekt (uvid, nova realizacija kojom nesvjesno postaje svjesno). Kako poeziju “možemo očekivati svugdje gdje intelektualno-logički diskurz biva zamijenjen afektivno-emotivnim” (Pavletić 1998: 7), tako i katarzu možemo očekivati u formi kao što je stih. Za razliku od katarze u epici koja nastupa nakon čitanja, u lirici katarza nastaje i tokom i nakon čitanja. U lirici se dešava nešto snažnije. Ona čitaoca vodi ka “tu-bitku” (Heidegger, 2010), uvlači u sebe, poput vira, omogućujući mu da transcendirira svoju materijalnu dimenziju. Otuda, preko katarze, aktiviraju se i etički aspekti čitanja kao čina (samo)otkorvenja.

Ključno pitanje je šta to posebno može donijeti stih u odnosu na sve druge oblike umjetničkog izražavanja? Implicitni odgovori uglavnom nisu polagali vjeru u moć stiha. Vremenom etičkoj strani poezije porastao je ugled, posebno s angažiranom poezijom koja je umjela na svoj način da svjedoči ponekad uvjerljivije negoli bilo koji dokument (W. Booth¹³ 2004, N. Nussbaum 2001¹⁴).

Kako biti objektivan i ne iskazati impresioniranost u interpretaciji stihova zahvaljujući kojima spoznajete onu moć poezije o kojoj se govori još od Hesioda, preko

¹³ Wayne Booth (1921-2005.) u svojoj knjizi *Company We Keep: Ethic of Fiction* donosi opširan sistem primjene etičke kritike u čijem je žarištu autor kao nositelj etičkog, s kojim možemo dijeliti (ili ne) uvjerenja, stavove i vrijednosti. Booth se zalaže za etiku čitatelja: “Pojam ethos znači nešto poput karaktera ili zbirke uobičajenih karakteristika (...) ja izražavam svoj ethos, svoj karakter, nizom svojih izbora u svakoj domeni svog života, a društvo izražava svoj ethos onime što izabire da bude (Booth 1988: 11).

¹⁴ Naussbaum brani stajalište da su emocije čitatelja ključne za dobru etičku prosudbu. Posredstvom književnosti sabotira se ideja o generaliziranim osobinama čitave skupine: “Skupna mržnja i tlačenje određenih skupina vrlo često su temelji individualizacije” (Nussbaum 2003: 125).

Heideggera¹⁵, do danas, kada prijete rizik da vas optuže za subjektivno čitanje i impresionističko interpretiranje? Kako uopće objektivno govoriti o nečem u čemu ste prepoznali dio sebe? "Koji su kriteriji vrednovanja? Šta se smatra tumačenjem djela? Kome se ono tumači? Publici koja nije "profesionalno" zainteresirana za književnost? Užem krugu posvećenih koji, na ovaj ili onaj način, učestvuju u književnom životu? Možda kritičar djelo tumači prvenstveno sebi, pa zatim svoje tumačenje prezentuje javnosti? I šta se u djelu tumači? Semantika? Stil? Struktura? Literarnost? Ono po čemu je novo i neponovljivo? Ili pak obilježja na osnovu kojih se može uspoređivati i dovoditi u vezu sa drugim djelima? Šta je sa recepcijskim horizontom? Šta sa onim što nije književnost – tj. sa životom, bilo da se pri tom misli na autora ili na društvenopovijesni kontekst?" (Spahić 2008: 295), pitanja su koja u knjizi *Prokrustova večernja škola* postavlja Vedad Spahić, insistirajući, potom, upravo na onim aspektima književne komunikacije koji su ovom prigodom u fokusu našeg interesovanja, na onome što književni tekst, kako Spahić navodi pozivajući se na Pouleta, "otvara pred mojim pogledom u vidu obilja duhovnih bogatstava koja su mi velikodušno dodijeljena: neka vrsta unutrašnje dubine pod čijim okriljima se rascvjetava svijet osjećanja i misli kojem nigdje drugdje nema ravnog, a koji sam zadužen da prihvatim, prenesem, uredim" (isto 295).

Biramo, dakle, djela o kojima ćemo govoriti, odnosno djela koja govore o nama. Očito u tome i jeste tajna posebne djelotvornosti pjesme – ma kako se pokušali distancirati, čitajući poeziju ulazimo u njen svijet neopozivo, u duhu pogođeni svime što se u tom svijetu događa. I, "svejedno kojim zamjenicama se pjesnik pri tom služi, on uvijek govori istodobno (1) o sebi, (2) o nama, (3) o ljudima" (Pavletić 1995: 116). Interpretacija koja slijedi svojevrsna je razrada teze da etička strana poezije može djelovati kao poziv na kritičko rasuđivanje ponekad jače i uvjerljivije od faktografskih dokumenata. Svjedočeći traumu iz prošlosti takva poezija odražava nadu u moguću detraumatizaciju u sadašnjosti pod uvjetom da smo je svjesni i spremni prihvatiti. Za paradigmu uzimam poeziju Ramiza Huremagića, kroz čije stihove sam sama doživjela katarzu, a nakon čega su se probudila mnoga etička pitanja, u prvome redu o moralu onih koje sam kroz tu poeziju "pročitala".

¹⁵ Heidegger je ustvrdio kako je jezik "posuda bitka" želeći time naglasiti kako jezikom zahvaćamo ono što nam je inače neuhvatljivo, a to se postiže upravo pjesništvom.

2. ETIČKA STRANA STIHA

Ne znam nijednog našeg pjesnika prema kome bih osjećao toliko simpatije kao prema Huremagiću. Njegova pjesnička ljupkost je nedostižna. Huremagić je moderni pjesnički alihemičar

(Mahmutefendić, 2017).

Parafrazirajući onu poznatu Tolstojevu misao moglo bi se kazati da svi sretni pjesnici liče jedan na drugog, svaki nesretni pjesnik nesretan je na svoj način. Tako bi se mogao opisati i “status” Ramiza Huremagića¹⁶ koji u porodici bosanskohercegovačkih (ne)sretnih pjesnika zauzima posebno mjesto – sretan liči na druge, nesretan jedinstven je. Tri njegove objavljene zbirke: *U svijetu bučnih ljudi* (2014), *Čekičanje vremena* (2016) i *Miostrah* (2017) svojim koherentnim cjelinama katarzično ukazuju na smisao čovjekova bivanja u tjesnacima bosanskohercegovačke svakodnevnice, u tom “svijetu bučnih ljudi” koji, iako “mio” izazva “strah”, od kojeg se možemo izbaviti jedino još “čekičanjem vremena”. Ovaj niz aluzija na naslove objavljenih Huremagićevih zbirki konotira i poetiku ovoga pisca koji je, nakon potucanja po bosanskim ratištima, diplomskih studija u Zagrebu i postdiplomskih u Velikoj Britaniji, preživljavanja bosanskohercegovačke postratne bučne svakodnevnice, smisao našao u stihu.

Prvi dio zbirke *Čekičanje vremena* koji nosi naziv “Nebeska pješadija” poetski je izazov historiji, faktima i dokumentima. Teško mu je odoljeti! Uzmete knjigu i odnesete je svojoj staroj majki koja nakon što čuje stihove pjesama “Tuđi ratovi”, “Niz polje sevdah”, “Krik” i posebno “1972” čiji stihovi opisuju sudbinu njenog sina rođenog baš te godine a doživio je baš takvu sudbinu, vidite suze u očima i shvati/te dvadeset godina poslije koliko je univerzalna njezina zatomljena individualna bol.

¹⁶ **Ramiz Huremagić** (1972.) autor je tri zbirke poezije i koautor, s književnikom Izetom Pervizom, scenarija za dugometražni igrani film *Dim duhana*, nagrađenog 2004. godine od Fondacije za kinematografiju FBiH, a koji je bio uvršten i u zvaničnu selekciju CINELINK programa za razvoj scenarija Sarajevo Film Festivala. Prije trinaest godina radio je na produkciji BBC serijala *Days that hook the world – Sarajevo assassination*, snimanog u Sarajevu. Godine 2013. objavljena mu je zbirka poezije *U svijetu bučnih ljudi* u izdanju TKD Šahinpašić koja je nagrađena od strane Fondacije za izdavaštvo FBiH za 2012. godinu. Poeziju je objavljivao i u zagrebačkom časopisu *Poezija*, časopisu *Novi Izraz*, te web portalima www.penbih.ba, www.strane.ba, www.astronaut.ba. 2016. izdao je knjigu *Čekičanje vremena* kojom zadobiva pažnju bh. javnosti. Godinu kasnije izlazi i zbirka *Miostrah* (Centar Samouprava, 2017). Studirao je u Zagrebu i Sarajevu, a magistrirao na postdiplomskom studiju iz oblasti kriminologije i krivičnog pravosuđa u Kardifu u Velikoj Britaniji. Živi u Sarajevu od 1995. Član je PEN Centra BiH.

2.1. Katarza čitanjem

Nakon prve zbirke *U svijetu bučnih ljudi* koja donosi motive rata i vremena nakon rata, u svojoj drugoj zbirci poezije *Čekičanje vremena* Huremagić je iz jedne etički specifične vizure, svojim pjesničkim jezikom i posebnim krajiškim dijalektom *iščekičao* tužnu i traumatičnu prošlost čovjeka ovoga podneblja. Pjesme uokvirene u tri tematske cjeline donose narative u orahovim ljuskama iz kojih pjesnik rastvara jezgre prošlosti, gutajući sadašnjost, nastojeći (pro)kazati budućnost, baš onako “didu za sjećanja” (u ime prošlosti), a “sinu za snove” (u ime budućnosti), sačuvavši sadašnji trenutak za sebe. Upravo je posebnost Huremagićeve poezije u umijeću da poetskim jezikom iznese, kako je ova zbirka i samim naslovom nagovijestila, ‘iščekiča’ duboko potisnuto vrijeme, a s njim na površinu i sve ono zatočeno u ropstvu zaborava. Ta “zakopana” prošlost sada se vraća nagovješćujući stalni ciklus smjene dobra i zla. “Nebeska pješadija”¹⁷ katarzično (pri)kazuje dramu rađanja i tragiku sudbine “zakašnjele” generacije koja je na svijet došla te kobne 1972. godine kroz putne karte za iste destinacije koje su hronotopski presjek svih tragedija ovih prostora: 1991. sa 19 - Vukovar / 1992. sa 20 - Sarajevo / 1993. sa 21 - Gorazde / 1994. sa 22 - Bihać / 1995. sa 23 - Srebrenica (str., 11). Svi takvi, zatečeni zakašnjelom mladošću, *ženili su se i od brakova razvodili*, ali i počeli da *pišu, sriču i glasno riču* (str., 11) artikulirajući vapaj lirskog subjekta – sada zrelog i iskusnog kome ne preostaje ništa nego da ‘čekiča’ (piše/sriče/riče).

Motiv krvave posteljice nagoviješten u prvoj pjesmi javlja se i u sljedećoj *Niz polje sevdah* odnoseći se na generacije djece *koju nismo za sebe pravili/ u vojne evidencije kao kurbane upisali / Imena im u duhu civilizacije davali* (str., 13). Tragedija ispisana asamim rođenjem produbljuje se ekspresionističkim fonom u pjesmi *Crvena*. Krvava sudbina *djece i djedova* transgeneracijski je izjednačena u vremenu koje ne poznaje prije i poslije.

Stihovi se ulančavaju iz pjesme u pjesmu kroz pretapanje motiva a zaokruženje pjesničkih cjelina ostvaruje se svojevrsnim povratkom na početak, u tačku iz koje se krenulo, od *Generacije rasutih pionira*, generacije *istih* (matičnih brojeva, lektira, crvenih marama, krvavih drugova jebenih ratišta) *tih sedamdesetih*, koje su *Vrijeme umrlih vojnika* što ih majke nanovo rađaju. U ovoj pjesmi ovjerava se Huremagićevo umijeće izražavanja bez riječi: *muk je postao šutnja/ prestao je biti tišina* (str., 17). Apsurd rata kulminira u pjesmi “Svetost” u kojoj sveti trbuh žene začinja smrt. U tom

¹⁷ Vidi: Ramiz Huremagić ciklus *Nebeska pješadija*, u “*Čekičanje vremena*”, Centar Samouprava. Sarajevo, 2016 (str. 11 - 20).

rađanju ne plaću tek rođene bebe već vojnici – začeti smrtnici započinju neželjene bitke.

2.2. Etika bitka

Progovarajući o uzaludnim ratovima, osuđenosti da se brani suštinsko ljudsko dostojanstvo, Huremagićeva poezija dotiče i samu bit postojanja. Šta nakon rat(ov)a? Kako naći smisao i krenuti iz početka, kada rat traje i na drugom frontu, na kojemu više nije borba za goli život, već za besciljno preživljavanje. Prva zbirka *U svijetu bučnih ljudi* etiku bitka prikazuje kroz prezent svakodnevnog života, dok se druga i treća produbljuju retrospektivnim osvrtima na prošlost i proročkim predviđanjima budućnosti univerzalizirajući vrijeme, što je opet, posebno naglašeno u zbirci *Čekičanje vremena*.

U skladu s tim, drugi dio zbirke *U jeziku je kost* svoju katarzu započinje pjesmom "Akademski jezik" koja potencira licemjerstvo "akademske" zajednice znakovitom scenom kada studenti pristaju na bačenu kost, na sadašnjost koja *se ispljune i preskoči* bez ikakvog otpora ili mogućnosti da se odupre onome što je već servirano ideološkim aparatima centara moći. Budućnost iskazana kroz buduću akademsku zajednicu samo je generacijski niz na onu prethodnu.

Satirički je podložen i paradigmatičan kratki lirski zapis "Da mu ga oduzmeš" gdje pjesnik dvostrukom ironijom (onom kojom se istovremeno iskazuje i humor, ali i tragika) govori o "mandatu" koji je danas od životne važnosti pa čak i iznad života jer to je *Jedina gora stvar/ od toga da nekom/ oduzmeš život* (str. 32). Dvostrukom ironijom pjesnik donosi etičku dimenziju suštine preživljavanja, pozivajući (ironički izazivajući) istovremeno na suprotstavljanje (odnosno pročišćenje). Zar smo zarobljeni od strane materijalnog bez osjećaja za moral i dostojanstvo?

Verbalni paroksizam angažirane satire je pjesma "Kafana kod mene" u kojoj lirski subjekt doslovno ispušta krik nad 'socijalnim pejzažom' ispunjenim *Višečlanom gamadi/ Proračunatim sociopatima/ Tečnim smradovima/ Grobarima ljubavi i pravde*. Da nije tako, lirski subjekt bi bio kafandžija *Sa neizvješanim cjenovnikom/ I ponudom od odbačenih snova* (str., 37) čime ustvari upozorava na tranzitivno svezretno zlo što se iz prošlosti prenosi u sadašnjost bez nade da nas išta bolje očekuje i u budućnosti.

U recenziji za ovu zbirku Edin Pobrić ističe upravo **tu-bitak** Huremagićeve poezije: "Za Ramiza Huremagića tu-bitu ne znači ništa drugo nego čekičati vrijeme, kad

se od uobičajenog poretka stvari, putem jezičke kontemplacije, proizvodi stvarnost viša i jasnija nego ona koja se može razaznati u pukim dimenzijama sadašnjosti, prošlosti i budućnosti” (Pobrić 2016), naglašavajući tako osoben poetski identitet pjesnika, ali i univerzalnost njegove poezije.

3. POETIKA STIHA U LJUBAVI

Sve tri Huremagićeve zbirke zaokružene su stihovima ljubavi koja, na koncu, i jedina može donijeti neki mogući izlaz iz začahurene ljudske sudbine.

Stihove ciklusa *O ljubavi svakodnevno* unutar standardnih motivsko-tematskih koordinata ljubavne lirike Huremagić gradi kao stanovitu protezu, zagrebavši, čini se, još dublje, prema mogućnostima vlastitog prepoznavanja i tek naznačenih slutnji u *Savršenom prostoru* igre ljubavi i(li) mržnje. Ovaj dio zbirke kao da pokušava utišati katarzu akumuliranu u prva dva dijela, ali baš kada se učini da se grč smiruje s (pri)mišlju da će ljubav izmiriti napetosti, ona se *guši u ritmu* neke unutarnje hibernacije (“Djelotvorna ljubav”), ostajući u obliku *zidova pod kožom* i neuspjeha da se ti zidovi sruše (“Posredne nježnosti”). I ljubav, tek što je začeta, biva *Sravnjena do temelja/ u eksploziji tišine* (“Autobus”). Ta imposibilnost bića da se iskažu u ljubavi do vrhunca dolazi u pjesmama “Dva života pod jednim krovom”, “Ljubav na dnu tegle” i “Neprava pjesma”, a onda, baš kao u životu, ljubav se opet ostvari kroz *Zrele godine, Ljubio sam ti pupak ispod pamučne potkošulje/ Lišće je grlilo uvelo cvijeće ostalo bez soka* (str., 92), da bi cijelu priču zaokružila pjesma “Posljedična” u kojoj su odgovori implicirani u retoričkim pitanjima *može li se žena gledati bez požude, može li snijeg padati bez prizivanja ljeta, mogu li jutra bez noći*. Ljubav se desi baš u trenutku nemogućnosti ostvarenja – sve nakon toga samo je gasi.

S ljubavlju, u svim njenim oblicima, korača se kroz život (“Novogodišnja poslanica”). Naiđe Dino, *Od dobrine čovjek*, koji još može spasiti svijet jer *nakrivo je*, ali tu je i bojazan da će i taj dobri čovjek nestati. Između empatije i defetizma treba ostaviti prostora za *šutnju*. Moć pjesničke imaginacije naposljetku se slila u pjesmu “Proplanak” u kojoj se lirski subjekt prisjeća proplanka ispod didovog gaja s kojeg ima pogled na djetinjstvo, taj prostor sjene *opuhanog maslačka*, u koji se smjestilo sve vrijeme: “Mogli bismo reći da je ovom zbirkom, što odjekuje i u samome naslovu *Čekičanje vremena*, Huremagić odlučio “disciplinirati” svoja lomljiva, varljiva i neuhvatljiva sjećanja, svojim Čekičem od pjesničkog jezika razbiti vremenski svedeno i stabilizirano te iščekičati nešto što bismo mogli nazvati Savršenim

Prostorom, u kojem se kroz trenutke intenziteta razobličavaju i umnogostručuju pjesnikova iskustva” (Porobić 2017). Čini se da će Porobićka sintagmom “savršeni prostor” markirati upravo onaj iščekičani¹⁸ prostor kojega je još jedino moguće, tako “savršenog”, utisnuti u stih.

4. KATARZA ČITATELJA

Bio je to jedan mali eksperiment. Zbirku sam preporučila čitaocima različitih generacija i dobila povratne informacije, koje su mi potvrdile da misija ovog (i ovakvih) pjesnika jeste biti i postojati kako bi se upozoravalo na etiku i moral. U tom pravcu idu i razmišljanja književnih profesionalaca koji su prepoznali posebnost Huremagićevih stihova. Sead Mahmutefendić je nedvosmislen: “Huremagić popravlja ljude prikazujući ih onakvima kakvi su. Njegovi jezički, kulturološki izumi, njegove pjesmotvorne kovanice u službi su jedne atmosfere pjesme, jednog moćnog i samosvojnog poetskog svijeta, nove magije, nove alhemije, u službi poezije, stavljene na uvid i na zadovoljstvo čovjeku” (Mahmutefendić 2017).

Iskustvo čitanja ove poezije podijelit će i Ilma Murić u svom impresionističkom osvrtu izdvajajući autora kao “primjer kako se na spontan i prirodan način bez vještačkog oblikovanja piše i „čekiča“ poezija” (Murić 2017: 314). Katarzična čitanja ove poezije dogodila su se i na simpoziju u Beogradu “Poezija, svjedočanstvo” u decembru prošle godine, na kojem su u tandemu učestvovali Darko Cvijetić i Ramiz Huremagić. Već sama zajednička prijava ova dva pjesnika, koji su u ratu bili na dvije različite strane, u rogovima, izazvala je katarzični efekat¹⁹. Prilozi Elme Porobić, Seada Mahmutefendića i Ilme Murić predstavljaju čitanja s različitih tačaka gledišta, ali, kako vidimo, rezultat je sličan. Katarza čitanja kristalizirala se u etiku poezije, kao “savršenog prostora” (E. Porobić), u kojemu, dodala bih, možemo spoznati besmisao ratova koji se vode za jedno veliko ništa (kako to na jednome mjestu pjesnički elaborira Huremagić), a s druge strane ako smo dovoljno moralni, možemo spoznati smisao bitka.

¹⁸ *Ima dan i više/ Čekičem za tucanje oraha/ Razbijam kamen/Sa svog groba / Ližem kamenu prašinu/ Pomiješanu sa krvi/ Iz puknutog nokta / Ima okus jezgre/ Učahurenog vremena/ Oslobođenog udarcem/ Malene čelične glave* (Huremagić 2016 : 51)

¹⁹ Vidjeti više u Šeherzada Džafić: “Ethical side of the verse - from work to document“, Beograd, 2017. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/325951444_Ethical_side_of_the_verse_-_from_work_to_document (pristupljeno: 5. 9. 2018).

5. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA – ALHEMIJA SAZVUČJA

Pitanje je hoćemo prešutjeti ovo rijeko katarzično ushićenje, iz sujete ili zazora od mogućeg prozivanja da smo previše blagonakloni kritičari ili površni / preimpresivni čitatelji? Zahvaljujući onima koji na to ne pristaju poezija Ramiza Huremagića ostavit će trag u bosanskohercegovačkoj književnosti baš kao bat čekića na orahovoj ljusci. Krajina ima poseban osjećaj za jezik. A Huremagić sluša i osjeća jezik svoga kraja. Za pjesnika sve u jeziku jednako vrijedi. Jezik književnosti nije odvojak standardnog jezika. Huremagić oplemenjuje zov dijalekta i čekića svoje medaljone u radionici iz koje dopiru sazvučja u registrima mimo kakofonije ovoga bučnog svijeta.

Prototip angažovanog ljubavnog pjesništva²⁰

Stereotipi su postali prototipi
Vremena koje nas halapljivo proždire
Trebaju od njega oteći što više
Kako bi utažili strah
Od vlastite malenosti

Patetični pjesnik bi ovdje uveo ljubav
Kao kontrapunkt
I vječni vapaj da samo ona vrijedi da ljubiti treba

Ovaj je profesionalni vojnik
I njemu je poetika
Crtica na konačnici
Optičkog nišana

Nije stereotip
Da riječ ubija.

²⁰ Teško je napraviti selekciju Huremagićevih stihova s obzirom da oni kazuju kroz cjeline, no teško je odoljeti pjesmi "Prototip angažovanog ljubavnog pjesništva" koja upravo progovara o toj moći pjesništva, u nemoći pjesnika pa i čitatelja. Vidi Huremagić, ciklus *U jeziku je kost* (str. 23 - 76).

LITERATURA:

Izvori:

1. Huremagić, Ramiz (2016), *Čekičanje vremena*, Centar Samouprava, Sarajevo
2. Huremagić, Ramiz (2018), *Miostrah*, Centar Samouprava, Sarajevo

Teorijsko-kritička literatura:

1. Booth, Wayne C. (2005), *Ethic, Literature, Theory*, An Introductory Reader, 63-67., Lanham. XL
2. Cvijetić, Darko (2016), *Dozrijevanje paučine - o knjizi Čekičanje vremena Ramiza Huremagića*, Centar Samouprava, Sarajevo, str.103-104.
3. Džafić, Šeherzada (2016), „Ethical side of the verse - from work to document“, Beograd, dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/325951444_Ethical_side_of_the_verse_-_from_work_to_document (dostupno: 5.9. 2018).
4. Heidegger, Martin (2010), *Izvor umjetničkog djela*, prev. D. Barbarić, AGM, Zagreb
5. Mahmutefendić, Sead (2016), „Pjesnička transmutacija svijeta (povodom izlaska zbirke "Čekičanje vremena" Ramiza Huremagića)“ https://www.academia.edu/34107488/Sead_Mahmutefendić_PRIKAZI_I_INTERVJUI_PRIKAZI
6. Murić, Ilma (2017), „Postmodernistička poezija ekspresionističkog izraza (Ramiz Huremagić "Čekičanje vremena", Centar Samouprava, Sarajevo, dostupno na: <http://ps.pfb.unbi.ba/wp-content/uploads/2018/05/PS-br-6-7-ILMA-MURIC.pdf>
7. Nussbaum, Martha (2001), *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge
8. Pavletić, Vlatko (1995), *Kako razumjeti poeziju*, Školska knjiga, Zagreb.
9. Pobrić, Edin (2016), "Recenzija za knjigu "Čekičanje vremena"", Centar Samouprava, dostupno na: <http://www.tacno.net/kultura/promocija-zbrike-poezije-ramiza-huremagica-cekicanje-vremena/> (pristupljeno, 10. 9. 2018).
10. Porobić, Elma (2017), "Savršen prostor u pjesmama Ramiza Huremagića", dostupno na: <http://strane.ba/elma-porobic-savrsen-prostor-u-pjesmama-ramiza-huremagica/> (pristupljeno: 5. 2. 2017).
11. Spahić, Vedad (2008), *Prokurstova večernja škola*, BosniARS, Tuzla

PO/ETHICS OF VERSE – THE CATHARSIS OF READER THROUGH THE CATHARSES OF LYRICAL SUBJECTS

We are witnessing that lately we can seldom hear, or are fortunate to read the verses which evoke the feelings that can only be aroused by good poetry. Pointing to the power of poetry that evokes intense feelings, many authors – from ancient philosophers and poets to present-day psychologists and literary critics – have pointed out to its ethical side. Based on the theories of catharsis, the paper questions ethics and the overall poetics of the poems of the Bosnian poet Ramiz Huremagić. Elaboration aims at proving the main hypothesis of work by which the ethical side of poetry can act as an invitation to critical reasoning, sometimes stronger and more convincing than factographic documents. Witnessing the trauma of the past, such poetry reflects hope in possible detraumatization at the present, provided that we are aware and willing to accept it.

Keywords: catharsis; ethics; poetics; Bosnian-Herzegovinian poetry; Ramiz Huremagić

Adresa autora
Authors' address
Šeherzada Džafić
Univerzitet u Bihaću
Pedagoški fakultet
seherzada.dzafic@unbi.ba
seherzad@365.ba

UDK 821(497.6).09-31 V. Mrkić

Primljeno: 10. 01. 2019.

Stručni rad
Professional paper

Elmir Spahić

RAT KAO UNIVERZALIJA U ANTIRATNOJ ETICI ROMANA ISTOČNO OD ZAPADA VLADE MRKIĆA

Autobiografski roman *Istočno od Zapada* tematizira rat u Bosni i Hercegovini kao besmisao u čijem se fatumskom vrtlogu nalazi jedna srpska porodica. Mrkićev antiratni stav je fokusiran na razaranje smisla ratovanja u kapacitetu s kojim raspolaže književnost koja postaje glas etike kao raspoznavanja dobra i zla. Afirmira se pogled odozdo, pogled žrtve, suprotan monumentalizmu, a što je i jedna od temeljnih odlika poetike svjedočenja u novijoj bosanskohercegovačkoj književnosti. Ma koliko se odupirao poimanju rata kao transpovijesne realije za autora je zlo i zločin ipak univerzalija, koja obuhvata čitavu povijest. Vlastita nesreća samo je sinegdohička tačka u neprekinutom slijedu krvavih tragova zla. Takvo shvatanje proizlazi iz Mrkićeve etike koja uvijek kreće od pojedinca, čiji je izbor slobodan (Ako je izmanipulisan to nije opravdanje, naprotiv!) i koji jeste odgovoran za sebe.

Ključne riječi: Vlado Mrkić; rat; etika; antiratna književnost; pojedinac; kolektiv

Jenjavanjem postmodernog entuzijazma ka posvemašnjim antiesencijalističkim relativizacijama težište književnih tumačenja sve više se prenosi na antropologiju književnosti i ono, kako ga prominentna norveška teoretičarka književnosti Tune Selbu naziva, "treće stanovište koje su kulturološka i formalistička istraživanja često previdala" (Selbu 2016: 12), a povezano je sa činjenicom da nas književnost, osobito roman, "na privilegovani način uvodi u razumevanje odnosa između ljudi, što smatramo moralnim ili etičkim mogućnostima romana" (isto). Na tom nam se tragu paradigmatičnim ukazao roman *Istočno od Zapada* Vlade Mrkića u kome antiratna ideja nije tek puko opisivanje rata kao zla i zločina, već funkcioniše na različitim

nivoima i jakim kontrastima (opreke: život – smrt, sloboda – ropstvo, mrtvi – živi, ideologija – pojedinac, kolektiv – pojedinac i sl.) zasniva etičke temelje autorovog proznog izričaja.

Sama priča jeste autobiografska: riječ je o stradanju jedne srpske porodice za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. U radnji romana naglasak je na nemogućnosti spajanja porodice u ratnim uvjetima. Rat se u tom pogledu skoro pa personificirao u samome romanu. Centralni lik je Srbin koji se protivi agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Roman započinje smrću majke u Bijeljini, pred početak rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Priča o majci, asocijacijama i sjećanjima, razgranava se u širu sliku zbivanja u Drugom svjetskom ratu u kojem je poginuo njegov otac. Porodična hronika je potka za transvremeni ciklični narativ o sudbinama oca, brata, naposljetku i njega samog. Ratna trauma je porodični ali i univerzalni fatum, a sve to, na fonu mainstreama poslijeratne poetike svjedočenja, dobija posebnu dimenziju u svjetlu činjenice da je sadržaj romana poveziv sa doživljenom traumom: Vlado Mrkić je odveden u ustaški logor u Hrvatskoj, u kojem je bio godinu dana, zajedno sa majkom i bratom Slobodanom, koji je, od u logoru zarađene upale pluća, umro 1943. godine (Mrkić 1997: 23).

Etika ima zadatak ne samo da nas upozna sa datom moralnom praksom i otklonima od nje, već i da dā vrijednosnu ocjenu, da ukaže kakve to moralne sudove neko donosi, a kakve bi trebao donositi, razlikujući dobro od zla. Polazeći od takvoga načela rat je u Mrkićevom romanu zapravo okvirna priča za sve druge sadržane priče. Rat je *natpostojanje*, sila koja se fatumski nadvila nad svima, koja osujećuje mogućnosti izbora pojedinca da ne učestvuje, odbije ili ignorira kad mu 'zakuca na vrata'. Mrkićev antiratni stav je fokusiran na razaranje smisla ratovanja u kapacitetu s kojim raspolaže književnost koja postaje glas etike kao raspoznavanja dobra i zla.

Antiratno pismo, čijem korpusu pripada i ovaj roman, literarno je oruđe protiv naturaliziranih poimanja ratova kao transpovijesnih realija. Kao određujuće obilježje bh. književnosti na koncu 20. stoljeća u poetičkom, estetskom i etičkom smislu antiratno pismo ne donosi monumentalnu naraciju pobjednika, već priču onog ko tu povijest živi odozdo. Ono odolijeva izazovima "ratom aficiranog povijesno-političkog konteksta lakomog na razna učitavanja i instrumentalizacije" (Spahić 2016: 17). Etička uloga književnosti u tom se pogledu, bez obzira na sve 'akvizicije' postmodernog vrijednosnog relativizma i dekonstrukcije, nije promijenila. Ona služi, između ostalog, i tome da besmisao rata debelo podvlači i odupire se populističkim talasima izmišljanja granica i razloga za podjele, poslije kojih se "svetina hvata za oružje" (Popov 2002: 396). Ključna je pri tome identitetska pozicija Vlade Mrkića,

koja je ujedno i polazna tačka njegove angažiranosti, kao Srbina protivnika zločina koji se vrše u ime njegovog naroda i pisca koji odbacuje nalog imperativne pripadnosti kolektivu.

Nastajanje rata liči razvoju neizlječive bolesti. Ko zna kada su u našem tijelu počele prve zloćudne promjene, a da nismo ni slutili ni osjećali. (...) Neumoljiva, neizbrisiva crta u vremenu. (Mrkić 1997: 55-56)

Rat je bolest kojoj nema ni kraja ni lijeka, proces koji se u ljudima taloži godinama, a da to i ne primjećuju. U podtekstu je zapravo poruka o *odsustvu savjesti*, bez koje se ne može adekvatno prosuditi da li neko podliježe ovoj bolesti koja je proizvedena *odozgo*, dok *obični ljudi* nesvjesno postaju bolesnici. Odlika Mrkićeve etike je da upravo kreće od pojedinca, čiji je izbor slobodan (Ako je izmanipulisan to nije opravdanje, naprotiv!) i koji jeste odgovoran za sebe. On naglašava moć pojedinca koji jeste *vaga* svojih odluka, dakle, i vlasnik horizonta u kome je dužan raspoznati zloćudne promjene.

Jedna od zabluda koje sam imao o ratu je i ona o vremenu. Mislio sam da strašno sporo prolazi. Nije mi bilo jasno kako neko može izdržati tri-četiri-pet godina takvog života u kome ništa ne radi, osim što čeka da rat prestane. (...) Toliko mrtvih, toliko strašnih stvari, a ništa se ne događa. Zbog ogromne količine vremena i smrti i jedno i drugo gube na vrijednosti. (Mrkić 1997: 100)

Autor, kako smo istakli, rat posmatra kao proces – vrijeme. Prethodni odlomak u tom je pogledu perifraza Mehmedinovićeve stiha "Rat je i ništa se ne događa" iz zbirke *Sarajevo blues* (Mehmedinović 2004), koji u sebi sabire apsolutni paradoks rata. "Ništa" podrazumijeva gubitak svakog smisla, život postoji negdje izvan tih krugova užasa.

Putujem iz Sarajeva u Beograd, preko Ankone, Venecije, Trsta, Ljubljane. Idem hiljadu kilometara na Zapad, da bih stigao na Istok. Idem da vidim jednog dječaka i jednu djevojčicu čija sam lica počeo da zaboravljam i ne znam hoću li ih prepoznati. Između nas je, prije moga polaska, bilo nekih 70 do 80 kilometara razdaljine, koju smo nekad prelazili za sat-dva. Ali, na tom malom prostoru sada je skupljena sva nesreća ovoga svijeta i samo Smrt prolazi tim putevima. Zato idem ovim vozom, kroz tvoju lijepu i bogatu zemlju. U mojoj, vozovi odavno ne putuju, svi su mostovi srušeni, na cestama su tenkovi, moje zemlje više nema. I

molim te, nemoj samo da me pitaš ko sam i šta sam, jer neću znati da ti odgovorim. Nisam ništa. Pripadam naciji očajnih i nesretnih. (Mrkić 1997: 163)

Prostor nekadašnje Jugoslavije autor ne vidi isključivo kao prostor bivše države, već kao simbolički spacij propasti humanuma, jedinstva i suživota uništenog ratom. Mnogi su tako zauzeli *svoja* polja, okrenuti protiv *drugih*. Srž te simbolike je udaljavanje i kruženje. Da bi se došlo do nekad bliskih mjesta, mora se ići okolo; sastati se sa svojom porodicom nije moguće ni na 'trećoj teritoriji'. Sve je izgubilo svoje mjesto osim Smrti koja je svugdje. I u prostoru i u vremenu! Rat je za Mrkića, ma s kolikom indigancijom pokušavao odbaciti takvu misao, ipak univerzalija, koja obuhvata čitavu povijest. Vlastita nesreća samo je sinegdohička tačka u neprekinutom slijedu krvavih tragova zla.

Znam, isto tako, da je istorija ljudskog roda ispunjena krvlju. I taj sjajni Rim, kojim sam hodao prije nekoliko dana, ti prekrasni gradovi Italije, sagrađeni su na ljudskim kostima. Uvijek sam se pitao, hodajući po svijetu, ko je imao toliko para da podigne sve te sjajne dvorce, crkve i katedrale, cijele blistave gradove, i odakle mu. Pljačka i samo pljačka! Sva najljepša i najtrajnija djela ovoga svijeta nastala su zahvaljući pljački. Svi bogati i moćni narodi postali su to nakon što su poubijali i opljačkali manje i slabije narode. (Mrkić 1997: 177-178)

Na ovaj način Mrkić zagovara koncepciju povijesti koja podriva monumentalističku agendu – iza monumenta i blještavila uvijek stoji nečiji zločin. Zlo je perzistencija povijesnog trajanja. Rim u koji je došao nakon izlaska iz opkoljenog Sarajeva nije u tom pogledu nikakav izuzetak, već naprotiv – najzornija moguća potvrda.

Čudno, kada sada razmišljam o tim vremenima, primjećujem da mi u sjećanje dolaze najprije oni kojih više nema. Mrtvi u ovoj priči imaju prednost nad živim. To je, mislim, pošteno, jer kad odemo i mi koji ih se sjećamo, oni će umrijeti drugi put, potpuno. (Mrkić 1997: 71)

Mrkićeva kultura sjećanja etički je superiorna, napose u odnosu na bezlični viktimoški numerizam recentnih političkih iskaza. Mrtvi nisu brojevi a preživjeli pijetetno nose tragizam svojih umrlih.

Kod kuće, vazu namjestih ispred bjeljinske fotografije na kojoj su majka, otac i Slobodan. Trak sunca pope se uz policu s knjigama i zaustavi na njihovim licima. Sad su me njih troje gledali s one strane smrti. (Mrkić 1997: 81)

Smrt je ovdje jedna – sa dvije strane. Jedna je strana ona na kojoj su otac, majka i brat, a druga je ova u kojoj je Sarajevo, Bosna i Hercegovina, autor. Život pod opsadom druga je strana smrti. Ali:

Nijedan narod ne ubija, ubijaju zlikovci, a tih zlikovaca ima u svakom narodu. (Mrkić 1997: 81)

Etika ovog romana je udar na stereotipe, na generalizacije i opću krivnju naroda. I ovdje je polazište i ishodište individualno, baš kao i u dijelu romana gdje je propitivao zloćudne promjene u svakom pojedincu. Mrkić konstantno bježi od zamki kolektivizacije, akteri povijesti su pojedinci, odgovorni za same sebe, a putevi zla su kapilarni:

Rat je promijenio sve, pa i pozdravljanje. Komšije Muslimani više ne govore *dobar dan, dobro jutro*. I u mnogim ustanovama, na ulici, ako kažeš *dobardan*, neće ti odgovoriti. To je sad srpski, četnički pozdrav, za mnoge. (Mrkić 1997: 93)

Zlo putuje. Promijenilo je i pozdrave. Zašlo je u stubišta, ulaze, na ulicu – svugdje gdje se odvija ljudski život:

Rat daje biografije pojedincima i narodima. Ne mogu, na kraju, da zamislim, nakon svega, kako bi neko ko nije doživio rat mogao napisati svoju biografiju. (Mrkić 1997: 112)

Rat je totalitet, nadstanje koje usisava svaku individualnost. Nema pošteđenih, svi moraju izabrati stranu, postoji samo *svoje i tuđe*. U takvim je okolnostima i glavni junak je zbog svoje nacionalnosti bio nazivan špijunom. U trenutku kad junakova žena prelazi most na Grbavici, srpski policajac je pita koga ima u Sarajevu. Odgovara da ima muža. Srpski policajac bez razmišljanja ustvrđuje da on radi za Aliju (Mrkić 1997: 123). Po srijedi je, dakle, izvrnuti etički horizont: "...etika temeljena na dužnosti (deontološka koncepcija morala) u ratu doživljava prodor ideologije te 'dužnost' gubi svoj etički a dobiva ideološki značaj. Pojedinaac više nema pravo na vlastiti moralni sud već na slušanje zapovijedi. Upravo je 'slušanje zapovijedi', dakle odanost

dužnosti, u najvećem broju slučajeva s jedne strane onemogućilo donošenje vlastita moralna suda u poslušnih pojedinaca. S druge strane oni koji su te dužnosti određivali, duboko su vjerovali u ispravnost ‘viših ciljeva’” (Vojnović 2012: 174).

ZAKLJUČAK

Mrkić je kroz ratni roman iz perspektive žrtve prikazao zlo kao transpovijesni fenomen. Njegov koncept povijesti je humanistički, zato jer se fokusira na pravi ishod, a to su žrtve, a ne zaposjednuti prostori. Veliki pobjednici su kreatori tog paradoksa. U antitetičkim relacijama: život – smrt, sloboda – represija, podjele – spajanja, ubice – žrtve, mrtvi – živi, ideologije – pojedinci, kolektivi – pojedinci i sl. autor je baždario etički univerzum svoga romana kao suprotstavljenost humanuma kontinuitetu malignih individualnih izbora koji su pogon transpovijesne protežnosti zla. Moralna odgovornost pojmljena je kantovski kao odgovornost pojedinca. I žrtve su jednako individualizirane nasuprot lažne etike viktimološkog diskursa brojki i cinične kulture kolektivnog pamćenja.

LITERATURA

1. Mehmedinović, Semezdin (2004), *Sarajevo blues*, Civitas, Sarajevo
2. Mrkić, Vlado (1997), *Istočno od Zapada*, Društvo pisaca Bosne i Hercegovine, Sarajevo
3. Popov, Nebojša (2002), *Srpska strana rata I*, Samizdat B92, Beograd
4. Selbu, Tune (Tone Selboe) (2016), *Šta je roman?*, Karpos, Beograd
5. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
6. Vojnović, Branka (2012), *Sarajevska ratna priča: naracija, empatija, etika*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu, Zagreb

WAR AS A UNIVERSALITY IN THE ANTI-WAR ETHICS OF THE NOVEL *EAST FROM THE WEST (ISTOČNO OD ZAPADA)* BY VLADO MRKIĆ

Summary

The autobiographical novel *East from the West* discusses the war in Bosnia and Herzegovina as a nonsense in which a Serbian family experienced a fatal maelstrom. Mrkić's anti-war perspective is focused on the destruction of the meaning of warfare in the capacity which literature encompasses which becomes the voice of ethics as a recognition between good and evil. The perspective from below, the view of the victim is affirmed, which is contrary to monumentalism, and also one of the fundamental features of the poetic testimony in the recent Bosnian-Herzegovinian literature. Regardless of the resistance to the perception of the war as a transhistorical realia, evil and crime are merely the universalities for the author, which encompass the entire history. One's own misfortune is only a synecdochical point in an unbroken sequence of bloody traces of evil. Such an understanding is derived from Mrkić's ethics that always starts from an individual who has a free will (If one is manipulated, it is not a justification, on the contrary!) and who is responsible for oneself.

Key words: Vlado Mrkić; war; ethics; anti-war literature; individual; collective

Adresa autora

Authors' address

Elmir Spahić

Filozofski fakultet u Sarajevu

e-spahic@hotmail.com

UDK 821(497.6).09-34 S. Kulenović

Primljeno: 05. 01. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Amela Bajrić

SEMANTIČKE GRUPE ORIJENTALIZAMA U PRIPOVIJECI *NOĆ U VEZIRSKOM GRADU SKENDERA KULENOVIĆA*

Leksički nivo u jeziku je onaj koji, gotovo najviše, nudi bogat materijal za istraživanje. U ovom radu bavit ćemo se analizom i prikazom semantičkih grupa orijentalizama u Skenderovoj prvoj pripovijeci „Noć u vezirskom gradu“ i njihovim odlikama, u kontekstu namjere autora da reprezentuje kulturalni kontekst i mentalitet bosanskog čovjeka. Orijentalizmi u ovoj pripovijeci imaju izuzetan stilski potencijal, a Kulenović je njima stvarao autentičan verbalni okvir u koji je smještao radnju, opisivao likove i događaje. U radu smo prvenstveno obratili pažnju na brojnost leksema koje imaju oznake duhovne te materijalne kulture, s obzirom na to da pripovijetka prikazuje događaje iz vremena Osmanskoga carstva te je kao takva izrazito plodan materijal za ovu vrstu analize.

Ključne riječi: Skender Kulenović; jezički kontakt; leksika; orijentalizmi; semantičke grupe.

1. UVOD

Ne postoji jezička zajednica koja nema dodira sa drugim jezičkim zajednicama. Naj-intenzivniji, a i najčešći kontakti uspostavljaju se kada dvije jezičke zajednice žive jedna pored druge. U tom slučaju barem dio jedne zajednice naučit će jezik druge zajednice kako bi ostvario bolju komunikaciju (Memić 2014). U današnje vrijeme veliki utjecaj medija pogoduje razvoju kontakata među različitim jezičkim zajednicama, a svaki takav kontakt prije ili kasnije odražava se i na jezik. Promjene koje u jeziku nastaju kao rezultat utjecaja drugog jezika nazivamo jezičkim kontaktom, dok proces preuzimanja elemenata jednog jezika u drugi nazivamo posuđivanjem.

Najčešći oblik posuđivanja jeste leksički. Leksički materijal se zbog fleksibilnosti najbrže i najjednostavnije preuzima iz jednog jezika u drugi, izravno međujezičkim dodirima ili preko jezika posrednika. Riječi orijentalnog porijekla u bosanskom jeziku čine jedan od najučestalijih slojeva među riječima neslavenskog porijekla. „Takvo njihovo svojstvo na svojevrsan način odražava dugotrajnu simbiozu između slavenske i orijentalne materijalne i duhovne kulture“ (Jahić 1999: 101) i te riječi su svjedok dugog vremena osmanske vladavine u Bosni i Hercegovini, kulturne, intelektualne i duhovne povezanosti ovdašnjeg naroda s orijentalnom kulturom. A teško je naći pisca sa bosanskohercegovačkog govornog područja u čijim djelima nema riječi orijentalnog porijekla (Peco 1981).

Koristeći se metodom prikupljanja podataka, metodom teorijske analize i deskriptivnom metodom pokušat ćemo ukazati na to da semantički raspon leksike u Skenderovoj pripovijeci doprinosi slikovitom kazivanju koje je karakteristično za naš geografski i jezički prostor.

U ovom radu bavit ćemo se analizom leksičkog nivoa, tj. orijentalizama u pripovijeci Skendera Kulenovića „Noć u vezirskom gradu“, a analizu smo proveli na dva nivoa i to: realije i njihove skupine te vlastita imena. Pri tome smo imali na umu političke, kulturalne i druge okolnosti u kojima je Kulenović pisao svoje pripovijetke. Naime, kada je riječ o vidljivim tragovima osmanske vladavine koji se, u ovom slučaju, ogledaju u korištenju orijentalne leksike, „jasno je da im sudbina nije mogla biti ista u periodu prije I svjetskog rata, u međuratnom razdoblju, te u vremenu poslije II svjetskog rata“ (Vajzović 1999: 19). Nakon prekida izravnih tursko-bosanskih kontakata veliki dio ove leksike i dalje egzistira u našem jeziku, a za neke čak nemamo adekvatnu zamjenu.

2. KORPUS (O PRIPOVIJECI)

Skender Kulenović je svoju prvu pripovijetku „Noć u vezirskom gradu“ (1938) objavio u bošnjačkom lijevo orijentiranom književnom časopisu „Putokaz“, čiji je ujedno bio pokretač i urednik. Analizirana pripovijetka sadržana je i u zbirci „Pripovijetke“ iz 1971. godine i ima 29 strana. Radnja je smještena u Bosnu. Upotreba riječi orijentalnog porijekla u pripovijeci ukazuje na stepen integracije ovog leksičkog sloja i specifičnost upotrebe orijentalizama kod Kulenovića, a podaci koje smo ponudili nude jasnu sliku o frekventnosti korištenja ovih riječi.

3. CILJ ISTRAŽIVANJA

Ovim istraživanjem imamo za cilj prikazati semantičke grupe orijentalizama zastupljene u pripovijeci „Noć u vezirskom gradu“. Razvrstali smo ih u dva nivoa – *realije*, sa svim pripadajućim oznakama i *vlastita imena*. Pri ovoj klasifikaciji smo se služili studijom Senahida Halilovića, Ilijasa Tanovića i Amele Šehović *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, tačnije njenim drugim dijelom „Oznake materijalne i duhovne kulture u govoru Sarajeva: Lingvokulturološki aspekt“ čiji je autor Tanović. Kada govorimo o semantičkim skupinama, cilj nam je ukazati i na brojnost leksema koje imaju oznake duhovne te materijalne kulture, s obzirom na kulturalno-historijsko ozračje vremena Osmanskoga carstva predstavljeno u pripovijeci. Unutar svake od realija dali smo kratki uvod s navedenim razlozima pristupu tim realijama.

4. POJAM REALIJE

„Nastanak i razvoj leksike jednog areala u direktnoj je vezi s njegovom materijalnom i duhovnom kulturom. Semantička analiza leksičkog fonda, naročito karakteristične leksike sa specifičnom lingvokulturološkom komponentom, pruža objektivne i pouzdane podatke o historiji i tradiciji, te o razvoju kulturnog i duhovnog života date jezičke zajednice“ (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 68). U leksici svakog areala postoje riječi koje posjeduju širok semantički raspon i specifičnu stilsku boju i one najčešće imaju visok stepen frekventnosti i bogat tvorbeni potencijal. One podstiču nastanak velikog broja semantičkih polja zahvaljujući upravo prethodno navedenim

odlikama. To su, zapravo, riječi koje označavaju pojmove najbliže čovjekovom svakodnevnom životu, njegovom duhovnom, moralnom, emocionalnom identitetu. Oznake za ove pojmove u lingvistici nazivamo realijama. Za realije možemo kazati da su to specifična obilježja materijalne i duhovne kulture koja su karakteristična za širi ili užu teritorijalni (geografski) lokalitet (Halilović, Tanović, Šehović 2009).

S obzirom na to da je hronotop pripovijetke lociran u doba osmanske vladavine u Bosni, sasvim je logično da su prisutne realije označene orijentalizmima i to u velikom broju te da korištene realije oslikavaju jednu takvu sredinu. Stoga ćemo se u narednom poglavlju pozabaviti semantičkim aspektom pronađenih orijentalnih leksema (ukupno njih 95) koji duboko zadire u mentalnu konfiguraciju, duhovno biće i identitet bosanskog čovjeka¹.

Kada govorimo o realijama njih možemo, prema Tanoviću (2009), podijeliti na oznake za duhovnu kulturu, oznake za materijalnu kulturu i mikrotoponime.

4.1. Popis orijentalizama prema semantičkim grupama

4.1.1. Oznake za materijalnu kulturu

Oznake za materijalnu kulturu, tj. predmetne realije, obuhvataju specifične građevine, namještaj, posuđe; odjeću, obuću, nakit; zanate i predmete koji se izrađuju u tim zanatskim radnjama; nacionalna jela i pića, voće i povrće, dakle, sve karakteristično za dati areal. A svjedoci smo da su na području velikog dijela Bosne i Hercegovine brojni građevinski objekti kao naprimjer medrese, hanovi, džamije i dr. izgrađeni za vrijeme Osmanskog carstva te je stoga i prirodno da oznake za te realije najčešće potječu iz turskog, arapskog ili perzijskog jezika. U analiziranom korpusu brojne su takve realije²:

1. Građevine, zgrade, prostorije i razna mjesta: *kula*³ [...diže eno kuću od milijun i po i utvrđi se u njoj ko u kuli... (SKP:15)], *kasaba*⁴ [*To je čovjek*

¹ Koncept pojavljivanja, izgradnje i konfiguriranja nacionalnog identiteta poimamo kao preplet četiri niza faktora koja je, pozivajući se na više autora, izdvojio Vedad Spahić u svojoj studiji *Književnost i identitet*. To su **primarni** faktori, poput etničke pripadnosti, teritorija, jezika, vjere i sličnog; **generativni** faktori, poput razvoja komunikacija i tehnologije, stvaranja gradova, pojave modernih vojski i centralizovanih monarhija; **inducirani** faktori poput kodiranja jezika u službenim gramatikama, rasta birokracije i ustanovljavanja nacionalnog obrazovanog sistema; **reaktivni** faktori, odnosno odbrana identiteta potlačenih od strane dominantne društvene skupine ili institucionalnog aparata. (Spahić 2016: 14)

² Za navođenje značenja svih leksema (u fusnotama) korišten je rječnik *Turcizmi u našem jeziku* Abdulaha Škaljića (2014).

³ 1. utvrda u tvrđavi, 2. višespratna kamena stambena zgrada, 3. toranj

„šaka insana, a puna ga kasaba“ (SKP:17)], dućan⁵ [U mene je eno dućan i prid dućanom zerzevat. (SKP:26)], krečana⁶ [Iz Ibrulja Šarenkape posurlja dim kao iz krečane. (SKP:16)], magaza⁷ [U mene je za dućanom magaza, a u magazi sećija... (SKP:27)], hapsana⁸ [Proglašen od doktor-efendije razbojnikom, rebara prebijenih žandarskim kundacima, pedeset puta proveden u lancima i pedeset puta prošavši kroz hapsanu... (SKP:10)], džamija⁹ [Ti si onaj koji je pred izbore uveo u jednu seosku džamiju pravoslavnog popa Anastazija Dimitrijevića... (SKP:32)], mejtef¹⁰ [Na ulazu u vezirski grad dočekaće Presvijetlog i njegovu svitu: predstavnici vlasti i opštine, svi imami ... svi mejtefi... (SKP:32)], medresa¹¹ [Na ulazu u vezirski grad dočekaće Presvijetlog i njegovu svitu: predstavnici vlasti i opštine, svi imami ... svi mejtefi...sa zelenim bajračićima, medresa... (SKP:32)], mihrab¹² [Narodu to bi krivo, a taj alim stade u mihrab i poče narodu pripovidati kako je našo đe u njakom ćitabu piše... (SKP:29)], čardaci¹³ [Do devet stotina osamnaeste igrao je ulogu dvorske lude po begovskim čardacima... (SKP:25)], tavan¹⁴ [Prenijeli su ga jednog mlakog septembarskog dana na to groblje onako kao što se neka suvišna stvar baca na tavan. (SKP:10)], baščā¹⁵ [...najstarije mi dijete izgubi poso, nadodje voda, potuši mi ono bašče i uđe u kuću... (SKP:15)], čaršija¹⁶ [Sjedi tako Asim Kilo u svojstvu prodavača Ćamilaginog zerzevata i gleda kako se čaršijom provlače ljudi... (SKP:24)], leksičko-semantička varijanta koja se javlja u pripovijeci je čaršinlija¹⁷ [Gledaju čaršinlije s ćepenaka na svezanog, zakravljenog Adema Ljudinića (SKP:10)], basamak¹⁸ [I recimo, sutra će dijete

⁴ varoš, manji provincijski grad

⁵ trgovačka radnja

⁶ peć u kojoj se pečenjem kamena dobija kreč

⁷ dućan sazidan od kamena, podrum

⁸ zatvor, zgrada u kojoj se nalazi zatvor

⁹ muslimanska bogomolja sa jednim ili više minareta

¹⁰ muslimanska osnovna vjerska škola

¹¹ muslimanska vjerska škola u koju se stupa po završenom mektebu ili ruždiji

¹² ovalno udubljenje u zidu džamije od strane kible gdje džamijski imam klanja rukovodeći grupnim klanjanjem

¹³ 1. lijepa, obično dvospratna kuća okružena baštama, 2. drvena zgrada na stubovima, 3. velika soba na spratu sa lijepim vidikom

¹⁴ potkrovlje

¹⁵ bašta, vrt

¹⁶ trgovačka četvrt grada, trg

¹⁷ čaršijski čovjek, trgovac

¹⁸ drvene stepenice

zacvrčati na Ismetovim basamacima. (SKP:27)], *turbe*¹⁹ [*Postoji tako u Pruscu Hajvat-Dedino turbe...* (SKP:18)], *čošak*²⁰ [*Začu se neka galama, i iza čoška ukaza se jedna grupa ljudi.* (SKP:10)], pridjev *pazarni* izveden od imenice *pazar* [*Bio je pazarni dan...* (SKP:8)].

2. **Suđe, pokućstvo i razni predmeti:** *sećija*²¹ [*U mene je za dućanom magaza, a u magazi sećija, i pružićeš se ti meni već...* (SKP:27)], *čepenač*²² [*Gledaju čaršinlije s čepenaka na svezanog, zakrvavljenog Adema Ljudinića* (SKP:10)], *bajrak*²³ [*I zbilja, bajraci su visili...* (SKP:16)], *bajračić*²⁴ [*Na ulazu u vezirski grad dočekaće Presvijetlog i njegovu svitu: predstavnici vlasti i opštine, svi imami ... svi mejtefi...sa zelenim bajračićima, medresa...* (SKP:32)], *čilim*²⁵ [*Dvadeset sam godina kod tih Cicija služio: i meo i ribo im basamake i konculariju, i meo avliju, i treso čilime i madrace, i kopo i plijevo im jednu bašču, pa drugu, išo im u čaršiju...* (SKP:15)].
3. **Oznake nacionalnih jela i pića, napitaka i začina:** *rakija*²⁶ [*Krevelje ti se ljudi oko Asima Kile, malo podgrijanog rakijom...* (SKP:24)], *zerzevat*²⁷ [*U mene je eno dućan i prid dućanom zerzevat.* (SKP:26)], *baklava*²⁸ [*Do devet stotina osamnaeste igrao je ulogu dvorske lude po begovskim čardacima, na zijafetima je Himzibezima skidao fesove i mazao im glave baklavom...* (SKP:25)], *kafa/kahva*²⁹ [*U tim godinama krize Asim je pekao kafu...*

¹⁹ mauzolej, natkrivena grobnica (detaljnije objašnjeno u poglavlju Mikrotoponimi)

²⁰ U našoj pripovijeci u značenju ugao, kut, ali se navode još neka značenja: 1. velika vidna soba (sa mnogo prozora) na spratu sa isturenim spoljnim zidovima kao u balkona; takva soba na uglu i bez isturenih zidova; balkon; 2. čardak, vila, paviljon.

²¹ uzdignuto sjedište napravljeno od drvenih dasaka koje se nalazi u sobama svake starinske kuće

²² krilo, kanat starinskog dućana koje služi mjesto vrata

²³ zastava

²⁴ mala zastava

²⁵ čilim (prostirač istkan od vune na stanu, tepih)

²⁶ poznato alkoholno piće

²⁷ povrće, zelen

²⁸ slatka pita koja se peče u tepsiji, a pravi se od tankih jufki koje se slažu jedna na drugu

²⁹ U ovoj pripovijeci se koriste dva oblika za istu leksemu. Oblik *kafa* koristi autor dok se u govoru likova javlja oblik *kahva* jer se karakterizacija literarnog junaka bošnjačke/muslimanske pripadnosti najefektnije postiže koristeći se intenzivnijom upotrebom orijentalizama. Oni se, osim toga, koriste i s ciljem da se istakne arhaičnost stanovitog idioma. O tome je pisala Hanka Vajzović u svojoj knjizi *Orijentalizmi u književnom djelu – lingvistička analiza*. „Mjesto orijentalizama u literarnom tekstu nije određeno samo postojanjem orijentalne leksike u kompetenciji koda jednog pisca već i tematikom njegovog djela, zapaža se i poređenjem pojedinih djela različitih pisaca, ali još više i uočljivije poređenje pojedinih pripovijedaka istog autora“ (Vajzović 1999: 39). Pripovijetka „Noć u vezirskom gradu“ oslikava vremenski i lokalni ambijent koji je osoben upravo po orijentalnoj kulturi, stoga je logično da su orijentalizmi brojniji u odnosu na druge riječi.

/Hamdibegović juče nije imao čime platiti kahve... (SKP:29)], *zijafet*³⁰ [*Do devet stotina osamnaeste igrao je ulogu dvorske lude po begovskim čardacima, na zijafetima je Himzibezima skidao fesove...* (SKP:25)].

4. **Cvijeće, voće, povrće i bilje:** *hurme*³¹ [*Sličale njake tice s jedne hurme na zemlju i po zemlji nešto čeprkale.* (SKP:30)], *pridjev duhanski* (izveden od imenice duhan) [*Čulo se samo kako jedna stara duhanska radnica, dirnuta tim riječima, plače...* (SKP:12)].
5. **Odjeća, obuća, tkanina, nakit:** *šalvare*³² [*...pepeo se upravo na jedan sto pred čitaonicom i počeo da drži govor masi mršavih... planinaca, koji su svojim opancima, vunanim šalvarama i crvenim ćulasima nabili sav prostor...* (SKP:8)], *čoha*³³ [*Zadignem čohu, kad...* (SKP:18)], *fes*³⁴ [*Do devet stotina osamnaeste igrao je ulogu dvorske lude po begovskim čardacima, na zijafetima je Himzibezima skidao fesove...* (SKP:25)], *čakšire*³⁵ [*...sasi-pao je Himzibezima litar rakije u čakšire...* (SKP:25)], *ahmedija*³⁶ [*I Asim Kilo brzo sasu drugi dec, skide jedan stolnjak i zavi ga oko glave kao ahmediju...* (SKP:29)], *ćulasi*³⁷ [*...popeo se upravo na jedan sto pred čitaonicom i počeo da drži govor masi mršavih... planinaca, koji su svojim opancima, vunanim šalvarama i crvenim ćulasima nabili sav prostor...* (SKP:8)], *zar*³⁸ [*Zar je nije mogao odvesti na Ilidžu, ili joj obući zar...* (SKP:27)], *sat*³⁹ [*Sat sa šezdesetogodišnjeg tornja velečasnih otaca isusovaca jasno je razotkrio da vezirski grad spava...* (SKP:13)].
6. **Zanatski alat i oruđe:** *testera*⁴⁰ [*Pomaknider tu testeru da se pružim!* (SKP:29)], *balčak*⁴¹ [*Njemu i ovako Rabević zakrha do balčaka!* (SKP:22)].

³⁰ gozba; ručak ili večera sa više raznih jela i za više gostiju

³¹ datulje

³² u pripovijeci u značenju odjevni predmet koji su u osmanskome periodu nosili muškarci bez obzira na njihovu konfesionalnu pripadnost, ali se javlja i drugo značenje u Škaljićevom rječniku - ženske dimije ili široke gaće (ženska neformalna odjeća)

³³ sukno bolje vrste, mekše i ljepše

³⁴ kupasta kapa bez oboda koju muslimani nose

³⁵ vrsta istočnjačke muške donje odjeće s dugim turom i uskim nogavicama koje se kopčaju sa strane

³⁶ čalma, saruk, tanko platno omotano oko fesa

³⁷ kapa od valjane vune

³⁸ zavjesa, zastor, ženski zavitak

³⁹ sat

⁴⁰ testera

⁴¹ držak od sablje ili mača

7. **Zanati i druga zanimanja:** *zanatlija*⁴² [...pretvorili su se u zburnjene, zabrinute likove sitnih trgovaca i zanatlija. (SKP:11)], *krpedžija*⁴³ [*Pijevac cipelarskog krpedžije Osmana Zgurića. (SKP:12)*], *kalfa*⁴⁴ [*Avdaginom kalfi Ismetu omaklo se za perdom, i Ajša Merdanova je u devetom mjesecu. (SKP:27)*].
8. **Gradanske titule, staleži:** *beg*⁴⁵ [...*begovima je to bilo silno smiješno... (SKP:25)*], pridjev izveden od imenice *beg* – *begovski* [*Do devet stotina osamnaeste igrao je ulogu dvorske lude po begovskim čardacima... (SKP:25)*].
9. **Oružje i ratna oprema:** *top*⁴⁶ [...*i unazad nekoliko godina prisluškujem kroz tijelo ove majke zemlje kako negdje tutnje točkovi topova... (SKP:12)*], *kundak*⁴⁷ [*Proglašen od doktor-efendije razbojnikom, rebara prebijenih žandarskim kundacima... (SKP:10)*].
10. **Oznake vezane za boj:** *mejdan*⁴⁸ [*Ne shvatajući šta se to u stvari pred njihovim očima događa, planinci su na to gledali kao na neko dijeljenje mejdana. (SKP:9)*], *mejdandžija*⁴⁹ [*Gledaju čaršinlije s čepenaka na svezanog, zakrvavljenog Adema Ljudinića kao na neku ljutu napražicu, ljutog mejdandžiju... (SKP:10)*].
11. **Vrste metala:** *čelik*⁵⁰ [...*najedanput se iz guste mase uzdiže snažan, kao od čelika iskovan glas... (SKP:9)*].
12. **Konji i konjska oprema:** *kandžija*⁵¹ [...*a ta mrka masa pod tim glasom, kao pod kandžijom, još se više pokunji... (SKP:11)*], *fuškija*⁵² [*Miriše vazduh po toj prašini, po rosnom lišću, po konjskoj fuškiji... (SKP:36)*].

⁴² onaj koji se bavi nekim zanatom

⁴³ zanatlija koji se bavi samo krpjenjem starih cipela ili stvari

⁴⁴ pomoćnik majstora u esnafu koji je nakon šegrtskog staža položio ispit za kalfu

⁴⁵ 1. plemić, plemićka titula, 2. kao titula pridaje se musl. imenu iz poštovanja, iako nosilac imena nije stvarno beg; javljaju se i dr. značenja: 3. gospodin, 4. zapovjednik sandžaka

⁴⁶ poznato artiljerijsko oružje

⁴⁷ drveni dio puške

⁴⁸ U rječniku A. Škaljića se daje više značenja ove riječi: 1. povelik prazan prostor u gradu, polje, 2. marvena pijaca, 3. boj, dvoboj, duel, 4. fig. vidjelo, javnost. No, radi se o o frazeologiziranom značenju nastalom iz dijeljenje – (borbenog) polja, borilišta, gdje determinator borbeni ispada, tako da imamo frazeologizirano značenje odmjeravanje snaga.

⁴⁹ onaj koji mejdan dijeli, koji se bori

⁵⁰ vrsta tehničkog gvožđa, nado, ocal

⁵¹ bič

⁵² konjska balega

- 13. Oznake za životinje:** *dželep*⁵³ [...i da Avdo Karić ne osjeća u tom mrtvom snu krvožedni dželep stjenica... (SKP:13)].
- 14. Oznake za ljudske osobine:** *dembel*⁵⁴ [...jedna je politika malog pregaženog čovjeka, a druga nekoliko stotina gramzivaca, trutova i dembela. (SKP:8)], *insan*⁵⁵ [To je čovjek „šaka insana, a puna ga kasaba.“ (SKP:17)].
- 15. Statusne oznake:** *fukara*⁵⁶ [Nišani su izrasli i razrasli se u povijena platinjska grmaljska pleća, preobličili se u kašljucava prsa gradske fukare... (SKP:11)].
- 16. Oznake za određene svečanosti:** *akšamluk*⁵⁷ [...na akšamlucima sasipao je Himzibezima litar rakije u čakšire... (SKP:25)], pridjev *akšamlučarski* izveden od imenice *akšamluk* [...a jedan saloviti doktor-efendija (...) lisičijih zelenih očiju i podbuhlih akšamlučarskih obraza... (SKP:8)].
- 17. Oznake za životno stanje bića:** *leš*⁵⁸ [Ja nisam ni vaš vođa, prvo zato što nisam ništa drugo nego crvima oglodan leš... (SKP:11)].
- 18. Oznake za određena stanja, raspoloženja:** *ćeif*⁵⁹ [...čovjek koji gucka rakiju i svemu se svijetu ruga, čovjek koji provodi svoj nerazumljivi ćeif do krajnjih granica... (SKP:18)], glagol *šenlučiti*⁶⁰ izveden iz imenice *šenluk* [...u svojoj cementnoj vili još šenluči sa svojom ženom... (SKP:13)].
- 19. Oznake za red i sklad:** *zapt*⁶¹ [„Ne mogu ja, dokture“, velim, nekoj stvari zapta dati...“ (SKP:15)].
- 20. Oznake za vrstu fizičkog kažnjavanja:** *šamar*⁶² [...sasipajući nasred čaršije vatru svojih riječi i šamara na narodne poslanike... (SKP:10)].
- 21. Oznake za riječi iz skupine apstraktnih imenica:** *mahana*⁶³ [U nas, veli, u Arapluku složiše se naše poglavice sa Inglezom, i Inglez nam metnu za

⁵³ stado, krdo stoke

⁵⁴ ljenčina, neradnik

⁵⁵ čovjek, osoba

⁵⁶ siromah, sirotinja

⁵⁷ uobičajena večernja sjedeljka i razgovor uz pijuckanje rakije

⁵⁸ mrtvo tijelo čovjeka ili životinje, strvina

⁵⁹ U pripovijeci primarno dobro raspoloženje, naslada, ali ima još neka značenja: 2. volja, prohtjev, hir, 3. pripito stanje u frazi „u ćeifu je“.

⁶⁰ veseliti se

⁶¹ U rječniku se navodi više značenja: 1. stega, disciplina; 2. zaustavljanje daha u prsima kod astmatičara; 3. u pravu: zapljenjivanje, ali u analiziranoj pripovijeci upotrijebljeno u vulgarnom kontekstu.

⁶² Pljuska, ali je u pripovijeci u metaforičnom značenju – poniziti nekoga, uvrijediti; način verbalnog komuniciranja; komunikacija s vlastima...

⁶³ nedostatak, pogreška, zamjerka; manjkavost

vjerskog poglavicu jednog alima pri kojem je bilo mlogo mahana... (SKP:29)], alamet⁶⁴ [I kad moja ilmija upane u gazapluk, onda vam je to alamet kijametskog dana. (SKP:30)], gazapluk⁶⁵ [A ono na što one tice sliču, ono vam je gazapluk. (SKP:30)], perda⁶⁶ [Avdaginom kalfi Ismetu omaklo se za perdom, i Ajša Merdanova je u devetom mjesecu. (SKP:27)].

23. Riječce: *jok⁶⁷ [Jok, efendum, nije tako, znamo i mi u čitabe gledat. (SKP:30)]*

24. Prilozi: *hairli⁶⁸ [Djeco, hairli vam bilo. (SKP:33)]*

4.1.2. Oznake za duhovnu kulturu

Naš korpus obiluje primjerima iz ove skupine realija. Značajno mjesto u pripovijeci zauzimaju realije iz vjerskog života. Nakon uspostave osmanske uprave i masovnog prelaska stanovništva na islam, došlo je i do prihvatanja i korištenja velikog broja riječi orijentalnog porijekla. U analiziranom korpusu takve su sljedeće realije:

- *merhaba⁶⁹ [O, merhaba ti. (SKP:14)], muslimanka⁷⁰ [Jedna muslimanka s jednim katolikom... (SKP:17)], halal⁷¹ [Halal im vjera! (SKP:9)], Islam⁷² [...u duhu principa Islama, otišao bi sutra... (SKP:22)], dova⁷³ [...u glavnoj džamiji učio dovu za Franju Josipa Prvog... (SKP:17)], hodža⁷⁴ [Slušaj šta hodža govori, a ne radi šta hodža radi. (SKP:29)], hafiz⁷⁵ [...skide Slavkinu ogrlicu i pođe po njoj prebirati kao po tespihu, zažmiri i uozbilji se kao hafiz. (SKP:29)], reisulema⁷⁶ [U*

⁶⁴ znak, simptom, predznak

⁶⁵ nesreća

⁶⁶ Škaljić navodi značenje riječi perda: zavjesa, zastor na prozoru, na vratima; veo; pregrada, ali je ona u ovom kontekstu upotrijebljena u drugom značenju gdje označava intimni, zaklonjeni prostor (eufemizacija u procesu semantičke frazeologizacije).

⁶⁷ ne, nemam

⁶⁸ sretan, dobar, čestit, valjan

⁶⁹ muslimanski pozdrav

⁷⁰ pripadnica islamske vjere

⁷¹ U pripovijeci ističe intenzitet značenja koji se ne bi ostvario u jednakoj mjeri da su upotrijebljene lekseme oprošteno, prosto. U rječniku: 1. ono što je vjerski dozvoljeno; 2. ono što je blagoslovljeno, što je na pošten način stečeno; 3. oprost

⁷² Ime muslimanske vjere

⁷³ molitva Bogu

⁷⁴ muslimanski sveštenik, vjeroučitelj, profesor u medresi

⁷⁵ onaj koji zna čitav Kur'an napamet

⁷⁶ vrhovni vjerski poglavar muslimana

prvoj i drugoj klasi sjede visoki privrednici, nadbiskupi, reisuleme... (SKP:29)], imam⁷⁷ [Na ulazu u vezirski grad dočekaće Presvijetlog i njegovu svitu: predstavnici vlasti i opštine, svi imami... (SKP:32)], efendija⁷⁸ [Uzalud si se, efendija, utvorio u meleća, mi tebe znamo! (SKP:33)], efendum⁷⁹ [Jok, efendum, nije tako, znamo i mi u čitabe gledat. (SKP:30)], ulema⁸⁰ [...naša slavna ulema izmislila je već davno poslovicu... (SKP:29)], alim⁸¹ [Dojde tako jednog ramazana njakav alim iz Arapluka... (SKP:29)], vaz⁸² [Dojde tako jednog ramazana njakav alim iz Arapluka i kaza nam vaz... (SKP:29)], pojam vezan za vršenje vjerskih dužnosti - vaziti⁸³ [Ako ne glasate za nas, evo nek vam ovaj pop Anastazije klanja i vazi. (SKP:34)], Alejhiselam⁸⁴ [Alejhiselamu, šta ti one tice rade? (SKP:30)], akšam⁸⁵ [...Rasim Patlidžanović pričao u krugu svojih prijatelja kako je prigodom posjete Nadbiskupove držao hrvatsku zastavu izvješenu do akšama... (SKP:31)], ramazan⁸⁶ [Dojde tako jednog ramazana njakav alim iz Arapluka... (SKP:29)], tespih⁸⁷ [...skide Slavkinu ogrlicu i pođe po njoj prebirati kao po tespihu... (SKP:29)], meleć⁸⁸ [Uzalud si se, efendija, utvorio u meleća, mi tebe znamo! (SKP:33)], kadija⁸⁹ [Čovjek kepec, zelenih pronicljivih očiju, „nacionalista“ oduvijek i zanavijek, dopisnik jednog lista u kome se u svoje vrijeme preko čitave stranice usudio napasti vezirskog kadiju Mejremića da je u „glavnoj džamiji učio dovu za Franju Josipa Prvog...“ (SKP:17)], čitab⁹⁰ [Narodu to bi krivo, a taj alim stade u mihrab i poče narodu pripovidati kako je našo đe u njakom čitabu piše... (SKP:29)], ilmija⁹¹ [I kad moja ilmija upane u gazapluk, onda vam

⁷⁷ muslimanski svećenik kojem je glavna dužnost da predvodi skupno klanjanje namaza u džamiji

⁷⁸ titula muslimanskog svećenika ili vjerski obrazovanog muslimana

⁷⁹ gospodine moj

⁸⁰ muslimanski vjerski učenjak

⁸¹ učen čovjek, vjerski naučenjak

⁸² propovijed

⁸³ propovijedati

⁸⁴ Epiteton koji se kod muslimana izgovara i piše iza imena svakog vjerovjesnika (pejgambera); 2. kad se izgovara bez imena, onda ima značenje imena za Muhameda.

⁸⁵ 1. prvi mrak, zalazak sunca, 2. četvrta po redu muslimanska molitva koja se obavlja po zalasku sunca

⁸⁶ ime devetog mjeseca muslimanskog vjerskog kalendara, mjesec posta

⁸⁷ muslimanske brojanice

⁸⁸ anđeo

⁸⁹ šerijatski sudija

⁹⁰ Knjiga; zakon; knjiga koja sadrži vjerska učenja i propise, Kur'an, Biblija. Ovu smo leksemu uvrstali u oznake za duhovnu kulturu jer se kontekst u kojem je upotrijebljena odnosi na vjersku knjigu, odnosno na duhovnu kulturu.

⁹¹ muslimansko svećenstvo

je to alamet kijametskog dana. (SKP:30)], ashab⁹² [A jedan će od ashaba zapitat Alejhiselama... (SKP:30)], nišani⁹³ [Nišani su izrasli i razrasli se u povijena planinska grmaljska pleća... (SKP:11)].

4.1.3. Mikrotoponimi (geografske realije)

Teritorijalne realije, tj. oznake za imenovanje geografskih lokaliteta, predstavljaju važan sloj leksike. Njima se pisci služe kako bi radnju opisanu u svojim djelima vezali uz određeni geografski prostor. Kulenović je u pripovijeci „Noć u vezirskom gradu“ iskoristio nekoliko imena bosanskih lokaliteta: *Bosna*, *Prusac*, *Ilidža*⁹⁴, *Tomaševićgrad*, *Miralemovac*. Uz imenicu *Prusac* spominje se i *Hajvaz-Dedino turbe* kao specifičnost ovoga mjesta. Od ostalih se toponima spominju *Beograd* i *Balkan*. Ove dvije lekseme upotrijebljene su samo u prepričavanju, ne s ciljem smještanja radnje, jer, kao što smo naglasili, radnja pripovijetke dešava se u Bosni. Od hidronima Kulenović je koristio samo naziv *Bosfor*.

Mikrotoponimi spadaju u vlastita imena, ali se izučavaju u okviru realija uzmemo li u obzir funkciju koju imaju u nekom djelu a to je, dakle, smještanje radnje u teritorijalni okvir. Vlastita imena smo posebno razvrstali i prikazat ćemo ih u narednom poglavlju.

4.2.1. Vlastita imena

U pripovijeci su upotrijebljena sljedeća vlastita imena: *Adem* (< ar. Adām), *Ramo* (hipok. od Ramādan, *Avdo* – modif. od hipok. Abdo, *Osman* (‘Utmān u arapskom jeziku znači „mladunče ptice doplje“ ili „mlada zmija“, a kako je to postalo vlastito ljudsko ime, teško je reći. Vjerovatno da je to zaštitno profilaktičko ime koje su nekada Arapi davali djeci da bi ih zaštitili od zlih duhova i drugih nečistih sila.), *Azemina* (etimologija nejasna), *Asim* (< ar. Āsim), *Ajša* (modif. od Aíša), *Ismet* (< tur. Ismet od ar. ‘ismāt), *Alija* (< iz ar. ‘aliyyä)⁹⁵. Primjetno je da su antroponimi prošli proces adaptacije – transfonemizacije, odnosno da je njihov suglasničko-samogla-

⁹² drug Muhamedov

⁹³ 1. cilj, meta prilikom pucanja iz vatrenog oružja, 2. biljeg, znak na tijelu, 3. orden, odlikovanje, 4. dar koji se daje djevojci prilikom vjeridbe ili prosidbe, 5. nadgrobni kamen na muslimanskom grobu u ovoj pripovijeci u značenju spomenika

⁹⁴ ime nastalo od turskog *ilica* – izvor ljekovite vruće vode, toplice, banja; lokalitet u blizini Sarajeva čuven po ljekovitim sumpornim vodama (Halilović, Tanović, Šehović 2009: 86).

⁹⁵ Za etimologiju imena korištena je knjiga Ismeta Smailovića (1977) *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*.

snički sklop prilagođen fonološkome sistemu bosanskoga jezika. S tim u vezi neka imena su prenesena u bosanski jezik bez ikakvih izmjena u izgovoru, npr. gore istaknuto ime *Asim*, kod nekih se promjena sastoji u tome što je na kraju turskoga imena dodat bosanski sufiksadni morfem *-ja* kao u primjeru *Alija*, a kod nekih je imena pri adaptaciji glasova dolazilo do složenijih promjena zbog samoglasničko-suglasničkih sklopova teških za izgovor kojima je u bosanskome jeziku slijedilo uproštavanje, npr. *Osman* (Šabić 2017: 159).

Navedena literarna vlastita imena osim individualizacijske imaju važnu semantičku i simboličku funkciju, koje je moguće vidjeti u holističkom sagledavanju *spatio-temporal* faktora pripovijetke. Fikcionalizacijsko-iluzionističkom funkcijom Kulenović je ostvario doprinos vjerodostojnosti teksta, kroz regionalna ili vremenski tipična imena. U pripovijeci muslimansko ime postaje prototip vjere i kulture (usp. Šabić 2016: 133-134). Od etnika je pronađen samo jedan i to: *Talijani*.

Počasni naslovi *aga* i *beg* mogu da srastu sa imenom, u osnovi imaju socijalnu komponentu, i mogu se upotrebljavati iz poštovanja ili podrugljivo. U pripovijeci „Noć u vezirskom gradu“ postoje primjeri gdje su te riječi upotrijebljene iz poštovanja ili kao vlastita imena, a u Bosni i Hercegovini su davana imena, kao naprimjer: *Alaga*, *Bego*, *Began*, *Ago*, *Agan*, *Hanumica* i sl. U analiziranoj pripovijeci navedeni počasni naslovi su u službi lične nominalizacije, kao jedan od dvaju kompozita u složenim antroponimima: *Šaćirbeg* (SKP:23), *Ćamilaga* (SKP:24), *Seadbeg* (SKP:34), *Der- višbeg* (SKP:28), *Muhamedbeg* (SKP:28), *Husnibeg* (SKP:34). Kad zajedničke imenice označavaju zanimanja, titule ili položaj pišu se malim slovom i sa crticom (Belić 1960). U pripovijeci je nađen jedan takav primjer: *Husein-efendija* (SKP:33). Dakle, u analiziranoj pripovijeci ekscerpirani su i primjeri antroponima koji pored ličnoga imena imaju počasni, titularni proširak *aga*, *beg* ili *efendija*, u ulozi imenskoga pridjevka, primka, odnosno imenskoga kvalifikativa koji je u službi lakše identifikacije. Sa istom ulogom evidentirano je i nekoliko primjera gdje se uz ime navodi profesija kojom se neko bavi. Neki od takvih su: *pop Anastazije Dimitrijević* (SKP:33), *doktor Šarić* (SKP:14), *doktor Cicija* (SKP:14), *vezirski kadija Mejremić* (SKP:17), *inžinjerka Šagička* (SKP:21), *kalfa Ismet* (SKP:27), *velečasni Alojzije Volpija* (SKP:35), a ima i onih pogrđnih: *šuft*⁹⁶ *Hamdibegović* (SKP:20).

Još ćemo navesti da se od počasnih naslova, ali i imena tvore i prisvojni pridjevi pa tako imamo: *Husein-kapetanovo* (SKP:33), *Avdagin* (SKP:27), *Ćamilagin* (SKP:24), *Asimov* (SKP:30), *Osmanov* (SKP:30), *Ademov* (SKP:12), *Slavkina* (SKP:26).

⁹⁶ Šuft (Schuft) – nitkov [Memić 2014: 249]

ZAKLJUČAK

Ovo istraživanje iznjedrilo je nekoliko zaključaka. Orijentalizmi kao ostavština Osmanskog carstva po sebi jesu jezičko bogatstvo, ali oni imaju i značajnu ulogu u oblikovanju svijeta pripovijetke, pri čemu mislimo na vjerodostojno smještanje radnje u određeno vrijeme i prostor. Funkcionalnost njihova korištenja ogleda se i:

1. u mogućnosti karakterizacije i opisivanja likova [*... Adem Ljudinić je isto tako brzo osjetio da zapravo na svijetu postoje dvije politike: jedna je politika malog pregaženog čovjeka, a druga nekoliko stotina gramzivaca, trutova i dembela* (SKP:8)],
2. u predočavanju bosansko-orijentalne atmosfere [*Dvadeset sam godina kod tih Cicija služio: i meo i ribo im basamake i konculariju, i meo avliju, i treso ćilime i madrace, i kopo i plijevo im jednu bašču, pa drugu, išo im u čaršiju...* (SKP:15)],
3. u izražavanju emocija [*Djeco, hairli vam bilo.* (SKP:33)].

U ovoj pripovijeci Kulenović se služio orijentalizmima da bi stvarao autentičan mizanscen i kulturalno i duhovno ozračje za radnju, događaje i karaktere likova („Na ulazu u vezirski grad dočekaće Presvijetlog i njegovu svitu: predstavnici vlasti i opštine, svi imami kako iz grada tako i iz okolnih sela, svi mejtefi, muški i ženski, sa zelenim bajračićima, medresa, svi činovnici muslimani i učenici osnovnih i srednjih škola muslimanske vjeroispovijesti...“), pokazao društvene prilike i odnose („Do devet stotina osamnaeste igrao je ulogu dvorske lude po begovskim čardacima, na zijafetima je Himzibezima skidao fesove i mazao im glave baklavom, pjevajući ‘gospodi pomiluj’...“), opisao obrede i običaje („Narodu to bi krivo, a taj alim stade u mihrab i poče narodu pripovidati kako je našo đe u njakom čitabu piše...“), naslikao likove, opisao karakteristične pojedinosti njihovog karaktera („*Uzalud si se, efendija, utvorio u meleća, mi tebe znamo! Ti si onaj koji je pred izbore uveo u jednu seosku džamiju pravoslavnog popa Anastazija Dimitrijevića i povikao seljacima: Ako ne glasate za nas, evo nek vam ovaj pop Anastazije klanja i vazi!*“).

Od riječi stranog porijekla koje je Kulenović upotrijebio u ovoj pripovijeci najviše je orijentalizama iz oblasti duhovne kulture a to je fond leksike koja se i danas koristi. Odmah iza realija iz religijskog života slijede oznake materijalne kulture, tačnije one koje označavaju građevine, zgrade, prostorije i razna mjesta, a „to je i razumljivo s obzirom na dominantno islamsko-orijentalnu arhitekturu“ (Šator 2016: 68) u Bosni i Hercegovini. Najveću zastupljenost u pripovijeci ima imenica *muslimanka* (9 puta) iz sfere duhovne kulture, potom se redaju imenice (i ostale vrste riječi): 7 puta (*hodža*

– iz sfere duhovne kulture), 6 puta (*zerzevat* – iz sfere materijalne kulture kao oznaka za hranu), 5 puta (*rakija, basamak*), 4 puta (*ćošak, sat*), 3 puta (*kundak, čaršija, nišani, leš, fuškija, dućan, alim, ćitab, Alejhiselam, ilmija*), 2 puta (*pazarni, fukara, duhanski, kula, ćilim, džamija, turbe, islam, beg, magaza, kalfa, testera, gazapluk*) i ostale po jednom (njih 65). Leksika iz vjerskih ritualnih obreda kao svojevrsno ogledalo identiteta muslimanskog življa brojnija je u odnosu na ostale semantičke grupe (24 lekseme). „Među riječima ovog porijekla ima i onih koje sa sobom nosi administracija i koje kao takve imaju širu upotrebu na područjima koja su bila pod turskom vlašću“ (Peco 1981: 10). Kada govorimo o vlastitim imenima, to je zasigurno kategorija koja zahtijeva detaljniju analizu. Mi smo u radu naveli ona koja se spominju u pripovijeci, a pored uobičajenih imena koja se i danas nadijevaju, ima nekoliko primjera uz koja su *aga* i *beg* srasli, te su takva imena iskorištena u funkciji izražavanja poštovanja prema osobi ili kao sasvim obična vlastita imena.

ISTRAŽIVAČKI KORPUS

Kulenović, Skender (1971), *Pripovijetke*, Veselin Masleša, Sarajevo.

LITERATURA

1. Belić, Aleksandar (1960), *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika sa pravopisnim rječnikom*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb.
2. Halilović, Senahid; Tanović, Ilijas, Šehović, Amela (2009), *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Slavistički komitet, Sarajevo. (dostupno na: <http://www.slavisticikomiteta.ba/GGSRBJ.pdf>)
3. Halilović, Senahid; Palić, Ismail; Šehović, Amela (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
4. Isaković, Alija (1992), *Rječnik karakteristične leksike u bosanskome jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.
5. Jahić, Dževad (1999), *Bošnjački narod i njegov jezik*, Knj. 1, Ljiljan, Sarajevo.
6. Memić, Nedžad (2014), *Rječnik germanizama i austrijacizama u bosanskome jeziku*, Connectum, Sarajevo.
7. Peco, Asim (1981), „Turcizmi u romanu *Derviš i smrt* u funkciji djela“ u: *Odjek* : revija za umjetnost, nauku i društvena pitanja / ur.: Mile Stojić. Godina XXXIV, 15-31. oktobar, Sarajevo.
8. Popović, Đorđe (2014), *Rečnik turcizama*, Partenon, Beograd.
9. Smailović, Ismet (1977), *Muslimanska imena orijentalnog porijekla u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu – Odjeljenje za jezik. Sarajevo.
10. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod", Tuzla
11. Šabić, Indira (2016), "Literarna imena dramskih tekstova u Bosni i Hercegovini", *Književni jezik* 27, Institut za jezik u Sarajevu, str. 129-151.
12. Šabić, Indira (2017), *Antroponimija i toponimija bosanskoga srednjovjekovlja*, Dobra knjiga, Sarajevo.
13. Šator, Edim (2016), „Orijentalizmi u djelu Skendera Kulenovića“, *Istraživanja*. Issue 11, str. 63-70, Mostar.
14. Šehović, Amela; Haverić, Đenita (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskoga jezika*. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu.

(elektronsko izdanje dostupno na: http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/LE-KSIKA_ORIJENTALNOG_PORIJEKLA_U_FRAZEMAMA_BOSANSKOG_JEZIKA.pdf)

15. Škaljić, Abdulah (2014), *Turcizmi u našem jeziku*, Karika, Sarajevo.
16. Vajzović, Hanka (1999), *Orijentalizmi u književnom djelu: lingvistička analiza*, Institut za jezik, Sarajevo.

SEMANTIC GROUPS OF ORIENTALISMS IN NARRATIVE *NIGHT IN THE VEZIR'S TOWN OF SKENDER KULENOVIC*

Summary

The lexical level in the language is the level that offers the most abundant material for research. This paper deals with the analysis and presentation of semantic groups of orientalisms in Skender's first short story „Night in the vizier town“ and their attributes, in context of author's intention to represent cultural context and mentality of bosnian inhabitant. Orientalisms have remarkable stylistic potential in this short story and Kulenovic created an autentic verbal framework where he put the action and described character and events by using them. The paper primarily focused on the number of lexemas that have the symbols of spiritual and material culture, considering that the story shows events from the time of the Ottoman Empire, therefore this short story presents very good basis for our analysis.

Key words: Skender Kulenovic; language contact; lexicon; orientalism; semantic groups.

Adresa autora

Authors' address

Amela Bajrić

Univerzitet u Travniku

Edukacijski fakultet

bajric_amela@hotmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

ANGLISTIKA

Edin Dupanović

CLASS-CHANGING PREFIXES IN THE ENGLISH LANGUAGE / ENGESKI
PREFIKSI KOJI MIJENJAJU LEKSIČKU KATEGORIJU SVOJE BAZE 73

Selma Veseljević

MAD ABOUT THE BOY: THE PHENOMENON OF FICTIONAL
AUTOBIOGRAPHY / *LUDA ZA NJIM*: FENOMEN FIKTIVNE
AUTOBIOGRAFIJE 89

Lejla Aljukić

A STEEP AND ROCKY PATH TO BREXIT: CREATIVE METAPHORS
IN BRITISH POLITICAL DISCOURSE ON BREXIT / *STRM I KAMENIT
PUT KA BREXITU*: KREATIVNE METAFORE U BRITANSKOM
POLITIČKOM DISKURSU O BREXITU 103

Mirjana M. Kovač, Ana Sarić

UČESTALOST NELEKSIKALIZIRANIH POŠTAPALICA U
PONOVLJENOME ZADATKU / THE FREQUENCY OF
NON-LEXICALIZED FILLERS IN THE REPEATED TASK 123

UDK 811.111'366

Primljeno: 16. 02. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Edin Dupanović

CLASS-CHANGING PREFIXES IN THE ENGLISH LANGUAGE

It is claimed that English prefixes do not generally change the class of a base to which they are attached. The aim of this paper is to probe the hedge word “generally” from the previous sentence, and establish which prefixes do change the class of their base and how productive they are. Thus, seven prefixes (*a-*, *be-*, *de-*, *dis-*, *en-*, *non-*, and *un-*) are described in terms of their origin, meaning, productivity and bases to which they can be attached.

Key words: word-formation; derivation; prefixes; word class change; English language

1. INTRODUCTION

Affixation is a very productive word-formation process in the English language, and it generally involves the use of two types of affixes – prefixes and suffixes. In English, suffixes usually change the class of a base to which they are attached, but prefixes generally do not do so.

Now, more often than not, any claim made when discussing linguistic issues involves the use of a hedge – hence the two tokens of the word *generally* and one token of the word *usually* used in the four claims made in the preceding paragraph. The first token of the word *generally* refers to the fact that there is a borderline case of infixation in English. Although there are no morphemes that qualify as infixes in English, expletives like *bloody* can be inserted into certain words, e.g. *Singa-bloody-pore*, *kanga-bloody-roo* (Plag 2003: 101). The word *usually* used in the third claim points to the case of suffixes like *-dom*, *-hood* or *-ship* (e.g. *king-dom*, *brother-hood*,

friend-ship) which do not change the class of the base (N + suffix = N), but do change the subclass of the nouns involved in the process from concrete countable to abstract uncountable (Bauer 1983: 220-1). And the second token of the word *generally* covers for the fact that there is a small set of class-changing prefixes in English, and the goal of this paper is to list those prefixes and give a concise overview of their properties. The scope of the paper does not allow an exhaustive treatment of the topic.

2. THEORETICAL BACKGROUND

First of all, it is necessary to define prefixes in the English language, and to give an overview of their properties. However, it is equally important to distinguish derivation from neo-classical compounding, or more precisely, to set prefixes apart from ICFs – *initial combining forms* (Bauer 1983: 214). These topic are dealt with in the next three sections, but not necessarily in the same order as listed above.

2.1. Definition of a prefix

The first step in defining a *prefix* is actually defining its hyperonym *affix*. All the authors consulted agree that an affix is a bound morpheme, i.e. it cannot stand on its own and has to be attached to another element (Adams 2001: 2; Carstairs-McCarthy 2002: 20; Katamba and Stonham 2006: 44; Plag 2003: 10). Since his definition aims to cover other languages and not just English, Bauer (1983: 17-18) defines affixes as “bound morphs which do NOT realize unanalysable lexemes.” By *realizations of unanalysable lexemes* he implies bound forms like *am-* in the Latin verb form *amo* “I love”. In other words, affixes do not constitute the lexical core of a word. Moreover, Matthews (1991: 131) insists that the form of an affix is constant although the element to which it is attached varies. However, this claim should come with a hedge since Carstairs-McCarthy (2002: 52) points out that the prefix *in-* has different allomorphs indicated by “variant spellings of *il-*, *ir-* and *im-*, as in *intangible*, *illegal*, *irresponsible* and *impossible*.” These variants were borrowed from Latin as such (Adams 2001: 46), but they are variants nevertheless.

A *prefix* is set apart from other affixes by the fact that it precedes the element to which it is attached – the element being a *root*, a *base*, or a *stem*.¹ Other affixes are: *infixes*, *suffixes*, *circumfixes* and *superfixes* (Trask 1993: 10). An *infix* is inserted into a discontinued root, a *suffix* follows the base, a *circumfix* or *ambifix* surrounds the base being a co-occurrence of a prefix and a suffix (a discontinued morph), and a *superfix* or *suprafix* is an affix whose morph consists of a distinction in stress or tone. Mel'čuk (2006: 299-300) gives the most detailed classification of affixation processes which he divides into four classes. He names the first class *confixation* in which “affixes do not interrupt roots and are not interrupted themselves,” and the class consists of prefixation, suffixation and interfixation. An *interfix* links two roots as in Bosnian compounds *žut-o-zelen* “yellow-green” and *grad-o-načelnik* “mayor” (lit. “town-chief”). The second and the third classes are *infixation* and *circumfixation* respectively. In the former a root is interrupted by an affix which is not interrupted; while in the latter it is the other way round. The fourth class is *transfixation* where both a root and an affix are interrupted by each other's material, e. g. in the Arabic word *q-a-t-a-l(+a)* “he has killed” consonants (CCC) constitute the root and vowels (VV) a *transfix*. Mel'čuk (2006: 301) treats *suprafixation* as a process separate from affixation due to its non-concatenative nature. However, for the English morphology only prefixes and suffixes are relevant – generally.

2.2. *Prefixes versus ICFs*

When considering concatenative word-formation processes a distinction is made between affixation and compounding. On one hand, affixation involves combining affixes (bound morphemes) with elements which carry the core meaning of a word and which are mostly free – a root, a base or a stem (Adams 2001: 2). Compounding, on the other hand involves combining at least two free elements “the first of which is either a root, a word or a phrase, the second of which is either a root or a word”

¹ A *root* is defined by Katamba and Stonham (2006: 42) as “the irreducible core of the word, with absolutely nothing else attached to it.” Bauer (1983: 20-21) defines a base as “any form to which affixes of any kind can be attached” and stem as a base for adding inflectional affixes, and Katamba and Stonham (2006: 46) agree with him. For Matthews (1991: 64) both a *root* and a *stem* are “form[s] that underlie ... at least one paradigm or partial paradigm” which again puts stems into the realm of inflectional morphology, and the only difference between a *root* and a *stem* is that the former is simple and the latter complex. The concept of a *stem* as defined by these authors is not as useful for English as it is for some other languages like Ancient Greek or Sanskrit where roots are expanded into stems before the addition of inflectional affixes, and therefore Plag (2003: 11) dismisses it from use in his work. However, in order to make use of it in the English morphology, Adams (2001: 2) defines a stem as a bound base as in *dent-al*, *hol-ism*, *amorph-ous*.

(Plag 2003: 135). However, it is not always easy to make a clear-cut distinction between the two since there is a grey area in-between. This area is occupied by *neo-classical compounds*, which do not actually qualify as compounds since they consist of *combining forms* (Bauer 1983: 39). These are “non-lexical roots” (Booij 2007: 30) of Greek or Latin origin which have a clearly identifiable meaning (e.g. *biblio-graphy*, *geno-cide*, *bio-logy*). But most importantly, *combining forms* can combine with each other to form new words. Neither affixes nor bound roots can do that (Plag 2003: 156). It would be awkward to analyse *theo-logy* as consisting of a prefix and a suffix without an intervening lexical root. Terminologically, these elements are identified as ICFs (*initial combining forms* like *astro-*, *electro-*, *geo-*, *hydro-*, etc.) and FCFs (*final combining forms* like *-cracy*, *-itis*, *-morph*, *-phobe*, etc.).

2.3. Properties of English Prefixes

Some general properties of prefixes are listed within this section to avoid their repetition when discussing individual prefixes. However, those properties are usually stated in relation to suffixes.

2.3.1. The Number of English Affixes

Generally, there are more suffixes than prefixes in the English language, although it is hard to give a precise number. Marchand (1969), whose approach is encyclopedic and historical, gives individual descriptions for 65 prefixes and 81 suffixes – 146 in total, the *Index of Word-Elements* in Adams (2001) lists 81 prefixes and 125 suffixes – 206 in total, and in their research performed on Cobuild corpus Hay and Baayen (2002) deal with 26 prefixes and 54 suffixes – 80 in total. However, Carstairs-McCarthy (2002: 71) says that “in English derivational morphology, suffixes heavily outnumber prefixes.” In the above mentioned numbers it is clear that prefixes are outnumbered, but not heavily. The answer to this discrepancy lies in the frequency of use which is higher for suffixes. So, in describing individual affixes Plag (2003: 86-101) deals with 41 suffixes and only 8 prefixes.

2.3.2. Prefixes and Prosody

Suffixes, especially the ones with initial vowels, tend to affect the prosodic structure of the base, and thus change the pronunciation of the resultant derivative. Prefixes

“have no effect on the stress patterns of their base words” since the base word stays intact as a prosodic unit (Plag 2003: 79). As a consequence of this property of prefixes, there is a possibility of *gapping* – coordination of two prefixed words with omission of one base as in *de- and recolonization* or *pre- and post-war* (Plag 2003: 84). Both Plag (2003: 85) and Bauer (1983: 124) agree that prefixes of Germanic origin (e.g. *a-*, *be-*, *en-*) do not take any stress, while other prefixes take some degree of secondary stress. Primary stress can be placed on a prefix for emphatic reasons, and apart from that Marchand (1969: 138-139) lists seven sets of circumstances under which some prefixes take primary stress. For example, the following prefixes always take primary stress: *ante-*, *anti-*, *counter-*, *fore-* and *step-*.

2.3.3. *Multiple Affixation*

In terms of multiple affixation, there are two points to consider – recursivity and combining prefixes or suffixes. English suffixes are very often combined, but they are not recursive. For Plag (2003: 134) “[r]ecursivity seems to be absent from [English] derivation” apart from marginal examples like *great-great-great-grandfather*, but Bauer (1983: 67-68) is not ready to dismiss it so easily in prefixation. He gives attested examples like *re-remake* or *meta-meta-theory*, but also gives an introspective account of declining acceptability of derivatives such as *re-remarry*, *re-repaint*, *re-reclimb*. Bauer (ibid.) does not put theoretical limitation to prefixation, but a practical one in terms of the listener’s processing abilities, and adds that “English appears to shows great reluctance in combining prefixes.”

2.3.4. *Right-Headedness in Affixation*

As stated in the introduction to this paper English suffixes easily change the class of a base to which they are attached, but prefixes generally do not do so. While explaining this claim Carstairs-McCarthy (2002: 71-72) draws a parallel between compounding and derivation. Namely, most English compounds are right-headed which means that the rightmost element will determine the syntactic properties of the whole compound (e.g. *green*_{Adj} + *house*_N = *greenhouse*_N). He extends this fact to derivation by showing that a suffix is the actual head of a derivative (e.g. *teach*_V + *-er*_N = *teacher*_N) and dismisses the problem of left-headed derivatives and compounds

on the account of their small numbers. Plag (2003: 180-184), however, treats this issue as a theoretical problem of morpheme-based morphology, because, apart from left-headed derivatives and compounds, “in English, most phrases are left-headed,” e.g. [_{VP}go [_{PP}to [_{NP}the station]]]. The issue of left- or right-headedness stays open as linguists put forth new and new propositions.

3. CLASSIFICATION AND ANALYSIS

There are different ways to classify English prefixes, and one of them is, of course, a division between class-changing or class-maintaining prefixes. However, Lyons (1977: 521) objects to the notion of class-maintaining affixation since the derivative will belong to the different subclass within the same lexical category of verbs, nouns or adjectives. For example, words *friendly* and *unfriendly* are both adjectives, but they do not belong to the same subclass since *friendly* can serve as a base for prefixation by *un-* and *unfriendly* cannot (e.g. **unfriendly*). In other words, for Lyons (ibid.), only recursive affixation (e.g. *meta-meta-theory*) is truly class-maintaining. However, in this paper, the terms *class-changing* and *class-maintaining* refer only to general lexical classes of words (e.g. *adjectives, nouns, verbs*, etc.), and not to their subclasses.

Other grounds for classification of prefixes relate to their semantic classes, origin, and bases to which they are attached. In the two following paragraphs semantic classes and origin of native prefixes are addressed. Bases to which class-changing prefixes are attached are discussed along with individual affixes.

In terms of their semantic classification, Plag (2003: 98-99) divides prefixes into four classes, or four plus one, where the extra class is the miscellanea meant for those prefixes that could not be classified otherwise. These are: (a) quantitative prefixes like *uni-*, *bi-*, *di-*, *multi-*, *poly-*, *semi-*, *hyper-*, etc. (e.g. *unification, bifurcation, ditransitive, multilateral, polysyllabic, semi-conscious, hyperactive*); (b) locative prefixes like *circum-*, *counter-*, *endo-*, *inter-*, *retro-*, *trans-*, etc. (e.g. *circumscribe, counterbalance, endocentric, intergalactic, retroflex, transmigrate*); (c) temporal prefixes like *ante-*, *pre-*, *fore-*, *post-*, *neo-*, etc. (e.g. *antedate, preconcert, foresee, postmodify, neoclassical*); (d) negative prefixes like *a-*, *de-*, *dis-*, *in-*, *non-*, *un-*, etc. (e.g. *asymmetrical, dethrone, disagree, inactive, non-commercial, unwrap*); and others like *mal-*, *mis-*, *pseudo-*, *vice-*, etc. (e.g. *malfunction, mistrail, pseudo-archaic, viceregal*). Adams (2001: 41-42) also recognizes four semantic classes of prefixes. Three of these

are the same as in Plag (2003: 98-99): quantitative, locative and negative; but instead of the temporal class, she introduces a reversative class. However, there is no clear-cut division between these classes since some prefixes belong to multiple classes. For example, the prefix *un-* is reversative in *unlock-ed*, and negative in *un-locked*;² and *dis-* is reversative in *disconnect*, but negative in *disloyal*. Huddleston and Pullum (2002: 1683-1691) group prefixes into two major categories with negatives and reversatives on one side, and prefixes of location in time and space on the other. The category of negatives and reversatives is further subdivided into sections on negation, reversal, removal, and opposition. Quirk et al. (1985: 1540-1546), in accordance with their attention to detail, classify prefixes into nine categories: negative prefixes, reversative or privative prefixes, pejorative prefixes, locative prefixes, prefixes of degree and size, prefixes of orientation and attitude, prefixes of time and order, number prefixes, and miscellaneous neo-classical prefixes. The last two are separated as neo-classical items.

Marchand (1969: 129) lists only six prefixes as being of native origin: *a-*, *be-*, *fore-*, *mid-*, *mis-*, and *un-*; while all others are mostly of Latin and Greek origin related to particles or quantifiers from those languages (Adams 2001: 41). Since prefixes *a-*, *be-*, and *un-* are class-changing prefixes, they will be dealt with in subsequent sections. Prefix *fore-* originates from a locative particle meaning “before”. In the Old English period (henceforth OE) it was attached to verbs as an inseparable temporal prefix and to nouns adjunctively (Marchand 1969: 166). Prefix *mid-* was an adjective which was “the first-word of compounds” in OE, and prefix *mis-* has dual origin – it was a prefix in OE that will later merge with the French prefix *mes-* of the same sense (Marchand 1969: 176).

3.1. *Class-Changing Prefixes*

This section describes individual class-changing prefixes, and it is based on descriptions and examples given in Adams (2001: 41-50), Bauer (1983: 217), Huddleston and Pullum (2002: 1687-1691), Lieber (2005: 383-390, 390-403), Marchand (1969: 129-208), Minkova and Stockwell (2009: 101-105, 200-215), Plag (2003: 98-101) and Quirk et al. (1985: 1540-1546).

² Hyphenation added for distinctive emphasis.

3.1.1. Prefix *a-*

It is important to note that there are three homonymous prefixes *a-*. One of these is of Greek origin, and it is class-maintaining since it is added to adjectives to produce adjectives. It has two meanings the first being “not X”, where X stands for a base, with examples like *amoral*, *apolitical*, or *asymmetric*. The second meaning is “without / devoid of X” with examples like *atemporal* “timeless” or *achromatic* “without colour”.

Another *a-* is a reduced form of Latin *ad-* “to, toward” when placed before <sc>, <sp>, <st> as in *ascribe*, *aspire*, and *astringent*.

The third homonym is of interest to the topic of this paper. It is derived from OE *on* or *an* “on” and it is attached to adjectives, nouns and verbs to produce adjectives with meaning “in a state or position of X”. Quirk et al. (1985: 1546) point out that affix *a-* (along with *be-* and *en-*) mainly has class-changing function and thus “little discrete semantic power”. Its meaning is comparable to that of the progressive (e.g. *aglow* = *glowing*). Some of the examples are *ablaze*, *abroad*, *aside*, *asleep*, and *atop*. All the adjectives formed in this way are used exclusively in a predicative position as in examples (1) and (2).³

(1a) *Half of the block was the time we got down.*

(1b) *A dozen cars have been stolen and set **ablaze** in the past six weeks.*

(2a) *He'd been **asleep** in the backseat.*

(2b) *I've fallen **asleep** in a live show quite a few times.*

Many derivatives of this type have to do with maritime life like *adrift*, *awash*, *ashore*, *astern*, and *asea*. However, many of the derivatives of this type listed by Marchand (1969: 139-140) are not to be found in contemporary dictionaries of English. Bauer (1983: 217) says this affix is still productive with examples such as *aclutter*, *aglaze*, *asquish*, *aswivel*, and *awhir*, but 19th century was the era when its productivity peaked (Marchand 1969: 140). Adjective *ajar* is an interesting example of a derivative which is no longer transparent. Namely, *ajar* means “slightly open” and the base is the now obsolete *jar* which comes from *char* (OE *cerr*) “a turn, return”.

³ Examples (1a) and (2a) are taken from the COCA (The Corpus of Contemporary American English available at: <https://www.english-corpora.org/coca/>), and examples (1b and 2b) and the BNC (The British National Corpus available at: <https://www.english-corpora.org/bnc/>).

3.1.2. Prefix *be-*

Prefix *be-* is the unstressed form of the particle *by*, and in was used as a verbal prefix in OE. Its meaning was locative “about, around”, but later on it lost its semantic distinctiveness. It is attached to adjectives, nouns and verbs to form transitive verbs. When added to verbs (e.g. *bedazzle*, *bestir*), there is no change of lexical class, but the intensification of meaning is achieved. With nouns there is a class-changing function (e.g. *bedew*, *befriend*, *bespatter*, *bewitch*), but there is also the intensification of meaning which usually has a pejorative effect. When this prefix is attached to nouns, it can be further combined with *-ed* to form adjectives with intensified meaning (e.g. *bewigged*, *bespectacled*, *befathered*, *beribboned*), and here the pejorative effect is even stronger carrying a shade of ridicule. This prefix is no longer productive.

It is interesting to note that due to changes in meaning, a number of verbs with this prefix has lost semantic connection with its unprefix base (e.g. *become*, *beget*, *befall*, *behold*, *belabour*). And some derivatives are no longer transparent since their unprefix counterparts have since become obsolete (e.g. *begin*, *believe*, *bequeath*, *betray*).

3.1.3. Prefix *de-*

English started borrowing Latinate words with the prefix *de-* in the 16th century (e.g. *depopulate*, *defecate*), but the pattern was formed much later. Namely, in the late 18th century, there were great numbers of verbs in French ending in *-iser* which acquired the prefix *de-*, and “English adopted the derivational pattern, [but] not words” (Marchand 1969: 153-154).

This prefix is attached to nouns and verbs to form verbs, so it has both the class-changing and class-maintaining functions respectively. When added to nouns, which are usually short and of native origin, two semantic patterns are discernable – privative and ablative, and when added to verbs, which are usually foreign and affixed, the meaning is usually reversative.

In denominal derivatives like *debug*, *deforest*, *degrease* or *deice* the meaning is *privative*⁴ expressing the notion of “remove X from ~” where tilde stands for an object from which something is removed. However, since the derivatives are verbs their meaning can be seen as causative expressing the notion of “cause to be without X”.

⁴ Trask (1993: 218) defines the term *privative* in relation to affixes as “expressing the notion ‘without’.”

Having these two meanings in mind, the overall meaning of this type of derivatives can be defined as negative causative. This type “most often denote[s] a technical or semi-technical process” (Adams 2001: 23).

In denominal derivatives like *deplane*, *derail* or *dethrone* the meaning is *ablative*⁵ expressing the notion of “remove ~ from X” where tilde stands for an entity being removed.

When attached to denominal verbs, usually ending in *-ise*, *-ify* and *-ate* (e.g. *deregister*, *demilitarize*, *declassify*, *desegregate*), the meaning is reversative expressing the notion of “undo X”. However, there are examples where this pattern is not so straightforward because to *decompose* does not mean “to undo the creative work of a musical composer” (Carstairs-McCarthy 2002: 54).

This prefix is still productively attached to denominal verbs, especially the ones ending in *-ise* (Huddleston and Pullum 2002: 1689), and it is the only “productive verb-forming prefix” in English (Lieber 2005: 402). It is also productive with nouns.

This prefix is also involved in creation of parasynthetic⁶ formations such as *de-Stalinize*, *de-nazify* or *decaffeinate*, where the bases are unusual because they are unattested (e.g. **caffeinate*) or their status is somewhere between nonce words and (disused) neologisms.

3.1.4. Prefix *dis-*

The prefix *dis-* comes from French *des-* which was later Latinized to *dis-*, but in some cases [s] was lost leaving just *de-* in words such as *deface* and *defeat* (Marchand 1969: 158).

It is attached to adjectives, verbs and nouns, and there are several different patterns regarding semantic effects which depend on the base selected. Only with nouns does it have the class-changing effect, but not with all nouns.

- a) With lexicalized adjectives this prefix appears with the negative meaning of “not X” (e.g. *dishonest*, *disloyal*, *disproportional*, *dissimilar*).
- b) With foreign verbal bases the meaning of the prefix is generally reversative (e.g. *disassemble*, *disassociate*, *discharge*, *discontinue*, *disorientate*, *disqualify*).

⁵ *Ablative* denotes “a case form which typically indicates the source of movement” (Trask 1993: 2).

⁶ The term *parasyntesis* is usually defined as “a type of word formation in which a phrase is combined with an affix, as in *red-haired*” (Trask 1993: 198), but here it is used in a sense given in the Merriam-Webster’s Dictionary (www.merriam-webster.com/dictionary) – “the formation of words by adding a derivative ending and prefixing a particle (as in *denationalize*)”.

- c) With “some established verbs, chiefly with stative verb bases” (Adams 2001: 44) this prefix negates the verb in the same way clause negation does as exemplified in sentences (3) and (4)⁷ below. This is an uncommon situation since English verbs generally do not allow affixal negation. Examples include *disallow*, *disbelieve*, *dislike*, *disregard*, *disrespect*, etc.
- d) In some complex nouns, the order of affixation cannot be determined with a satisfying degree of certainty. Thus, it remains unclear whether the base for adding *dis-* was a noun or a verb as in *dis-organization* versus *disorganiz-ation* (Plag 2003: 100).
- e) With a small number of nouns the prefix conveys the meaning of “absence of X” or “faulty X” without changing their class as exemplified by *disanalogy*, *disfluency*, *disinformation* (Plag 2003: 100).
- f) With some nouns the prefix changes the class of the base to produce verbs with the meanings of “remove X from ~” (e.g. *dismast*, *dismember*) and “remove ~ from X” (e.g. *disbar*, *displace*). Some of the examples which fall into the latter category do so due to their metaphorical sense (e.g. *disgrace*, *dishonour*).

(3a) *Why did you **disobey** me and your uncle?*

(3b) *Paul **did not obey** their commands.*

(4a) *If you **dislike** the aroma, you have only wasted a tiny amount of essential oil.*

(4b) *If you **do not like** a certain food, do not eat it.*

This prefix is still productive, and some of the latest derivatives appearing at the Word Spy web page⁸ are *disconnectionists* (2013), *disingenuflect* (by blending *disingenuous* and *genuflect*, 2008), *disintermediation* (1989) and *disattention* (1988).

3.1.5. Prefix *en-*

Prefix *en-*, cognate with *in*, came to English via French loanwords during the Middle English period. It has an allomorph *em-* before /p/ and /b/ as in *empower* and *embank*. At first, it could be attached to verbal bases to form verbs (e.g. *enclose*), but later on it was attached only to nouns (e.g. *enthroned*) and some adjectives (e.g. *ennoble*) to produce transitive verbs.

⁷ Examples (3a) and (3b) are from the COCA and (4a) and (4b) from the BNC.

⁸ The web page is available at: <https://www.wordspy.com/>. The numbers in parentheses following the examples are the years of the earliest appearance of the word.

One of the meanings obtained by adding this prefix is defined by Carstairs-McCarthy (2002: 55) as “cause to become X” (e.g. *enslave*), and the other is defined as “cause to possess or enter X” (e.g. *encage*, *enrage*, *entomb*). Thus, both meanings are causative. The first type is no longer productive, while the other is “barely if at all productive” (Lieber 2005: 402).

A special case occurs when the bases are adjectives *bold* and *live*. Here, the prefix *en-* co-occurs with the suffix *-en* producing verbs *enbolder* and *enliven*. Usually, the suffix *-en* produces verbs on its own when attached to adjectives (e.g. *deepen*, *tighten*). This example of simultaneous affixation (*en-X-en*) constitutes the only “plausible candidate for a circumfix in English” (Carstairs-McCarthy 2002: 74). However, it also causes a theoretical problem for binary branching within tree diagrams.

3.1.6. Prefix *non-*

The prefix *non-* was widely used in the legal register of Latin, and consequently in Old French from which it came into English (Marchand 1969: 179).

Non- is a negative prefix attached to non-suffixed noun bases (e.g. *noncitizen*, *non-violence*), adjectives (e.g. *nondetachable*, *non-violent*), and open-class adverbs (e.g. *non-technically*). For all these bases it has a class-maintaining function. Only when attached to non-suffixed verbs (e.g. *non-stick*) does it have a class-changing function, which turns the verbs into adjectives (e.g. *non-crush*, *non-dazzle*, *non-iron*, *non-skid*, *non-slip*). Derivatives with this prefix very often stay hyphenated.

This prefix is productive. The latest formations recorded on the Word Spy web page are *non-ism* (1990) and *nontroversy* (by blending *non-* + *controversy*, 1998).

3.1.7. Prefix *un-*

The prefix *un-* is a negative prefix with the meaning “not” which is the same as in Old Greek *a-* or *an-* and Latin *in-*, and Marchand (1969: 201-204) classifies it as *un-fair type*. It is attached freely to adjectives (e.g. *unclear*, *unwise*) and participles (e.g. *unassuming*, *unexpected*) with the meaning “not X” or “the converse of X”. It can also be added to a small class of abstract nouns with the meaning “lack of X” (e.g. *unbelief*, *unease*, *untruth*). In all these cases it does not change the class of the base.

Another type of the *un-* prefix is the one Marchand (1969: 204-207) classifies as *untie type* which comes from OE *and-* and *ond-*, corresponding to German *ent-*. It is attached to two kinds of bases:

- a) When attached to verbs it produces verbs with the reversative meaning, and the examples are *unbolt*, *unbutton*, *undress*, *unlock*, *unpin*, etc. Due to reversative meaning, it can only be attached to the verbs whose action is resultative and can be undone.
- b) When attached to nouns, it produces verbs with the meaning of “remove or release from X” or “deprive of X”. The examples are *unearth*, *unsaddle*, *unhorse*, etc.

The problem in analyzing these two cases is in determining the class of the base. As it is observable from the listed examples, it is ambiguous whether the base is a noun or a verb due to the phenomenon of conversion of zero-derivation. The prefix *un-* is highly productive, but for the same reason of zero-derivation, it is hard to say whether the prefix *un-* is productive as a class-changing prefix or not.

4. CONCLUSION

The seven class-changing prefixes discussed in this paper can be grouped in different ways. However, in Table 1 they are grouped according to their productivity (the second column) with prefixes *a-*,⁹ *be-* and *en-* listed first as unproductive ones. Apart from productivity, three other pieces of information are given and analysed henceforth for each of the prefixes: a class-changing pattern,¹⁰ their meaning and some examples of the resulting derivatives.

⁹ Here, the reference is made to the prefix *a-* derived from OE *on* or *an*.

¹⁰ All the patterns which do not change the class of the base have been excluded from this table. Prefixes *be-* and *en-* also change some adjectives to verbs, but these are not discussed here since these subclasses are very small (e.g. *belittle*, *ennoble*).

Table 1 – WF patterns and meanings of class-changing prefixes in English

Prefix	Prod.	Pattern	Meaning	Examples
<i>a-</i>	Barely	N → Adj	“in a position of X”	<i>atop, ashore, asea</i>
		V → Adj	“in a state of X”	<i>ablaze, adrift, asleep</i>
<i>be-</i>	No	N → V	intensification	<i>bedew, befriend, bewitch</i>
<i>en-</i>	No	N → V	“cause to become X”	<i>enslave</i>
			“cause to possess/enter X”	<i>encage, enrage, entomb</i>
<i>de-</i>	Yes	N → V	“remove X from ~”	<i>debug, defrost, degrease</i>
			“remove ~ from X”	<i>deplane, derail, dethrone</i>
<i>dis-</i>	Yes	N → V	“remove ~ from X”	<i>disbar, displace</i>
<i>un-</i>	Yes	N(?) → V	“remove/release from X”	<i>unearth, unhorse, unsaddle</i>
			“deprive of X”	
<i>non-</i>	Yes	V → Adj	negative	<i>non-stick, non-slip</i>

The prefix *a-* has a locative meaning when attached to nouns, and when attached to verbs the meaning of the derivative corresponds to that of a corresponding progressive (e.g. *ablaze* = *blazing*). However, resulting adjectives from the both patterns are used exclusively in a predicative position, which can be seen as a limiting factor for productivity. All the examples listed in Table 1 for the prefix *be-* have the unprefixed counterparts with the same meaning, but formed by conversion (e.g. *friend*_V = *befriend*_V “to act as a friend”). However, prefix *be-* has an intensifying meaning and a possibility to express a pejorative meaning. A similar situation can be observed for the prefix *en-* where the verb *tomb* has the same meaning as the verb *entomb*, but the latter has a clear causative meaning. So, all the unproductive class-changing prefixes have some feature of meaning that cannot be achieved just by conversion.

These extra semantic features are even more pronounced with the four productive class-changing prefixes listed in Table 1. The prefix *de-* is classified as reversative, and the prefix *non-* as negative. These two display a higher productivity in the area of creating technical vocabulary (e.g. *defrost*, *non-slip*), which is nowadays very prominent. Prefixes *dis-* and *un-*¹¹ are classified both as negative and reversative.

¹¹ Although, *un-* is a very productive prefix, due to zero-derivation it is extremely difficult to determine what is the class of the base for the so-called *untie type* (e.g. *unbutton*←*button*, V/N). Thus, the conclusion about its productivity in regards to the class-changing function cannot be reached with a satisfying degree of certainty.

Again, these semantic features cannot be expressed by conversion, which is the most productive word-formation process in the English language in terms of changing the class of a base – and possibly at all.

It seems that class-changing prefixes still have a role to play in the English word-formation system, although the role appears to be a minor one. However, a more exhaustive research of this issue is required before definite conclusions can be drawn.

5. REFERENCES

1. Adams, Valerie (2001), *Complex Words in English*, Routledge, London; New York
2. Bauer, Laurie (1983), *English Word-Formation*, Cambridge University Press, Cambridge
3. Booij, Geert (2007), *The Grammar of Words: An Introduction to Morphology*, Second edition, Oxford University Press, Oxford
4. Carstairs-McCarthy, Andrew (2002), *An Introduction to English Morphology*, Edinburgh University Press, Edinburgh
5. Hay, Jennifer, Harald Baayen (2002), “Parsing and productivity”, In: Booij, Geert, Jaap van Marle, editors, *Yearbook of Morphology 2001*, Kluwer, Dordrecht; Boston; London, 203-235.
6. Huddleston, Rodney, Geoffrey Pullum (2002), *The Cambridge Grammar of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge
7. Katamba, Francis, John Stonham (2006), *Morphology*, Second edition, Palgrave Macmillan, New York
8. Lieber, Rochelle (2005), “English Word-Formation Processes”, In: Štekauer, Pavol, Rochelle Lieber, editors, *Handbook of Word-Formation*, Springer, Dordrecht, 375-427.
9. Lyons, John (1977), *Semantics*, Volume 2, Cambridge University Press, Cambridge
10. Marchand, Hans (1969), *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*, Second edition, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Munich
11. Matthews, Peter (1991), *Morphology*, Second edition, Cambridge University Press, Cambridge

12. Mel'čuk, Igor (2006), *Aspects of the Theory of Morphology*, David Beck ed., Mouton de Gruyter, Berlin; New York
13. Plag, Ingo (2003), *Word-Formation in English*, Cambridge University Press, Cambridge
14. Quirk, Randolph, Sidney Greenbaum, Geoffrey Leech, Jan Svartvik (1985), *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Pearson Education, Harlow
15. Trask, Larry (1993), *A Dictionary of Grammatical Terms in Linguistics*, Routledge, London; New York

ENGLISKI PREFIKSI KOJI MIJENJAJU LEKSIČKU KATEGORIJU SVOJE BAZE

Sažetak:

Često se nailazi na tvrdnju da engleski prefiksi općenito ne mijenjaju leksičku kategoriju baze na koju su dodani. Cilj ovoga rada je da sazna šta se krije iza riječi „općenito“ iz prethodne rečenice i da utvrdi koji prefiksi mijenjaju leksičku kategoriju riječi na koje su dodani te koliko su produktivni. Stoga se opisuje sedam prefiksa (*a-*, *be-*, *de-*, *dis-*, *en-*, *non-* i *un-*) i to po pitanju njihovog porijekla, značenja, produktivnosti kao i vrsta baza na koje mogu biti dodani.

Ključne riječi: tvorba riječi; derivacija; prefiksi; promjena leksičke kategorije; engleski jezik

Adresa autora

Author's address

Edin Dupanović

Univerzitet u Bihaću

Pedagoški fakultet

edupanovic.pfbi@outlook.com

UDK 821(420).09-31

Primljeno: 10. 12. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Selma Veseljević Jerković

MAD ABOUT THE BOY: THE PHENOMENON OF FICTIONAL AUTOBIOGRAPHY

Chick-lit has been subjected to accusations that it is too “realistic“, that the women who write autobiographical works about homely matters such as motherhood, relationship issues and family problems forget the fundamental imperative of writing fiction, “making stuff up“. It is to be found on the great divide between two “literatures“, “good“one which teaches and the “popular“one which “sells real life“. Instead of innocence and naiveté of traditional heroines, chick-lit describes the tales of singles: young, emancipated women who live and work in big Western centres. The protagonists are openly questioning traditional forms of feminine behaviour promoted by romance novels, such as affection for cooking, laundry and cleaning, and, more importantly, reject the passivity of women in relationships, which can be visible in active search of protagonists for a man. Traditional border between the private and public sphere is particularly blurred, while the protagonists enjoy and participate in all the aspects of modern city life. The usage of first-person narration and deliberately naive form of realism encourages the readers and critics to substitute these fictional characters for real-life personas, to consider novels as autobiographical works, which lead to the phenomenon of Bridget Jones as the everywoman. The penultimate *Bridget Jones* novel, *Mad about the Boy* (2013), placed in the literary context of fictional women’s diaries, attempts to convince readers of its authenticity using various devices, such as self-deprecation, allowing the reader to feel superior to the protagonist and offering the reader a direct feed of Bridget’s consciousness.

Key words: chick-lit; autobiography; diary; femininity; postfeminism

Poststructuralist and postmodernist literary theories are partially to blame for the blurring of the boundaries between autobiography and fiction, one which is especially visible in fictional autobiography. In fictional autobiography, the author adopts a persona in order to create an autobiography of someone who never existed or to reinterpret historical events. It differs from autobiographical fiction as it does not purport to be real at all, it merely uses many characteristics of the genre, one of the most obvious being the “autobiographical I”. Still, the readers need to believe in the implied contract between themselves and the author, one which guarantees the identity of the signers (Lejeune 1989: 14). Autobiography, archetypally a male genre, is reconstituted into a form closer to women.

Gusdorf claims that autobiography is the mirror in which the individual reflects his/her own image, one in which the self and reflection coincide (1980: 27). Shari Benstock added how this definition of autobiography overlooked in her opinion the most important aspect of the autobiographical; the impossibility of synchronising of “the self” and “self image”, especially in language (1988: 15). Autobiography prefers change and difference over identity and sameness, the writings follow the line of conscious/unconscious with boundaries between the internal and external self overlapping.

Instead of naiveté and innocence of traditional heroines, chick-lit describes the lives of single women: young, emancipated women who live and work in big Western cities. The protagonists are openly questioning traditional forms of feminine behaviour promoted by romance novels, such as preference for cooking, cleaning and doing laundry, and, more importantly, reject passivity of women in relationships, which can be noticed in active search of the protagonists for a partner. Traditional boundary between the private and public sphere is particularly blurred, while the protagonists enjoy and participate in all aspects of modern city life. The usage of first-person narration and quite naïve form of realism encourages the readers and critics to accept these fictional characters as real-life persons, understand the novels as autobiographical works, which has led to the phenomenon of Bridget Jones as everywoman and to a moral panic in the media.

The cultural context that enabled the appearance of chick-lit was marked by a sequence of political, social and cultural factors that have contributed to the appearance of the so-called postmodern lifestyle. The perspectives disseminated from various areas of social sciences indicate complex transformations shaping and changing the subject’s perception of the self and others. One of such changes is the medialisation of culture that is followed by proliferation of social and sexual identities as well as

cultural denial of consumer lifestyle combined with philosophical standpoints of disintegration, decentralisation of the subject and destabilisation of the confidence of *cogito*. The western culture that has been marked by processes of globalisation paradoxically accentuates and celebrates the difference and locality in the western world of monopolised brands and corporative control. Jean Baudrillard claimed that interest in popular culture, particularly for contemporary women's novels, is one of the many recent attempts to explore the practice of the "silent majority" (1983: 2-3). Chick-lit is also criticised for its particular relationship with popular culture which is traditionally considered as feminine.

Intertextual alliance of chick-lit novels with numerous popular romances is obvious, but chick-lit is also connected with contemporary novels and popular guidebooks, popular television series, women's magazines, video clips, videogames, in other words, a great number of modern artefacts of western culture that mediate between idiosyncratic models of femininity, romance and family relations. Therefore, it seems the status of the genre these novels achieved relies on mutual interaction and differences that are inseparable from continuous cultural changes. This social-cultural phenomenon is a medium through which discourses of personal and public identity and their relationship towards the wider social context are constructed.

Chick-lit is considered as being primarily attractive for young women – female readers from an urban environment, which is visible in persistence of the publishers on authorship of equally young women, in the assumed realism of the plot, focus on the lives of young single or almost married women and their friends, as well as in stylistic and structural characteristics of the genre. Feminine images are often analysed in the context of what Natasha Walter terms "new feminism" and Ann Brooks defines as the plurality of "postfeminism". However, despite the celebratory tone in which she particularly defines the feeling of freedom young western women experience in the areas of their lives, what chick-lit presents are numerous limitations and contradictions determining their condition (Brooks 1997: 67).

The novels recycle these conflicts on different levels, from love life and family relations to lifestyle and professional possibilities. The professional sphere is presented as a disruption between a desperate need for intimacy and constant fear of rejection, while the characters' need for independence is confronted with their desires for romance. The protagonists' social life includes another problematic sphere: consumption, where the desire of the character for consumption is obligatorily incompatible with limitations encouraged by the dietary regimes enforced by the society as well as financial limitations.

Chick-lit has adapted the discursive ambiguity of the popular versions of post-feminism. Unquestionably, it provides explanation for the existence of a certain similarity between chick-lit and numerous icons of contemporary popular culture. Conceptual products such as performer Beyoncé represent a classic postmodern example of simultaneous acceptance and resistance towards normative cultural discourse and have great influence on young women who feel more powerful and successful than ever before. Profound transformation of gender-power relations, visible in the public sphere and popular representations, includes media accentuation of the creation of “girl” culture, to which the iconic though multifaceted image of Spice Girls belongs (Whelehan 2000: 37). The approach to cultural perceptions of gender differences connected to the popularisation of the concept of “feminisation of culture” during the 1980s and 1990s mediated in “masculinisation” of powerful, demanding, professionally successful women and “feminised” men who are confused by their new role.

In an interview on BBC radio’s *Bookworm* program, Helen Fielding, Bridget Jones’s “mother”, claimed that today single women in their thirties are a new type of women who do not have their identity, which she considers very worrying. She added that women have confided in her that *Bridget Jones’s Diary* makes them feel like they are part of the club, seeing they are not the only ones being so dumb (Whelehan 2002: 26). Such an acknowledgement of an identity crisis presents a longing for a female sphere of experience and wider communication among women. *Bridget Jones’s Diary* accentuates a more common practice of delaying or rejecting marriage, as well as the dangers of contemporary life. The freedom offered to the single women is corrupted by the public opinion of naturalness of marriage, as well as attaching single life with loneliness or, moreover, social unacceptability or unattractiveness. Single or unmarried characters of chick-lit novels never consider their future as predetermined; however, they do long for being paired up. Bridget Jones is confronting such opinions and questioning them when she describes the dissatisfaction of “smug married couples” she knows, but she would truly be the happiest if she could be half of such a happy couple, which is a paradox most readers can identify with.

THE FLAWED SELF

Opening with the declarative proclamation “I WILL NOT!” written in boldface capital letters, *Bridget Jones’s Diary* introduces the protagonist’s list of New Year’s resolu-

tions, the hopeful intentions that include the usual vows not to “drink more than fourteen alcohol units per week” to refusing to “bitch about anyone behind their backs” (Fielding 1996: 2). The readers are immediately introduced to the protagonist who desires to perfect what she sees as her profoundly flawed self. As idealist as they must be, these goals highlight the hope for self-improvement as well as the inevitability of failure. Bridget Jones echoes numerous fictional autobiographies which portray characters unable to control the trajectories of their lives, being merely witnesses to the narrative. Likewise, the form of the fictional autobiography discourages the protagonist’s self-control.

Fictional women’s diaries do not only reinscribe traditional roles designated to women, they contain subversive elements that usually are not obvious to the readers. Benstock claims that autobiographical writings, which, according to her opinion, include diaries and journals, illustrate Jacques Lacan’s contention that language “is a defence against unconscious knowledge”, but also that language “is not an altogether successful defence network, punctuated as it is by messages from the unconscious, messages that attempt to defeat this ‘fencing-off’ mechanism” (Benstock 1988: 16). What can be read in Benstock’s observation is that autobiographies can be read as capitulation to social pressures, an imitation of the life expected for the writer, reader and the protagonist, but further analysis may reveal subversive elements that are not immediately obvious nor in accordance with the official agenda of the work. Bridget Jones can be connected to the long line of female narrators whose role is that of a witness to their lives and who have no control of their lives. The readers identify with or feel superior to them, they feel they understand the protagonists’ lives in a way the characters cannot. There are numerous instances in which Bridget appears to lack control over her narrative and its ironies. For example, at many points in the three novels (*Bridget Jones’s Diary* (1996), *Bridget Jones: The Edge of Reason* (2000) and *Mad About the Boy* (2013)) the diary form gives way to minute-by-minute account of Bridget’s actions, which we can identify as a kind of direct feed from Bridget’s consciousness, rather than a self-consciously produced written record. As well, Bridget appears unable to read the trajectory of her own life: in *Mad About the Boy* she is surprised to discover that MrWallaker is the man she has been looking for, although the reader has predicted this, and although Bridget herself, when she first sees him, comments in her diary that he looks like Daniel Craig.

Not until the ending of the fictional autobiography is she punished by the plot for attempting to manage her life, while rewarding her for being out of control. Her inability to remake herself in another image is what constitutes the attractiveness to the

other sex. Bridget's lack of narrative control is reflected in her lack of control over her own life, and Bridget Jones belongs to a long tradition of novels that cater to readers' expectations of a feminine narrator. The popularity of Bridget Jones in spite of her manifest failures bodes ill for contemporary feminism. Further analysis reveals that the novels transcend the limitations imposed on them by this perspective, but, first, this perspective itself requires some scrutiny. Just what would it mean for Bridget to "manage her life" and "remake herself in another image"? What is it that she fails to do? She fails to control herself on any level, for example when she joins Twitter and has no immediate followers; she indulges in food to overcome the dissatisfaction:

Still no followers. Have eaten the following things:

- * 2 chocolate croissants
- * 7 Babybel cheeses (but one was half eaten)
- * ½ bag of grated mozzarella
- * 2 Diet Cokes
- * 1.5 leftover sausages from kids' breakfast
- * ½ a McDonald's cheeseburger from fridge
- * 3 Tunnock's Tea Cakes
- * 1 bar Cadbury's Dairy Milk (large) (Fielding 2013: 60)

What makes this narrative comic is that Bridget, though she feels she has sinned, has no desire to reform. Her confessions are celebrations of the self, not attempts to strive for perfection. According to Rita Felski, autobiography, even though it develops out of the genre of religious confession, has since the eighteenth century departed from the admission of guilt and appeal to higher authority to the affirmation and exploration of free subjectivity (Felski 1998: 87).

Following her success at losing weight and achieving target dress size, instead of being pleased with her accomplishments, Bridget instantly confesses relapsing and agonises over her "sins":

Why are bodies so difficult to manage? Why? 'Oh, oh, look at me, I'm a body, I'm going to splurge fat unless you, like, STARVE yourself and go to undignified TORTURE CENTRES and don't eat anything nice or get drunk.' Hate diet. Is all fault of SOCIETY. Am just going to be old and fat and eat whatever I like and NEVER HAVE SEX AGAIN and WHEEL MY FAT AROUND ON A TROLLEY (Fielding 2013: 70).

Bridget herself recalls the roots of confession in religious contexts: when she finally gains followers on Twitter and is pleased with herself she writes: “102 now. Feel overwhelmed by responsibility: like am leader of a cult and they will all jump into a lake or something if I tell them to (Fielding 2013: 79)”. When pleased with her accomplishments, Bridget is confident: “Am perfect mother and sensual woman with sensual possibilities” (Fielding 2013: 110).

Chick-lit is using first person narration which includes confessional modes such as diary, letters, e-mails, SMS messages as well as status updates on popular social networks to establish communication with the readers. Short sentences without the subject, abbreviations, shopping lists, as well as statistic data on calorie intake and alcohol units are often used. Although some of these means have become clichéd within the structure of the genre itself, they are very efficient because they offer close connection with the protagonists and insight into their intimate lives. This genre offers a small piece of authentic female voice that is being confused by the contradictory demands and baffling messages of romantic love and feminist emancipation, while chick-lit’s relying on the protagonist’s narration is connected to the postfeminist revival of the experience of consciousness-raising from the second-wave of feminism.

In the novel *Mad About the Boy*, the third novel about Bridget Jones, the protagonist decides to join Twitter not to feel old and neglected, but becomes jealous of her friend who, unlike her, has many followers:

9.45 p.m. Tom just tweeted me Talitha’s Twitter address.

9.50 p.m. @Talithaluckybitch has 146,000 followers. Hate Talitha. Hate Twitter. Feel like eating cheese again, or Talitha.

9.52 p.m. Just tweeted Tom: <@JoneseyBJ@TomKat37 Talitha has 146,000 followers.>

<@TomKat37 @JoneseyBJ Don’t worry dear, they’re mostly people she’s slept with or been married to.>

10.00 p.m. Talitha tweeted back.

<@Talithaluckybitch@TomKat37 @JoneseyBJ Darling it’s really TERRIBLY vulgar to display the green-eyed monster on Twitter.> (Fielding 2013: 43)

After several years of avoiding social currents, during which, circumstantially, she became a widow and a single mother, Bridget is trying to blend in contemporary social trends, and meet a new emotional partner. However, she needs time to learn the new rules of behaviour for contemporary *singles*.

We've been texting for weeks. Surely it's rather like in Jane Austen's day when they did letter-writing for months and months and then just, like, immediately got married?'

'Bridget. Sleeping with a twenty-nine-year-old off Twitter on the second date is not "rather like in Jane Austen's day"'. (Fielding 2013: 120)

Chick-lit is reworking the prejudice towards women that have persevered through centuries, especially towards women who remain single after a certain age; spinsters are always portrayed more repulsively than bachelors. Unlike the bachelors who are always presented as carefree, experienced and most importantly, persons who have consciously made a decision to remain single, spinsters are always portrayed as unhappy and insufficiently suited for marriage. Chick-lit is positioned on acknowledging the failures of feminism, which leads to the need of empowered women to find a suitable partner to placate their families and society.

Erica Jong has noticed that in the beginning of the second wave of feminist movement there has been such an abundance of blood and gut in women's writing that the question whether the writers do anything but menstruating and raging had to be asked (Jong 1999: 4). In times marked by a wide range of period products, the only thing the chick-lit protagonists do not do is neither menstruate nor rage. Rage is a motif of second-wave of feminism writing, while what is characteristic of chick-lit is self-ridicule. The authors are trying to avoid forthrightness connected to the second-wave of feminism, however what remains is a debate initiated in the second wave, the one concerning the (im)possibility of harmonising feminist ideal and attraction towards men. Chick-lit does not illuminate the areas of sexuality, however, the impression is made, in earlier representatives of the genre, of everything being ideal in that field, or, in more recent examples, that there are more important issues than sexual pleasures. For example, even though her significantly younger partner is ideal for Bridget Jones, he does not provide emotional security she needs and will never embody the fatherly figure her children need.

I stared at him. I did really heart Roxster, I hearted that he was so beautiful and young and sexy, but more than that hearted who he was and what he stood for. He was funny, and together, and light, and kind, and practical, and emotional but contained. But he was also born when I was twenty-one. And if we'd both been born at the same time – how could we know what would have happened? What I did know as I looked at him, was that I didn't want to ruin Roxster's life. And my kids were absolutely without a shadow of a doubt the best

thing that I had in my life. I didn't want to deprive him of doing all that for himself. (Fielding 2013: 209)

Chick-lit is aware of the power of radical feminist rhetoric; nevertheless, it rather opts for the everyday life of single women who postpone marriage and testing post-feminist heterosexual relationships. Young women have profited from the successes of feminism, however they owe it only not to fall into the trap of accusing feminism for their problems because they have been left with the burden of choice. Femininity is very successfully deconstructed to the point where no one need be a "woman" if they do not want to.

The fact that many protagonists of the novels as well as the authors are employed in publishing and media means that the genre is offering metadiscourse on contemporary literary production. Employment in media industry that is characteristic of protagonists of chick-lit novels represents a frame for the ethnography of gender politics of the genre; the protagonists of the novels indirectly generate social commentary of contemporary life. The authors' biographies, located on the covers for easier access and which include the author's photography, contain numerous parallels (from education, occupation, marriage status, number of children, location) to the protagonists of the novels. On one side, this thin line created between the authors and their characters gives credibility to the characters which makes them more accessible to the readers, but, on the other, it opens up the possibility for negative criticism of the genre that has been accused of having no literary value – presenting only confessions on the paper.

In a postmodern world where grand narratives are no longer secure, postfeminism is becoming a pluralist epistemology dedicated to disturbing the universal stream of thought (Gamble 1998: 41), while the role of chick-lit in this process is dedicated to enabling as well as disabling the same. The fact that many of the representatives of the genre are confessional or semi-confessional, written in first-person, with an unreliable narrator, positions this genre in a long tradition of such texts. In a time when women's movements have reached the surface and endowed the protagonists to tell tales of their lives, inviting the readers to recognise themselves, these texts become more noticeable. Thereby, the demand for narratives about "real" woman and their everyday life experience has been fulfilled.

In many chick-lit novels understanding or knowing the self of the protagonist is focused on sexual experience, love, marriage or divorce. Especially in more recent novels of the genre, open confessions of women's sexual life became the main char-

acteristic; however, unlike traditional romances, sex scenes are rarely erotic and more often are concerned with disrupted or unsatisfactory sex. Similar to other genres, not all chick-lit novels contain permanent literary or other values, and the form that is exploited too quickly becomes tedious and loses its value. Themes and characteristics that are used too many times have led to the criticism of the genre that had been accused of banality and unoriginality.

However, the manner in which chick-lit is using certain literary techniques is not evidence of the authors' lack of talent or impossibility of usage of a sophisticated and modern writing style, but these are deliberate strategies of indicating the unwritten truth of the lives of contemporary women.

Remarkable popularity of chick-lit relies on the imperative to "write it as it is", with which most of the readers are introduced. Popular literature, family sagas, self-help books, as well as autobiographies of famous women are examples of other literary works women enjoy in that also pertain to the image of truthfulness. Chick-lit is an accessible literary genre with proven appeal for women, one that asks questions of subversiveness, class and gender politics and continues to attract our attention, as well as has potential to connect personal experiences with wider questions of historical and social change. Not an obsolete genre, it still has great strategic importance for feminism.

As Imelda Whelehan notices, the most successful are those chick-lit novels that are well written and have a slightly different narrative formula from other novels of the same genre (Whelehan 2005: 66). Everyday life in a society that is rapidly changing presupposes constant questioning of the meaning of feminism. Deborah Siegel claims that contemporary feminism is an extension of earlier feminism, in describing lives of contemporary women, it seeks "realism", speaking the truth and represents part of the collective voice of the new generation of feminists (Siegel 1997: 51). Identical arguments have been used in chick-lit novels that, as authors claim, presentshe "truth" of the lives of many "real" contemporary women.

Chick-lit's "realism" consists of multiplication and spreading discourse of a specific interpretative community. The characterisation of thematic and stylistic aspects of the novels confirms their addiction to cultural contexts they are a product of. Therefore, the experiences of the protagonists become experiences of all the women through descriptions of the dilemmas the targeted readers deal with. Problems with emotional lives, diets, child care, social pressures and double standards at the work place are very common in these narratives. They are connected with elements of feminist discourse which is reflected in the critic of the contemporary cult of slim female

body, impossibility of reconciliation of the roles of working woman and housewife and many other issues.

Many readers identify with Bridget's inability to separate herself from the Cosmopolitan culture, she feels she must take control of her body and life and find an ideal partner. She represents a social product, profoundly connected with the cultural and ideological system which constructs it. Felski recognises this pattern in feminist confession. In an attempt to affirm themselves the protagonists revert into anxiety and punish themselves for their imperfections. She claims that instead of providing an ideal of autonomy, feminism accentuates the guilt. (Felski 1998: 88)

When Bridget attempts to use Botox to attract men she is afraid they will find her old and wrinkly, Mr. Wallaker's reaction is, "I wouldn't do that again if I were you. You looked all right in the first place (Fielding 2013: 62)." This revelation came as a shock to her, as she is fully invested in this particular kind of self-improvement. Still, her more objective attitude about other kinds of self-improvement demonstrates that Bridget is, more or less, happy as she is. For example, she takes pride in being a professional author, writing an adaptation of HeddaGebler, even negotiating production of a film with a production company, when she is informed that it is not Anton Chekov who authored the work, as she believed and even wrote in her film script, but Henrik Ibsen. These details as many others about her reveal that Bridget's diary is less an attempt to gain control over her behaviour and perfect herself than it is an attempt to justify herself as she is. As well, the readers are encouraged not to perfect themselves but to accept their flaws for what they are. Even when given the chance for self-improvement on any field of her life, including child rearing, as she is a single mother, Bridget fails amazingly and glorifies her flawed self.

* * * * *

The appearance of chick-lit was by no means not unnoticeable; the novels are sold (and translated) very successfully. As with any other commercial success, there are many critics directed at this genre. It has been called superficial and anti-feminist, as well as celebrated for a realist representation of women's lives and its humour. Instead of directly addressing feminism, chick-lit represents concrete examples of oppression of women as well as how feminism has helped them in their lives, which demonstrates how chick-lit, and popular culture overall, are more successful at presenting political questions to the wider audience than plain theory would be, and in a form more acceptable to the general public. Mimetic narration instead of diegetic presentation of these issues enables the readers to sympathise with existentialist, experienced conse-

quences of these problems. Chick-lit is capable of simplifying complex questions for the audience that would not be aware or interested in these issues. The value of chick-lit overcomes glossy covers, and the novels are more than carefree narratives of relationships, they are concerned with serious social and personal issues troubling the readers too.

The usage of the form of diary, letters and electronic mail has connected chick-lit with the epistolary tradition as well as with the novel rising out of intimate forms of writing usually connected with “female” literary tradition. The confessional narrative model in first-person, used by chick-lit, helps the readers identify with the protagonists, however, it also enables division between the “real literature” written by men and women’s writing. To many it means that men write about that what is important, while women write about what is important for women. Therefore, any narrative prioritising women’s experience has been ridiculed and criticised. Virginia Woolf noticed how to the critics any work thematically connected with war is more important than a work dealing with women’s feelings (1929), and, even though many decades have passed since this was written, little has changed in relation to women’s experience.

Chick-lit writing has, in part, developed as a reaction against non-inclusion of the altered terrain of women’s lives in the late twentieth and the beginning of the twenty-first century. It offers personal accounts of individual experiences as a way to explain, first-hand, women’s new realities. We can recognise the importance of the autobiographical mode in the literary genre through the usage of the “autobiographical I” and confessions. Nevertheless, it also opened the door of harsh criticism focused on the proliferation of the genre which led to displacement of women’s personal narrative with a few instances of the pronoun “I” used. Though chick-lit never claims to occupy the same category as autobiography, its reception is marked by an implied contract between the author and the readers according to which the readers assume that the protagonists present the authors themselves. It is interesting here to note that the majority of chick-lit novels thrive on this implied contract. Namely, the biographies of the authors, positioned on the back cover for easy access and including the photography of the author, contain numerous parallels (from education, occupation, residence, marriage status, number of children) to the protagonists of their novels. This fine line created between the authors and their characters on one hand gives the characters credibility that makes them so readily identifiable to their readers but, on the other hand, encourages negative criticism directed against the genre which is accused of having no literary value at all – as if it is simply confessional outpourings on to the page.

REFERENCES

1. Baudrillard, Jean (1983), *In the Shadow of the Silent Majorities, or the End of the Social*, Semiotexte(e), New York
2. Benstock, Shari (1988), *The Private Self: Theory and Practice of Women's Autobiographical Writings*, Routledge, New York
3. Brooks, Ann (1997), *Postfeminisms: Feminism, Cultural Theory and Cultural Forms*, Routledge, London i New York
4. Felski, Rita (1998), "On Confession", u: Sidonie Smith i Julia Watson, ur., *Women, Autobiography, Theory: A Reader*, University of Wisconsin Press, Madison, 83-95.
5. Fielding, Helen (1996), *Bridget Jones's Diary*, Picador, London
6. Fielding, Helen (2013), *Mad About the Boy*, Random House, London
7. Gamble, Sarah (1998), "Postfeminism", u: Sarah Gamble, ur., *The Routledge Companion to Feminism and Postfeminism*, Routledge, London, 36-45.
8. Gusdorf, Georges (1980), "Conditions and Limits of Autobiography", u: James Olney, ur., *Autobiography: Essays Theoretical and Critical*, Princeton University Press, Princeton, 28-48.
9. Jong, Erica (1999), *What do Women Want?*, Bloomsberry, London
10. Lejeune, Phillippe (1989), *On Autobiography*, University of Minneapolis Press, Minneapolis i St. Paul
11. Siegel, Deborah (1997), "The Legacy of the Personal: Generating Theory Feminism's Third Wave", *Hypatia* 12.3, 46-75.
12. Whelehan, Imelda (2000), *Overloaded: Popular Culture and the Future of Feminism*, Women's Press, London
13. Whelehan, Imelda (2002), *Helen Fielding's Bridget Jones's Diary: Reader's Guide*, Continuum, New York
14. Whelehan, Imelda (2005), *The Feminist Bestseller*, Palgrave Macmillan, Basingstoke
15. Woolf, Virginia (1929), "A Room of One's Own", internet, dostupno na <https://ebooks.adelaide.edu.au/w/woolf/virginia/w91r/chapter4.html> (pristupljeno 3. januar 2019.)

LUDA ZA NJIM: FENOMEN FIKTIVNE AUTOBIOGRAFIJE

Sažetak:

Chick-lit je često bio optuživan zbog pretjerane „realističnosti”, kao i zbog spisateljica koje, dok pišu autobiografska dela o majčinstvu, vezama i porodičnim problemima, zaboravljaju ključni imperativ pisanja fikcije – „izmišljanje”. Ovaj se žanr može smjestiti između dvaju „književnosti”, „dobre” koja podučava i „popularne” koja „prodaje stvarni život”. Umjesto nevinosti i naivnosti tradicionalnih junakinja, chick-lit opisuje živote solerki: mladih, emancipiranih žena koje rade i žive u velikim centrima na Zapadu. Protagonistkinje otvoreno preispituju tradicionalne oblike ženstvenog ponašanja koje promoviraju ljubavni romani, kao što su sklonost prema kuhanju i čišćenju, i, još važnije, odbacuju pasivnost žena u romantičnim vezama, a što se može primijetiti u aktivnoj potrazi protagonistkinja za muškarcem. Tradicionalna granica između javnog i privatnog je očito zamagljena, dok protagonistkinje uživaju i sudjeluju u svim aspektima modernog gradskog života. Korištenjem pripovijedanja u prvom licu i namjerno naivnog oblika realizma čitatelje i kritičare se potiče na zamjenu fiktivnih likova za stvarne osobe, te prihvaćanje romana kao autobiografskih dela, a što je dovelo do fenomena Bridget Jones kao svatkovičke. Pretposljednji Bridget Jones roman, Luda za njim (2013), smješten u književni kontekst fiktivnih ženskih dnevnika, pokušava uvjeriti čitatelje u svoju autentičnost korištenjem različitih sredstava, poput samoobmane, omogućavajući čitateljima da se osjećaju superiorno u odnosu na protagonistkinje i nudeći direktan uvid u Bridgetinu svest.

Ključne riječi: chick-lit; autobiografija; dnevnik; ženstvenost; postfeminizam

Adresa autora

Authors' address

Selma Veseljević Jerković

Univerziteta u Tuzli

Filozofski fakultet

selma.veseljevic@untz.ba

UDK

Primljeno: 10. 11. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Lejla Aljukić

A STEEP AND ROCKY PATH TO BREXIT: CREATIVE METAPHORS IN BRITISH POLITICAL DISCOURSE ON BREXIT

This paper examines the emergence of metaphorical creativity from the creative elaboration of the single walking journey metaphor, which is used in British political discourse for the conceptualisation of Brexit. Using the cognitive linguistic theory of conceptual metaphor, three instances of creative metaphors are analysed at the level of conceptual domains and metaphor scenarios, as well as metaphorical stories activated by those metaphors, which, according to Ritchie (2017), seem to be crucial for the complete comprehension of creative metaphors. Special attention is given to contextual factors that motivate the emergence of creative instances of the walking journey metaphor, as well as the rhetorical force with which they shape political reality.

Key words: metaphorical creativity; conceptual domains; metaphor scenario; metaphorical story; rhetorical goals; contextual factors; Brexit; WALKING JOURNEY metaphor

1. INTRODUCTION

It is a generally accepted fact that metaphorical language characterises much of the discourse aimed at achieving persuasive effects, particularly political discourse, which mostly addresses intricate and contentious issues in a society (Semino 2008, Charteris-Black 2011, Musolff 2016, 2017 a, Ritchie 2017). The reason why metaphors are very useful conceptual tools for presenting political issues is because they tend to simplify complex and abstract issues and present them in vivid and potentially emotional terms (Semino 2008: 124). Though conventional metaphors represent an important part of political discourse, more intriguing seem to be the cases of creative metaphors, which, as Semino (2008: 124) notes, are used more deliberately to argue particular points in particular contexts, which at the same time puts an emphasis on the crucial role the specific contexts have in motivating the choice of metaphor and its possible effects on audience. Brexit, a very complex process of Britain's withdrawal from the EU, has become a controversial and widely discussed issue in British media. What contributes to its controversy is deeply rooted British Euroscepticism, which has portrayed Britain in the eyes of Europe as an outsider, mostly sceptical and reluctant when it comes to the European integration process. As it is always the case with complex political situations that are likely to produce a political crisis, language used to talk about Brexit relies heavily on metaphors, both conventional and creative ones, which enable the speakers/writers to communicate their ideas more effectively.

Due to the controversy which Brexit caused, it was expected that the language used to discuss such a complex political issue in British online newspapers was abundant in both conventional and creative metaphors. The aim of this paper is to demonstrate how metaphorical creativity emerges in British political discourse on Brexit by examining the use of three creative instances of a single WALKING JOURNEY metaphor from three different British online newspapers, using the cognitive linguistic theory of conceptual metaphor. More specifically, the paper examines how recontextualisation of the same metaphor can lead to its creative elaborations which are aimed at achieving particular rhetorical goals. Due to the important role context plays in the choice of metaphors, the present paper gives special attention to identifying different contextual factors that motivate the emergence of creative instances of the WALKING JOURNEY metaphor in British political discourse on Brexit.

2. METAPHORICAL CREATIVITY IN POLITICAL DISCOURSE

The use of metaphor in political discourse has for a long time been associated primarily with rhetorical and persuasive function and it was not expected that political discourse could account for any form of metaphorical creativity, which has always been associated with literature. The tendency of recent studies to extend metaphorical creativity beyond literary genre to real discourse has brought about a more serious exploration of creative metaphors in political discourse (Müller 2005, 2010; Semino 2008; Semino et al. 2013; Hidalgo Downing and Kraljevic Mujic 2013; Hidalgo Downing et al. 2013; Musolff 2004, 2011, 2012, 2016, 2017a; Kövecses 2015; Ritchie 2017). Kövecses's exhaustive study of metaphorical creativity, which he conducted in a number of his works, proves to be very useful for understanding the emergence of creative metaphors in political discourse. Thus, Kövecses (2005: 259-267) deals with the issue of creativity within the realms of Conceptual metaphor theory and introduces the term "figurative creativity", which captures three basic cognitive operations: metaphor, metonymy and blending. He (2010b: 664) defines metaphorical creativity as the production and use of conceptual metaphors and/or their linguistic manifestations that are novel or unconventional, explaining that novelty and unconventionality are graded concepts. The author (2005, 2010a, 2015) identifies three types of metaphorical creativity: creativity based on the source domain, creativity based on the target domain and context-induced creativity¹. He was among the first scholars who offered a quite extensive study of the issue of context-induced creativity, but other scholars have dealt with this issue as well, which is evident in the works of Semino (2008), Semino et al. (2013), Hidalgo Downing et al. (2013), Hidalgo Downing and Kraljevic Mujic (2013), Müller (2005, 2010), Musolff (2004, 2016). Kövecses (2015: 99) emphasises that the context is in fact a major source of motivation for the use of novel and unconventional metaphors and identifies five contextual factors that commonly produce unconventional and novel metaphors: 1) the immediate phys-

¹ Creativity based on the source domain is also called source-related creativity and can be of two kinds: source-internal, in which the target is understood by using the unused source-internal materials, and source-external creativity, which includes the cases when in the process of metaphor conceptualisation new, additional source domains are available to a particular target domain. The second type of creativity is the one based on the target domain, also called target-induced creativity, which Kövecses (2010b: 665) defines as "... a particular target that is conventionally associated with a source "connects back" to the source taking further knowledge structures form it". The third type of creativity, which has not been systematically explored within the realms of CMT, refers to creativity induced by the context in which metaphorical conceptualisation occurs. Kövecses (2010b: 665) termed it context-induced creativity and the metaphors that emerge in that way context-induced metaphors.

ical setting, 2) what we know about the major entities participating in the discourse, 3) the immediate cultural context, 4) the immediate social setting and 5) the immediate linguistic context². It is important to note that these contextual factors do not work independently in real discourse; several of them are found to function in combination and thus influence the use of metaphors in particular discourse situations.

As a result of the aforementioned studies of metaphors in political discourse, it has been discovered that metaphors in this type of discourse can indeed exhibit a great deal of creativity, which is, according to Müller (2010: 232), understood in broader sense than in literary discourse, due to the practical functions they serve. Both Semino (2008) and Müller (2005) assert that creativity exists in clines which ought to be redefined in accordance with the context. The idea that metaphorical creativity in political discourse does not necessarily involve novel and unconventional mappings has been explored further by the authors such as Semino, Deignan and Littlemore (2013) and Hidalgo Downing, Kraljevic Mujic and Núñez-Perucha (2013), who use the term recontextualisation to suggest that many metaphors rely on and use already existing metaphorical expressions in a more creative manner or with a different meaning. Recontextualisation can therefore be defined as “the capacity of metaphor to act as an instrument that adapts already existing or familiar concepts and experiences, in order to yield new meanings and new experiences” (Hidalgo Downing and Kraljevic Mujic 2013: 134). This means that metaphors can be creatively extended through the elaboration of the existing metaphor scenarios, which is closely tied to Musolff’s (2017a: 644) concept of metaphor’s flexibility for variation and creative reformulation, as well as Kövecses’s (2015) claim of the impact of contextual factors on metaphorical creativity.

Musolff’s methodological approach, i.e. scenario analysis, is also very useful for understanding metaphorical creativity in political discourse. The basic idea behind this new approach is avoiding the standard view of metaphor, based on domains, and choosing the “discourse-based, culturally and historically mediated version of a source domain” referred to as a metaphor scenario (Musolff 2016: 30), which he defines as a set of assumptions made by competent members of a discourse community about the prototypical elements of a concept, or more precisely, participants’ dramatic story lines and default outcomes and ethical evaluations of these elements, connected

² Furthermore, based on the major areas of human interaction with the world, Kövecses (2017a, 2017b) distinguishes four kinds of contexts: the situational context, the conceptual-cognitive context, the discourse context and the bodily context (Kövecses 2017b: 312-316).

to the social attitudes and emotional stances prevalent in the respective discourse community.

What strikes as particularly innovative in the recent study of metaphorical creativity in political discourse is the approach introduced by Ritchie (2017). He uses the examples from political discourse to extend the analysis of metaphors to the analysis of metaphorical stories, which he considers to be crucial to discourse analysis, especially political discourse. Ritchie (2017: 29) argues that politicians, marketers, and other persuasion professionals shape narratives to activate these master-plots. This means that discourse, both political and marketing, is full of stories, which report actual events either from the teller's or someone else's experience, and which are often used metaphorically, especially for persuasive purposes (Ritchie 2017: 120). He (2017: 1) highlights that the importance of metaphorical stories lies in the fact that they contribute to the proper understanding of many metaphors, which can often be fully understood only through the implied stories.

2.1. JOURNEY metaphors in political discourse

Cognitive linguistic research on conceptual metaphor has demonstrated that JOURNEY metaphors are among the most prevalent metaphor types, which can be ascribed to the fact that the experience with journeys is one of the most familiar kinds of experience to most people. This also applies to the area of politics, in which, as Semino (2008: 117) notes, JOURNEY metaphors appear to be “discoursally systematic ... especially in relation to plans, policies, and the histories of nation states”. Generally, JOURNEY metaphors belong to the EVENT STRUCTURE metaphor³, which was first explored by Lakoff and Johnson (1980) and recognised as one of the most basic conceptual metaphor systems. Furthermore, Semino (2008: 92) and Hidalgo Downing et al. (2013: 203) argue that JOURNEY metaphors invoke the PATH image schema⁴, or, as

³ It has been highlighted that the EVENT STRUCTURE metaphor is very complex, COMPRISING of the following conceptual metaphors: STATES ARE LOCATIONS, CHANGES ARE MOVEMENTS, CAUSES ARE FORCES, ACTION IS SELF-PROPELLED MOTION, PURPOSES ARE DESTINATIONS, MEANS ARE PATHS, DIFFICULTIES ARE IMPEDIMENTS, EXTERNAL EVENTS ARE LARGE MOVING OBJECTS, EXPECTED PROGRESS IS A TRAVEL SCHEDULE, LONG-TERM PURPOSEFUL ACTIVITIES ARE JOURNEYS (Kövecses 2005: 43).

⁴ According to Hidalgo Downing et al. (2013: 203), the path image schema has three basic properties: a starting point, contiguous points and an ending point, which correspond to the structural elements “source”, “path” and “goal” (Kövecses 2006: 210), adding that the clarity these elements exhibit is the reason why journeys are such a potent source domain for metaphors. This image schema provides a way of metaphorically constructing goals as destinations, ways of reaching goals as movement forward, problems as obstacles and success or failure as reaching or failing to reach a destination.

Kövecses (2006: 210) puts it, the SOURCE-PATH-GOAL schema, which is based in our physical experience of motion in space and constructs the basic structure of the very complex JOURNEY domain, which also consists of richer and more culture-specific knowledge about travellers, vehicles, modes of travel, impediments to travel and so on (Semino 2008: 92), which further enrich the process of evaluation and meaning construction (Hidalgo Downing et al. 2013: 203).

When it comes to its application in political discourse, JOURNEY metaphors refer to the predetermined objectives of policy, implying that one needs to have a clear idea in the mind of where one would like to be at some point in the future. This also implies some type of planned progress and assumes a conscious agent who will follow a fixed path towards an imagined goal (Charteris-Black 2011: 316-317). The author (2011: 47) adds that these metaphors are rhetorically attractive to politicians and leaders because of their potential to be turned into a whole scenario, where they can represent themselves as ‘guides’, their policies as ‘maps’ and their supporters as ‘fellow travelling companions’. Borčić et al. (2016: 86) find that MOVEMENT/TRAVEL metaphors create the picture of a politician with clear goals, making recipients aware that achieving those goals sometimes requires patience and overcoming of possible obstacles, which all contributes very much to the frequency with which these metaphors occur in political discourse. Charteris-Black (2011) assumes that our rich knowledge of journeys contributes to the richness of the JOURNEY source domain. Thus, considering our knowledge that journeys can be long or short, that they can be over easy or difficult terrain, that journeys can involve a different mode of travel – foot, horse, cart, car, train, spaceship, which in turn determines the speed movement, that the choice of mode of travel and the nature of the terrain also determine the amount of effort that is required to reach the destination, it becomes easier to appreciate the richness of this source domain (Charteris-Black 2011: 316-317), which can also contribute to the creative extension of JOURNEY metaphors when used in political or any other type of discourse.

2.1.1. JOURNEY metaphors in British political discourse on Brexit

One of the most debated issues in British politics in the last couple of years has certainly been Brexit, i.e. the withdrawal of the United Kingdom from the European Union (henceforth the EU), which occurred on 23 June 2016. According to Oxford English Dictionary, the word Brexit is a blend of the words *British* or *Britain* and *exit*. As it is usually the case, the language used for discussing such popular and con-

troversial political issues is to a large extent metaphorical, involving both conventional and creative cases of metaphors. Such an abundance of metaphorical language is generally a characteristic of the political discourse on the relations among the EU member states and has been the object of recent studies within the realms of cognitive linguistics (Musolff 2004, 2006, 2011, 2017a, 2017b; Đurović 2009; Đurović and Silaški 2018; Drulák 2015; Berberović and Mujagić (2017); Werkmann and Buljan 2013, Šarić 2005). Thus, Musolff's (2017a, 2017b) preliminary survey of 145 UK press articles from the period January 2016 - September 2016 has shown that JOURNEY is certainly among the most prominent and recurrent source concepts used to conceptualise the political situation revolving around Brexit (the remaining concepts are: FIGHTING/WAR, NATURAL DISASTER, DIVORCE, GAMBLE and BODY/HEART). Though JOURNEY metaphors are generally conventional, it does not mean that they do not exhibit any creative potential. On the contrary, many novel conceptual elements are introduced to creatively extend the basic mappings and, consequently, the conventional metaphor itself. This happens under the influence of various contextual factors and with the aim of achieving different rhetorical goals.

3. CORPUS AND METHODOLOGY

The texts from which the examples of creative instances of WALKING JOURNEY metaphor (see 4.1. for clarification of the metaphor) in British political discourse on Brexit have been isolated and analysed come from Google News Archive, which contains full texts from British newspapers written in English. The data was searched for in different British electronic news media sources during the period following the Brexit vote (2016 and 2017). Due to the vastness of the database, the examples were searched by key words based on the source and target domain concepts, such as *Brexit* and *walking*. Considering the fact that JOURNEY metaphors are very frequently used in political discourse and that WALKING JOURNEY metaphor is the basic one, important for the search were the central conceptual mappings and scenarios for WAY-MOVEMENT-SPEED metaphors provided by Musolff (2004: 43), which were then extended to the words related to the unused aspects of the WALKING JOURNEY source domain such as *mountain*, *summit*, *mountaineer*, *walking stick*, etc. After finding the texts that contained the key words, the entire texts were carefully read with the aim of finding the metaphorical expressions which are creative instances of the WALKING JOURNEY metaphor. Only three such texts were identified and selected for the analysis. These

are the articles from three different British electronic news media, *the Independent*, *the BBC* and *Politico*.

The criterion for determining whether a metaphorical expression is conventional or creative is based on Semino's (2008) and Müller's (2005) claim that conventionality and creativity are graded phenomena which exist in clines. Therefore, in accordance with the approach used by Semino (2008), based on the metaphor identification procedure (MIP) proposed by the Pragglejazz Group⁵, creative metaphorical expressions are those whose metaphorical meanings have not become lexicalised and cannot be found in dictionaries. On the other hand, all those metaphorical expressions whose metaphorical meanings have become lexicalised and can be found in dictionaries together with nonmetaphorical meanings are regarded conventional. Parts of the texts which contain the metaphorical expressions that seem relevant for the analysis were extracted and the author judged their metaphoricity by checking their meaning in Oxford English Dictionary. Lexical units whose meaning in the dictionary differed from the contextual meaning were marked as metaphorical. After examining the metaphorical expressions from the three texts selected for the analysis, three complex instances of WALKING JOURNEY metaphor were identified and analysed in the present study in terms of metaphorical creativity they exhibit. One of the examples was identified as the original use of creative metaphors, whereas other examples emerged as a result of recontextualisation of the original metaphor. The proper understanding of how creative metaphors emerge in political discourse requires the analysis of metaphors at the level of conceptual domains and metaphor scenarios. This two-fold analysis is

⁵ The name Pragglejazz derives from the initials of the first names of the ten scholars who formed the group: Peter Crisp, Ray Gibbs, Alan Cienki, Gerard Steen, Graham Low, Lynne Cameron, Elena Semino, Joseph Grady, Alice Deignan and Zoltan Kövecses. The procedure for the identification of metaphorical which they propose is the following:

1. Read the entire text-discourse to establish a general understanding of the meaning.
2. Determine the lexical units in the text-discourse.
3. (a) For each lexical unit in the text, establish its meaning in context, that is, how it applies to an entity, relation or attribute in the situation evoked by the text (contextual meaning). Take into account what comes before and after the lexical unit.
(b) For each lexical unit, determine if it has a more basic contemporary meaning in other contexts than the one in the given context. For our purposes, basic meanings tend to be
 - More concrete (what they evoke is easier to imagine, see, hear, feel, smell and taste);
 - Related to bodily action;
 - More precise (as opposed to vague);
 - Historically older.Basic meanings are not necessarily the most frequent meanings of the lexical unit.
(c) If the lexical unit has a more basic current-contemporary meaning in other contexts than the given context, decide whether the contextual meaning contrasts with the basic meaning but can be understood in comparison with it.
4. If yes, mark the lexical unit as metaphorical. (Pragglejazz group 2007: 3 in Semino 2008: 11-12)

complemented by the inclusion of Ritchie's (2017) concept of metaphorical stories which he considers essential for the comprehension of metaphors in discourse, especially political discourse. By combining the analysis of creative metaphors at the level of conceptual domains with the implied metaphorical stories, a fuller picture of the rhetorical power creative metaphors exhibit is created.

4. ANALYSIS

4.1. WALKING JOURNEY metaphor

The general metaphor A POLITICAL PROCESS IS A JOURNEY has several variations depending on the type of journey involved. One such instance is the metaphor A POLITICAL PROCESS IS A WALKING JOURNEY, which simplifies the understanding of the abstract and complex notion of a political process by bringing into correspondence its characteristics with the characteristics of a walking journey. It does so by mapping the conceptual elements of the WALKING JOURNEY source domain, such as travellers, path, obstacles, etc., onto the conceptual elements of the POLITICAL PROCESS target domain, such as politicians, political process, difficulties in a political process, etc. Since, according to Musolff (2004, 2016, etc.), Semino et al. (2016) and Kövecses (2017c), analysing metaphor only in terms of the mappings between conceptual domains is too general and does not suffice when it comes to the use of metaphor in a real discourse, it is necessary to extend the metaphor analysis to the individual level of metaphor scenarios, which contain far more conceptual material, such as entities/participants, roles and relationships, possible goals, actions and events, and evaluations, attitudes, emotions, etc. (Semino et al. 2016: 12). One of the most basic and the most frequent JOURNEY metaphor scenarios is the WALKING JOURNEY scenario, which is defined by Musolff (2004: 45) as A GROUP OF STATES CO-OPERATING IN A POLITICAL PROCESS ARE TRAVELLING TOGETHER ALONG A PATH. The author (2004: 46-47) further explains that, besides being a general scenario, it consists of various roles and storylines, which can be grouped into two sets: PROGRESS ALONG A PATH (with its characteristics of being EASY/FAST or DIFFICULT/SLOW depending on the existence of OBSTACLES) and DIFFERENCES OF SPEED.

The first use of this metaphor in our corpus was recorded in May 2017 and is attributed to the chief EU negotiator Michael Barnier who tried to warn the Prime Minister Theresa May that the process of negotiating Brexit might be very complicated

and might require a great deal of persistence. Even though the term Brexit does not appear in the part of Mr Barnier's speech presented in the example that follows, it is important to note that Mr Barnier did make a clear reference to Brexit in other parts of his speech which were quoted in the same article.

- (1) Saying that he found the No10 meeting "cordial", Mr Barnier went on: On a personal basis I had the opportunity to discuss a shared passion with Theresa May which is rambling and hiking in the mountains.

He added: *If you like walking in the mountains you have to learn a number of rules. You have to learn to put one foot in front of the other, because sometimes you are on a steep and rocky path.*

You also have to look what accidents might befall you –falling rocks. You have to be very careful to keep your breath, you have to have stamina, because it could be a lengthy path and you have to keep looking at the summit. (Joe Watts, the Independent, 3 May 2017)

Looking at the example from the general level of conceptual domains, it can be observed that the WALKING JOURNEY source domain has been used for the comprehension of the target domain THE PROCESS OF BREXIT, resulting in the metaphor THE PROCESS OF BREXIT IS A WALKING JOURNEY. However, a closer look at the example reveals that the WALKING JOURNEY source domain has been extended to the unused source-internal conceptual material involving the specific type of the journey, i.e. walking in the mountains, which has resulted in an unconventional case of metaphor THE PROCESS OF BREXIT IS WALKING IN THE MOUNTAINS. The cognitive mechanism responsible for this kind of metaphorical creativity is what Kövecses (2010b: 664) termed source-related creativity. Consequently, the conceptual elements of the source domain WALKING IN THE MOUNTAINS have been mapped onto the conceptual elements of the target domain THE PROCESS OF BREXIT, providing the structure for the emergence of the specific scenario, which focuses on the rules mountaineers need to obey when travelling, and can thus be called the MOUNTAINEER scenario. The scenario utilises the conceptual material of the source domain and creates an image in which Britain and the British government are presented as MOUNTAINEERS, who in the process of negotiating Brexit, have to be very cautious due to the obstacles, such as *steep and rocky path* and *falling rocks*, and have to observe a number of rules, such as *put one foot in front of the other*, *look what accidents might befall*, *be very careful to keep your breath* and *have stamina* and *keep looking at the summit* regardless of a *lengthy path*. From these metaphorical expressions it becomes clear how unused aspects of the source domain,

recruited from our rich encyclopaedic knowledge about the domain, ranging from the specific type of obstacles, which require a particular way of walking, to physical and psychological fitness, can be mapped onto the target domain and thus participate in producing a creative scenario. As Kövecses (2017c: 17) claims, the cognitive mechanism that can explain the usage of these “unexpected items” in a real discourse is target-induced creativity. What happens is that once a particular source domain, in this case WALKING IN THE MOUNTAINS source domain, is used to structure a target, i.e. THE PROCESS OF BREXIT, the target can connect back to the source and take further knowledge structures from it (Kövecses 2010b: 665). Considering all this, it can be claimed that the passage as a whole implies a metaphorical story (Ritchie 2017) of a mountaineer who has set on a difficult journey and thus has to be careful and obey a set of rules if he/she wants to reach the summit. The first rule the mountaineer must learn is to be careful *to put one foot in front of the other, because sometimes you are on a steep and rocky path*. Besides a problematic path, there are other potential dangers for the mountaineer, such as *falling rocks*. The second rule for the mountaineer is to keep his/her breath, have stamina and always focus on the final goal, because the journey is very long, demanding and full of obstacles, which can distract the mountaineer. This metaphorical story is mapped onto the story in which Theresa May, metonymically standing for the British government and the entire nation, has entered a very complicated process of negotiating the terms of Brexit with the EU. Therefore, she must be aware that such negotiating processes require patience, wisdom and attentiveness. Since negotiations are mostly characterised by different kinds of problems, in this case multiple losses on Britain’s side, they have to be handled with great wisdom and care, without those in charge being distracted from the ultimate goal of the entire process, i.e. Britain’s independence from the EU.

Mr Barnier’s MOUNTAIN WALKING metaphor was reused in the article by Charlie Cooper, but further elaborated by the inclusion of new conceptual elements.

(2) *One rule of hiking that Barnier missed though – always be prepared. For May, holding the election is the equivalent of packing the right crampons, walking sticks and safety helmet.*

It looks like she is going to need them. (Charlie Cooper, *Politico*, 3 May 2017)

The source and the target domains are the same as in the original metaphor. However, based on the knowledge about the MOUNTAIN WALKING source domain, the author extends the source domain by including its unused element of the safety equipment required for this type of journey. This was possible due to the ability of

the target domain of reconnecting to the source and drawing some further, unused elements from its structure, which results in the emergence of a creative metaphor, which is a case of target-induced creativity. Hence, the existing MOUNTAINEER scenario, with all the implied rules, has been enriched by an additional rule for mountaineers. According to the author, Mr. Barnier forgot to mention the necessity of packing the equipment such as *the right crampons, walking sticks and safety helmet*. The reference to all these pieces of equipment implies that the journey is expected to be very difficult and full of obstacles and can therefore be understood as a reference to the precautionary measures that Theresa May ought to take or has already decided to take. This especially refers to Theresa May's announcement from April 2017 that she intended to call early general elections, which surprised everyone. Implied from the scenario is the story of a mountaineer who is preparing for a journey. Aware that reaching the summit might be full of difficulties, the mountaineer takes all the security measures to ensure the safe journey. Those measures include bringing the equipment that would help him/her overcome all the problems on the journey. The story is mapped onto the story of Theresa May taking all the necessary measures to prevent hampering the Brexit negotiation process by both the local and the EU politicians who have opposed Brexit from the very beginning.

The analysis of the two cases of the metaphor THE PROCESS OF BREXIT IS WALKING IN THE MOUNTAINS at the level of conceptual domains and scenarios as well as the implied metaphorical stories contributes to the understanding of rhetorical goals that are achieved through its use. It can be argued that Mr Barnier used the metaphor in order to express his view of how the situation regarding Brexit might develop in the future. Moreover, the metaphor he used can also be understood as a direct warning for his fellow politician Theresa May. The fact that he chose a creative metaphor adds vividness and clarity to its understanding. By referring to the interest in mountain walking which he shares with Ms May, he makes an emotional appeal and creates a sense of solidarity, encouraging Ms May, and by extension the entire British nation, to accept and endure all the difficulties in order to achieve the ultimate goal. In accordance with the claim that JOURNEY metaphors generally tend to emphasise purposeful and positive experiences (Charteris-Black 2011), the present metaphor can also be claimed to convey a positive representation of the process of Brexit. This is especially evident in the metaphorical expression *it could be a lengthy path and you have to keep looking at the summit*, which emphasises the aforementioned idea that no matter how difficult the journey is it is the final destination that is important and worth every possible sacrifice. Therefore, Britain has to be ready to endure all the

difficulties that the process of leaving the EU requires in order to achieve the ultimate goal of gaining its independence. Unlike Mr Barnier who intended his metaphor for Ms May primarily, Charlie Cooper, as a journalist, reused and creatively elaborated the same metaphor in order to warn readers about the problems that the Prime Minister and the entire country must deal with. Thus, by adding *the right crampons, walking sticks* and *safety helmet*, the author wishes to question whether the British government representatives are fully aware of what problems lie ahead of them in the negotiating process and whether they are taking all the measures to ensure the completion of the process of Brexit.

The recontextualisation of the same metaphor is found in the article written by Mark Mardell in September 2017, reporting the conclusions from the Ambrosetti Forum held in Italy. It focuses on the speech delivered by Mr Barnier, who used some elements of the MOUNTAIN WALKING metaphor again, in the context of discussing the position of the EU in the process of negotiating the terms of Britain's withdrawal from the Union.

- (3) Michel Barnier concluded by pointing out again that he was, like Theresa May, *a walker, a mountaineer used to taking one step after another, watching out for problems but always with his eyes fixed on the peaks.*
The EU is determined that it will not stumble just because one member of the team is giving up on getting to the summit, particularly when it thinks that member never really believed in the sunny uplands in the first place.
(Mark Mardell, *the BBC*, 3 September 2017)

As seen from the metaphor used in the first paragraph of this example, the change of the context in which Mr Barnier reused his own metaphor caused him to adapt and elaborate some elements of the metaphor beyond its original use, producing a slightly different metaphor. In the metaphor found in the first paragraph both source and the target domain have undergone certain changes. The greatest change occurred in the target domain which has been completely altered, so that in this case, MR BARNIER, metonymically standing for the EU as its Chief Negotiator in the process of Brexit, is the target domain. When it comes to the source domain, a particular part of the structure of the original source domain has been preserved. However, instead of employing a more general source domain WALKING IN THE MOUNTAINS, Mr Barnier focused on one of its aspects, that of the TRAVELLER, or more precisely the MOUNTAINEER, which brings about the metaphor MR BARNIER IS A MOUNTAINEER. This is also the case of the target-induced creativity, in which the target domain, MR

BARNIER, selected the element of the source domain that seemed most suitable in this context of use. Consequently, the elements of the source domain have been mapped onto the target, resulting in the emergence of the MOUNTAINEER scenario, which, as it has already been mentioned, selects particular aspects of the source while neglecting others. Metaphorical expressions *taking one step after another*, *watching out for problems* and *always with his eyes fixed on the peaks* clearly highlight the aspects of attentiveness and concentration that are essential for a successful mountaineer. Furthermore, it can be claimed that the scenario activates the metaphorical story of a mountaineer walking in the mountains, watchful of every step, dealing with the upcoming obstacles, but always concentrated on reaching the final goal, i.e. *the peaks*. This metaphorical story is then mapped onto the story of Mr Barnier's dealing with the Brexit negotiation process in a very careful way, paying attention to all the details, always bearing in mind the expected outcome.

An even more interesting case of creative elaboration of metaphor is evident in the second paragraph, in which the author of the article reused Mr Barnier's metaphor in order to summarise the conclusions from the Ambrosetti Forum. The target and the source domain have been changed again. Here, instead of MR BARNIER, THE EU, with all its individual members, appears as the target domain. The knowledge about the aspect of the MOUNTAINEER source domain, which involves a group of mountaineers travelling together, has been used to create a new source domain, i.e. A TEAM OF MOUNTAINEERS. The emergence of the creative metaphor THE EU IS A TEAM OF MOUNTAINEERS has once again been enabled by means of the target-induced creativity. Considering the fact that the EU has multiple members, it is obvious that the target domain structure required a source domain that could account for this aspect, which has led to the activation of the most suitable element of the source domain, i.e. A TEAM OF MOUNTAINEERS. The mappings created between the two domains contribute to the creation of the scenario in which the EU is perceived in terms of a team of mountaineers who are focused on reaching the summit despite all the difficulties and obstacles. Based on the knowledge about the source domain, the emerging A TEAM OF MOUNTAINEERS scenario highlights some of the unused elements of the source domain, such as determination in reaching the goal despite all the problems and the possibility that one member of the team may decide to withdraw, which is evident in the following metaphorical expression *[t]he EU is determined that it will not stumble just because one member of the team is giving up on getting to the summit*. Additionally, the metaphorical expression *particularly when it thinks that member never really believed in the sunny uplands in the first place* indicates that the scenario utilises one further

aspect of the source domain that can be ascribed to the leaving member of the team, the initial lack of trust in the possibility of reaching *the sunny uplands* (the goal of every mountaineer), resulting in the lack of motivation for putting any effort into the journey. The scenario activates the metaphorical story of a team of mountaineers who are travelling together towards the summit. During the travel, one member decides to give up, but that does not stop other members of the team. They are aware of the fact that the member who gave up never really believed in reaching the goal and this awareness further enhances their determination. This metaphorical story is mapped onto the story in which the EU is determined to protect its own interests and ideals, even though Britain, one of its most important members, decided to leave, emphasising the lack of belief in the EU that Britain has always had.

The change of the target domains in these recontextualised metaphors, bringing into focus the EU instead of Britain, has resulted in the change of the rhetorical goals of these metaphors. Mr. Barnier creatively employed almost the same source domain to give his view of the process of Brexit negotiations from the EU perspective. He again utilised the emotional element by drawing back to the shared interest between Ms May and himself, but this time for the purpose of reinforcing the image of himself, as the EU Chief Negotiator, and the entire EU as the parties determined to protect their own interests in the negotiating process. Mr Mardell's creative elaboration of Mr Barnier's metaphor served as a comment and a summary of the discussions held at the Ambrosetti Forum. It is the EU's struggle to protect its ideals that has been positively represented by the JOURNEY metaphor in this case, as opposed to the positive representation of the British struggle for independence which has been given in the original metaphor in the example (1). Furthermore, being presented as the member of the team who is *giving up on getting to the summit* and who *never really believed in the sunny uplands in the first place*, Britain was criticised for deciding to withdraw from the EU, which also contradicts the goal of the original metaphor. All this serves as an indicator of how a particular metaphor can be recontextualised with the purpose of achieving an entirely different rhetorical purpose.

After discussing how creative instances of the MOUNTAIN WALKING metaphor emerge, it is important to see which contextual factor impacted their emergence. Several of them seem to be at work in these three examples. In the example (1), Mr Barnier himself explained the reasons for his choice of metaphor. He highlights that he and Theresa May share interest for mountaineering. Since the interest is mutual, motivation can be claimed to come from two sources. The first contextual factor belongs to the realm of the conceptual-cognitive context and is termed concerns and

interests. Thus, Mr Barnier was motivated to use this particular metaphor because of his personal concern and interest for walking in the mountains. At the same time, his knowledge about the main elements of discourse, i.e. his and Theresa May's shared interest, as an element of the discourse context, served as the second contextual factor that prompted the author to use the metaphors. The example (2) reveals yet another type of impact, that of the discourse context, manifested in the effect of the previous discourse on the same topic. It is clear that the author of the metaphor in the example (2) relied on the metaphor originally used by Mr. Barnier, but he extended its source domain by including the additional element of the equipment for mountaineers. Finally, since in the example (3) Mr. Barnier reused his own metaphor, the same contextual factors seem to be at work as in the example (1), personal concerns and interests in the mountain walking and the knowledge about the main element of discourse, i.e. Ms May's and Mr Barnier's mutual interest in mountain walking. However, the original metaphor was changed first by Mr Barnier, in the sense of putting himself as the target domain, and then by Mr Mardell, the author of the article, who put the EU as the target domain. The question that arises here is what might have caused this change. The answer to this question lies in the context. In contrast to the occasion in which he produced the metaphor for the first time, which was the Downing Street meeting with Ms May, the occasion in which Mr. Barnier reused and changed the original metaphor was the Ambrosetti Forum held in Italy. His audience were the elite EU politicians and Mr. Barnier discussed the issue of Brexit from the perspective held by the EU officials. Thus, it can be claimed that the social context, i.e. the social situation, acted as the contextual factor that influenced the author to adapt and produce the metaphor which fits his audience's point of view. In case of Mr Mardell's reuse and elaboration of the metaphor, it is the immediate linguistic context (co-text) and the knowledge about the topic, as elements of the discourse context, that motivated metaphorical creativity.

5. CONCLUSION

The combination of the cognitive theory of conceptual metaphor with Musolff's theory of metaphor scenarios, Ritchie's theory of metaphorical stories and Kövecses's theory of context-induced creativity has been used in the present paper with the purpose of analysing three creative instances of a single WALKING JOURNEY metaphor in British political discourse on Brexit. It has been shown that a single creative metaphor,

i.e. WALKING JOURNEY metaphor, can be reused and creatively elaborated with the aim of achieving particular rhetorical goals. The present study has revealed that a proper understanding of how metaphorical creativity emerges first requires the analysis of creative metaphors in terms of conceptual domains and mappings established between them. At this particular level, the production of creative metaphors seems to occur under the impact of two cognitive mechanisms identified by Kövecses (2010b, 2017c), i.e. source-related creativity and target-induced creativity. The latter one, which enables a target domain to reconnect to the source domain and take further knowledge structures from it, has enabled the elaboration of the existing basic mappings between the domains and caused the emergence of creative metaphor scenarios, which are essential for identifying all the individual conceptual elements of the emerging creative metaphors. Furthermore, it was necessary to consider each passage as a whole in which creative metaphors activate a metaphorical story, which is in turn crucial for a full comprehension of rhetorical goals intended by the use of a particular creative metaphor. Finally, the analysis has also confirmed Kövecses's (2015) claim that the production of creative metaphors is to a large extent motivated by the context in which they are produced.

REFERENCES

1. Berberović, Sanja, Mersina Mujagić (2017), "A marriage of convenience or an amicable divorce: Metaphorical blends in the debates on Brexit", *ExELL (Explorations in English Language and Linguistics)* 5.1, 1-24.
2. Borčić, Nikolina, Igor Kanižaj, Svea Kršul (2016), "Conceptual metaphor in political communication", 3. *Zbornik Sveučilišta u Dubrovniku*, 73-94.
3. Charteris-Black, Jonathan (2011), *Politicians and Rhetoric*, Palgrave Macmillan, Basingstoke/New York
4. Drulák, Petr, Vít Beneš (2015), "Czech metaphors about Europe: Havel vs Klaus", *Journal of International Relations and Development* 2015.18, 532–555.
5. Đurović, Tatjana (2009), "Unity in diversity: The conceptualisation of language in the European Union", *Linguistics and Literature* 12.1, 47-61.
6. Đurović, Tatjana, Nadežda Silaški (2018), "The end of a long and fraught marriage: Metaphorical images structuring the Brexit discourse", *Metaphor and the Social World* 8(1), 25-39.

7. Hidalgo Downing, Laura, Blanca Kraljevic Mujic (2013), "Introduction: Special issue on metaphorical creativity across modes", *Metaphor and Social World* 3.2, 133-139.
8. Hidalgo Downing, Laura, Blanca Kraljevic Mujic, Begoña Núñez-Perucha (2013), "Metaphorical creativity and recontextualization in multimodal advertisements on e-business across time", *Metaphor and Social World* 3.2, 199-219.
9. Kövecses, Zoltán (2005), *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press, New York
10. Kövecses, Zoltán (2006), *Language, Mind, and Culture: An Introduction*, Oxford University Press, New York
11. Kövecses, Zoltán (2010a), *Metaphor: A Practical Introduction*, Second edition, Oxford University Press, New York
12. Kövecses, Zoltán (2010b), "A new look at metaphorical creativity in cognitive linguistics", *Cognitive Linguistics* 21.4, 663-697.
13. Kövecses, Zoltán (2010c), "Metaphorical creativity in discourse", *Insights* 3, 2-14.
14. Kövecses, Zoltán (2015), *Where Metaphors Come From. Reconsidering Context in Metaphor*, Oxford University Press, New York
15. Kövecses, Zoltán (2017a), "The interplay between metaphor and culture", Wachowski, Wojciech, Zoltán Kövecses, Michal Borodo, eds., *Zooming In: Micro-Scale Perspectives on Cognition, Translation and Cross-Cultural Communication* 18. Peter Lang AG, Oxford, 7-18.
16. Kövecses, Zoltán (2017b), "Context in cultural linguistics: The case of metaphor", Sharifian, Farzad, ed., *Advances in Cultural Linguistics*, Springer Nature, Singapore, 307-323.
17. Kövecses, Zoltán (2017c), "Levels of metaphor", *Cognitive Linguistics* 28.2, 321-347.
18. Lakoff, George, Mark Johnson (1980), *Metaphors We Live by*, University of Chicago Press, Chicago/London
19. Lakoff, George, Mark Turner (1989), *More Than Cool Reason: A Field Guide to Poetic Metaphor*, University of Chicago Press, Chicago
20. Musolff, Andreas (2004), *Metaphor and Political Discourse: Analogical Reasoning in Debates about Europe*, Palgrave Macmillan, London
21. Musolff, Andreas (2006), "Metaphor scenarios in public discourse", *Metaphor and Symbol* 21.1, 23-38.

22. Musolff, Andreas (2011), "Metaphor in political dialogue", *Language and Dialogue* 1.2, 191-206.
23. Musolff, Andreas (2012), "The study of metaphor as part of critical discourse analysis", *Critical Discourse Studies* 9.3, 301-310.
24. Musolff, Andreas (2016), *Political Metaphor Analysis. Discourse and Scenarios*, Bloomsbury Academic, London/New York
25. Musolff, Andreas (2017a), "Truths, lies and figurative scenarios: Metaphors at the heart of Brexit", *Journal of Language and Politics* 16.5, 641-657.
26. Musolff, Andreas (2017b), "How metaphors can shape political reality: The figurative scenarios at the heart of Brexit", *Papers in Language and Communication Studies* 1, 12-16.
27. Müller, Ralph (2005), "Creative metaphors in political discourse: Theoretical considerations on the basis of Swiss Speeches", *metaphorik.de* 9, 53-73.
28. Müller, Ralph (2010), "Critical analysis of creative metaphors in political speeches", Low, Graham, Alice Deignan, Lynne Cameron, Zazie Todd, eds., *Researching and Applying Metaphor in the Real World*, John Benjamins, Amsterdam/Philadelphia, 321-332.
29. Ritchie, David L. (2017), *Metaphorical Stories in Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge
30. Semino, Elena (2008), *Metaphor in Discourse*, Cambridge University Press, Cambridge
31. Semino, Elena, Alice Deignan, Jeannette Littlemore (2013), "Metaphor, genre, and recontextualization", *Metaphor and Symbol* 28, 41-59.
32. Semino, Elena, Zsófia Demjén, Jane Demmen (2016), "An integrated approach to metaphor and framing in cognition, discourse, and practice, with an application to metaphors for cancer", *Applied Linguistics* 2016, 1-22.
33. Šarić, Ljiljana (2005), "Metaphorical models in EU discourse in the Croatian media", *Jezikoslovlje* 6(2), 145-170.
34. Werkmann, Ana, Gabrijela Buljan (2013), "Knocking on EU's door: on the changing and conflicting metaphorical images of Croatia in selected EU press", *Jezikoslovlje* 14(2-3), 337-362.

STRM I KAMENIT PUT KA BREXITU: KREATIVNE METAFORE U BRITANSKOM POLITIČKOM DISKURSU O BREXITU

Sažetak

Cilj ovog rada je istražiti metaforičku kreativnost koja proizlazi iz jedne WALKING JOURNEY metafore, koja se u britanskom političkom diskursu koristi za konceptualiziranje Brexita. Primjenjujući kognitivno-lingvističku teoriju konceptualne metafore, tri kreativne metafore su analizirane na razini konceptualnih domena i metaforičkih scenarija, ali i metaforičkih priča koje bivaju aktivirane upotrebom datih metafora i koje su, kako Ritchie (2017) navodi, neophodne za potpuno razumijevanje kreativnih metafora. Posebna pažnja je usmjerena na kontekstualne faktore koji motiviraju nastajanje kreativnih metafora, kao i na retorički potencijal kojim kreativne metafore oblikuju političku stvarnost.

Ključne riječi: metaforička kreativnost; konceptualne domene; metaforički scenarij; metaforička priča; retorički ciljevi; kontekstualni faktori; Brexit; WALKING JOURNEY metafora

Adresa autora

Authors' address

Lejla Aljukić

Prokosovići bb, Lukavac

aljukiclejla@hotmail.com

UDK 811.111'373

Primljeno: 25. 08. 2018.

Stručni rad

Professional paper

Mirjana M. Kovač, Ana Sarić

UČESTALOST NELEKSICALIZIRANIH POŠTAPALICA U PONOVLJENOME ZADATKU

Cilj je ovoga rada ispitati učestalost pojavljivanja neleksikaliziranih poštapalica u ponovljenome zadatku prepričavanja strukturiranog sadržaja naracije. Ispitanici su 33 studenta Fakulteta elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje u Splitu koji su dva puta prepričali sadržaj priče na engleskome jeziku (J2). Govor je snimljen u računalnome programu za obradu zvuka Audacity, nakon čega je transkribiran. Zabilježene su sve neleksikalizirane poštapalice, a statističkom analizom utvrđena je značajno rjeđa učestalost istih u ponovljenome govoru. Rezultati se objašnjavaju Leveltovim modelom, odnosno olakšanim procesiranjem na svim razinama govorne proizvodnje te većom mogućnošću samonadgledanja govora. Dobiveni rezultati upućuju na pozitivne učinke neposrednoga ponavljanja zadatka na razvijanje fluentnijega govora i kod govornika s razvijenim jezičnim vještinama.

Ključne riječi: neleksikalizirane poštapalice; ponavljanje zadatka; fluentnost

1. UVOD

Lakoća procesiranja, govorna fluentnost i automatizacija svih procesa uključenih u proizvodnju govora osobine su karakteristične za proizvodnju materinskoga jezika. Prema Leveltovu modelu (Levelt, 1989) kao široko prihvaćenome i empirijski potvrđenome modelu govorne proizvodnje, proizvedeni govor je posljedica složenog međudjelovanja triju razina, odnosno konceptualizatora, formulatora i artikulatora te

sustava za razumijevanje govora kojim se provjerava izvedba na svakoj od navedenih razina. Sustav za nadgledanje govora osjetljiv je na govorne pogreške ili neprikladne formulacije te je svjesno usmjeravanje pozornosti ovisno, između ostaloga, i o kognitivnoj zahtjevnosti pojedinog zadatka.

Za razliku od materinskoga jezika, govornici u stranome jeziku nailaze na različite poteškoće koje onemogućuju paralelno, automatizirano i inkrementalno procesiranje (Kormos 2006). U stranome jeziku procesi konceptualizacije, formulacije i artikulacije najčešće se ne mogu odvijati paralelno uslijed nedovoljne automatizacije, ograničenih resursa pažnje te ograničenog kapaciteta radne memorije, što rezultira sporijim govorom s učestalijim stankama i oklijevanjima, poglavito unutar samog izričaja kada je govorniku potrebno dodatno vrijeme za procesiranje govora (de Jong 2016). Za razliku od materinskoga jezika, govornici se u stranome jeziku suočavaju s manjkom raspoloživa vremena u fazi konceptualizacije kada je potrebno planirati obavijesni sadržaj poruke, ali i u fazi formulacije. Isto tako, govornici na nižoj razini vladanja jezikom nailaze na poteškoće prilikom artikulacije zbog neautomatizirane prirode funkcioniranja svih procesa uključenih u izgovor.

Oblikovanje izričaja u stranome jeziku je kognitivno zahtjevan proces, ne samo zbog nadolazećih sadržaja i njihove organizacije, nego i zbog mogućih leksičkih nedostataka ili složenih gramatičkih konstrukcija koje uzrokuju zastoje ili planiranja duljeg trajanja, što se ogleda u govornikovu izričaju. Paralelno i neproblematično procesiranje postaje otežano, a poteškoće se očituju u pojavljivanjima različitih oblika disfluentnog govora. Segalowitz (2010) navodi da se fluentnost odnosi na proceduralizaciju i automatizaciju prizivanja leksičkih jedinica, gramatičkih i artikulacijskih pravila te na reduciranje različitih oblika disfluentnog govora. Horga i Požgaj Hadži (2012) definiraju fluentnost kao tečan govor oslobođen nepotrebnih prekida, dok su disfluentnosti različiti prekidi tečnog govora koji ne pridonose obavijesnom sadržaju izričaja. To se prije svega odnosi na nefonematizirane segmente, prazne stanke, leksikalizirane poštapalice, duljenje glasnika, ponavljanja, pogrešne riječi ili sintagme, samoispravljanje i slično. Fluentnost je, za razliku od ostalih elemenata koji uključuju lingvističko znanje, fenomen izvedbe koji ukazuje na učinkovito i neproblematično odvijanje psiholingvističkih procesa govornog planiranja i govorne izvedbe.

U ovome radu istraživat će se jedan oblik disfluentnoga govora, odnosno neleksikalizirane poštapalice, koje su u dostupnoj literaturi različito određene kao zvučne stanke (engl. *filled pauses*) (npr. Kjellmer, 2003), poštapalice (engl. *fillers*) (npr. Bortfeld i sur. 2001; Clark i Fox Tree 2002), oklijevanja (engl. *hesitation disfluencies*)

(npr. Corley i Stewart 2008) i slično. U engleskome jeziku se nefonematizirani segment ili neleksikalizirana poštapalica obično zapisuje kao *er* i *erm* (britanski engleski) te kao *uh* i *um* (američki engleski) (Tottie 2014). Götz (2007) naglašava da se zvučne stanke pretjerano koriste na početku te unutar samog izričaja. Kovač i Horga (2010) u istraživanju govora studenata tehničkih studija u materinskome jeziku nalaze da su poštapalice ili zvučne stanke najčešća strategija oklijevanja. S druge strane, Kovač i Sirković (2015), ispitujući zvučne stanke u stranome jeziku, utvrđuju značajno veću učestalost pojavljivanja nefonemskog odsječka unutar izričaja, što je rezultat poteškoća na koje govornik nailazi za vrijeme oblikovanja poruke. Rezultate objašnjavaju neautomatiziranom J2 proizvodnjom, odnosno činjenicom da govornici na nižem stupnju vladanja jezikom primjenjuju svjesno znanje gramatičkih pravila, a pažnja je usmjerena na kodiranje unutar rečenice pod pritiskom vremena. Autorice naglašavaju da je razmatrana populacija studenata tehničkih usmjerenja načelno manje podvrgnuta zadacima koji zahtijevaju govorničke vještine te je moguće da se posljedično manje vremena posvećuje razvijanju fluentnoga govora u stranome jeziku.

Ne postoji jednoznačno objašnjenje do koje mjere učestalost i mjesto pojavljivanja neleksikaliziranih stanki utječu na slušateljev doživljaj govornikove fluentnosti. Pretjeranu učestalost ovih stanki moguće je interpretirati kao iznimno nefluentan govor te nepoželjnu govornu pojavu, ali nije isključeno da iste imaju pozitivan učinak na slušatelja jer olakšavaju sugovornikovo procesiranje obavijesnog sadržaja poruke uslijed dodatnog vremena koje ima na raspolaganju (Götz 2013). Carović i sur. (2010) navode da su oklijevanja, između ostaloga, pokazatelj mentalne pripreme za pravilan odabir jezičnih jedinica te sigurnosti govornika u ispravan izbor. Autorice su mišljenja da početnici koji uporabu stranog jezika još nisu automatizirali, češće koriste oklijevanja kako bi imali više vremena za oblikovanje misli i uspješno jezično kodiranje na svim razinama govorne proizvodnje.

Predmetom istraživanja postaje i utjecaj različitih tipova zadataka na različite razine govorne izvedbe. Jedan od implementiranih tipova zadataka je neposredno ponavljanje zadatka, ponavljanje nakon nekoliko dana ili nekoliko tjedana. Bygate (1996) nalazi pozitivne učinke ponavljanja na gramatičku točnost i fluentnost nakon tri dana, a isti autor u kasnijim istraživanjima (2001) bilježi pozitivne učinke ponavljanja na fluentnost i kompleksnost izričaja nakon deset tjedana. De Jong i Perfetti (2011) također bilježe pozitivne učinke ponavljanja na govornu fluentnost jer se umanjuje pritisak kod procesiranja uslijed ograničenog vremena i zato se bilježe pozitivni učinci na svim razinama govorne izvedbe. Kovač i Vickov (2018) bilježe značajno rjeđu učestalost i kraće prosječno trajanje tih stanki kod ponavljanja. Rezultate ob-

jašnjavaju učinkom aktivacije i umanjenim kognitivnim naporom u ponovljenome zadatku. Autorice ukazuju na pedagoške implikacije u J2, naglašavajući pozitivan utjecaj ponavljanja na opći razvoj govorne fluentnosti.

Teorije kojima se objašnjavaju složeni procesi proizvodnje govora u stranome jeziku potvrđuju potrebu uvođenja određenih govornih zadataka u nastavne programe koji nedvojbeno utječu na poboljšanje govorne izvedbe, a isti imaju uporište u Leveltovu modelu govorne proizvodnje (Bygate i Samuda 2005; Kormos 2006; Skehan 2009; Skehan i sur. 2012). Monitoring ili nadgledanje ispravnosti vlastita izričaja učestalo je zanemareno u mnogim nastavnim programima te bi trebao zauzeti značajno mjesto u podučavanju jezika. Razlog tomu je činjenica da je samopraćenje ili nadgledanje govora uključeno u gotovo svaku fazu govorne proizvodnje, odnosno njegova kvaliteta izravno utječe na kvalitetu govorne izvedbe.

Cilj ovoga rada je utvrditi utjecaj neposrednoga ponavljanja zadatka na učestalost pojavljivanja neleksikaliziranih poštapalica kod govornika na višem stupnju poznavanja engleskoga jezika. Postavljena je sljedeća hipoteza:

- Učestalost neleksikaliziranih poštapalica bit će statistički značajno manja u ponovljenome zadatku, jer ponavljanje zadatka olakšava procesiranje i kod ispitanika na višoj razini vladanja jezikom.

2. METODOLOŠKI POSTUPCI

U ovome istraživanju ispitanici su studenti prve godine elektrotehnike i informacijske tehnologije na Fakultetu elektrotehnike, strojarstva i brodogradnje u Splitu. Za potrebe istraživanja govora dobrovoljno su se odazvala 33 ispitanika, 14 studentica i 19 studenata u dobi od 18 ili 19 godina, koji su položili engleski jezik na višoj razini državne mature te su ostvarili visoke ocjene. Svi ispitanici su učili engleski jezik u osnovnoj i srednjoj školi, a u zemljama engleskoga govornog područja nisu boravili dulje od deset dana. Za potrebe istraživanja korišten je narativni zadatak oblikovanja priče na temelju slikovnih prikaza iz vrlo popularne zbirke crteža koja se učestalo koristi u sličnim istraživanjima (npr. Kormos and Dénes 2004; Riazantseva 2001) u svrhu mjerenja različitih aspekata govorne izvedbe (fluentnost, gramatička točnost, leksička raznovrsnost i slično). Radnja je jasno strukturirana, svaka slika je sadržajno povezana s prethodnom, što olakšava oblikovanje priče u stvarnome vremenu. Ispitanici su unaprijed upoznati s kontekstom radnje, što upućuje na potrebu korištenja vrlo učestalih leksema i formulaičnih izraza.

Govornik oblikuje priču na temelju slikovnih prikaza tako da sugovornik koji ispred sebe nema crteže može shvatiti i pravilno protumačiti govornikovu priču. Govornici su na raspolaganju imali pola minute za pripremu. Nakon što je istraživaču ispričao priču, ispitanik je zamoljen da ju ponovno prepriča. Govor u ukupnom trajanju od 67 minuta snimljen je u računalnome programu za obradu zvuka *Audacity*, nakon čega je govor transkribirala prva, a provjerila druga autorica. Za potrebe ovoga istraživanja zabilježene su sve neleksikalizirane poštapalice. Ilustrativni primjeri (1), (2) i (3) su izvadci iz transkribiranoga zapisa u kojima se pojavljuje neleksikalizirana poštapalica (nefonematizirani odsječak) *er*.

(1) *I can er relate to her because I have er one puppy*

(2) *er every night I go with him on walk or er just to-just to hang out with him if we can say so*

(3) *one day er a man was walking and he saw er the woman er who was walking er with her dog*

Kako je istraživanje utjecaja ponavljanja zadatka na učestalost neleksikaliziranih poštapalica izvršeno na istim ispitanicima, riječ je o zavisnim ili uparenim uzorcima. Prije odabira odgovarajućega statističkog testa za ispitivanje statistički značajnih razlika, potrebno je provjeriti preduvjet uporabe parametrijskog testa za zavisne uzorke, odnosno ispitati normalnost distribucije razlika između parova. Za testiranje normalnosti odabran je Shapiro-Wilkov test, koji je u literaturi često naveden kao najučinkovitiji test normalnosti. Kada preduvjet normalnosti distribucija ne bi bio ispunjen, trebalo bi odabrati odgovarajući neparametrijski test.

3. REZULTATI I RASPRAVA

U tablici 1 prikazani su parametri uzoraka prvog susreta sa zadatkom i ponavljanja zadatka za broj poštapalica na 1000 slogova. Može se primijetiti da ispitanici izgovore prosječno 50.15 poštapalica na 1000 slogova pri prvom susretu sa zadatkom, dok taj broj opada na 38.22 poštapalice na 1000 slogova kod ponavljanja zadatka, što je za 23.79% manji iznos, tablica 1.

U tablici 2 vidljivi su rezultati Shapiro-Wilkova testa za raspodjelu razlika između parova. S obzirom na to da je p veći od praga značajnosti 0.05, donosi se zaključak da nema dovoljno dokaza da distribucija populacije značajno odstupa od normalne raspodjele.

<i>Broj poštapalica na 1000 slogova</i>	<i>Prvi susret</i>	<i>Ponavljjanje</i>
x_{min}	0	0
Me	42.94	33.15
x_{max}	122.60	90.91
\bar{x}	50.15	38.22
σ^2	35.36	26.79
$S_{\bar{x}}$	6.16	4.66
$\Delta\bar{x}$	- 23.79 %	

x_{min} – minimalna vrijednost, Me – medijan,
 x_{max} – maksimalna vrijednost, \bar{x} – aritmetička sredina,
 σ^2 – varijanca, $S_{\bar{x}}$ – standardna pogreška, $\Delta\bar{x}$ – postotno
odstupanje aritmetičkih sredina

Tablica 1: Parametri uzoraka za prvi susret sa zadatkom i ponavljanje zadatka

<i>FILM</i>	<i>SHAPIRO-WILK</i>
W	0.9540
P	0.1739

W – Shapiro-Wilkova testovna veličina,
 p – vjerojatnost dobivanja istih ili ekstremnijih
vrijednosti testovne veličine od dobivene
vrijednosti, kada je populacija normalno
distribuirana

Tablica 2: Shapiro-Wilkov test normalnosti za prvi susret sa zadatkom i ponavljanje zadatka

Budući da je ispunjen preduvjet korištenja parametrijskog testa, pri čemu se testiraju razlike između dvije aritmetičke sredine, koristi se parametrijski t-test za zavisne uzorke, tablica 3. Uvidom u tablicu, uočava se statistički značajna razlika između aritmetičkih sredina broja poštapalica na 1000 slogova pri prvom susretu sa zadatkom i ponavljanju zadatka.

<i>FILM</i>	<i>t-TEST ZA ZAVISNE UZORKE</i>		
	<i>T</i>	<i>df</i>	<i>p</i>
	2.353	32	0.0249

t – testovna veličina, *df* – broj stupnjeva slobode, *p* – vjerojatnost dobivanja istih ili ekstremnijih vrijednosti testovne veličine od dobivene vrijednosti, kada je nul-hipoteza točna

Tablica 3.1: t-test za zavisne uzorke za prvi susret sa zadatkom i ponavljanje zadatka

Dobiveni rezultati upućuju na zaključak da je postavljena hipoteza potvrđena, odnosno da prethodno poznavanje zadatka pozitivno djeluje na učestalost pojavljivanja neleksikaliziranih poštapalica jer ponavljanje rezultira olakšanim procesiranjem na razini konceptualizacije, čime se oslobađaju resursi pažnje potrebni za preostale faze govorne proizvodnje. Procesi planiranja i govorna izvedba ubrzavaju se u ponovljenoj izvedbi uslijed ustanovljenih jakih veza između konceptualnog plana i leksičko-gramatičkih oblika koji su izrazito pobuđeni prethodnom aktivacijom (Lambert i sur. 2017).

Rezultati predstavljeni u ovome radu potvrdili su nalaze ranijih istraživanja i utvrdili da neleksikalizirane poštapalice mogu biti pokazatelj mentalne pripreme za pravilan odabir predstojećih jezičnih jedinica. Drugim riječima, poštapalicama govornici dobivaju više vremena za jezično kodiranje na svim razinama govorne proizvodnje. Nadalje, rezultati omogućuju bolje razumijevanje uporabe neleksikaliziranih poštapalica kao jedne od varijabli ne fluentnog govora. Navedene rezultate moguće je povezati s rezultatima dobivenim za materinski jezik te zaključiti da su jednako primjenjivi u oba slučaja. Naime, naponi u planiranju poruke rezultiraju odgađanjem procesa proizvodnje govora, pri čemu su poštapalice prvenstveno u službi dobivanja dodatnog vremena za procese konceptualnog planiranja i lingvističkog kodiranja (Kovač i Horga 2010).

4. ZAKLJUČAK

Rezultati analize potvrđuju postojanje statistički značajne razlike u broju neleksikaliziranih poštapalica između prvog susreta sa zadatkom i ponavljanja zadatka. Razvidno je da neleksikaliziranim poštapalicama govornici dobivaju dodatno vrijeme za planiranje i kreiranje izričaja, ali i za rješavanje mogućih poteškoća u različitim fazama proizvodnje govora. Uslijed upoznatosti sa sadržajem radnje i posljedično uma-

njenim kognitivnim zahtjevima na razini planiranja sadržaja i organizacije govornih činova, ali i formulacije i artikulacije, govornici dodatne resurse pažnje mogu usmjeriti prema fluentnijem govoru u vidu rjeđeg korištenja tihih i neleksikaliziranih stanki, većoj brzini govora i slično, ili samonadgledanju gramatičke ispravnosti, a isto tako je moguće da pažnju usmjeravaju prema oblikovanju kompleksnijeg izričaja. Potrebno je naglasiti da je ovo istraživanje ograničeno na čvrsto strukturirani narativni zadatak te je u budućem istraživanju potrebno ispitati utjecaj ponavljanja zadatka na učestalost neleksikaliziranih poštapalica za druge tipove zadataka i njihovu moguću implementaciju u nastavi stranih jezika.

Konačno, značaj ovoj rada ogleda se u njegovoj primjenjivosti na nastavni proces stranoga jezika u kojem je potrebno osvijestiti učestalu uporabu neleksikaliziranih poštapalica u govoru. U nastavi bi bilo poželjno uključiti češće ponavljanje istih ili sličnih zadataka, što rezultira reduciranjem upotrebe neleksikaliziranih poštapalica u proizvodnji govora.

5. LITERATURA

1. Bortfeld, Heather, Silvia D. Leon, Jonathan E. Bloom, Michael F. Schober, Susan E. Brennan, (2001), "Disfluency rates in conversation: effects of age, relationship, topic, role, and gender", *Language and Speech*, 44, 123–149.
2. Bygate, Martin (1996), "Effects of task repetition: Appraising the developing language of learners", In: Willis, J. i Willis, D. (ed.), *Challenge and change in language teaching*, Heinemann, London
3. Bygate, Martin (2001), "Effects of task repetition on the structure and control of oral language". In: Bygate, Martin et al. (eds.), *Researching Pedagogic Tasks: Second Language Learning, Teaching and Testing*, Longman, Harlow
4. Bygate, Martin, Virginia Samuda (2005), "Integrative planning through the use of task-repetition". U: Ellis, Rod (ed.), *Planning and task performance in a second language*, 11, John Benjamins, Amsterdam, 37–74.
5. Carović, Ines, Ana Vidović, Mirjana M. Kovač (2010), "Usporedba govornih pogrešaka u hrvatskome kao stranom jeziku između početnih i naprednih stupnjeva učenja", U: Mildner, Vesna, Marko Liker (ur.), *Proizvodnja i percepcija govora: profesoru Damiru Horgi povodom njegovog sedamdesetog rođendana*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za fonetiku, Odjel za fonetiku Hrvatskoga filološkog društva, FF press, Zagreb, 313-328.

6. Clark, Herbert H., Jean E. Fox Tree (2002), "Using uh and um in spontaneous speaking", *Cognition*, 84, 73–111.
7. Corley, Martin, Oliver W. Stewart (2008), "Hesitation disfluencies in spontaneous speech", *Language and Linguistics Compass* 2, 589-602.
8. De Jong, Nel, Charles A. Perfetti (2011), "Fluency training in the ESL classroom: An experimental Study of fluency development and proceduralization", *Language Learning*, 61.2, 533-568.
9. De Jong, Nel (2016), "Predicting pauses in L1 and L2 speech: the effects of utterance boundaries and word frequency", *International Review of Applied Linguistics in Language Teaching*, 54, 113–132.
10. Götz, Sandra (2013), *Fluency in native and nonnative English speech*, John Benjamins, Amsterdam
11. Horga, Damir, Vesna Požgaj Hadži (2012), "(Dis)fluentnost i proizvodnja govora", *Slavistična revija*, 60.4, 621–637.
12. Kjellmer, Göran (2003), "Hesitation. In defence of ER and ERM", *English Studies* 84, 170-198.
13. Kormos, Judit (2006), *Speech production and L2 acquisition*, Mahwah, Lawrence Erlbaum, NJ
14. Kormos, Judit, Mariann Dénes (2004), "Exploring measures and perceptions of fluency in the speech of second language learners", *System*, 32, 145–164.
15. Kovač, Mirjana M., Damir Horga (2010), "Poštapalice u hrvatskom jeziku", *Lingua Montenegrina* 3, 139-164.
16. Kovač, Mirjana M., Nina Sirković (2015), *Strategije rješavanja poteškoća u komunikaciji na stranom jeziku*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
17. Kovač, Mirjana M., Gloria Vickov (2018), "The impact of immediate task repetition on breakdown fluency", *Govor* 35.2, 139-159.
18. Lambert, Craig, Judit Kormos, Danny Minn (2017), "Task repetition and second language speech processing", *Studies in Second Language Acquisition*, 39.1, 167-196.
19. Levelt, Willem J. M. (1989), *Speaking. From Intention to Articulation*, MIT Press, Cambridge, MA
20. Riazantseva, Anastasia (2001), "Second language proficiency and pausing: A study of Russian speakers of English", *Studies in Second Language Acquisition*, 23, 497–526.
21. Segalowitz, Norman (2010), *Cognitive bases of second language fluency*, Routledge, New York, NY

22. Skehan, Peter, Bei Xiaoyue, Li Qian, Zhan Wang (2012), "The task is not enough: Processing approaches to task-based performance", *Language Teaching Research*, 16.2, 170-187.
23. Skehan, Peter (2009). "Modelling second language performance: Integrating complexity, accuracy, fluency and lexis", *Applied Linguistics*, 30, 510–532.

THE FREQUENCY OF NON-LEXICALIZED FILLERS IN THE REPEATED TASK

Summary:

The aim of this paper is to examine the frequency of non-lexicalized fillers in the repeated task of retelling a structured story narration. The subjects were 33 students of the Faculty of Electrical Engineering, Mechanical Engineering and Naval Architecture in Split who performed the same narrative task twice in the English language (L2). The speech was recorded using the computer program Audacity and transcribed. All non-lexicalized fillers were recorded, and statistically analyzed, pointing to a significantly less frequent occurrence in the repeated speech. The results are explained by Levelt's model, i.e. the reduced processing requirements at all levels of speech production and greater opportunities for speech monitoring. The obtained results have practical implications, as they point to the positive impact of immediate repetition aiming at developing more fluent speech, even in the case of more proficient speakers.

Keywords: non-lexicalized fillers; task repetition; fluency

Adresa autora
Authors' address
Mirjana M. Kovač
Ana Sarić
Sveučilište u Splitu,
Filozofski fakultet
mirjana@ffst.hr
asarić@ffst.hr

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

TURKOLOGIJA

Merima Grabčanović

SINONIMI U ROMANU *MASŪMIYET MŪZESI* / SYNONYMS IN

NOVEL *MASUMIYET MŪZESI* BY ORHAN PAMUK 135

Edina Nurikić, Melinda Botalić

UTJECAJ SREDINE NA MUŠKE RODNE ULOGE U ROMANU *ČAST*

(*ISKENDER*) ELIF ŠAFAK / THE IMPACT OF ENVIRONMENT ON MALE

GENDER ROLES IN THE NOVEL *HONOR (ISKENDER)* BY

ELIF SHAFAK 153

UDK: 81'373.421(560)-31 O. Pamuk

Primljeno: 05. 09. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Merima Grabčanović

SINONIMI U ROMANU *MASŪMIYET MŪZESI* ORHANA PAMUKA

Ovaj rad će govoriti o sinonimima u romanu *Masumiyet Müzesi (Muzej nevinosti)* Orhana Pamuka, te sinonimiji kao jednoj jezičkoj pojavi. Odnosi među sinonimima, način na koji ti odnosi funkcioniraju u romanu su neki od problema ovog rada. Da li su dvije riječi sinonimi? Na postavljeno pitanje rad će pokušati dati konkretan odgovor kroz primjere iz romana. Primjeri će pokazati da li su pojedini sinonimi u romanu međuzamjenljivi u određenim kontekstima. Sinonimski par, sinonimski niz, da li sinonimi dijele zaista isto značenje, da li će se mijenjati kontekst jedne rečenice ako dva sinonima zamijene mjesta, teme su koje će biti istražene i pitanja na koje će se pokušati odgovoriti. Istraživanje će pokazati koje sve vrste riječi mogu biti sinonimi. Ovaj rad će najprije dati teorijski okvir o sinonimima kao jezičkoj pojavi. Potom će obrazložiti kako se ta pojava manifestuje u turskom jeziku. Sinonimi su u turskom jeziku izuzetno interesanta tema za istraživanje, budući da postoji mnogo sinonima arapskog i perzijskog porijekla. Rad će se, također, dotaći i drugih pitanja vezanih za naslovljenu problematiku.

Ključne riječi: *Muzej nevinosti*; sinonimi; sinonimija; istoznačnost; bliskoznačnost

UVOD: SINONIMI I SINONIMIJA

Često dobijemo potrebu da nešto kažemo na drugačiji način a da pri tome smisao ostane isti. Kada nekome želimo objasniti nešto (neki pojam, predmet, pojavu itd.) upotrebljavamo različite riječi sa istim značenjem. Ustvari, mi tada upotrebljavamo sinonime – različite riječi koje imaju isto značenje. Koliko ćemo upotrebljavati sinonime zavisi od toga koliko želimo precizno, tačno i konkretno da pojasnimo nešto. Zbog toga postoje jednojezični rječnici koji nude riječi istog značenja – sinonime.

Sinonimija kao jezička pojava prati dešavanja među sinonimima i predstavlja odnos među riječima i njihovim značenjima u određenom kontekstu. Sinonimija predstavlja pojavu u jeziku kada se jedan pojam može izraziti pomoću više riječi:

„Sinonimija je semantički odnos između dvaju ili više leksema koji pripadaju istoj vrsti riječi i imaju različite izraze a sadržaji im se podudaraju djelomično ili potpuno“. (Samardžija 1995: 17)

Tvrtko Prčić definira sinonimiju kao „odnos između pojedinačnih značenja pojedinačnih reči u određenom kontekstu“. Također, Prčić objašnjava ovu jezičku pojavu kroz primjere zemlja – tlo – zemljište. „Reč zemlja sinonimna je s rečima tlo i zemljište u jednom svom značenju, s rečju država u drugom, a s rečima pod i patos u trećem, dok je reč suv sinonimna s rečju kiseo samo u jednom značenju, onom vezanom za opisivanje ukusa vina“. (Prčić, 1999: 14-20)

Budući da su sinonimi riječi sa jednakim značenjem, to bi podrazumijevalo da se mogu mijenjati tj. da su međusobno zamjenljivi. Zahvaljujući sinonimima u prilici smo odabrati riječ koja najpreciznije može opisati našu misao i koja najbolje odgovara situaciji u kojoj se nalazimo. Postavlja se, međutim, pitanje hoće li smisao uvijek ostati isti kada zamijenimo sinonime, u bilo kom kontekstu. Da li možemo opušteno, bez razmišljanja, koristiti riječi istog značenja kada god poželim? Npr. brz umjesto okretan, debeo umjesto ugojen, drag umjesto umiljat, hladan umjesto studen, hodati umjesto ići, dom umjesto kuća i mnoge druge sinonime.

Uzmimo za primjer sinonime kuća i dom:

„Kuća nam se srušila na glavu ali dobri ljudi su nas spasili.“ (www.24sata.hr)

Ako bismo riječ kuća zamijenili njenim sinonimom dom „Dom nam se srušio na glavu ali dobri ljudi su nas spasili.“ u ovom primjeru značenje bi ostalo isto. Međutim,

ako bismo kao u narednom primjeru zamijenili sinonime kuća-dom, tada bi značenje posve bilo nerazumljivo.

„Danas je modnom revijom u **Kući** Mode Mostar svečano otvoren PREMIUM muški odjel, koji na jednom mjestu nudi komade svjetskih poznatih modnih **kuća** kao što su Hugo Boss, Boss Orange, Polo, Ralph Lauren, Basefield, Replay, Lacoste, Bugatti i Pepe Jeans.“ (www.modamo.info)

Kuća Mode – *Dom* Mode; poznatih modnih *kuća* – poznatih modnih *domova*.

Na osnovu datih primjera saznajemo da je međuzamjenljivost sinonima ograničena. „Sinonimične riječi u načelu u istom kontekstu mogu zamjenjivati jedna drugu, a da se opće značenje ne promijeni“ (Ćoruša 2012: 5). Ako bismo samo posmatrali sinonime koji su međuzamjenljivi u svim svojim značenjima, takvi sinonimi su ograničeni i ima ih vrlo malo. „Za sinonime nije nužno da se dva leksema moraju preklapati u svim svojim značenjima, jer je to moguće samo u posebnim slučajevima "prave sinonimije".“ (Ćoruša 2012: 4)

Ako se dvije riječi potpuno preklapaju u svim kontekstima onda je to sinonimski par. Npr.

računar - kompjuter

težnja - tendencija

tuga – žalost

Ukoliko se više riječi podudara tj. imaju isto značenje, tada se govori o sinonimskom nizu. Npr.:

rana – ozljeda - teško stanje - velika briga (Halilović, Palić, Šehović 2010: 1103),
bijedan – siromašan – jadan (Čedić 2010: 34),

lijep – ljepuškast – divan – prekrasan – zgodan – zanosan itd. (Lavelić 1974),

društvo – zajednica – udruženje – trupa itd. (Lavelić 1974),

zaraditi – dobiti – steći – postići – osvojiti (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 576)

U svakom jeziku prisutne su riječi istog značenja. Najčešće jedna od tih riječi je domaćega porijekla a druga strana. Marina Katnić-Bakaršić također navodi da su „potpuni sinonimi izuzetno rijetki u jeziku. Oni se najčešće sreću kod termina (npr. lingvistika – nauka o jeziku – jezikoslovlje; ćelija – stanica; suglasnik – konsonant), gdje je najčešće jedan član sinonimskog niza domaća riječ, a druga/druga stranoga porijekla“ (Katnić-Bakaršić 2001: 227).

PODJELA SINONIMA

Sinonime možemo podijeliti na sinonime koji su međusobno zamjenljivi u nekim određenim kontekstima i sinonime koji su međusobno zamjenljivi u svim svojim kontekstima. Marko Samardžija je podjelio sinonime u dvije skupine: „**bliskoznačnice** (međusobno zamjenljive samo u nekim kontekstima) i **istoznačnice** (međusobno zamjenljive u svim kontekstima)“ (Samardžija 1995: 18). Ovo je uobičajena podjela sinonima premda ima i nekih drugih. Danko Šipka je, također, na isti način podijelio sinonime: istoznačnost (apsolutna sinonimija) i bliskoznačnost (partikularna sinonimija) (Šipka 1998: 45). Istoznačnica je u jeziku jako malo, jer vrlo malo je sinonimskih parova koji su međusobno zamjenljivi u svakom kontekstu. Najčešće su to parovi čiji je jedan leksem domaći a drugi posuđenica. „Ponekad bliskoznačnice mogu biti i riječi koje pripadaju različitim govornim područjima“ (Samardžija 1995: 19).

U naprijed navedenim primjerima najčešće su korištene imenice kao vrsta riječi što ne znači da sinonimi mogu biti samo jedna vrsta riječi. Sinonimi su prisutni i kod glagola, pridjeva itd.

Npr. živjeti – stanovati, voljeti – ljubiti, mlad – nezreo, izazivati – provocirati, poznat – popularan, pričati – razgovarati itd. Za ove primjere možemo reći da su riječi sinonimnog značenja, a da li su istoznačnice ili bliskoznačnice zavisno je od konteksta u kojem se nalaze. Npr. ako kažemo „živjeli smo sretno“ tada je sinonim *stanovati* samo bliskoznačnica, ali „živjeli/stanovali smo dugo vremena u ulici pored parka“ onda su sinonimi *živjeti-stanovati* istoznačni.

To što nam jezik pruža mogućnost odabira riječi kojima ćemo što bolje i efikasnije opisati neki pojam je osnovna osobina sinonimije. Tvrtko Prčić slikovito objašnjava ovu jezičku pojavu: „Sinonimija se, inače, vrlo lepo može zamisliti kao garderoba: postoji manja ili veća zaliha odevnih predmeta, od kojih se vrši odabir primeren konkretnoj situaciji - za odlazak na venčanje tamno svečano odelo, za pijacu farmerke, a za plažu kratke pantalone; bilo bi neuobičajeno, mada ne i sasvim nezamislivo, pojaviti se, recimo, na plaži u tamnom svečanom odelu“ (Prčić, 1999: 17). Iako postoji mogućnost odabira riječi, uvijek moramo biti oprezni. Obično se one razlikuju po nečemu. Otuda i naziv Prčićeva rada o sinonimima „Isto ali ipak različito“. Uvažavajući tu činjenicu, u daljoj našoj analizi uvažavat ćemo širokopojasnu definiciju sinonimije ili sinonimike kao „pojave istog značenja među riječima i drugim jezičkim jedinicama“ (Čedić 2002: 163).

SINONIMI (EŞ ANLAMLI KELIMELER, ANLAMDAŞ, AYNI ANLAMLI KELIMELER) I SINONIMIJA U TURSKOM JEZIKU

Sinonimija u turskom jeziku je tema o kojoj lingvisti mnogo raspravljaju. To potvrđuju brojni radovi pisani na temu sinonima i sinonimije. Postojanje mnoštva različitih riječi sa istim značenjem jeste bogastvo turskog jezika, pogotovo upotreba arapskih i perzijskih riječi uporedo sa riječima domaćeg porijekla. Bitno je spomenuti tzv. „Ödünçlenme“ – posuđivanje riječi iz drugih jezika. To pozajmljivanje ili posuđivanje ne znači tek ulazak novih riječi u jezik nego i širenje bogastva jezika zbog nekih drugih razloga. „Posebno u Divanskoj književnosti je zbog rime i metra bilo potrebno postojanje više od jedne riječi za neki određeni pojam. Pa tako umjesto güneş (sunce) korištene su arapska riječ şems ili perzijska riječ afitab, zatim umjesto riječi göz (oko) perzijska riječ çeşmili arapska riječ ayn, umjesto su (voda) ab riječ perzijskog porijekla, arapska riječ kamer i perzijska riječ mah umjesto domaće riječi ay (mjesec) itd. Ovo su samo neki primjeri posuđenih riječi kako bi se sačuvalo metar i umjetnost u pisanju tadašnje književnosti“ (Özden 2014: 161).

Mehmet Hengirmen, govoreći o sinonimima u turskom jeziku, najprije kaže “da pravih sinonima, odnosno različitih riječi sa istim značenjem, ima jako malo u svim jezicima, da riječi, iako izgledaju kao riječi istog značenja, najčešće nisu pravi sinonimi nego bliskoznačnice (yakın anlamlı kelimeler)”. Hengirmen ističe „da su pridjevi ak – beyaz (bijelo); kara – siyah (crno) i imenice kalp – yürek (srce) istoznačnice, ali najčešće su značenja ovih sinonima različita kao i način upotrebe“ (Hengirmen 1995: 387). Hengirmen također pojašnjava sinonime kroz primjere frazema. „Ak akçe kara gün içindir.” (Novac za crne dane) – ovaj frazem se koristi samo u ovom obliku, sa ovim pridjevima *ak - kara*. Ne može se reći „*Beyaz akçe siyah gün içindir.*”, jer bi tada ova fraza izgubila svoje značenje.

Također, u primjeru “ne *yürekli* adam” (kako fin čovjek) značenje bi bilo potpuno drugačije ako bismo koristili sinonim *kalp*. Reći “Ne *kalpli* adam” bilo bi pomalo “smiješno” (Hengirmen 1995: 388).

Fraze i ustaljeni izrazi su specifični i njima treba pristupiti na poseban način. Oni nisu najočitiiji primjer za istraživanje sinonima. Na primjerima smo mogli vidjeti da se u frazama sinonimi ne mogu uvijek mijenjati.

Prema Tanoviću, frazemski sinonimi su „frazološke jedinice koje su bliske ili gotovo iste po značenju i smislu i označavaju isti pojam, ali se međusobno mogu razlikovati po nijansi značenja, ili po stilskoj boji, a u nekim primjerima po oba ova elementa...” (Tanović 2000: 43).

Doğan Aksan za sinonime tvrdi da „niti u jednom jeziku ne postoji više od jedne domaće riječi sa istim značenjem. To je činjenica s kojom se slažu mnogi lingvisti“¹ (Alp 2002: 172).

On dalje navodi kako u turskom jeziku sinonimi *göndermek – yollamak* (poslati), *bezmek – bıkmak – usanmak* (dosaditi, biti dosadno) su ustvari riječi koje su postale bliske jedna drugoj po značenju. Također, Aksan za sinonime *dilemek/istemek* (željeti), *çevirmek/döndürmek* (okrenuti), *darılmak/küsmek/gücenmek* (naljutiti se) kaže da ih treba posmatrati kao sinonime bliskog značenja (yakın anlamlı). On pojašnjava da isto značenje imaju i sinonimski parovi *boyunbağı/kravat* (kravata), *depresyon/zelzele/yersarsıntısı* (zemljotres), *değer/kıymet* (vrijednost) u kojima je po jedan član para sinonim stranog porijekla (kravat, zelzele, kıymet). Iako izgledaju kao istoznačnice, i sinonimi u turskom jeziku se razlikuju od konteksta do konteksta. Npr. turska riječ *baş* (glava) i njen sinonim arapskog porijekla *kafa* (glava) u nekim primjerima su istoznačnice. Međutim, u primjeru „kafalı adam“ sinonim ne može biti *baş*, „başı adam“. Tada nema isto značenje. U primjeru *kafasız* (glup, malouman, ograničen) sinonim ne može biti riječ *başsız* (bez glave, bez vođe, itd.). U turskom jeziku pridjev „ak“ (bijel) i njegov sinonim koji je došao iz arapskog jezika „beyaz“ su istoznačni ali ne u svakom kontekstu. Npr. u sintagmama *beyaz kağıt* (bijeli papir), *beyaz peynir* (bijeli sir), *beyaz çimento* (bijeli cement) sinonim „ak“ nije međuzamjenljiv.

Navedeni primjeri pokazuju kako se sinonimija manifestuje u turskom jeziku, tj. kako značenje pojedinih sinonima varira u različitim kontekstima. Važno je primijetiti da je kod izvorne turske riječi *ak* semantičko polje znatno manje nego kod njene istoznačnice *beyaz* koja dolazi iz arapskog jezika. Međutim, riječ *beyaz* je već stoljećima odomaćena u turskom, te se uopće ne osjeća kao strana riječ. Potrebno je naglasiti i to da se stanje sa sinonimima u jeziku mijenja, da ne vrijede uvijek ista pravila kada je riječ o jezičnoj interferenciji koja se odvija u dugom periodu. Npr. Orhan Pamuk u romanu *Muzej Nevinosti* nije niti jednom koristio riječ *ak*, a koristio je sinonim *beyaz* (bembeyaz – sasvim bijelo, *beyaz gemi* – bijeli brod, *beyaz tenli* – svijetle puti, *beyaz eldiven* – bijele rukavice, *beyaz peynir* – bijeli sir, *beyaz ışık* – bijela svjetlost, *beyaz hayaller* – bijeli snovi itd.) (Pamuk 2008).

Pamuk je u romanu *Masümiyet Müzesi*, koji je ujedno i korpus ovog rada, koristio brojne sinonime. Evo nekih primjera:

¹ „Hiç bir dille, birbirinin tam aynı, eş anlama gelen birden fazla yerli sözcüğün bulunmadığı bütün bilginlerce benimsenen bir gerçektir.“

„siyah – kara (crn), cevap – yanıt (odgovor), kalp – yürek – gönül (srce), misafir – konuk (gost), yoksul – fakir (siromašan), istemek – dilemek (željeti), tanıdık – bildik (poznat), tutmak – yakalamak (uhvatiti), sınav – imtihan (ispit), acele – çabuk (brzo, hitro), emniyet – güven (bezbjednost, sigurnost), gezmek – dolaşmak (obilaziti), güç – kuvvet (snaga, moć), hatıra – anı (uspomena), ihtiyar – yaşlı (star), kişi – şahıs (osoba), küçük – ufak (malo, sitno), sene – yıl (godina), vakit – zaman (vrijeme), yüz – surat (lice), değerli – kıymetli (dragocjeno), güzel – şirin (lijepo), laf – söz (riječ), lüzum – gerek (potreba), bedava – parasız (besplatno), beraber – birlikte (zajedno), biçim – şekil, birdenbire – aniden (odjednom), macera – serüven (avantura), mana – anlam (značenje), mesafe – ara (razdaljina, međuprostor), meslek – iş (posao), kez – defa (puta), davet – çağrı (poziv), deli – çılgın (lud, zanosan), ölmek – solmak (umrijeti, uvehnuti) itd.“ (Pamuk 2008)

Prije detaljnije analize naglašavamo da ista podjela sinonima na dvije skupine vrijeđi i u turskom jeziku:

- istoznačnice - **Eş anlamlı kelimeler** (*armağan/hediye-poklon, gayret/çaba-trud, karışıt/zıt-suprotno, imdat/yardım-pomoć* itd.) (Çakıcıoğlu 2016)

-bliskoznačnice - **Yakın anlamlı kelimeler** (*baba/ata-otac, anne/ana-majka, karı/eş-supruga, gönül/kalp-srce* itd.) (Doğan 1994).

SINONIMI U ROMANU *MASÜMIYET MÜZESİ*

Između navedenih sinonimnih parova analizirat ćemo najprije sinonimski par **kalp – yürek – gönül** čija se značenja, prema tursko-turskom rječniku koji je priredilo Tursko jezičko društvo (TDK), međusobno preklapaju. Ovaj par, pored osnovnog značenja “*srce*”, prevodi se i kao “*duša*” u prenesenom značenju (Đinđić 1997: 1076). Postoje primjeri gdje su ovi sinonimi međuzamjenljivi i gdje to nisu. Na jedan posebno zanimljiv način ovaj sinonimski niz je opisao Mehmet Aydın, zapažajući da onoliko koliko su te riječi istoznačne toliko su i različite.

“Gönül, yürek ve kalp kelimeleri yakın anlamlı sözlerdir. Ama bu göstergeler, eş anlamlı sayılmazlar: hele tam eş anlamlı hiç sayılmazlar. Belki yürek ve kalp tam eş anlamlı sayılabilir. Bu eş anlamlılık ilişkisi de bu göstergelerden birinin yerli, ötekinin alıntı olduğunu bilince daha iyi anlaşılır.”(Aydın, 1999:104) ²

² „Riječi *gönül, yürek i kalp* su bliskoznačne riječi. Ove riječi kao indikatori se i ne smatraju pravim sinonimima. Možda, yürek i kalp mogu da budu ponekad sinonimi. Međutim, ovaj odnos sinonima se bolje razumije kada je jedan od ovih pokazatelj izvorni, a drugi posuđeni.”

Sinonimski niz kalp – yürek – gönül (srce, duša)

Ovaj sinonimski niz često privlači pažnju istraživača. Iako njegovi članovi izgledaju istoznačani, nisu međuzamjenljivi u svakom svom kontekstu. Posebnu pažnju treba obratiti kod upotrebe svakog sinonima pojedinačno. Npr.

1. *Kemal çok iyi **kalplidir**. (Masümiyet Müzesi, str. 133)*

Kemal ima dobro srce. (*Muzej nevinosti*, str. 165)

2. *...becerikli, cingöz ve altın **kalpli** küçük kızı oynayan Papatya... (Masümiyet Müzesi, str. 426)*

Kamilica je igrala snalažljivu, okretnu djevojčicu plemenita srca ... (*Muzej nevinosti*, str. 512)

3. *Evet, çok iyi **kalplidir**, ama çok da zayıftı. (Masümiyet Müzesi, str. 497)*

Dobrog je srca, ali nepouzdan. (*Muzej nevinosti*, str. 597)

4. *“Hayır, hayır,” dedi iyi **yürekli**, güzel nişanlım elimi tutarak. (Masümiyet Müzesi, str. 131)*

Ne, ne, reče moja dobročudna i lijepa zaručnica držeći me za ruku. (*Muzej nevinosti*, str. 163)

U navedenim primjerima sinonimi su djelomično zamjenljivi. To znači da se *iyi kalpli* i *iyi yürekli* mogu međusobno mijenjati, dok *altın kalpli* nije zamjenljiv. Ovi sinonimi (*iyi kalpli* i *iyi yürekli*) su pridjevi nastali dodavanjem denominalnog sufiksa **li** na sinonim *kalp*, i tako je nastao pridjev od imenice *kalp*. Suprotan ovom sufiksu je **siz**, “denominalni sufiks za izvođenje imenica i pridjeva privativnog značenja”, kao u narednom primjeru br. 5 (Čaušević 1996: 437) u kome nema prave sinonimije.

5. *...Füsün’un bunu beni üzme için yaptığını, çok **kalpsiz** olduğunu kentlime rağmen düşünür; öfkelenirdim. (Masümiyet Müzesi, str. 290)*

Ljutio sam se na nju i nije mi ništa drugo preostajalo nego misliti kako je beščutna i kako to čini da bi mi pokvarila raspoloženje. (*Muzej nevinosti*, str. 352)

6. *sırada yaşadığını şeye başka pek çok dilde de “**kalp** kırıklığı” denildiği için, burada sergilediğim porselenden kırık **kalbin** müzemize gelen herkese acımı iyi anlatacağımı düşünüyorum. (Masümiyet Müzesi, str. 295)*

Budući da se i na mnogim drugim jezicima za ono što sam ja te večeri doživio kaže “sломila mu je srce”, mislim da će svako ko dođe u Muzej posve dobro razumjeti

moju bol kad vidi slomljeno porculansko srce, koje ovdje izlažem. (*Muzej nevinosti*, str. 358)

7. Çok düşmanları vardı ve pek çok dedikoduya yol açacak ve **kalp** kıracak böyle bir kitap. (*Masümiyet Müzesi*, str. 579)

Imaju mnogo neprijatelja, i jedna bi takva knjiga pokrenula glasine i povrijedila mnoge ljude. (*Muzej nevinosti*, str. 638)

U primjerima 6 i 7 ne vlada sinonimija. Frazemski glagol *Kalp kırmak* – slomiti srce, povrijediti, nije zamjenljiv sa ostalim sinonimima, pa nije moguće reći *gönül kıracak* ili *yürek kıracak*, tj. smisao ne bi bio isti. Praktično, u frazama ne vlada prava sinonimija, “već se može govoriti o bliskim značenjima frazeosinonima” (Šiljak-Jesenković 2003: 138).

8. Alçak **gönüllülük** etmek isterken küçümseyici olduğunun farkında mıydı acaba? (*Masümiyet Müzesi*, str. 38)

Primjećuje li da nas, htijući umanjiti svoj uspjeh, zapravo ponižava. (*Muzej nevinosti*, str. 49)

9. Anneme göre Füsün'un ölümü, babamın ölümü gibi bir şeydi, ikimiz de sev-diklerimizi kaybettiğimize göre **gönül** rahatlığıyla surat asabilir, insanları cezalandırabilirdik. (*Masümiyet Müzesi*, str. 538)

Majka je Fusuninu smrt izjednačila sa očevom: oboje smo izgubili osobe koje volimo, pa smo imali jednako pravo biti mrzovoljni i time kažnjavati ljude oko sebe. (*Muzej nevinosti*, str.645)

10. **Gönül** alma... (*Masümiyet Müzesi*, str. 254)

Laskanje... (*Muzej nevinosti*, str. 311)

U primjerima sinonim *gönül* nije međusobno zamjenljiv, te se ne može mijenjati sa ostalim sinonimima iz ovog niza. Ovdje se, dakle, radi o frazama koje imaju stalan oblik i koje se ne mijenjaju.

Sinonimski par kara – siyah (crno)³

1. ...*ağzı açık kara midyeler...* (str. 214)
...*otvorene crne dagnje...* (str. 263)
2. *Aynı anda sinema bahçesine bakan balkonlardan birinin kara perdeyle örtülü kapısından, o eski ahşap evin Nişantaşı'nın arka sokaklarındaki iki gizli lüks randevuevinden biri olduğunu fark ettim.* (str. 288)

Po vratima jednog od balkona koji su gledali na ljetno kino, na koje je bio navučen teški zastor, najednom sam shvatio da je ta stara, drvena kuća zapravo jedan od dvaju luksuznih kupleraja, koji se nalaze u zabačenim ulicama Nişantaşa. (str. 350)

U primjerima 1 i 2 sinonimi se mogu mijenjati, budući da je riječ o boji. Nadalje možemo vidjeti sinonime *siyah/karau* drugim kontekstima.

3. *İçimdeki kara sevdanın yakıcı ıstırabını çok fazla alevlendirmeden, sıradan günlük hayatıma ancak böyle dönebilirdim.* (str. 303)

Jedino sam se tako mogao vratiti svakodnevnom životu i ne pustiti ljubavnoj boli da postane nepodnošljiva. (str. 367)

Kara sevda u prijevodu *crna ljubav*, često se koristila u staroj turskoj književnosti kao sinonim za ljubavnu patnju i bol. U romanu je prevedena kao *ljubavna bol*, što je i jedno od značenja ove konstrukcije. Sinonim *kara* ovdje nije zamjenljiv.

4. *Ona göre Atatürk zamanında, Cumhuriyetsin ilk yıllarında yapılan ve kızların siyah mayolar giyip, podyuma çıkıp hem Türk tarihine ve kültürüne olan ilgilerini kanıtladıkları hem de ne kadar modernleştiklerini bütün dünyaya kanıtladıkları güzellik yarışmaları iyi şeylerdi.* (str. 328)

Izbore ljepotica, koji su organizirani u Ataturkovo doba, u prvim godinama Republike, i na kojima su djevojke izlazile na podij u crnim kostimima dajući tako doprinos turskoj historiji i kulturi i stavljajući cijelom svijetu do znanja da su moderne, gospodin Tarik smatrao je pozitivnim događajima. (str. 396)

5. ...*siyah-beyaz fotoğraf...* (str. 368)
...crno-bijela fotografija... (str. 442)

³ Nadalje u primjerima sa sinonimima, uz turske primjere će stajati broj strane koji se odnosi na originalnu verziju djela *Masümiyet Müzesi*, dok će pored prevedениh primjera biti broj strane iz prijevoda *Muzej nevinosti*.

6. ...*amaodanın duvarları siyaha boyanmış gibi bir yabancılik duygusu uyanmıştı içimde.* (str. 462)
...ali sam imao dojam da je tu nešto strano, kao da su zidovi obojeni u crno. (str. 556)
7.*kızarmış ekmekli, yumurtalı, reçelli, siyah zeytinli...* (str. 493)
...prepečeni hljeb, jaja, maslac, džem i crne masline... (str. 592)
8. *siyah-beyaz hayalleri* (str. 525)
...mračne slike... (str. 630)
9. *Örgülü, parlak siyah saçlarına bağladığı bembeyaz fiyongun kelebek biçimi ve temiz kıyafeti dışında, dikkat çeken bir yanı da yoktu.* (str. 41)
Ničega posebnog nije bilo na njoj, osim čiste odjeće i kao snijeg bijele leptir-mašnice na pletenici od sjajne crne kose. (str. 53)
10. ...*siyah gömlekler...* (str. 291)
...crne košulje... (str. 353)

Sinonimi *siyah-kara* u rečenicama ne mogu se mijenjati. Jedino svoje značenje imaju ovako napisani. U primjerima, također, može se vidjeti da ponekad i nisu prevedeni svojim ekvivalentima nego imaju preneseno značenje: *kara* perde – teški zastor, *kara* sevda – ljubavna bol. To je naravno izbor prevodioca kako bi se dočaralo ono što se željelo kazati u originalu. Za ovaj par možemo reći da po vrsti sinonima pripada bliskoznačnicama.

Sinonimski par sınav – imtihan (ispit)

1. *Yarın üniversite giriş imtihanı olduđu için, Füsunlar birazdan kalkarlar.* (str. 148)
Budući da su sutra prijemni na univerzitetu, Fusun i njezini uskoro će otići. (str. 181)
2. *Füsun'un imtihanı iyi geçmedi Kemal Bey.* (str. 179)
Nije položila prijemni, gospodine Kemale. (str. 217)
3. *Üniversite sınavı kötü geçtiyse bunun sorumlusu ben değıldim...* (str. 176)
Ako je na prijemnom slabo prošla, ja nisam odgovoran za to... (str. 214)
4. *1983 Nisan ayında Füsun ile ehliyet sınavı için çalışmaya başladık.* (str. 467)
U aprilu 1983. počeo sam pripremati Fusun za vozački ispit. (str. 562)
5. *Üstelik bu ikinci sınavımız olacaktı ve Allah'ın bize bir üçüncü fırsatı vermedeğini tahmin ettiğim için gergindim.* (str. 467)

Usto, to je trebao biti naš drugi ispit. Pretpostavljao sam da nam Bog neće pružiti treću priliku, i zato sam bio napet. (str. 562)

6. *Yazılı* imtihan... (str. 475)

pismeni dio ispita. (str. 571)

7. *Bu da ehliyet **sinav**ında ne kadar işe yarar, hiç bilemem!* (str. 476)

Ne znam koliko to pomaže na vozačkom ispitu. (str. 572)

Sinonimski par *sinav-imtihan* je u svakom primjeru međuzamjenljiv i ovdje vlada potpuna sinonimija. Prema podjeli sinonima *sinav-imtihan* su istoznačnice. Ovdje je riječ o konstrukciji domaća riječ - strana riječ. Oba sinonima su frekventna, iako je sinonim *imtihan* arapskog porijekla dok je *sinav* domaća riječ. U obrazovnoj terminologiji se također koriste oba sinonima: *Yazılı* imtihan - pismeni ispit ili test, *Üniversite sinavi* - prijemni ispit, *giriş imtihanı* - prijemni ispit itd.

Sinonimski par güzel – iyi (lijep, dobar, ispravan)

Prema jednojezičnom rječniku turskog jezika ove riječi tumače jedna drugu. To i jeste najpouzdaniji kriterij za sinonimičnost. U rječniku drugo značenje sinonima *güzel* je sinonim *iyi*. U nastavku slijedi nekoliko primjera koji pokazuju kako se u jeziku preklapaju njihova značenja:

1.*güzel cevap*. (str. 476)

Lijep odgovor. (str. 572)

2. Bak buna *iyi* davran. (str. 268)

Slušaj me, prema toj djevojci budi pažljiv. (str. 327)

Güzel cevap (lijep odgovor) ili *iyi cevap* (dobar odgovor) nosi značenje dobrog, korektnog odgovora. Također, ponašati se dobro (*iyi davranmak*) i ponašati se lijepo (*güzel davranmak*), nosi značenje uljudnog ponašanja, kao i svakog drugog ponašanja u skladu sa moralnim propisima.) Međutim, postoje i primjeri gdje ovi sinonimi nisu zamjenljivi. Npr.

3. ...*ben karı-koca olduğumuzu, bu mahallelerde oturacak **güzel** bir ahşap ev aradığımızı söyleyince, bütün komşulara haber salmıştı.* (str. 475)

Rekao sam da smo muž i žena i da tražimo neku lijepu drvenu kuću, u kojoj želimo stanovati; ta je vijest odmah prenesena svim susjedima. (str. 571)

4. ...**iyi** niyetli bir zengin... (str. 259)

...dobrohotni bogataş... (str. 315)

5. *Hayat kısa ve çok **güzel** aslında Füsün.* (str. 479)

Život je kratak i zapravo lijep, Fusun. (str. 575)

6. *Bütün bir yıl acı çektikten sonra, Füsün'u son kere görmem de **iyi** olmuştü.*
(str. 267)

Ipak, dobro je što sam Fusun vidio poslednji put, poslije godine provedene u patnji.

7. *Hayır, hayır, ben Füsün'u çok **iyi** gördüm.* (str. 274)

Ne, ne, Fusun lijepo izgleda. (str. 333).

Ovaj sinonimski par na osnovu navedenih primjera pokazuje samo bliskoznačnost i ovdje vlada djelomična sinonimija.

Sinonimski par sene – yıl (godina)

Ovo je još jedan sinonimski par čija se značenja potpuno preklapaju u tursko-turskom rječniku. Primjeri su pokazali da su istoznačni tj. zamjenljivi u svakom kontekstu. U nastavku slijedi nekoliko primjera:

1. *Geçen **sene** puanı istediği bölümü tutmadığı için üniversiteye girememişti.* (str. 30)

Lani se nije mogla upisati na fakultet jer nije imala dovoljno bodova za odsjek na kojem je željela studirati. (str. 38)

2. *Filmi tanıtırken Ekrem Bey, geçen **sene** yıldız prensesin tam bu filmde araba kullandığı yolda, hatta aynı köşede araba kazası yapıp öldüğünü, çok özel bir yakını hakkında bilgi verir gibi Türk sanat filmi seyircisine söylemişti.* (str. 466)

Najavljujući program, gospodin Ekrem je turskim ljubiteljima umjetničkog filma saopćio – tonom koji se saopćava vijest o nekome vrlo bliskom – da je princeza upravo na putu kojim vozi u tom filmu, čak na istom zavoju, prošle godine doživjela saobraćajnu nesreću u kojoj je izgubila život. (str. 561)

3. *Hayat kısa, günler **yıllar** inatlaşarak.* (str. 465)

Život je kratak. Dani prolaze, godine neumitno odlaze. (str. 560)

4. *elli **yıllık** mutluluğu hak etmek için son altı yılda yeterince çile çektik!* (str. 466)

Dovoljno smo patili posljednjih šest godina, zaslužili smo sreću u sljedećih pedeset. (str. 560)

Ovdje je važno primijetiti da je riječ o imenicama koje imaju veoma frkeventnu upotrebu u svakodnevnom govoru. To je ono što ih održava u jeziku premda su potpuni sinonimi. Neko koristi noviji, a neko stariji izraz i u pitanju je izbor govornika.

Sinonimski par dolaşmak – gezmek (obilaziti, hodati)

Ovaj sinonimski par ima značenja: *šetati, putovati, obilaziti, lutati, posjećivati razgledati, skitati, itd.* (Đinđić, Teodosijević, Tanasković 1997: 296, 399). Sada ćemo vidjeti kako se ovaj sinonimski par ponaša u primjerima:

1. *Müzeler: 1. **gezmek** için değil, hissetmek ve yaşamak içindir.* (str. 576)
Muzeje treba osjetiti i doživjeti, a ne posjećivati. (str. 691)
2. *Birlikte **gezeriz**.* (str. 521)
Da malo prošetamo. (str. 624)
3. *...(masa masa **dolaşarak** ya hep bunu yapar ya da dedikodu toplardı.)* (str. 363)
...(idući od stola do stola, gostima je pričao o filmovima, ili je slušao ogovaranja.) (str. 437)
4. *...Füsün ile İstanbul'u neredeyse baştan aşağı **dolaştık**.* (str. 471)
Radi toga smo obišli gotovo cijeli Istanbul. (str. 566)
5. *ağır ağır **dolaşan** dondurmacı Kamil Efendi* (str. 437)
Slastičar Kamil-efendija je polako işao. (str. 525)
6. *Gecenin bu sessizliğini, damlarda **gezen** kedileri çok seviyorum.* (str. 327)
Jako volim noćnu tišinu i mačke koje hodaju po krovovima. (str. 395)

U spomenutim rečenicama sinonimi *dolaşmak – gezmek* su bliskoznačnice. Ovdje vlada partikularna sinonimija. Iako je ovaj par u drugim primjerima međusobno zamjenljiv, u primjerima 2 i 3 nije. *Masa masa dolaşmak*, jedino sa glagolom *dolaşmak* ima svoje potpuno značenje.

Sinonimski par vakit – zaman (vrijeme)

Tursko-turski rječnik pokazuje da se značenja ova dva sinonima također preklapaju. Ovi sinonimi su istoznačnice tako da možemo bilo koji sinonim koristiti za bilo koji kontekst. Slijede primjeri:

1. *Çok **vakit** geçti.* (str. 524)
Prošlo je dosta vremena. (str. 628)
2. *...başka bir şey yapmaya **vakit** kalmaz.* (str. 527)
...i ne ostane mu vremena ni za šta drugo. (str. 631)
3. *Önümüzde sınırsız bir **zaman** vardı.* (str. 527)
Pred nama je bilo beskrajno mnogo vremena. (str. 631)
4. ***Zaman** çok yakında bir yerden bir ağustosböceğinin circırlarım duyuyorduk.*
(str. 527)
Tada smo mogli čuti kako negdje u blizini cvrči cvrčak. (str. 632)
5. *Berber Basri Nişantaşı'nda bir **zamanlar** benim de berberim-di.* (str. 571)
Brijač Basri na Nişantašu jedno je vrijeme bio i moj brico, i još uvijek radi. (str. 685)

Primjeri sa ovim sinonimskim parom su također pokazali da je jedan savremeni pisac kao što je Orhan Pamuk koristio i jednu i drugu riječ u gotovo jednakoj mjeri. Njegova upotreba sinonima potvrđuje njihov status potpunih sinonima u turskom jeziku.

ZAKLJUČAK

Naša analiza je posvjedočila da su sinonimi riječi međuzamjenljive samo u pojedinim kontekstima. Rad je potvrdio da i u turskom jeziku postoji podjela na istoznačne i bliskoznačne riječi. Iako im je osnovno značenje jednako, drugo značenje pojedinih sinonima je pomjereno ili sasvim drugačije. Tada kontekst rečenice igra glavnu ulogu. Istraživanje je pokazalo, također, da moramo biti veoma oprezni prilikom upotrebe turskih sinonima. Budući da nam je to strani jezik moramo dobro promisliti sinonim koji ćemo upotrijebiti. Pogotovo kada se radi o sinonimskom nizu. Ponekad nas može zavarati prvo značenje sinonima. Tada trebamo obratiti pažnju na njegovo drugo ili treće značenje.

Pokazalo se da su sinonimi kao pridjevi i imenice najviše zastupljena vrsta riječi u ovom romanu. Bilo da su to riječi domaćeg porijekla ili ne, riječi savremenog jezika ili ne, veliki broj sinonima čini jezik bogatijim, daje govorniku više mogućnosti da oblikuje govor, a na nama ostaje da pazimo na kontekste u kojima se nalaze. Uzorni modeli u tom pogledu su nam književni tekstovi poput romana *Muzej nevinosti* u kome je sinonimija prisutna u opsegu od apsolutne do djelomične.

LITERATURA:

1. Alp, Musa (2002), *Arapçada eş veya yakın anlamlı kelimeleri peş peşe kullanımı ve Türkçeye çeviri teknikleri* (https://ilahiyat.cu.edu.tr/tr/dergi/2002_2-2/M.Alp.pdf - pristupljeno 5. 1. 2018)
2. Aydın, Mehmet (1999), *Gönül kelimesi üzerine*, TDK, Ankara
3. Čaušević, Ekrem (1996) *Gramatika suvremenoga turskog jezika*, Hrvatska Sveučilišna naklada, Zagreb.
4. Čoruša, Vedrana (2012), *Sinonimija i sinonimičnost u hrvatskome jeziku*, Završni rad, Sveučilište Josip Juraj Strossmayer u Osijeku (<https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A1674/datastream/PDF/view-17.2.2018>)
5. Doğan, Mehmet D. (1994), *Temel Büyük Türkçe Sözlük*, Bahar yayınları, İstanbul
6. Günay, Nesrin (2015), *Türk Dilinde eş anlamlılık ve "Gönül, yürek, kalp" kelimeleri* (<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/turkbilig/article/view/5000171848> - pristupljeno 18.01.2018)
7. Hengirmen, Mehmet (1995), *Türkçe Dilbilgisi*, Engin, Ankara
8. Katnić-Bakaršić, Marina (2001), *Stilistika, Naučna i univerzitetska knjiga*, Ljiljan Sarajevo
9. Kurt, Murat (2015), *Synonyms-İngilizce eş anlamlı kelimeler*, MK Publications, İstanbul
10. Lalević, Miodrag S. (1974), *Leksikoni sveznanje - Sinonimi i srodne reči srpskohrvatskog jezika*, I izdanje, LZ Sveznanje, Beograd
11. Özden, İbrahim H. (2014), *Türkiye Türkçesinde Eş Anlamlılık ve Örtmece (Tabu) Kelimelerin Eş Anlamlılık* (İçindeki Yeri, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi (<http://dergipark.gov.tr/download/article-file/107182> - pristupljeno 21. 5. 2018.)
12. Öztürk, Tuba, Erdal Çakıcıoğlu (2016), *Eş, Zıt ve Mecaz anlamlı kelimeler sözlüğü*, B&T, İstanbul.
13. Pamuk, Orhan (2008), *Masümiyet Müzesi*, İletişim, İstanbul.
14. Pamuk, Orhan (2009), *Muzej nevinosti*, Prev. Ekrem Čaušević i Kerima Filan, Buybook, Sarajevo.
15. Prčić, Tvrtko (1999), *Sinonimi u teoriji i praksi: isto ali ipak različito*, Jezik danas, Novi Sad (http://www-gewi.uni-graz.at/gralis/Linguistikarium/Lexikologie/BKS/Lexikologie_BKS/Prccic_Sinonimija.htm pristupljeno 22.12.2017)

16. Samardžija, Marko (1995), *Hrvatski jezik 4, Leksikologija s poviješću hrvatskoga jezika*, Školska knjiga, Zagreb
17. Šiljak-Jesenković, Amina (2003), *Nad turskim i bosanskim frazikonom*, Orientalni institut, Sarajevo
18. Šipka, Danko (1998), *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica Srpska, Novi Sad
19. Tanović, Ilijas (2000), *Frazeologija bosanskoga jezika*, Dom štampe, Zenica
20. Toparlı, Recep (2005), *Türkçe sözlük*, TDK, Ankara
21. Zgusta, Ladislav (1991), *Priručnik leksikografije*, I izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

SYNONYMS IN NOVEL *MASUMIYET MÜZESİ* BY ORHAN PAMUK

Summary:

This work will talk about synonyms in Turkish novel *Masumiyet Müzesi* (*Museum of Innocence*) by Orhan Pamuk, and synonymy as a single language appearance. Relationships between synonyms, the way these relationships work in the novel are some of the tasks of this work. Are the two words synonyms? At the question asked, this work will try to give a concrete answer through examples from the novel. Examples will show whether some synonyms in the novel are interchangeable in certain contexts. The synonym pair, the synonym sequence, does the synonyms share the same meaning, whether the context of one sentence will change if two synonyms substitute their place are the topics to be explored, and the questions to be answered. The research will show which types of words can be synonyms. This work will first provide a theoretical framework for synonyms as a single language appearance. Then it will explain how this phenomenon is reflected in the Turkish language. Synonyms are a very interesting topic for research, since there are many synonyms of Arabic and Persian origin in the Turkish language. Work will also suggest other questions related to the topic being addressed.

Key words: *Museum of innocence*; synonyms; synonymy; near-synonymy; close synonymy

Adresa autora

Authors' address

Merima Grabčanović

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

merimagrabcanovic@gmail.com

UDK 821(560).09-31 E. Šafak

Primljeno: 10. 01. 2019.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Edina Nurikić, Melinda Botalić

UTJECAJ SREDINE NA MUŠKE RODNE ULOGE U ROMANU ČAST (ISKENDER) ELIF ŠAFAK

Autorica Elif Šafak u svojim romanima, osim ženskih rodni uloga, i muške uloge u društvu i porodici posmatra iz perspektive rodne problematike i nastoji ukazati na izazove muškaraca koji su odgajani u patrijarhalnom duhu, pa im je samim tim nametnut stereotipizirani model razmišljanja i ponašanja. Pitanjem rodni uloga patrijarhalnog muškarca Elif Šafak se posebno pozabavila u romanu *Čast (Iskender)*. Roman obiluje muškim likovima čiji rodno tipizirani postupci i identične reakcije na određene situacije, ukazuju na zajedničku podlogu njihovog odgoja. U ovom radu ćemo u svjetlu teorija roda i feminizma na primjeru muških likova predmetnog romana nastojati dekonstruirati patrijarhalni muški subjekt i razotkriti u kolikoj mjeri je važna uloga žene u (re)produkciji muških rodni stereotipa.

Ključne riječi: rodni stereotipi; rodne uloge; patrijarhalne norme; roman *Čast/Iskender*; Elif Šafak

Prije nego analitički pristupimo glavnom muškom liku i rodni ulogama u romanu *Iskender*, uputno je da se osvrnemo na pojam spola i roda. S tim u vezi, Mijić pravi sljedeću razliku: „U teorijskim izučavanjima pol (sex) se najčešće definiše kao biološka kategorija, biološki status koji nam je rođenjem manje-više dat i kojim su ljudska bića označena kao „muško“ i „žensko“, dok je rod prepoznat kao socijalni konstrukt „muškosti“ i „ženskosti“, konstrukt konkretnog društva u konkretnom vremenu“ (Mijić 2010: 66). Analiza u ovom radu usredsređena je na kategoriju roda

kao jedne od glavnih identitetskih odrednica svakog pojedinca. U svojoj studiji *Rod, identitet i razvoj* Stjepanović-Zaharijevski primjećuje da je „jedna od ključnih karakteristika identiteta rod (gender), koji podrazumeva društvene razlike između žena i muškaraca uključujući i polne razlike. Stoga se rod i pol propituju kao identitetske odrednice i kao oblici ličnog izražavanja ali i kao društveni konstrukti uloge i norme“ (Stjepanović-Zaharijevski 2010: 85).

Na početku romana *Iskender* Elif Šafak govori o rađanju muškog djeteta kao preferencije majke u patrijarhalnoj sredini. Majčinska uloga žene, kao jedna od najvažnijih uloga koje joj društvo nameće, postaje još važnija ukoliko je žena ispunila svoju svetu dužnost tj. ako je rodila muško dijete. Analitičkim pristupom ovoj glorifikaciji muškog djeteta karakterističnoj za patrijarhat rodne odnose moguće je razumjeti mnogo detaljnije. Patrijarhat muškarcu dodjeljuje ulogu apsoluta i postavlja ga u superioran položaj u odnosu na ženu. U isti mah zapažamo da muškarcu ovaj povlašteni položaj dodjeljuje upravo žena, njegova majka. S druge strane, ova superiornost muškarcu nameće određene kodekse ponašanja i odgovornosti unutar društva i porodice. Predočavajući izvjesne fragmente iz djetinjstva Iskendera, spisateljica zrcali kauzalni odnos majke i sina odnosno sinovljeve superiornosti i time uslovljenih odgovornosti.

Roman *Iskender* nudi širok spektar likova u čiju je konstrukciju autorica Elif Šafak utkala rodne stereotipe kao neodvojivi dio patrijarhalnog društvenog kodeksa. Rodni stereotipi su generalizirana uvjerenja o karakteristikama za koje se smatra da su tipične za muškarce i žene. Ne podrazumijevaju samo uvjerenja o tome kakvi su muškarci i žene, već i kakvi bi trebali biti (Deaux i LaFrance 1998; prema Jugović 2004). Iskenderu još kao malom djetetu koje nema razvijenu samosvijest šalju se poruke o njegovom spolu, o tome da treba biti ponosan zato što je muškarac i da ga drugi poštuju, da su ponosni na njega upravo zbog njegovog spola. Ova nadmoć koja mu se poklanja od samog rođenja, pak, uslovljava njegovo ponašanje. Kako bi ostao “muškarac”, zadržao svoj status nadmoćnog, on biva primoran da se ponaša sukladno sa zahtjevima majke koja, zapravo, postaje glasnik društvenih zahtjeva, tzv. čuvarica tradicije.

Upravo ovakav vid rodnog markiranja u podsvijest djeteta duboko utiskuje stereotipiziranu sliku “čvrstog” i “moćnog” patrijarhalnog subjekta. To nas od spola dovodi do problematike roda i rodnih uloga. Jedna od najupečatljivijih situacija u romanu koja upućuje u samu srž problema patrijarhata i rodnih uloga dodijeljenih muškarcima jeste prigoda obrezivanja Iskendera. Iskender je jako uplašen, no njegova majka Pembe umjesto da dijeli sinovu zabrinutost, jako je sretna što će njen sin dobiti

prvu potvrdu svoje muškosti¹. Svi oko njega, s majkom na čelu, sugeriraju mu da ne smije pokazati strah i da mora biti ponosan. Tako će Iskender sa nepunih sedam godina doznati da kao muškarac ne smije plakati. Ne pokazati emocije, ne plakati smatra se jednom od odlika muškog roda kao društveno kreirane kategorije.

„Malog je Iskendera mučilo što mu svi govore da ne smije zaplakati kada su svi dobro znali da će ga boljeti, a njegova majka je mogla liti suze koliko god je htjela.“ (Şafak 2011: 22)

Iskender, kao i svako dijete, ne posjeduje urođene kalupe ponašanja i razmišljanja, oslobođen je od društveno determiniranih šablona. Stoga mu nije jasno ponašanje njegove majke koja mu zabranjuje da neposredno i prirodno iskazuje ono što osjeća. Djetinjom naivnošću on se pita zašto je njemu koji mora trpjeti bol zabranjeno da plače i iskaže svoj strah, a majci koja čak i ne podnosi bol, to nije zabranjeno. U romanu se upravo na ovom mjestu počinju razvijati rodno tipizirana ponašanja i ona se još u ranom djetinjstvu počinju utkivati u Iskenderovu ličnost. Ipak, uprkos majčinim upozorenjima, Iskender neće uspjeti savladati strah pred pomišlju na to da će mu odsjeći dio tijela. U tom strahu pobjeći će iz prostorije gdje je trebao biti obrezan i dugo će se vremena skrivati na krošnji jednog drveta. Majčina reakcija na Iskenderov bijeg jedan je od ključnih momenata koji se duboko urezao u Iskenderovo pamćenje i transformirao ga u osobu kakva je morao postati usred majčine i društvene represije. Ugledavši ga na drvetu Pembe je povikala:

“Silazi dolje! Osramotio si svog oca. Svi osim tebe su obrezani. Jedini ti se pokaza kao kukavica. (...) Ti izgleda ne želiš biti muškarac.” (Şafak 2011: 25)

Kada je uvidjela da ove riječi neće pomoći, kako bi sina odobrovoljila da siđe s drveta, obećala mu je da ga neće obrezati. Međutim, nakon što je sišao sa drveta Pembe će ga ošamariti i ljutito povikati: “*Slušaj me! Da više nikad nisi postidio svoga oca!*” (Şafak 2011: 26), a potom će ga predati na obrezivanje.

¹ Na ovom mjestu uputno je napraviti digresiju o značaju čina obrezivanja u turskom patrijarhalnom kontekstu. Naime, čin obrezivanja predstavlja važan trenutak u životu muškog djeteta kada dijete dobiva prvu potvrdu svoje muškosti. Ovaj čin se obilježava na poseban način, bivaju upriličena slavlja, uža i šira porodica dolazi da proslavi taj svečani trenutak, a muškom djetetu se oblači odora i na glavu mu se stavlja kruna tako da izgleda kao kraljević. Dok se u nekim islamskim društvima obrezivanje vrši dok je dijete još vrlo malo s ciljem da cijeli proces prođe što bezbolnije, u tradicionalnim turskim porodicama se čeka da dijete bude dovoljno zrelo da bi bio svjestan trenutka dostizanja prve muške zrelosti i da bi sjećanje na taj trenutak nosio cijelog života.

Ovim riječima, spisateljica oslikava odnos majke i sina pred kojim se prepriječio patrijarhat i njegovi zahtjevi. Pembe zanemaruje majčinske osjećaje kao što su milost i blagost kako bi ispunila svoju dužnost kao majka i naučila sina da kao patrijarhalni muškarac mora prigušiti svoj strah i ne pokazivati osjećanja jer se pokazivanje osjećanja percipira kao slabost. Muškarac nema pravo da bude slab, on mora biti neustrašiv, hladnokrvan, po potrebi bezosjećajan. To se potvrđuje i potonjim pohvalama upućenim Iskenderu zato što prilikom obrezivanja nije pustio niti jednu suzu i zato što se ponašao kao „pravi muškarac“. Iskender će kasnije priznati da razlog njegove hladnokrvnosti nije bila hrabrost, nego povrijeđenost zbog majčine izdaje. Trauma koju doživljava u djetinjstvu uviđajući da ljubav nije dovoljan štiti kojim se štite voljeni ljudi, te da postoji nešto iznad ljubavi što ljudima nalaže da, ako treba, povrijede svoje voljene, Iskendera će pretvoriti u osobu koja će kada tome dođe vrijeme učiniti isto; povrijediti voljene kako bi ispunio zahtjeve patrijarhalnog društva iz kojeg je potekao.

Potaknuta društvenim normama koje određuju rodne uloge pojedinaca, majka, kao što smo vidjeli, postavlja okove oko sina i diktira osobine koje kao muškarac „mora“ posjedovati i koje će mu kao odraslom čovjeku osigurati da uspješno „odigra“ svoju rodnu ulogu. Želja majke da od muškog djeteta konstruira društveno poželjni subjekt nazire se i pri izboru imena za sina. Između Selima² i Iskendera ona će za sina odabrati ime Iskender kada sazna da je to ime „slavnog zapovjednika i vladara koji je predvodio vojske, borio se kao lav, u svakom ratu nosio pobjedu, ulijevao strah u kosti svojih neprijatelja, osvajao sva mjesta kojim bi kročio, koji je spojio Istok i Zapad, a uvijek tražio još više“ (Šafak 2011: 109).

Pembino insistiranje da od svog sina skroji snažnog, hrabrog i hladnokrvnog muškarca, u romanu je prikazano i na drugim primjerima iz Iskenderovog djetinjstva. Primjerice, kada Pembe Iskendera vodi u hamam. Iskender je preplašen zbog unutrašnjosti hamama, kao i polugolih žena koje su se našle tu. U strahu ponovo pokušava pobjeći. Kada ga uhvati da bježi Pembe reaguje oštro i više:

“Hej ti kukavico! Zar ja tebi uzalud govorim da si sultan? Ako hoćeš, umjesto toga ću govoriti da si kicoš!” (Šafak 2011: 112)

Pembe je uporna u namjeri da iz Iskendera odstrani osjećaj straha. Ovim riječima mu sugerše da ako želi ostati sultan, tj. ako želi da ima njenu naklonost i da bude omiljen, ne smije pokazivati strah i bježati. Na još jednom primjeru razvidno je na

² To je ime vladara i pjesnika blage naravi, milostivog i savjesnog.

koji način Pembe kod Iskendera usađuje patrijarhalni sistem vrijednosti. Iskender će u četvrti u kojoj je živio okupiti mušku djecu i osnovati četv. Naučen od svoje majke da ne smije biti slab i strašljiv, a kako bi iskazao svoju moć i neustrašivost, sa četom će početi napadati drugu djecu. U želji za dokazivanjem, dijete iz susjedstva će baciti u kanal pun vode i gledati kako se koprcu u vodi. Sutradan će majka tog djeteta doći Iskenderovoj i požaliti se da joj se sin mogao utopiti, te da je zbog toga zadržan u bolnici i pitati je da li zna ko je to učinio. Iako je Pembe znala da je to učinio njen sin, nije ga željela odati. No, ono što je posebno zanimljivo jeste da čak i nakon što je otišla susjeda, Pembe ga nije niti prekorila. Iskender je ostao zatečen pred blagošću svoje majke, koja bi ga u slučaju da se iskazao kao kukavica oštro kritikovala. Pembe će ga posmatrati s ponosom u očima zato što je pokazao osobine “pravog” muškarca – grubog, snažnog, obijesnog – iako je svojim nasilnim ponašanjem doveo u pitanje život drugog djeteta.

„Očekivao sam da će me izgrditi, da će mi barem zavrnuti uši. Znala je da sam to bio ja, siguran sam. No, ona se samo zaustavila i pogledala me. U njenim očima sijevnula je iskra ponosa, ili se meni učinilo.

- Šta želi za večeru, moj sultan? Da ti skuham čorbu od leće?

O djetetu koje sam maltretirao nismo progovorili ni riječ. Ni tada, ni kasnije. (Šafak 2011: 236)

Na formiranje Iskendera kao patrijarhalnog subjekta veliki utjecaj ima i njegov povlašteni položaj u porodici. Kao što smo ranije istaknuli, u patrijarhalnoj sredini imati muško dijete za porodicu je posebna čast. Značaj koji se pridaje muškom djetetu najbolje oslikava ponovo majka kao njegova odgajateljica i najbliža mu osoba. Tako Pembe Iskendera naziva raznim imenima koja imaju svrhu da potcrtaju Iskenderov visoki rang kao muškarca: *moj sultan*, *moj paša*, *moj lav*, *moj dom* itd. Iskender odrasta svakodnevno slušajući ove epitete kojima je čašćen samo zato što je rođen kao muško. Ovakvo tretiranje na Iskendera neizbježno utječe i počinje se smatrati važnijim i superiornijim u odnosu na druge. Tome svjedoče i riječi njegove sestre Esme:

„Za sve je kriva majka. Mala min, berha min. I ti si na kraju umislio da si doista sultan.“ (Šafak 2011: 184)

U riječima Esme moguće je prepoznati autoreferencijalne obrise koji upućuju na stavove spisateljice iznesene u intervjuu povodom izlaska romana *Iskender*:

“U ovoj zemlji je teško biti žena, ali teško je biti i muškarac. Zato što je muškost poput nekog kalupa. Podsmjehujemo se onima koji se ne prilagođavaju tom kalupu. Gušimo i najmanju različitost. Najprije majke muškoj djeci sugerišu da se ponašaju kao “muškarci”. Trpamo ih u kalupe. Odnosimo se drukčije prema muškoj, a drukčije prema ženskoj djeci. Još od prvog dana. Muškoj djeci ne da ne naređujemo da postave stol, nego im nećemo reći čak ni da ponesu vodu iz kuhinje. Prvenstveni razlog zbog kojeg odrastaju umišljajući da su kraljevi smo mi, mi žene, mi majke.”³ (Şafak, dostupno maj 2013)

Osjećaj superiornosti kod Iskendera je izražen posebno u odnosu prema ženama. I u Iskenderovoj iskrivljenoj percepciji žene ključnu ulogu je odigrala majka. Vidimo da Pembe sasvim drukčije tretira kćer Esmu. Dok je Iskenderu dopušteno da stvari radi po svojoj volji, da vani ostaje koliko želi, da se druži s kim želi i da pri tome ne polaže račune nikome, Esma je uskraćena za takvu vrstu slobode te je pod stalnim nadzorom članova porodice. Također, Esma će se žaliti da nema vlastitu sobu, dok je Iskenderu to obezbijeđeno. Ove naglašene razlike između odnosa prema sinu/muškarcu i odnosa prema kćeri/ženi kod Iskendera razvijaju omalovažavajući pogled na žene.

„Bože, kako sam bio sretan. Bio sam ponosan na sebe što sam muško, što nisam slabašna djevojčica poput Esme.”“ (Şafak 2011: 184)

Takav stav o ženama odražava se i na njegovo ponašanje. U nastupu prema njima Iskender je grub i odrješit. Prema Kate, koju zapravo voli, ponaša se grubo i ne iskazuje svoja istinska osjećanja. U odnosu sa Esmom ponaša se suviše zaštitnički. U toj funkciji zaštitnika i nadzornika Iskender će ograničavati Esminu slobodu. Frapantan primjer za ovo represivno ponašanje prema Esmi prikazan je prilikom njegovog razgovora sa prijateljem Hatipom gdje se našla i Esma. Esma će se usprotiviti Hatipu koji je govorio protiv feminizma, no, Iskender će je pokušati ušutkati smatrajući da ona kao žena ne treba da se miješa u razgovor između dva muškarca. Tom prilikom će je prekoriti zato što se nasmijala glasno i privukla pažnju drugih muškaraca. U ovoj situaciji, zapravo Iskender izvršava svoju dužnost kao predstavnik muškog roda koji je prema patrijarhalnim obrascima podučavan da je muškarac nadmoćan, da je žena slabija u odnosu na njega, i da joj je, prema tome, potrebna zaštita muškarca.

³ <http://www.aksam.com.tr/guncel/her-erkegin-icinde-mutlaka-bir-kadin-vardir/haber-58199> Dostupno _____

Zaštitnička uloga muškarca, kao i sve ostale rodne uloge determinirane patrijarhalnim normama, izvorište nalaze u porodici. Iskender kao stariji brat zadužen je da štiti svoju sestru u svakoj prilici. Najznačajnija zaštitnička uloga će mu se, pak, povjeriti onda kada otac Adem napusti porodicu. U patrijarhalnoj porodici „glava kuće“ je uvijek otac. Odsustvo oca znači da će ga zamijeniti najstariji sin, dakle, uvijek muškarac. Tako će se misija upravljanja porodicom po automatizmu povjeriti Iskenderu. Kao Subjekt zajednice on je zadužen da nadzire ponašanje ostalih članova porodice i da se ophodi što je “muškije” moguće.

„Dakle, ti si glava kuće. Težak zadatak. Moraš biti jak. Dobro je što se baviš boksom. Ali isto tako i psihički moraš biti jak.“ (Šafak 2011: 293)

Iskenderova obaveza da bude „muškarac“ u patrijarhalnom smislu time je veća što je glava kuće. Htio ili ne, nametnut mu je cijeli kodeks ponašanja i odnosa sa vanjskim svijetom kojem mora biti apsolutno vjerman kako ne bi izdao porodicu i vlastitu muškost. Koliko god je kritika patrijarhata s aspekta ženskih rodni uloga opravdana, jasno se predočava da je i muškarac u patrijarhatu sputan rodno tipiziranim okvirima ponašanja. Na teret mu se stavlja odgovornost za cijelu porodicu, koju može zaštititi samo ako se pridržava patrijarhalnih zakona koji mu nalažu da posjeduje “muške osobine”. U slučaju odstupanja smatra se izdajnikom svoga roda, u najboljem slučaju nedostatnim muškarcem. To je dovoljno da u svojoj okolini bude izvrgnut ruglu, ismijavan i izopćen iz zajednice.

Iskenderova uloga zaštitnika porodice poprimat će dimenzije svete dužnosti kada otkrije da se njegova majka viđa sa drugim čovjekom. Tarik, Iskenderov ujak, prvi će otkriti Pembinu tajnu vezu i o tome će obavijestiti Iskendera. Od njega će zahtijevati da nešto poduzme po ovom pitanju i držati mu pridike o časti muškarca. U tom trenutku sav teret za ovo “nečasno” djelo majke stavlja se na Iskenderova leđa. Iskender se pod ovim teretom osjeća pritješnjeno. Neodlučan je i u nedoumici šta učiniti. Kako bi odagnao svoja pitanja i dileme razgovara sa prijateljem Hatipom koji će mu reći:

„Da sam na tvom mjestu ne bih dopustio da majka, sestra ili supruga gaze moju čast“ (Šafak 2011: 330)

I Tarik i Hatip, pozivajući se na patrijarhalne zakone, Iskenderu sugerišu da očisti ljagu koja mu je nanesena. U ovom patrijarhalnom poimanju časti uočavamo

određene kontradiktornosti. Identitet časnog muškarca konstruira se u odnosu na žene za čiju se čast brine. Dakle, pitanje časti muškarca nije individualno pitanje pojedinca/muškarca, on se ne tereti za ono što čini u svom ličnom životu, nego za ono što će učiniti ili neće na društvenom planu kao predvodnik, vođa, subjekt, apsolut zajednice/porodice kojoj pripada. Prema ovim datostima Iskender je sada primoran da preuzme ulogu subjekta koji će presuditi objektu za kojeg je “nadležan”, odnosno svojoj majci. Pred strogim naredbama patrijarhata Iskender je pokoleban na što ukazuje i njegovo savjetovanje sa Hatipom, kao i odlazak ocu kako bi ga obavijestio o svemu i kako bi zatražio od njega da preuzme ulogu glave porodice koja mu je pripadala prije nego je napustio porodicu. U ovom Iskenderovom lutanju i potrazi za odgovorima zamjetna je njegova nesigurnost, kao i njegovo protivljenje da bude egzekutor strogih zakona patrijarhata. Iskenderu kao djetetu nije bilo jasno zašto ljudi povređuju one koje vole, a sada je on bio pred izazovom da povrijedi voljenu osobu, baš kao i majka kada ga je ošamarila zbog njegove plašljivosti, a u ime viših zakona društva. Iskenderov pokušaj da izbjegne dužnost koja mu je stavljena na teret rezultirat će neuspjehom. Otac će odbiti da se vrati porodici i spriječi suprugu u “nečasnim” djelima. Pod pritiskom i teretom rodne uloge koja mu je dodijeljena kao najstarijem muškarcu u porodici, Iskender će na kraju pokleknuti. Kako ne bi iznevjerio svoju muškost i kako bi saprao mrlju nanesenu na čast misleći da je majka ranit će njenu blizankinju, svoju tetku, koja će kasnije podleći. Iskender će postati ubica, a njegov život promijenjen za sva vremena.

Ovakvim prikazom lika roman nudi percepciju patrijarhata kako iz ženske, tako i iz muške perspektive. Prateći faze odgoja Iskendera, njegovu bespomoćnost pod teretom tradicije, spisateljica rekonstruira stereotipe o patrijarhalnom društvu. Kritika patrijarhata se u najvećoj mjeri zasnivala na prikazu žene kao žrtve. Međutim, lik Iskendera predočava i drugu stranu gdje je, zapravo, i muškarac žrtva. To je najjasnije vidljivo u slučaju Iskendera koji pod pritiskom okoline postaje ubica i sa petnaest godina završava u zatvoru. Odgovarajući na pitanje o romanu *Iskender*, Elif Šafak kaže: “Patrijarhalnu strukturu ne možemo razumjeti unutar crno-bijelih kalupa žrtve i zločinca. Po mom mišljenju situacija je mnogo složenija. Ovaj sistem ne ugnjetava samo žene, nego i muškarce, te ih čini nesretnim. U Turskoj nije lahko biti žena, priznajem. Ali ni pritisak da se “bude muškarac” nije zanemariv. Ko od nas uistinu uspijeva da bude slobodan, da bude svoj?”⁴

Osobine koje majka podstiče kod malog Iskendera kao budućeg patrijarhalnog muškarca su zapravo osobine koje zahtijeva od *muškog roda* dominantni falocentrični

⁴ http://kralmagazin.aktifhaber.com/news_detail.php?id=221503

diskurs tradicionalnih sredina. Od muškarca se traži da bude snažna, sigurna, neustrašiva, gruba, nervozna, neljubazna, oštra osoba bez osjećaja milosti, osoba koja skriva prave osjećaje, koja se boji da iskaže ljubav i blagost. Ove osobine se, pak, pojavljuju nasuprot *ženskim osobinama* koje diktira kultura utemeljana na muškim mitovima o ženi. Dakle, muški i ženski rod sa svim rodnim ulogama koje im pripadaju postavljaju se jedno naspram drugoga i identificiraju na temelju ove oprečnosti. U tom kontekstu, Dubravka Oraić Tolić tvrdi da ni moderna kultura nije prevladala jake rodne binarizme. “Podjela je u modernoj kulturi tako kruta da i sve opće kategorije, od mentalnih do antropoloških i ontoloških, poprimaju rodna obilježja. Sve što pripada ili može pripadati polju racionalnosti veže se uz muški rod, a sve što je na suprotnome polju iracionalnosti ima eksplicitne ili implicitne ženske konotacije. Naravno, valja odmah naglasiti da tu nije riječ o ontološkim entitetima koji bi bili muški ili ženski, nego o kulturnim konstruktima – zamišljajima nastalim dugim radom kulture” (Oraić-Tolić 2005: 87). Neki od ovih oprečnih rodnih binarizama su racionalnost-iracionalnost, intelektualnost-emocionalnost, um-bezumlje, kultura-priroda, opće-pojedinačno, subjekt-objekt, svijet-dom, vatra-voda itd. pri čemu se prvi pojam veže za muški, a drugi za ženski rod.

Osobine Iskendera nalaze uporište i u ovoj strogoj rodnoj podjeli pri čemu mu se stavlja na teret da bude vođa, “glava porodice”, što odgovara pojmu subjekta, da se brine za društvenu recepciju sebe i porodice i da svojim djelima iznova gradi i obnavlja kulturne šablone s čime možemo povezati pojmove kulture, općega i svijeta, da se ne predaje emocijama koje se vrednuju kao slabost, te da postupa vodeći se umom što može korelirati sa pojmovima racionalnost, intelektualnost, um itd.

Premda se na prvi pogled doima kao fizički i mentalno snažna osoba portret Iskendera u romanu zrcali pravu istinu o njemu kao nestabilnoj, nesigurnoj i nadasve sputanoj osobi. Mogli smo se uvjeriti da sve što Iskender čini i način na koji nastupa su, ustvari, tek izvršene naredbe. Uloga subjekta i vođe mu je nametnuta, a osloboditi se patrijarhalno determiniranih stavova postaje nemoguće. Odrastanjem rodni stereotipi postaju ukorijenjeni obrasci mišljenja, otporni na promjene (Eccles, Jacobs i Harold 1990). U nastojanju da zadovolji očekivanja majke i okoline, on potiskuje svoje emocije i tako zatopljen u lažnog sebe postaje nesiguran i neodlučan pred životnim izazovima. Njegova nesigurnost manifestuje se kroz mucanje u stresnim situacijama. Kada je primijetio da muca ovaj nedostatak je pokušao sakriti od svih u strahu da će ga ismijavati te da će izgubiti autoritet i ugled u školi. S druge strane, u strahu je da će izgubiti ljubav svoje majke, uprkos snažnim emocijama zadržava suze:

„Koliko me majka prije voljela – prvo dijete, prvi sin, svjetlost njenih očiju. Sad se sve promijenilo, pokvarilo. Oči su mi posuzile. Ošamario sam se da ne bih zaplakao. Nije uspjelo. Opet sam se ošamario, ovog puta jače.“ (Şafak, 2011: 50)

Iskender nerijetko biva pokoleban kada je u pitanju i njegov dominantni, “muški” stav u životu. Odgajan da vlada, da bude racionalan, u slučaju potrebe nasilan, često ne zna kako iznijeti određene emocije koje se na skali patrijarhalnih vrijednosti pripisuju sferi ženskoga. Jedna od njih je i osjećaj samilosti. Iskender priznaje:

“U jednom trenutku ne znam šta da kažem. Osjećaj samilosti me uvijek savlada nespremnog. Nisam navikao. Nikako ne znam kako da se ponašam.” (Şafak, 2011: 298)

Iz sličnih navoda u romanu nazire se da je Iskenderova najveća, najmučnija borba, borba sa samim sobom, sa osobom koja jeste i s onom koja mora postati. Tragična sudbina koja će zadesiti Iskendera i porodicu kao kulminacija ove borbe i Iskenderu, a i samom čitatelju, sugerira da je pokušaj kreiranja jednotipskog, patrijarhalnog muškarca okićenog svim “muškim osobinama” i rodnim ulogama štetan i po pojedinca i po društvo i da je, zapravo, osuđen na propast. U Iskenderovoj zasljepljenosti vlastitom rodnošću, društvenom ulogom kao muškarca, u pomoć će mu pristići Zišan, drug iz zatvorske ćelije. Zišan će Iskenderu svojim mističnim učenjima pomoći da se oslobodi bijesa, da daleko od očekivanja drugih i društvenih sputavanja pronade samog sebe i postigne unutarnji mir⁵. Iskenderovo konačno duhovno oslobođenje pomaže da sagledamo njega u cijelosti. Preobrazba koju doživljava kroz meditaciju, kroz putovanje u samog sebe podržava uspostavu empatije sa Iskenderom iako je on počinilac teškog zločina. Spisateljičin pristup ovom liku nije osuđivački, jer ona, opisujući duhovnu preobrazbu Iskendera, otkriva ljudske, humanije vrijednosti koje su cijelo vrijeme bile pritajene u njemu. Iako je Iskender ubica, spoznat ćemo da je sistem u kojem je odgojen, da su ljudi koji su učestvovali u procesu odgoja na čelu sa majkom, Iskenderovi bližnji koji su ga, pozivajući se na društvene norme i pravila nagnali na počinjenje zločina, zapravo saučesnici i da, samim time, u širem društvenom pa i moralnom smislu odgovornost za počinjeno djelo ne može snositi

⁵ Zišan mu, zapravo, na taj način otvara drugi smjer u (samo)oblikovanju identiteta shvaćenog kao proces prolaska kroz “sustav razlika”, čime se potvrđuje kaleidoskopska tj. neesencijalistička i konstruktivistička priroda sopstva; riječju, ono što jesam postajem kroz različite subjektne položaje koje zauzمام. (Pogl. Spahić 2016)

on sam. Iskender je zapravo postao žrtva patrijarhalnih zakona koji su ga na pijedestal postavili kao “lažnog” subjekta i na kraju ga osudili zbog grešaka koje je kao zatočenik tih zakona počinio.

Posmatramo li iz ovoga aspekta lik Iskendera zapazit ćemo da je i sama naslovnica romana višeslojna, da upućuje na šire i dublje dimenzije lika Iskendera. Govoreći o koricama knjige *Iskender* gdje stoji fotografija Elif Šafak prerušene u muškarca tj. Iskendera, spisateljica zaključuje: “Kako se gradi muškost? U svakom muškarcu, u njegovom odgoju uvijek postoji neka žena. Dakle, na slici muškarca stoji lik žene. Kada posmatramo na taj način, osoba na koricama knjige nisam ja. Po mom mišljenju to nije ni Iskender. Ovo je slika odbacivanja kalupa, slika o mogućnosti da se osoba postavi na mjesto nekoga drugoga. To je slika o uspostavljanju empatije, o postanku nekoga drugog.”⁶

ZAKLJUČAK

Uzmemo li u obzir sve okolnosti koje su od Iskendera stvorile ubicu, u konačnici ćemo ipak ustvrditi da je empatiju moguće uspostaviti. Problem muških rodni uloga, obrađen u romanu *Iskender*, predočava nam da su muškarci, uglavnom, krivci za žensku inferiornost, no i sami su žrtve sistema koji ih po automatizmu postavlja u superioran položaj. Ovaj problem dolazi do izražaja naročito u strogo patrijarhalnim sredinama. U takvoj sredini ni muškarcu, kao ni ženi ne ostavlja se pravo izbora. Muškarcu se nameće da bude zaštitnik i strogi čuvar žena kao “slabijih” bića. On je društveno uvjetovan da bude ono što se od njega očekuje: subjekt, apsolut, racionalan, vladajući. Svijest o vlastitoj društvenoj ulozi kao predstavnika jačeg spola muškom djetetu usađuje majka kao odgajateljica i *čuvarica tradicije*. U tom kontekstu, potrebno je uspostaviti empatiju i sa patrijarhalnim muškarcima jer postaju gotovi, unaprijed podešeni “proizvodi” okoline i okolnosti u kojima su odrastali.

⁶ <http://www.aksam.com.tr/guncel/her-erkegin-icinde-mutlaka-bir-kadin-vardir/haber-58199>

LITERATURA:

1. Bele, Tansu (1998), *Erkek Yazınında Kadın*, Kaynak Yayınları, İstanbul
2. Culler, Jonathan (2001), *Književna teorija – vrlo kratak uvod*, prevod: Filip i Marijana Hameršak, AGM, Zagreb
3. Eccles, Jacquelynne S., Janis E. Jacobs, Rena Harold (1990), "Gender role stereotypes, expectancy effects, and parents' socialization of gender differences", *Journal of Social Issues*, 46(2), 183-201.
4. Hörisch, Jochen (2007), *Teorijska apoteka*, prevod: Kiril Miladinov, Algoritam, Zagreb
5. Irzık, Sibel, Jale Parla (2011), *Kadınlar Dile Düşünce*, İletişim Yayınları, İstanbul
6. Kristeva, Julia (2008), "O pisanju kao stranosti i nasladi", prevod: Bosiljka Brlečić, *Novi izraz – Časopis za književnu i umjetničku kritiku*, broj 40, Sarajevo
7. Mijić, Dragana (2012), *Postoji li rodna perspektiva u bajci*, Detinjstvo, god. 38, br. 1, Novi Sad.
8. Moran, Berna (1999), *Edebiyat kuramları ve eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul
9. Oraić Tolić, Dubravka (2005), *Muška moderna i ženska postmoderna – rođenje virtualne kulture*, Ljevak, Zagreb
10. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ – BZK "Preporod, Tuzla
11. Stjepanović-Zaharjevski, Dragana (2010), *Rod, identitet i razvoj*, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš
12. Şafak, Elif (2011), *İskender*, Doğan Kitap, İstanbul

Internet stranice dostupne januar-maj 2013.:

1. <http://www.elifsafak.us/roportajlar.asp?islem=roportaj&id=60>
2. <http://zeynepdirek.wordpress.com/2013/01/04/simone-de-beauvoir-abjeksiyon-ve-eros-etigi/>
3. <http://www.aksam.com.tr/guncel/her-erkegin-icinde-mutlaka-bir-kadin-vardir/haber-58199>
4. http://kralmagazin.aktifhaber.com/news_detail.php?id=221503

THE IMPACT OF ENVIRONMENT ON MALE GENDER ROLES IN THE NOVEL *HONOR (ISKENDER)* BY ELIF SHAFAK

Summary:

By reading novels of author Elif Shafak, we notice that the writer watched female, as well as male roles in the society and family, from a gender perspective, and tried to point out the problems of men raised in patriarchal spirit thus being imposed a certain model of thinking and behavior. Elif Shafak has especially dealt with the question of gender roles of a patriarchal man, in the novel *Honor/Iskender*. The novel abounds in male characters whose evenly behavior and identical reactions to certain situations point to a common basis of their upbringing. The protective role of a man, as well as all other gender roles determined by patriarchal norms, derive from their home. In case of a deviation, a man is considered to be a traitor of his gender or, at best, a deficient man. A man would then be ridiculed and excluded from the community. The writer creates male characters whose life paths are being followed from their childhood, and it immediately answers the questions that are raised at the end of the novel when these characters make certain decisions as adults and bear the consequences of these decisions.

Key words: gender stereotypes; gender roles; patriarchal norms; *Honor/Iskender* novel; Elif Shafak

Adresa autora

Authors' address

Edina Nurikić

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

edina.nurikic@ff.unsa.ba

Melinda Botalić

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

melindabotalic@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

SOCIOLOŠKE I KULTURNE STUDIJE

Adnan Džafić, Nezir Krčalo

BOSANSKI IDENTITET - RAZARANJE PARADIGME
MULTILATERALNOSTI? / BOSNIAN IDENTITY - DESTRUCTION
OF PARADIGM OF MULTILATERALITY? 169

Davor Vidaković

SAVREMENA ZANIMANJA, IZAZOVI I (RE)KONSTRUKCIJA
SOCIOLOGIJE RADA U VREMENU DRUŠTVENE TRANZICIJE /
CONTEMPORARY PROFESSIONS, CHALLENGES AND
(RE)CONSTRUCTION OF SOCIOLOGY OF WORK IN THE TIME
OF SOCIAL TRANSITION 185

Gorana Bandalović, Antonia Popić

DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA U SUVREMENOJ HRVATSKOJ OBITELJI –
PRIMJER GRADA SPLITA / WOMEN'S SOCIAL POSITION IN
CONTEMPORARY CROATIAN FAMILY - EXAMPLE OF THE CITY
OF SPLIT 203

Matea Butković, Ester Vidović

STUDENT TEACHERS' VIEWS ON RACIAL NOMENCLATURE AND
ITS PRESENCE IN CHILDREN'S LITERATURE / POGLEDI STUDENATA
UČITELJSKOG STUDIJA NA RASIZAM I RASNU NOMENKLATURU
U DJEČIJOJ KNJIŽEVNOSTI 225

Sara Antonini, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović

POVEZANOST STAVOVA SPORTAŠA O SPORTU S NJHOVOM
IZLOŽENOŠĆU RAZLIČITIM OBLICIMA FIZIČKOG NASILJA /RELATION
BETWEEN ATHLETES' ATTITUDES ON SPORTS AND THEIR EXPOSURE
TO VARIOUS FORMS OF PHYSICAL VIOLENCE 249

UDK 316.32:323.1(497.6)

Primljeno: 30. 08. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adnan Džafić, Nezir Krčalo

BOSANSKI IDENTITET - RAZARANJE PARADIGME MULTILATERALNOSTI?

Pojam identiteta sadržava u sebi dvije karakteristike: konzistentnost i kontinuitet u vremenu. Iako je pojam na taj način korišten u psihologiji, te dvije njegove karakteristike se najčešće upotrebljavaju u analizi i istraživanjima identiteta unutar drugih disciplina. Ako pođemo od ovih postulata, uočavamo da je bosanskohercegovačko društvo od najranijih vremena imalo sve karakteristike multilateralnog društva, dok se od 1992. godine do danas dešavaju procesi unutarnje i vanjske destrukcije ovakvog karaktera društva. Pripadnici svih naroda koji su naseljavali Bosnu od najstarijih vremena, postojeću kulturu na koju su nailazili oplemenjivali su vlastitom kulturom. Tako je bosanskohercegovačko društvo svoju multilateralnost, čije su karakteristike multietničnost, multireligioznost i multikulturalnost, gradilo stoljećima. Svi unutrašnji i vanjski ataci na kontinuitet bosanskohercegovačkog društva ipak nisu uništili temelje njegove multilateralnosti. Identitetski mozaik ovakvog društva sastoji se od ilirskih, slavenskih, keltskih, otomanskih, austrougarskih i svih novijih elemenata koji su uticali i utiču na njegovo strukturiranje. Pozitivni efekti međucivilizacijskog naslijeđa kao jednog od najvažnijih segmenata bosanskog identiteta značajno su uzdržani početkom devedesetih godina i kontinuirano se narušavaju i danas.

Ključne riječi: identitet; multilateralnost; kulturni identitet; komunikacija; ideološka sfera

UVOD

U razvoju identifikacijskih procesa u Bosni i Hercegovini možemo prepoznati šest razvojnih etapa koje su oblikovale i oblikuju karakter savremenog bosanskohercegovačkog društva.

Prvi period je trajao od ranog srednjovjekovlja do nastanka srednjovjekovne bosanske države i tada je ukorijenjeno ime teritorijalne zajednice i države Bosna. *Drugi period* se proteže od formiranja srednjovjekovne države do otomanskog osvajanja. Za ovaj period je važno uspostavljanje srednjovjekovnog kraljevstva, zasebne Crkve bosanske i etničke strukture domicilnog stanovništva uokvirene u imenu Bošnjani. *Treći period* je period osmanske uprave i religijske identifikacije po sistemu mileta. Presudnu ulogu u razvoju identiteta bošnjačke etnije odigrala su dva kulturno-historijska faktora: bosansko krstjanstvo ili bosanska hereza, a potom islam. Islam, skupa sa srednjovjekovnom bosanskom herezom koja mu je prethodila, čini duhovnu vertikalu Bosne, posebno Bošnjaka (Burnazović ur., Imamović 2000: 10). Bosanski srednjovjekovni period do dolaska Turaka u XV stoljeću određujući je za nastajanje bosanskog identiteta. To je vrijeme nastanka, utvrđivanja i sadržajnog punjenja kategorije bosanstva (Bukić 1997: 15). Bukić naglašava da je ime Bošnjani imalo dvojnju konotaciju: značilo je etničku i državnu pripadnost, a u kontekstu „dobri Bošnjani“ i vjersku.

U svojoj samozatajnosti, bosanska hereza stvorila je politički pojam bosanstva bivajući sredstvom ostvarenja bosanske državne samostalnosti ali i jedne osobene bosanske duhovnosti. Svojom moralnom dimenzijom izvršila je značajan uticaj na duhovni život bosanskog čovjeka. Bosanski banovi i kraljevi, srednjovjekovna bosanska država, Bošnjani, Crkva bosanska, Bosna srebrna, bosančica itd., sve su to duhovne komponente koje su učestvovala u stvaranju žive supstance bosanske kolektivne pučke svijesti (Bukić 1997: 20). Islam se u Bosni ukorijenio kao masovna ali nenametljiva i neagresivna religija, te isto takva kultura i tradicija, ističe Bukić, dodavši, da je upravo ta činjenica odredila strukturu stanovništva Bosne kao izrazito heterogene društvene zajednice. Iako je dolazak islama donio diskontinuitet u društveni život Bosne, to nikako nije značilo gubitak bosanskog identiteta njenog stanovništva. Osmanska vlast nije uvodila nikakve mjere koje bi obezličavale bosanski identitet. Bosanski sandžak, Bosanski pašaluk, Bosanski begler-begluk, Bosanski vilajet, Bosanski ejalet bile su administrativno-upravne oznake osmanske legislative, uvijek uz atribut **bosanski**, što u ovom periodu daje pečat postojanju bosanskog identiteta. I izvan Bosne, tada kao i danas, česti su pseudonimi i prezimena:

Bosanac, Bošnjak, Bosanec, Bosnić, Bosnevi, Bosnali; mjesna imena: Bosanci, Bošnjaci; imena kulturnih i sportskih društava; nazivi tvornica, itd.

Četvrti period je razdoblje uspostavljanja nacionalnih država na prostorima carstava koja su se raspadala. Divergentni socijalni interesi unutar Bosne i politički interesi u susjedstvu, djelujući u istom smjeru, razdvajali su i rastvarali organske narodne komponente bosanstva. Muslimani ostaju kao religijska skupina budući da je njihov nacionalni pokret nasilno prekinut slomom bune Husejn-kapetana Gradašćevića i djelatnošću Omer-paše Latasa. U daljnjem slijedu, austrougarska vladavina je afirmirala bosanske Hrvate unatoč prvobitnim nastojanjima Kallaya da bošnjaštvo postane supstrat zasebnog etnosa. U stanju nacionalno nacionalno nepriznate vjerske skupine Bošnjaci ostaju cijelim tokom trajanja monarhističke Jugoslavije.

Peti period je ključni period za Bošnjake u kontekstu nacionalne identifikacije. Iako je u Drugom svjetskom ratu za vrijeme Prvog zasjedanja ZAVNOBIH-a formiran institucionalni okvir na kojem je uspostavljena ravnopravnost bosanskohercegovačkih naroda, u realnosti ravnopravnost bošnjačkog naroda će biti definitivno i javno uvažena tek krajem šezdesetih godina 20. stoljeća i ustavom SFRJ iz 1974. godine. Ovo razdoblje možemo nazvati i periodom jugoslovenskih integracija i dezintegracija (Žiga 2007: 83). Sedamdesetih godina Bošnjaci bivaju priznati u nacionalnom smislu kao Muslimani. Rezultat je to snažnog vala političkih procesa od posebnog značaja za državu Bosnu i Hercegovinu i nacionalnu ravnopravnost Bošnjaka, tada M/muslimana. Procesi započeti donošenjem Ustava 1963. god. završeni su Ustavom iz 1974. godine kada je, s jedne strane, priznat ravnopravan status Republici Bosni i Hercegovini sa ostalim republikama tadašnje Federalne Jugoslavije, a s druge strane, muslimani su dobili status nacije. Tadašnja politička vlast time je priznala Bosni kao državi njenu političku, kulturnu, tradicijsku i historijsku posebnost i sukladno tome, u okviru postojećih mogućnosti, riješeno je i bošnjačko/muslimansko pitanje. „Prvo se priznala Bosna pa tek potom Muslimani“ (Filandra 2018: 16). S druge strane, u isto vrijeme kada je došlo do značajnih političkih promjena, otvaralo se i pitanje kulturnog identiteta jugoslovenskih naroda. „Uvećana politička prava naroda sada su nadopunjavana njihovih identitetskim pravima, a sve sa ciljem deideologizacije i demonopolizacije kulture“ (Filandra 2018: 16). Nekoliko je događaja uzdrmalo jugoslovensku kulturnu scenu, a za Bosnu su od posebne važnosti bili esej Muhameda Filipovića „Bosanski duh u književnosti - šta je to?“ iz 1967. godine, te rasprava o priznavanju jezičkih osobnosti muslimanskih pisaca i muslimanske književnosti kao nacionalne književnosti, uz nastojanja Midhata Begića i Alije Isakovića.

Šesti period je period nacionalne i jezičke identifikacije sa državom. Jeziku je vraćen naziv bosanski a narodu historijski naziv Bošnjaci. Nacionalna afirmacija Bošnjaka počela je, dakle, u prvoj polovini devetnaestog stoljeća, da bi bili priznati kao Muslimani 1963. odnosno 1974. godine, a potom vratili ime Bošnjaci 1993. godine. Životni tokovi u savremenom bosanskohercegovačkom društvu obilježeni su dvama paralelnim procesima: procesom postratnog ekonomskog, političkog i kulturnog konsolidovanja i procesom savremenih identifikacijskih rekonfiguracija. Potvrđuje se i na bosanskohercegovačkom primjeru da se savremena pitanja o identitetu nalaze u područjima društvene uključenosti i vezana su za problem identifikacije sa određenom teritorijom/državom a u kontekstu oblikovanja grupnih/kulturnih identiteta (Woodward 2002: 110).

1. SAVREMENE KARAKTERISTIKE BOSANSKOG MULTIETNIKUMA

Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Ni u uslovima kolonijalne podređenosti nije se ukidala nit njene državnosti. Bitne karakteristike savremenog bosanskohercegovačkog društva ogledaju se u pojmu multilateralnosti, segmentiranosti različja i pulsiranja višeznačja kroz povijest. Princip različitosti i zajedničkog života različitih naroda, kultura i religija održao se do danas. Ali, zadnjim ratom narušeni su temelji zdravih odnosa u društvu koje nije samo „puki zbir različja“, jer pluralizam bosanskog društva je bio otvorenog tipa bez unutarnjih omeđenja. Drugačije rečeno, Bosna je od svojih najranijih vremena činila jednu specifičnu prostornu i duhovno-kulturnu cjelinu (Žiga 2007: 14). Povijesnu vertikalnu bosanskog društva pratili su nemiri, ali njihovo trajanje nikada nije napuštala konstanta kohezivnog multi-etnikuma. "[] ...ni u vremenima političkih zaoštavanja, praćenim kulturnim izolacionizmom, nije posve ugušen duh zajedništva, niti se u periodima naglašenije integrativnosti potiru posebnosti" (Spahić 2016a: 92). Društveni odnosi temeljeni na toj vrsti balansa i obogaćivanju vlastite kulture kulturama osvajača i dobronamjernih gostiju, koji su davali specifikum bosanskohercegovačkom društvu, danas su u značajnoj mjeri ruinirani. Destruiranje multilateralnosti izvana, atipičnost administrativno-političkog ustrojstva, nova nasilno proizvedena demografska struktura te deformacija vitalnih trendova populacionog i ukupnog razvitka ovog područja predstavljaju postkonfliktnu sliku bosanskohercegovačkog društva.

Specifikum društva čija je struktura sačinjena po principu intrakulturnog balansa i nadogradnje vlastite kulture elementima drugih kultura, te odsustvo prevlasti samo jedne konfesije ili jednog naroda, ne uklapa se u evropski model izgradnje nacionalne države¹. "Bosanska je multikulturalnost, ironijom povijesti, i nakon raspada Osmanskog carstva bila i ostala jednom od glavnih smetnji konceptima involviranja Bosne i Bošnjaka u evropski kulturno-civilizacijski krug budući da u tom krugu takav kompozitni model vjersko-kulturalne morfologije nije prepoznavan kao vernakularibilna opcija" (Spahić 2016: 24).

Vraćanje nacionalne nominacije najbrojnijeg dijela stanovništva BiH dogodilo se 1993. godine kada su Bošnjaci vratili svoje historijsko ime². Morali su pristati na surovu političku realnost etničke podjele zemlje. Iste godine bošnjački narod je trajno povezoao svoju narodnosnu i jezičku identifikaciju slijedeći moderne evropske principe narodnosne identifikacije, uz istovremeno priznavanje prava svim građanima Bosne i Hercegovine na identifikaciju sa zemljom. Period od 1907. do 1991. odnosno 1993. godine jasno pokazuje odnos svih režima u tom vremenu prema imenu naroda i nazivu jezika većinskog dijela stanovništva ove zemlje. Ali, ključna identifikacijska poveznica naroda u odnosu na njegovo ime i ime njegovog jezika je ostala netaknuta – Bosna³. Bošnjaci su, kako smo istakli, u federalnoj državi nakon Drugog svjetskog rata kao nacionalna grupa definirani u religijskim predznakom kao muslimani. Identifikacijski vakuum nepovezanosti imena naroda sa imenom jezika i države nije ostao neispunjen aspiracijama pojedinaca u zemlji i inostranstvu, ali je politički i institucionalno izbrisan sve do početka devedesetih godina dvadesetog

¹ Prema Giddensu primjer multikulturalizma je Kanada a po uključivanju stranaca u društvo u EU prednjači Velika Britanija. Ovakav kontekst multikulturalizma je, međutim, u potpunosti suprotnosti sa bosanskohercegovačkim. Giddens tvrdi da: „Upravo neuspjeh u sprovođenju politike multikulturalizma vodi podjelama i uzajamnom nepovjerenju između manjinskih zajednica i domaćeg stanovništva. U Evropi multikulturalizmu jedva da je do sada pružena šansa. Izuzetak je Velika Britanija koja je, uprkos brojnim teškoćama, pokazala da do sada najuspješnije rešava probleme kulturnog pluralizma i čini da on daje pozitivne rezultate“ (Giddens 2009: 160).

² Sa druge strane, u kontekstu promatranja rata iz perspektive zemalja Zapadnog svijeta, dominantno Evrope i Amerike, Campbell u svojoj analizi razumijevanja rata u Bosni i Hercegovini iznosi tvrdnju da „Konvencija o genocidu, i politika identiteta koju ista manifestira, ne mogu obuhvatiti opasnosti koje prijete jednoj miješanoj, multikulturalnoj zajednici. (...) u vezi s deterritorijaliziranim prirodom bosanskog/muslimanskog identiteta - nemoć diskursa i institucija međunarodne politike da obuhvate multikulturalne identitete predstavljala je jedan od najznačajnijih nedostataka koje je rat u Bosni eksponirao“ (Campbell 2003: 128).

³ „Transformacije koje vidimo u nominaciji Bošnjaka-Muslimana ne bi se prema tome mogle uzeti kao neki izuzetak. Osnovno je da se u toku historijskog razvoja formirao etnički individualitet, koji se i po objektivnim i po subjektivnim značajkama razlikuje od Srba i Hrvata ...“ (Hadžijahić 1974: 245). Treba ovdje naravno uzeti u kontekst vremenski okvir pisanja Hadžijahićeve teksta kada su Bošnjaci u nacionalnom smislu bili nominirani kao Muslimani.

stoljeća⁴ (Zulić 2005: 271). Ipak, kriza identiteta unutar bosanskohercegovačkog društva je evidentna i manifestira se u odnosu prema sebi, drugima, državi, povijesnom iskustvu i sl. (Žiga 2012: 263).

2. POSTRATNI KONTEKST MULTILATERALNOSTI DRŽAVE I DRUŠTVA

Sveprisutnost nacionalizma u ranog modernu puno duguje solidarističkom pozivu na kolektivnu moralnost. Balans tome zahtjevu je pretvaranje profanih društvenih svjetova samo u vlastite domove a ne zajedničke domove, gdje se ljudi mogu osjećati ugodno i gdje osjećaju da pripadaju⁵. Prema Golubović, kriza kulturnog identiteta javlja se kada nastane vakuum kulturnih vrijednosti i poremećaj u obrascima kulture, koji stvara konfuziju u pogledu poruka i propisanih standarda i normi ponašanja, te kada kao rješenje normativne i vrijednosne konfuzije državno-politička zajednica nametne određene obrasce kulture i odgovarajuće propise kao jedini općevažeći referentni okvir i isključi svaku mogućnost izbora. Kolektivni identitet se spolja nameće i isključuje izbor kao samoopredjeljenje koje je uslov demokratske integracije kako pojedinaca tako i društvenih grupa u šire zajednice. Krizi kolektivnog identiteta najviše doprinosi poremećaj u sistemima vrijednosti i vrijednosnim orijentacijama, odnosno takva partikularizacija i relativizacija vrijednosti (po nacionalnom/etničkom, religioznom ili nekom drugom osnovu) koja onemogućuje razvoj osjećanja zajedništva i pripadanja širem kolektivitetu; zatim, odbacivanje starih simbola ili njihova fragmentacija, koja onemogućuje sporazumijevanje u zajednici kao cjelini, ili stvara konfuziju što pokazuje primjer državnih obilježja kao što su zastava i himna Bosne i Hercegovine.

⁴ U prilikama kada Bošnjaci nisu imali svojih nacionalnih institucija i odgovarajućih političkih ličnosti, ističemo pojedince kakav je bio Husaga Čišić, poslanik Savezne Skupštine u Federalnoj Jugoslaviji. Nažalost, on se tada sam zalagao za ime Bošnjak, i to je bio razlog što je uklonjen iz javnog života. Zulkifarpašićeva sintagma „Bošnjaci sve tri vjere“ jasno izražava politički i ideološki koncept, nazovimo ga „otvorenog bošnjaštva“, bošnjaštva koje nije koncipirano unilaterarno, već koje je utemeljeno na zemlji i državi Bosni i Hercegovini i na njenoj povijesti. Ovu Zulfikarpašićevu koncepciju otvorenog bošnjaštva koje nije utemeljeno ekskluzivistički, na jednoj vjeri ili na jednom vjerom inspiriranoj kulturi i tradiciji, ne treba tumačiti kao pokušaj uvođenja bošnjaštva kao prerušenog totalnog bosanstva (Filandra, Karić 2002: 219).

⁵ Predindustrijska tradicionalna društva konstruisala su svoje socijalne identitete kroz nejednaku distribuciju fundamentalnih društvenih resursa: moći, ugleda, bogatstva i znanja, kao prirodnu podjelu „koja reflektuje aspekt kosmogonije koja određuje shvatanje samog društva“ (Crompton 1993: 1). Moderni postradicionálni socijalni identiteti, oblikovani ponajviše protestantskim etosom svjetovne askeze i novim kulturnim standardima utilitarizma, sa revolucionarnom snagom koja ohrabruje na permanentnu promenu postojećeg u pravcu progressa i reda, više ne zahtijevaju transcendentne izvore smisla (Marinković 2006: 53).

Uprkos mnogim procesima unifikacije u modernom društvu, pojam zajedničkog se ponovo sužava na manje cjeline. Umjesto globalnog, u prvi plan se ističe svojevrsnost partikularnih grupa, težeći da u njih zatvori svijet života kroz suprotstavljanje različitom. "U tome je paradoks procesa modernizacije, koji je afirmisao diferencijaciju i pluralizaciju, zanemarujući da u modernom svetu postoje sredstva za uspješno prevazilaženje partikularizma. Pitanje je samo da li to nužno vodi i gušenju osobenog identiteta manjih zajednica" (Golubović 1999: 33).

U postscijalističkim društvima, kakvo je i bosanskohercegovačko, vrijeme prvih višestranačkih izbora nosilo je sa sobom i promjenu u poimanju i načinu organiziranja društva. Shvatanje društva kao „socijalno-klasne izjednačenosti i projekтивne besklasnosti, trebalo je biti zamijenjeno poimanjem društva kao sklopa pravno-političkih jednakih šansi, neovisno o konkretnim – socijalnim pozicijama i dispozicijama društvenih aktera" (Kalanj 2007: 117). Politički akteri prije i poslije prvih višestranačkih izbora morali su uvažiti kako individualna prava građana tako i kolektivne specifičnosti bosanskohercegovačkih naroda, kulture i historije. Ovaj proces naglo je prekinut ratnim dešavanjima u aprilu 1992. godine. Poslijeratni period je obilježen sasvim neuobičajenim procesom političke tranzicije čiji je temelj bio mirovni ugovor, a unutar istog član. 4. je postao ustav Bosne i Hercegovine. Tranzicija društva započeta 1991. godine, a koja se trebala zasnivati na uvažavanju ekonomske, političke i kulturne historije BiH, je zaustavljena odnosno vraćena unazad. Država i društvo uređeni su na principima potvrđivanja ratom osvojenog i administrativne podjele do tada nezapamćene u historiji BiH. Priznati su *de facto* rezultati razaranja i genocida uz ugradnju direktne izvršne pozicije međunarodne zajednice unutar novih administrativno-pravnih okvira države.

Kako je vrijeme odmicalo politički predstavnici vladajućih narodnih partija imali su sve divergentnije političke ciljeve. Predstavnici novoformiranog manjeg administrativnog dijela BiH sa većinskim udjelom srpsko-bosanske populacije direktno su učestvovali u razaranju države na najvišim nivoima vlasti, kako civilne tako i vojne. Politički predstavnici u Federaciji BiH u istom periodu, umjesto usmjeravanja svog rada na obnovu privrednih, obrazovnih i ostalih potencijala, grade svoju politiku na podlozi „identiteta žrtve" i umrtvljuju potencijal obnove države i društva. Za ovaj period političko-društvene tranzicije vrijedi Kalanjev teorijski osvrt na bivša socijalistička društva uključujući i bosanskohercegovačko: „Identifikacija s idejom demokratske države kao konkretnog oblika demokratskog društva (...) se očitovala na dva načina. Političke stranke su obilježene ili nacionalno-tradicijskim ili građansko-demokratskim nominalno-simboličkim stilizacijama" (Kalanj 2007: 118).

Stranke predstavljaju neposredno-empirijski a država transcendentalni izraz identitetsko-konstruktivskog odnosa. Stranački su identiteti kao grupni identiteti percipirani kao empirijski najprikladniji i posredovno najdjelotvorniji instrument oblikovanja „svoje“ pravedne države koja se zasniva na načelima slobode i jednakosti. Ali: „Umjesto „državnog razloga“ na scenu stupaju pluralni stranački razlozi, tako da se država pojavljuje kao krajnja pozadinska zajednica, a stranke kao utjelovljenje konkretnih identitetsko-interesnih projekcija koje država, taj poopćeni identitet, nije kadra zadovoljiti. Političke stranke postaju glavnim instrumentom političke konstrukcije društvenosti a država borilištem za pobjedu, prevagu ili provođenje ovog ili onog stranačkog poimanja društvenosti“ (Kalanj 2007: 119).

Navedena teorijska analiza u potpunosti je primjenjiva u dijelu koji se odnosi na pojavu pluralnih stranačkih razloga i stranaka kao utjelovljenja konkretnih identitetsko-interesnih projekcija, namjesto države kao konkretnog oblika funkcionalnog demokratskog društva. Iza ovako koncipiranih identitetskih pozicija stajale su sasvim suprotstavljene vizije kolektivnih identiteta kreirane unutar različitih ideoloških percepcija stanja i perspektiva bosanskohercegovačkog društva i države. Ideologije i njihovi eksponenti koji su vidjeli Bosnu i Hercegovinu kao dio susjednih država Srbije i Hrvatske svoj epilog su dobili na Međunarodnom sudu za bivšu Jugoslaviju u formi presuda za genocid i udruženi zločinački poduhvat. S druge strane, predstavnici bošnjačkih političkih stranaka zatočeni su u „ideologiji žrtve“ i zaokupljeni ciljno-instrumentalnim usko stranačkim projekcijama, namjesto jasnih konkretnih akcija za privredni i društveni razvoj i obnovu. Rezultati ovakvih društveno-političkih stremjenja spojenih sa neoliberalnom kapitalističkom ideologijom, čiji su eksponenti u BiH predstavnici međunarodnih organizacija zadovoljni sa tzv. demokratskom procedurom i formalnim funkcioniranjem političkog sistema Bosne i Hercegovine, ogledaju se u svekolikoj stagnaciji i nazadovanju bosanskohercegovačkog društva.

Postjugoslavenska društva, nakon desetljeća „odozgo“ definiranog i sistemski zada(va)nog identiteta, našla su se pred izazovom da se definiraju „odozdo“ i da reaktiviraju, ožive ili iznova konstruiraju pretpostavke svake posebnosti. „Pitanje identiteta ispostavilo se kao jedan od glavnih indikatora oblikovanja i dokazivanja zasebnosti“ (Kalanj 2005: 64). Rezultat ovakvog identitetskog procesa je odbacivanje socijalističkog kolektivizma i prihvatanje minimalnih liberalno-institucionalnih formi, ali ne i njihovog vrijednosnog sadržaja. Stranke u Bosni i Hercegovini su samo zamijenile vrijednosni sadržaj kolektivizma, od socijalističke prešlo sa na nacionalnu sadržajnost.

Građanski kod kolektivnog identiteta zasnovan na prisnosti koja podrazumijeva implicitna pravila, tradiciju i socijalne rutine, polazi od činjenice da se pojedincima i grupama mogu normativno osigurati univerzalna građansko-politička prava. Međutim, međuidentitetske snošljivosti i obzirnosti koje čine temelj građanskog kolektivnog identiteta, što podrazumijeva priznavanje drugoga i drugačijega, u praksi ne ostvaruju puninu političke izvedbe. Politika priznavanja bi u zbilji trebala biti okosnica rješavanja problema posebnih kulturnih prilika i potreba različitih etničkih grupa, što se danas naročito očituje u multikulturalnoj formi identitetske politike (pogl. Sršen 2013).

Strukturni problemi u savremenom bosanskohercegovačkom društvu ogledaju se u intenzivnim promjenama na području kulture, politike, nauke i medija. Još za vrijeme rata Bosna je bila, kako zapaža Doubt, poprište različitih ideologija: nacionalizma, demokratije, liberalizma, modernizma i postmodernizma. U takvim okolnostima značajno je narušena sfera moralnosti.⁶ „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak, na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt 2003: 12).

Bosna i Hercegovina u postratnom periodu nije ostala izvan tokova transnacionalnog kapitalizma. „Ideja nacionalne države u kojoj dominira jedna etnonacija proistječe iz kapitalističkih proizvodnih odnosa koji obesmišljavaju i destruiraju pluralnu zajednicu kakva je BiH“ (Mujkić 2018: 157). Posljedice neoliberalnog kapitalističkog ideološkog projekta ogledaju se, između ostalog, u odlasku najproduktivnijih stanovnika ove zemlje, srozavanju domaćih institucija visokog školstva, te procesu proizvođenja bijede. Tržišni fundamentalizam je postao prijetnja sigurnosti proizvođači armije suvišnih, a nacionalizam je postao najubojitiji mehanizam protiv pripadnika vlastite nacije (Lavić 2018: 158). Kompradorsko služenje velikim multinacionalnim kompanijama vezano je direktno za političku viziju države sa strane novonastale klase u postratnom društvenom sistemu. Po viđenju ove klase „država uspostavlja političku dominaciju tako što svaka vladajuća klasa stvara vlastitu državu po svojoj mjeri, kojom prema tome može manipulirati po svojoj volji i prema svojim interesima“ (Lavić 2018: 50).

Zahvaljujući velikodržavnim politikama od 19. stoljeća se proširila ideologija antibosanstva kroz sve segmente kulture, politike, ekonomije i svakodnevnog života. I trenutna slika odnosa u bosanskohercegovačkom društvu omeđena je sa tri ideološke

⁶ „Bosnia became a theater. It became a stage on which the tensions between and within various ideologies like nationalism, modernity, democracy, liberalism, postmodernism, and morality were sharply dramatized. Bosnia, however, is also more than a stage. It is a social entity. It is a reality that the theater analogy alone cannot grasp.“ (Doubt 2000:7)

konstrukcije. Prva ideologija je ona genocidna a rezultat je susjednih velikodržavnih koncepata⁷; druga ideologija je ideologija žrtve koja je izronila iz bošnjačke političke scene a manifestira se u pasivizaciji pozitivnih potencijala naroda; treća ideologija je ideologija neoliberalnog kapitalizma koja se nadvija nad cjelokupnom svjetskom populacijom. Bez obzira na klasna, simboličko kulturalna i politička obilježja, društveno isključeni identiteti obuhvataju najveći dio bosanskohercegovačkog stanovništva u odnosu na vladajuće političke elite. „Osjećaj isključenosti vlastitog individualnog ili kolektivnog identiteta mnogo je dublji od percepcije marginalnog ili obespravljenog socijalnog položaja“ (Kalanj 2007: 146). Isključenost identiteta predstavlja radikalizirani ili fundamentalizirani izraz nekog realnog stanja socijalnih odnosa. Kao posljedica neoliberalne kapitalističke paradigme u strukturi bosanskohercegovačkog stanovništva došlo je do formiranja posebne grupe stanovništva – prekarijata. „Bosanski prekarijat u osnovi može biti posmatran kao društvena grupa i klasa koja ima formalno obrazovanje, ali je ono uglavnom zastarjelo, ideologizirano, ograničeno, nepovezano sa svjetskim tokovima znanja, gotovo neupotrebljivo“ (Lavić 2018: 41). Nadalje, tu je i prisutnost „potklase“, tj. grupe stanovništva koja se nalazi izvan granica društva, izvan grupa unutar kojih se može tražiti identitet a time i pravo na legitimno mjesto u ukupnosti. Potklasu čine „izbačeni iz društvenog prostora u kojem se identiteti traže, odabiru i grade, vrednuju, potvrđuju i pobijaju. Svedeni na čisto animalni život, u kojem su svi prepoznatljivi ljudski izdanci potkresani ili uništeni. Izbjeglice, neteritorijalni u svijetu teritorijalno zasnovane stvarnosti“ (Bauman 2009: 38).

3. KOMUNIKACIJA KULTURNIH IDENTITETA

Kontinuitet bosanskohercegovačke multilateralnosti na nivou svakodnevnog mogli smo kroz povijest čitati kao kulturno-komunikacijski proces u kojemu su se prenosile poruke i značenja u formi stalne interakcije između pojedinaca i grupa, aktera i sistema, prošlosti i sadašnjosti, normativnih poredaka i svakodnevnog života (Kalanj 2007: 133). Kulturna komunikacija je predstavljala sveopću komunikaciju koja je povezivala različite identitete, stavljala ih u interkulturni i akulturacijski odnos, približavala ih i udaljavala u zavisnosti od otvorenosti ili otpora njihovih konstrukcija.

⁷ Cilj velikodržavnih ideologija susjednih država je otkidanje narodnog bića od bosanstva. „Ova ideologija je osmišljena i provođena kao prepoznatljiv antibosanski projekt u vremenu i prostoru, znanosti i svakodnevnom životu, kulturnim formama i zdravorazumskim predrasudama, militantnim pothvatima sa zločinima nad ljudima i diplomatskim potezima umanjivanja tih strašnih zlodjela“ (Lavić 2018: 10).

“Kulturni identiteti međusobno komuniciraju čak i onda kada su zavađeni, upravo zbog toga što je kultura onaj osnovni ekspresivni medij pomoću kojeg se grupe ili zajednice dokazuju u vlastitim očima i, pogotovo, u očima drugih” (Kalanj 2007: 135). Kada su pojedinci i kolektiviteti istovremeno raspolagali istim principima i sličnim povijesnim iskustvima interkulturalna komunikacija se odvijala u formi dijaloga. Kultura nema samo funkciju “omeđivanja” identiteta nego i funkciju komunikacije među imaginarijama identiteta. Međutim, u Bosni i Hercegovini se ovaj proces od rata do danas odvija pod sjenom politiziranih, etniziranih kulturnih identiteta dizajniranih u tvornicama nacionalnih političkih elita. Na primjeru zajednica ili zajedničkih društveno-životnih sklopova koji konstituiraju identitete, a koje analizira Kalanj (2005), možemo nazrijeti opseg destrukcije vezivnog tkiva bosanskohercegovačkog društva. Naime, Kalanj smatra da sljedeće vrste zajednica konstituiraju identitete: *zajednica mjesta*, fizička i geografska povezanost s nekim lokalitetom, mjesto gdje živimo; *zajednica sjećanja*, koja oblikuje prošlost i povijesna je dimenzija kohezije zadnjih nekoliko generacija; *psihološka zajednica* kao „(...) skupina osoba koje sudjeluju u zajedničkoj djelatnosti i imaju iskustvo zajedništva u psihološkom smislu jer nastaje oko zajedničkih ciljeva. Takve zajednice, koje se osnivaju na interakciji licem u lice, vođene su osjećanjima povjerenja, kooperacije i altruizma u tom smislu da konstitutivni članovi imaju na umu dobro zajednice“ (Kalanj 2005: 58). Svaki od ovih društveno-životnih sklopova u većoj je ili manjoj mjeri doveden je u pitanje, kao što su pod znakom pitanja i izgledi njihove rekonstrukcije.

Razilaženje oko nedavne historije Bosne i Hercegovine, iako bi trebalo biti anulirano presudama Međunarodnog suda za bivšu Jugoslaviju u Hagu, prisutno je i dalje na svim instancama uključujući i zakonodavne institucije BiH, što apsurd je bez presedana i dezintegrirajući faktor društva kao zajednice sjećanja. Interakcije malih razmjera na mnogim područjima društva odvijaju se unutar novoformiranih monoetničkih teritorija. Novoformirane zajednice teritorija nastale etničkim čišćenjem ili zbjegevim sa etnički očišćenih područja, oblikovane su kao geta po vizuri projekta genocida i „ideologije žrtve“. Namjesto korištenja povoljnih prilika i pomoći od strane međunarodne zajednice, osim za izgradnju objekata i obnovu infrastrukture, propuštena je prilika za izgradnju institucija države posvećenih suštinskoj obnovi društva (Žiga 2007: 154). Nepovoljna je okolnost i to da se bosansko društvo trebalo reintegrirati kada su se na globalnom nivou dešavale promjene poput desocijalizacije, opadanja društvenosti, rastakanja društava, značajnog prodora raznovrsnih oblika nasilja, koje odbacuje sve društvene norme i vrijednosti, uspona kulturnih zahtjeva u

vidu poziva na partikularni subjekt i traženje kulturnih prava (Kalanj 2007: 127). Poslije rata bosanskohercegovačko društvo od svojih pripadnika zahtijeva paralelno snalaženje na tržištu ideoloških proizvoda uz zahtjeve za obnovu minimalnih kapaciteta ratom porušenih institucija i društvenih odnosa. Ishodi tih grčevitih nastojanja bili su u pravilu skromni usljed proklizavanja u jaz simboličkih i empirijskih suprotnosti između kvazidemokratskih političkih opcija novoformiranih liberalno-kapitalistički usmjerenih političkih elita, s jedne, i egzistencijalno osiromašenog stanovništva, s druge strane.

Kao posljedica procesa tranzicije javlja se i disocijacija između instrumentalne i komunitarne umnosti, "između aktera ekonomske globalizacije usredotočenih na "kompetencije i koncepte" i aktera lokalnog integriteta, usredotočenih na obnovu nesocijalnih identiteta i kulturnih pripadnosti, više nego na razvoj funkcionalnih društvenih uloga" (Kalanj 2007: 141). U doba nacionalizma kolektivna solidarnost i homogenost direktna su posljedica individualnog djelovanja vođenog interesom. Etnički ratovi i ratovi država stvaraju stanje nesavršenog tržišta u kojem se individualna instrumentalna racionalnost situacijski pretvara u pojačanu grupnu racionalnost. "Događaje u Bosni nije teško tumačiti kao nusproizvode hladne, proračunate grabeži za zemlju Srba i Hrvata protiv njihovih slabijih muslimanskih žrtava, jer otimanje teritorija je, poput drugih oblika pljačke, korisno kada nema učinkovite državne vlasti" (Malešević 2011: 22). Izgradnja identiteta teško je razdvojiva od sredine u kojoj se odvija. Sistemi simbola ugrađeni su u proces izgradnje značenja toga ko smo. Ukoliko stvarne razlike među ljudima nisu izražene i simbolički osmišljene, izmišljene granice postaju izraženije. (Woodward 2002: 76)

4. KULTURNO-IDEOLOŠKA SFERA

Ideologije oblikuju osnovu grupnog identiteta, temeljne vrijednosti i pretpostavke koje su kriterij pripadnosti grupi, položaja u društvu i odnosa sa drugim grupama. Tako ispada da je *ideologizacija kulturnih identiteta* jedna od markantnih značajki kasne, "dezideologizirane" modernosti. Ideologije etnicizma, ekologizma, feminizma, rodnosti, regionalizma, suverenizma, socijalno-državnog paternalizma itd. ispostavljaju se kao fundamentalne opomene načelima linearne modernizacije, kao razlikovni tokovi koje je modernizacija omogućila pa ih stoga mora i integrirati u svoju postlinearnu logiku heterogenosti (Kalanj 2007: 136). *Vice versa*, vrijedi podsjetiti da svako složeno društvo još uvijek ima kulturno-ideološku sferu čiji

nosio (moderni stručnjaci, intelektualci i mediji) opravdavaju vladajući društveni poredak kome "osiguravaju" viši smisao. U takvom poretku ekonomska sfera materijalno osigurava postojeće konjunktore jer kanalizira bogatstvo u ruke gornje društvene klase, drži vojno-politički monopol kao i monopol na znanje i "tumačenje smisla zajedničkog života" (Katunarić 2012: 119).

U kontekstu društvenih nauka etnicitet ne predstavlja grupu nego oblik društvenih odnosa, a nacionalizam dinamički niz povijesno oblikovanih procesa. Navedena tvrdnja ne poriče objektivno postojeće kulturne razlike "zbog toga što su kulturne razlike tako stvarne i vidljive da mogu postati objekti etnicizacije i nacionalizacije" (Malešević 2006: 27). Rasa, etnicitet, nacionalitet ne predstavljaju sadržaje koji realno postoje u svijetu već se odnose na perspektive o svijetu. Uspješnost određene ideologije predstavlja stepen njene naturalizacije, to jest načina kako se određena značenja i polazišta prihvataju kao univerzalna i prirodna. Ideologija pruža jasnoću koja je gotova tvrdnja a ne stvar objašnjenja. "Nacionalizam predstavlja 'operativnu' ideologiju moderne. Normativni okvir ideologije formuliran je da bi naglasio ključne dijelove određenog svjetonazora i sastoji se od jasno formuliranih izjava koje se odnose na strukturu i organizaciju prošlosti, sadašnjosti i budućnosti društva" (Malešević 2006: 93). Operativno polje ideologije predstavlja domen egzistencijalne suprotstavljenosti i konkretnog dinamizma vrijednosti "gdje se različite predstave o svijetu i različite perspektive stvarnosti bore za "duše" svih i svakoga" (Malešević 2006: 94). Ključni principi i ideje operativnog stuba ideologije najčešće su personalizirani u zamislama konkretnih pojedinaca kako bi bili prepoznatljiviji i prihvatljiviji masovnoj publici. Jezik ideologije je najčešće jezik afekata, individualnih ili kolektivnih interesa. Pri tome kolektivni kulturni entiteti i njihova interakcija postaju ključnom pretpostavkom razumijevanja zbilje. Kulturni problemi su postali tako važni da se upravo oko njih mora organizirati društvena misao (Kalanj 2007: 127).

ZAKLJUČAK

Analiza stanja i perspektiva savremenog bosanskohercegovačkog društva podrazumijevala je propitivanje oblika društvenog poretka prije, tokom i poslije genocida. Uništenje društvenog konteksta, kako smo naglasili, predstavljalo je pokušaj uništenja društva. „Motivacija za ovakvo postupanje bila je uništiti zajednicu i razoriti društveni poredak na kom je zajednica počivala stoljećima“ (Doubt 2003: 12). Atak na deterritorijaliziranu prirodu i multikulturalnost bosanskog identiteta te nemoć međuna-

rodne zajednice da ga procesualno obuhvati doveli su do stvaranja etnički definiranih enklava/eksklava kao nove političke strukture Bosne, koja se iz današnje perspektive ukazuje, zapravo, kao implicitni cilj politike koja je po receptu međunarodne zajednice sprovedena u svrhu okončanja rata (Campbell 2003: 134). Ignorisanjem kompleksne prirode bosanskog društva međunarodna je zajednica postala saučesnikom u nasilnom instaliranju nacionalističkih imaginarija. Zahvaljujući tome kulturne razlike postale su predmet etnicizacije i nacionalističkih ciljeva.

LITERATURA

1. Bauman, Zygmunt (2009), *Fluidni život*, Mediterran Publishing, Novi Sad
2. Burnazović, Tufik (ur) (2000), *Ko je ko u Bošnjaka*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
3. Campbell, David (2003), *Nacionalna dekonstrukcija: Nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Forum Bosnae, Sarajevo
4. Doubt, Keith (2000), *Sociology after Bosnia nad Kosovo, recowering justice*, Rowman and Littlefield Publishers, Lanham, Maryland
5. Doubt, Keith (2003), *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo
6. Duraković, Jasmin, Nerzuk Ćurak (1993), *Bošnjaci - Svoj sudac i presuditelj*, Intervju sa Alijom Isakovićem, Večernje novine, 30/1993, 30. IX, Sarajevo
7. Erikson, Erik (1976), *Omladina, kriza, identifikacija*, NIK Pobjeda, Titograd
8. Filandra Šaćir, Enes Karić (2002), *Bošnjačka ideja*, Nakladni zavod globus, Zagreb
9. Filandra, Šaćir (2012), *Bošnjaci nakon socijalizma*, BKZ Preporod – Synopsis, Sarajevo/Zagreb
10. Filandra, Šaćir (2018), *Od zabranjene do uvažene nacije*, Preporod, br.5/11, 1. mart, 16-17
11. Filipović, Muhamed (1996), *Bosanski duh u književnosti - šta je to?*, u Alija Isaković: *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo, 143-162
12. Gidens, Entoni (2009), *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd
13. Golubović, Zagorka (1999), *Ja i i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, <http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/>
14. Hadžijahić, Muhamed (1974), *Od tradicije do identiteta*, Svjetlost, Sarajevo
15. Isaković, Alija (1996), *Antologija bošnjačkog eseja XX vijeka*, Alef, Sarajevo

16. Kalanj, Rade (2005), "Liberalno i komunitarističko poimanje identiteta: Prilog analizi identiteta hrvatskog društva", *Socijalna ekologija*, Vol. 14, No. 1-2, Zagreb, 55-74
17. Kalanj, Rade (2007), "Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta", *Socijalna ekologija*, Vol. 16, No. 2- 3, Zagreb, 113-156
18. Kalanj, Rade (2008), *Modernizacija i identitet*, Politička kultura, Zagreb
19. Kržišnik- Bukić, Vera (1997), *Bosanski identitet*, Bosanska knjiga, Sarajevo
20. Lavić, Senadin (2018), *Zaborav razlike*, Dobra knjiga, Sarajevo
21. Malešević, Siniša (2011), *Sociologija rata i nasilja*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
22. Malešević, Siniša (2006), *Identity as Ideology*, Palgrave, New York
23. Marinković, Dušan (2006), *Konstrukcija društvene realnosti u sociologiji*, Prometej, Novi Sad
24. Mujkić, Asim (2018), "Tri pitanja o bosanskom stanju", *Pregled*, god LIX, br 1/18, jan-april, Sarajevo, 155-158
25. Spahić, Vedad (2016), *Književnost i identitet: Književnost kao prostor izazova u reprezentaciji/konstrukciji bošnjačkog kulturnog identiteta*, Lijepa riječ - Preporod, Tuzla
26. Spahić, Vedad (2016a), "Status bosanskohercegovačke književnosti unutar B/H/S/C interliterarne zajednice danas", *Bosanski jezik*, 13 (2016), Filozofski fakultet u Tuzli, 91-106
27. Sršen, Andreja (2016), "Konstrukcija identiteta u sociološkom diskursu", *Razprave in gradivo*, Revija za narodnostna vprašanja, 77/2016, 121-136
28. Zulić, Arif (ur) (2005), *Alija Isaković: djelo univerzalnog duha*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
29. Žiga, Jusuf (2007), *Savremeno bosansko društvo*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
30. Žiga, Jusuf (2007a), *Vrijeme „razljuđenih dvonožaca“ - paradigma Bosne koju su izdali*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo
31. Žiga, Jusuf (2012), "Feudalizacija" bosanskohercegovačkog društva i njeno odražavanje na krizu identiteta, *Sarajevo Social Sciences Review*, vol.1, broj 1, jesen-zima 2012., 263- 271
32. Woodward, Kath (2002), *Understanding Identity*, Arnold-Hodder Headline Group, London

BOSNIAN IDENTITY – DESTRUCTION OF PARADIGM OF MULTILATERALITY?

Summary:

The concept of identity contains two characteristics: consistency and continuity in time. Although the term is thus used in psychology, its two characteristics are commonly used in analysis and research of identity. If we start from these postulates, we notice that the Bosnian-Herzegovinian society has all the characteristics of a multilateral society since the earliest times, while from 1992 until now the processes of internal and external destruction of this kind of society are taking place. Members of all the peoples who inhabited Bosnia from the earliest times have cultivated their own culture with existing culture they encountered. Thus, the Bosnian-Herzegovinian society's multilateralism, whose characteristics multiethnicity, multireligiousness and multiculturalism, has built for centuries. All internal and external attacks on the continuity of the Bosnian society did not, however, destroy the foundations of its multilateralism. Identity mosaic of this kind of society consists of Illyrian, Slavic, Celtic, Ottoman, Austro-Hungarian, and all the newer elements that have influenced and influence its structuring. The positive effects of the civilizational heritage as one of the most important segments of Bosnian identity are significantly shaken in the early 1990s and are continually disrupting today.

Key words: identity; multilateralism; cultural identity; communication; ideological sphere

Adresa autora
Authors' address

Adnan Džafić
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet političkih nauka
adnan.dzafic@fpn.unsa.ba

Nezir Krčalo
Univerzitet u Sarajevu
Fakultet za upravu
nezir.krcalo@fu.unsa.ba

UDK 316.334.22

Primljeno: 15. 09. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Davor Vidaković

SAVREMENA ZANIMANJA, IZAZOVI I (RE)KONSTRUKCIJA SOCIOLOGIJE RADA U VREMENU DRUŠTVENE TRANZICIJE

U radu je riječ o evidentnoj potrebi (re)konstrukcije sociologije rada koja se nalazi pred velikim izazovima u naletu tehnološke revolucije i pripreme za *društvo znanja*. Sociologija rada se kao posebna sociološka disciplina susreće sa novim trendovima i naglim promjenama u vrtlogu društvene tranzicije. Stoga, ona ima stvarne potrebe za nadgradnjom i fundamentalnom promjenom fokusa istraživanja, ne toliko u smislu suštinskog određenja prirode rada koliko oblika i vrsta rada. *Društvo znanja* sa sobom nosi mnogo novih trendova i društvenih promjena za koje savremena sociologija rada mora biti spremna. Sociologija rada kao nasljednica industrijske sociologije u naletu novih društvenih promjena treba dosadašnju istraživačku praksu da unaprijedi i usvoji nova istraživačka iskustva, kako u metodološkom tako i u sadržinskom smislu. Savremeno društvo znanja sa sobom donosi nova zanimanja i nove vrste rada i oblike rada. Globalni društveni tokovi nisu dovoljno zastupljeni i praćeni u novijoj praksi istraživačkih projekata u oblasti sociologije rada na ex-yu prostorima.

Ključne riječi: sociologija rada; savremena zanimanja; društvo znanja, društvene promjene; savremeno društvo

UVODNI DIO

Društvene transformacije bilo koje vrste sa sobom, pored većih ili manjih promjena, donose i niz nepovoljnih okolnosti, koje često prave ozbiljne prepreke za razvoj pojedinih socijalnih segmenata ali i društva u cjelini. Tranzicija društva sama po sebi nije ista ni u jednom društvenom sistemu niti bi bilo moguće to očekivati. Kraj komunizma i socijalističkih društava označava početak novog razdoblja u svim zemljama koje su odbacile komunističku ideologiju i socijalistički sistem društvenog uređenja. Zvanični kraj komunizma se vezuje za pad Berlinskog zida 1989. Godine, što na svojstven način simbolizuje početak novog, postkomunističkog razdoblja. Ovaj period postsocijalističke transformacije je obilježen razgradnjom komandno-planske i postepenim uvođenjem elemenata tržišne ekonomije i političke demokratije, redefinišući karakter društvenih odnosa i način reprodukcije, što je suštinski značilo razdvajanje društvenih podsistema. U nizu zemalja komunističkog lagersa uslijedile su promjene, političke, ekonomske, obrazovne i uopšte promjene društvenih sistema, što se označava kao period tranzicije (ponekad se koristi i termin "društvena transformacija"), a to je u stvari prelaz iz komunističkog/socijalističkog u novo razdoblje. Na političkom nivou riječ je o prelazu iz jednostranačkog, nedemokratskog u višestranački, demokratski sistem, a u području privrede i ekonomije riječ je o prelazu iz planske, centralizovane državno-vlasničke ekonomije u tržišnu, pluralističko-vlasničku ekonomiju (Haramija, Njavro 2016). U ideološkom smislu to znači odbacivanje komunizma i marksizma i prelaz na potpuno nove ideološke koncepte a u konkretnom slučaju liberalnog kapitalizma, što u ekonomskom i privrednom smislu podrazumijeva privatizaciju društvenog sektora i usvajanje novih modela poslovanja ali i novih modela tržišne ekonomije. Odbacivanje komunizma kao navodnog društva pravde i jednakih, i konačno razilaženje sa tekovinama radne solidarnosti i društvene jednakosti, sa sobom odnosi klasičnu industriju i na tržište rada ulazi jedan novi oblik privrede koji diktira i nove načine rada ali i stalno i konstantno učenje i napredovanje, i na koncu nastanak novih zanimanja, gdje se i univerzitetima nameće praćenje tih trendova i potreba za školovanjem pojedinaca za zanimanja budućnosti.

S obzirom da se radi o sistemskoj promjeni, sasvim je sigurno da dolazi do oblikovanja vrijednosno-ideoloških matrica koje su u saglasnosti sa novim oblikom društvene reprodukcije u odnosu na socijalistički period. Promjene i unapređenje tradicionalnih zanimanja, uvođenje novih zanimanja sa mnogo kompetitivnosti i fleksibilnosti na prvi pogled nisu ništa revolucionarno. Ali restrukturiranje profesija

i zanimanja u postsocijalističkim društvima postaje izuzetno važno upravo zato što u društvu još uvijek postoji kolektivno sjećanje na nekadašnji ‘‘socijalistički radnički raj’’, što je u vremenu tranzicije posljedica surovosti neoliberalnog koncepta. Postsocijalističko ex-jugoslovensko društvo u vrtlogu raznih tendencija i loše koncipirane tranzicije se nalazi u ozbiljnom procjepu a Bosna i Hercegovina možda i najteže prolazi ovaj dramatičan prelaz iz socijalizma u nepoznato. Implikacije su vidljive i ozbiljno remete progres na skoro svakom koraku.

Savremene društvene promjene diktiraju nastanak novih profesija i zanimanja kojih je sve više, a to diktira *konzumeristički kapitalizam* odnosno *potrošačka kultura* kojoj je središnja preokupacija potrošnja (Čolić 2002: 126), dok Zygmund Bauman kao glavnu karakteristiku savremenog konzumerizma i takve kulture postavlja *konzumiranje konzumerističke želje* (Bauman 2002), što bitno utiče na potrebu za transformacijom rada, a samim tim i sociologije rada koja teži da odgovori na sve veće zahtjeve savremenih društvenih procesa. U nomenklaturi zanimanja nove profesije ne brišu, ali bitno potiskuju neka od tradicionalnih i konvencionalnih zanimanja. Neka stara zanimanja se neminovno gube, neka nova se rađaju, a posebno u sferi IT i medijskoj industriji, a nemali broj novijih zanimanja se pojavljuju i u drugim oblastima rada, proizvodnje i industrije koja trpi tektonske rekonstrukcije. Međutim, u naučnom diskursu, pogotovo domaćem, nisu u potrebnoj mjeri zastupljeni noviji radovi koji prate ovaj fenomen. Upravo zbog toga, potreba za (re)konstrukcijom savremene sociologije rada je velika i istraživački napori se trebaju usmjeriti ka tom cilju. Savremena sociologija nalazi se na raskršću. Ona je razapeta između disciplinarnog haosa (razmravljenog u ‘‘sociologiji bez društva’’) i potrebe redefinisanja/proširivanja svog predmeta na globalno svjetsko društvo (Mitrović 2012).

Dodatni problem savremenoj sociologiji predstavlja teret nasljeđa socijalizma, posebno samoupravnog, kada je u pitanju razvoj sociologije, a posebno sociologije rada, obilježen ideološki uslovljenim teorijskim konceptima i metodama istraživanja. Politička dominacija marksističke apologetike i odgovarajući strogo kontrolisani ‘razvoj’ sociologije podrazumijevali su postojanje zabranjenih i dozvoljenih područja istraživanja (Štulhofer. Murati 1993), što je značajno usporilo istinski razvoj sociologije kao nauke. Savremena sociologija rada, kako smo istakli, se nalazi pred realnom potrebom redefinisanja i proširivanja predmetnog okvira svojih istraživanja. Kao analitička i kritička teorijsko-empirijska sociološka disciplina, ona treba metodama naučne analize da istraži strukturu i dinamiku promjena u sistemu savremenog rada, zanimanja, poziva, kao i opšte i posebne zakonitosti pojave i

tretiranja novih zanimanja, i mogućnosti humanizacije društvenih odnosa u savremenom radu i njegovom poimanju u širem kontekstu.

Sociologija rada je kao posebna sociološka disciplina svoj puni zamah imala je 60-ih i 70-ih godina 20. vijeka da bi nakon toga nastupilo izvjesno zatišje, a identitet ovih posebnih socioloških disciplina je ugrožen pojavom mnoštva empirijsko-pragmatičnih istraživanja rada i organizacije (Milošević 2018) koja su obesnaživala fundamentalno-gnoseološku prirodu sociologije rada kao bazične nauke o društvenom aspektu rada čija se priroda uveliko može dekonstruisati redukcionističkim pristupima. Štaviše, javljale su se tendencije njenog ukidanja. Zaostajanje domaće sociologije nužno je posmatrati kroz prizmu opšteg društvenog zaostajanja koje uzrokuje apatiju kao i pad akademske nezavisnosti i motivacije za nauku. Opšta hipokrizija i atrofija sistema vrijednosti utiču na izuzetno loš tretman društvenih nauka, a posebno sociologije, jer njen naučni diskurs je često nepovoljan za one koji odlučuju u društvu. Sociolozi su u tom smislu prilično izopšteni kada se donose važne odluke. Međutim, kao što je sociologija nevidljiva na višim društvenim nivoima, jednako tako za sociologiju kao da nova zanimanja nisu "vidljiva". A savremeno doba donosi niz novih zanimanja koja su sve više individualna, posebno u IT sektoru u kojem je i koncept timskog rada zasnovan na principima jedinstvene autonomije pojedinca. Zapravo, opšti trend u razvijenim društvima je napuštanje i prevazilaženje grupnog i kolektivnog; društvenu paradigmu kolektiviteta zamjenjuje pojedinac (subjekt samostvaralac) koji izmiče društvenim determinizmima (Turen 2011). Sama primjena informaciono-komunikacionih tehnologija i povezanost digitalnih uređaja sa proizvodnim resursima, tehnologijama, robotima i ljudima govori da je društvo znanja zapravo umreženi sistem međuzavisnih članova, od kojih svaki ponaosob može imati svoj identitet, pri čemu njegovo obrazovanje i naučni napredak nisu uslovljeni drugima.

Četvrta industrijska revolucija ili društvo znanja nadovezuje se na treću, digitalnu revoluciju, i „odlikuje se fuzijom tehnologija koja zamagljuje granice između fizičke, digitalne i biološke sfere” (Schwab 2016). Novine koje sa sobom donosi društvo znanja su velika novost ali i velika nepoznanica, mahom zbog brzine pojavljivanja novih tehnologija. U *društvu znanja* ili *tržišnom društvu* osim ljudskog života koji je roba, kroz koncept kulturne proizvodnje roba postaje i nematerijalna stvarnost, što se može nazvati i novim resursima u post-industrijskom društvu: osjet, doživljaj, iskustvo, komunikacija, impuls, slika, zvuk, užitak, događaj, ugođaj itd (Peračković 2008: 993). *Društvo znanja* je zasnovano na cijelom nizu savremenih tehnoloških inovacija u različitim poljima, kao što su: vještačka inteligencija, mašinsko učenje, robotika, internet, nanotehnologije, neurotehnologije, genetske modifikacije, 3D

štampa, skladištenje energije i informacija, kvantno računarstvo, genetika i biotehnologija (Bazić 2017). Sasvim je jasno da će ovo uzrokovati pojavu novih zanimanja koja do sada nisu postojala, a da će neka zanimanja polako nestajati, a najveće promjene će uslijediti usavršavanjem vještina i nadogradnjom postojećih zanimanja. Veliki broj novih studija i istraživanja koja su sproveli tehnolozi i ekonomisti postavlja pitanje o tome koji su efekti vještačke inteligencije, da li će to promijeniti prirodu rada i mogućnosti zapošljavanja, odnosno da li će vještačka inteligencija zapravo moći zamijeniti ljudsku (Barley, Bechky and Milliken 2017). I u Bosni i Hercegovini kao rezultat svjetskih trendova pojavljuju se nova zanimanja, istina još uvijek ne tako brzo, ali je primjetno je da su sve prisutnija i da interesovanje za njih je nemalo. Na osnovu ovih tendencija i procesa, u savremenoj sociologiji, a posebno u sociologiji rada, sve je izraženija potreba za konstituisanjem integrisane paradigme koja prevazilazi shvatanje o linearnom društvenom progresu, istorijskom determinizmu i društvu kao zatvorenom sistemu. Obilježje nove paradigme savremene sociologije rada je velika otvorenost koju zahtijeva društvo znanja.

O PROFESIJI I ZANIMANJU

Zanimanje i profesija su dio identiteta svakog radnog i djelatnog pojedinca u društvu ali i društva u cjelini. Ne postoji društvo bez rada, a samim tim ni bez zanimanja i profesije. U savremenoj sociologiji *zanimanje* predstavlja zasebno područje kojim se pored sociologije rada, bave i sociologija profesija, sociologija organizacije ali i ekonomska sociologija. Obrazovanje kroz svoj kompletan sistem priprema i kvalifikuje pojedinca za određeno zanimanje. Ali, da bismo razumjeli fenomen zanimanja koji je jedan od temeljnih socioloških pojmova, a koji nastaje kao direktan proizvod društvene podjele rada, nužno je osloniti se na učenja socioloških klasika poput Durkheima, Marxa i Webera, koji su u svojim djelima uvidjeli značaj zanimanja ili profesije, posebno Weber za koga *beruf* (*poziv, profesija, zanimanje*) ima esencijalni značaj. Weber smatra da *poziv* utiče na formiranje nove etike radnika i stručnjaka, zahtijevajući od njega neprestano usavršavanje. Adam Smith razvija svoju teoriju posmatrajući podjelu rada u manufakturi i u svom poznatom djelu *Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda* naglašava da je odvajanje različitih zanimanja i zaposlenja najprisutnije u zemljama u kojima se radinost i napredak nalaze na najvišem stepenu razvoja. On smatra da je podjela rada nastala kao posljedica sklonosti ka razmjeni dobara (Smith 2007).

Emil Durkheim u svom slavnom djelu *O podjeli društvenog rada* analizira uzroke i funkcije društvene podjele rada i naglašava dva glavna uzorka: *društveni volumen i gustoću stanovništva*. Najvažnija funkcija podjele rada u savremenom društvu je društvena međuzavisnost koja se ogleda u organskoj i mehaničkoj solidarnosti (Durkheim 1972). Karl Marx, pored tehničke, analizira i društvenu podjelu rada koja po njemu ima centralnu društvenu funkciju i esencijalni značaj a najviše zavisi od razvijenosti proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa (Marx 1950: 434). Marx je uočio i negativne posljedice podjele rada koje se ogledaju u akumulaciji kapitala u rukama buržoazije te fenomen alijenacije. Značaj podjele rada utvrdio je i Herbert Spencer koji je ovom problemu pristupao kroz teoriju socijalne evolucije. Međutim, rodonačelnikom pojma *zanimanje* smatra se Max Weber koji je dao prvu ozbiljnu sociološku definiciju tog pojma djelimično odbacujući ustanovljen pojam *podjela rada* i zamijenivši ga izrazom *podjela poslova i službi* jer on smatra da se sam pojam *rad* u osnovi ograničava na obavljanje onih poslova koji nisu menadžerski i rukovodeći (Weber 1978: 114). Polazeći od takvog jasnog razlikovanja *poslova i službi od rada*, razvio je pojam *zanimanje*¹ i *struktura zanimanja*, davši time jednu “čvrstu” sociološku definiciju toga pojma (Peračković 2007: 381). 70-tih je godina XX vijeka bilo pokušaja konstituisanja *sociologije zanimanja* kao samostalne discipline a u tom nastojanju prednjačio je Lee Taylor sa svojim djelom *Occupational Sociology* iz 1968. Taylor smatra da je pojam *zanimanja* centralna kategorija savremenog društva i analizira zanimanja u odnosu na društvene organizacije. On ukazuje na povezanost strukture zanimanja i specifičnih institucija koje proizlaze iz te strukture, te među prvima istražuje značenje pojedinih zanimanja iz perspektive motivacije pojedinaca kao i njihovu vrijednosnu dimenziju koju im pripisuje društvo u cjelini (Peračković 2007: 382). Taylorov pristup je, generalno posmatrano, neodrživ iz više razloga, a jedan od njih jeste što bi konstituisanje tako postavljene samostalne discipline ispred sebe imalo ozbiljan izazov proučavanja kompleksnih odnosa u široj društvenoj strukturi pa kao takva sociologija zanimanja bi bila neodrživa u praksi jer bi vjerovatno zapala u ozbiljnu konfuziju i naučni kolaps iz kojeg bi teško izašla². Najprostije rečeno,

¹ “Pojam zanimanja se primjenjuje na vrstu specijalizacije, specifikacije i kombinacije funkcija koje obavlja po jedincu po čijoj mu je osnovi kontinuirano omogućeno dobijanje prihoda ili zarada” (Weber 1978: 140).

² Autori Julius A. Roth, Sheryl K. Ruzek, Arlene K. Daniel u tekstu pod nazivom “Current State of the Sociology of Occupations” objavljenom 1973. godine u časopisu *Sociological Quarterly* kritikuju ovakav pristup i teže Lee Tayloru da konstituiše sociologiju zanimanja kao samostalnu disciplinu. U njihovim kritikama im se pridružuje i Richard Hall sa tekstom *Theoretical Trends in the Sociology of Occupations* iz 1983. godine. Ovi autori su saglasni da su zanimanja osnov podjele rada, te da sama njihova struktura odražava stepen društvenog razvoja. Ovakav koncept strukturalne analize međuzavisnosti elemenata i funkcionalne određenosti zanimanja kao osnove razvoja društva ukazuje na nemogućnost samostalne discipline poput sociologije zanimanja.

zanimanje, sociološki gledano, predstavlja društvenu ulogu u podjeli rada koja vodi sticanju društvenog statusa kao njene direktne posljedice te kao takvo zanimanje je lični izbor pojedinca na osnovu opštih društvenih potreba ili ličnih aspiracija i interesa pojedinca. Kao i sve u društvu, zanimanja se mijenjaju, nastaju i nestaju u zavisnosti od društvenih okolnosti. Zanimanje je osnova za razvoj društva i osnova rada. Sociologija rada kao i opšta sociologija i fenomenu zanimanja u okviru rada trebaju da posvete pažnju. Kako smo naglasili sociologija zanimanja kao disciplina je bila neodrživa i ugasila se, ali zanimanje u okviru paradigmatičnosti novih okvira sociologije rada treba da bude u fokusu interesovanja i da prati promjene koje u ovom smislu idu progresivno i nezaustavljivo.

TRADICIONALNA VS MODERNA ZANIMANJA

Možemo reći da svako društvo u različitim društveno-istorijskim okolnostima ima određena zanimanja koja su "popularna" i "tražena" i kao takva su cijenjena više od drugih. Takođe postoje zanimanja koja pred naletom tehničko-tehnološkog razvoja jednostavno iščezavaju ili se transformišu pa se pojavljuju nova, ali postoje i ona koja su prisutna od rane ljudske istorije pa do savremenog doba a čija je svrha zadovoljenje osnovnih ljudskih potreba. Savremene društveno-ekonomske promjene sadržane su u konceptu postindustrijskoga društva, a kada je podjeli rada riječ one podrazumijevaju deagrarizaciju i deindustrijalizaciju, tačnije rast uslužnih zanimanja te dominaciju tercijarnog sektora (Peračković 2010). Prema mišljenjima stručnjaka WEF-a³, trenutno su najtraženija ona zanimanja koja nisu postojala pre deset godina. Procjenjuje se da će 65 % đaka koji sada upisuju osnovnu školu raditi poslove koji danas ne postoje. Osim toga, relevantnost stečenih znanja, kroz formalno obrazovanje, u nekim oblastima počće da gubi na značaju u sve kraćim vremenskim rokovima (Bazić 2017). Tehnološki napredak je uzrokovao značajna pomjeranja na tržištu rada. Na primjer, u SAD je udio zaposlenih u sektoru poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti pao sa nivoa od 60% 1850. godine na manje od 5% 1970. godine, dok je udio zaposlenih u industriji 1960. godine pao sa 26% na manje od 10% danas. U Kini je jedna trećina zaposlenih u sektoru poljoprivrede napustila taj sektor između 1990. i 2015. godine (Radonjić 2018).

Osnovna zanimanja koja gotovo nikada ne iščezavaju su npr.: *pekar, mesar, kuvar, krojač, frizer* i sl. Ne mogu nestati jer ne postoji ni jedna mašina niti uređaj koji mogu

³ Svjetski ekonomski forum u Davosu 2016. godine

sami da rade poslove koje podrazumijevaju navedena zanimanja. Kao takva ona su stalna i naizgled nepromjenjiva, ali u modernom vremenu, u društvu znanja i opšte diferencijacije zanimanja kao paradigme naglog društvenog razvoja, javljaju se varijacije na tradicionalna zanimanja, odnosno specifična vrsta klasifikacije zanimanja⁴ pa tako na zanimanje *frizer* nadovezuju se zanimanja: *kozmetičar*, *noktar(a)*, *majstor za depilacije*, sve do stručnog konsultanta za lijep izgled (*beauty consultant*), ili *dizajnera kose (hairdesigner)* što već predstavlja zanimanja za koja je potrebno završiti više ili visoke škole. Zanimanje *pekar* jeste tradicionalno zanimanje i podrazumijeva stručno osposobljenog pojedinca koji spravlja osnovne pekarske proizvode od brašna, ali u novije vrijeme se na tržištu pojavljuje trend pekarskih proizvoda koji se prave od alternativnih žitarica poput heljde ili nekih drugih makrobiotičkih ili bezglutenskih namirnica gdje se pored oblika i vrste pečenog proizvoda javljaju i zrnasti plodovi kojima se proizvod oplemenjuje što zahtijeva dodatno obrazovanje tradicionalnog pekara. Tako dobijamo novo zanimanje *pekar specijalista za wellness peciva* ili *pekar subspecijalista za bezglutenska peciva*. Ništa drugačija situacija nije ni u drugim tradicionalnim zanimanjima.

U mašinskoj industriji koja je bila razvijana i aktuelna u doba ideala o velikim industrijskim sistemima, javljaju se takođe velike promjene. Prelaskom iz socijalizma u tranzicijski period koji vodi kapitalizmu, postsocijalistička ex-jugoslovenska društva suočena su sa viškom radne snage, a to je zapravo ona radna snaga koja je u novom vremenu gotovo neupotrebljiva iz razloga što su znanja, koja radnici npr. mašinske industrije imaju, prevaziđena i zastarjela. Tako je *metalostrugara* zamijenio *obrađivač metala rezanjem na CNC mašinama*. Tu, dakako, nije riječ samo o kozmetičkoj promjeni naziva zanimanja nego i o suštinskim odrednicama opisa poslova za koje je ovo zanimanje osposobljeno. Zanimanje *trgovac* takođe spada u red tradicionalnih zanimanja, ali se i tu pojavljuju inovacije. Uvodi se novo zanimanje *trgovac vodom* ili *trgovac zdrave hrane*. Iako je *tehničar računarstva* zanimanje koje je vidljivo u obrazovnim sistemima svih postsocijalističkih država i ovdje je potrebno istaći da se javljaju nova zanimanja kao što su *holografski tehničar* ili *tehničar bioinformatike*. Ni ekonomska struka nije pošteđena nagle evolucije, te iako je ovdje napredak vidljiv. Pored *ekonomskog tehničara* koji je već odavno zamijenio stare i pomalo prevaziđene *blagajnike*, *likvidatore* i *računovođe*, postoje i *bankarski tehničari* ili *ekonomsko-poslovni tehničari*. Ali, zbog sve veće zavisnosti građanstva od banaka, pojavljuje se i potreba za zanimanjem kao što je npr. *kreditni asistent*, ili

⁴ Najmanja jedinica klasifikacije zanimanja (occupational classification) iskazuje se u kategoriji radnog mjesta (job), definisanog kao "set zadataka izvođenih od pojedinca" (Marshall 1998: 457).

kombinacija ekonomske sa mašinsko-automobilskom strukom *konsultant za lizing (leasing consultant)*.

Prelazak iz industrijskog u postindustrijski proizvodni sistem rezultirao je brojnim promjenama u kapitalističkoj produkcijskoj i vrijednosnoj matrici. Usljed revolucije informacionih tehnologija, globalizacije tržišta i finansijske deregulacije uspostavila se drugačija forma produktivnosti, efektivnosti, reagovanja na tržišne zahtjeve (Lipovetsky 2008). Nagli razvoj informatike i nevjerovatna ekspanzija Interneta i raznih servisa koji se nalaze na ovoj globalnoj mreži, otvorio je potpuno nove mogućnosti i kreativnim pojedincima na korištenje stavio ogromne resurse u virtuelnom prostoru. Oni kreativni i domišljati pojedinci koji su prepoznali te resurse, danas su bogati i materijalno obezbijeđeni ljudi. Same društvene mreže raspolažu ogromnim potencijalima, ne računajući servise i kanale poput *Youtube* i ostalih sličnih koji postaju dominantni u medijskom prostoru čije su granice pomjerene. Društveni svijet se počinje percipirati kao "sistem" poput mašine kojoj je potrebno samo efikasno upravljanje, a kao poželjan način vođenja društvenog svijeta vidi se tehnička vještina. Stvarni ljudi, njihove želje i debate koje svakodnevno vode povodom pitanja politike i ekonomije su gurnuti u stranu (Apple 2012), a u prvi plan je stavljena prosta zarada i ekonomski profit.

VIRTUELNA ZANIMANJA I PROFESIJE BUDUĆNOSTI

Prelazak iz postindustrijskog u *društvo znanja* podrazumijeva veliko i brzo usavršavanje ličnih kompetencija sa naglaskom na samoinicijativnosti, autonomnosti i individualnoj originalnosti, uz stavljanje akcenta na jezičko-komunikacijske i informacijske profesije i pojavu nematerijalnih usluga (Hromadžić 2012) kao što je consulting i sl. Iako je tehnološki napredak u prošlosti vodio značajnom smanjenju zaposlenosti određenih zanimanja i čitavih sektora, u cijelosti gledano on je ipak kreirao više novih radnih mjesta nego što ih je eliminisao. Većina teoretičara su u saglasnosti da su nova zanimanja, koja nas gotovo svakodnevno zapljuskuju sa interneta, zapravo neočekivan aspekt društvena stvarnost jer prije samo nekoliko godina o njima smo mogli gledati jedino u s-f filmovima i futurološkim dokumentarcima, a danas većina njih postaje neophodna zahvaljujući uticaju koji imaju društvene mreže internet kao najmoćnije globalno sredstvo neograničenih mogućnosti. Nove tehnologije vode porastu zaposlenosti kroz kreiranje novih radnih mjesta za postojeća zanimanja i sektore, kao i za zanimanja i sektore koji su tek nastali kao posljedica tehnološkog proboja. Tako je uvođenje personalnih kompjutera u poslovanje od početka 1980-ih u Americi vodilo neto porastu radnih mesta za 15,8 miliona.

Oko 90% novokreiranih radnih mjesta je bilo van industrije personalnih kompjutera – call centri, finansijska analiza i upravljanje zalihama (Radonjić 2018).

Jedna od društvenih specifičnosti koja se javlja na kraju ere postindustrijskog društva jeste *virtuelnost* koja pored svojih *cyber* svojstava nosi i promjene u svakodnevnom životu pojedinca. Glavna filozofija *virtuelnosti* jeste beskrajna sloboda koja je u potpunosti praktično-pragmatična, bez emocija, vođena isključivo potrebama praktičnog i konkretnog interesa. Glavna odlika zanimanja vezanih za virtuelni prostor su nekonvencionalnost i stalno unapređenje i modifikacija, te pojava potpuno novih zanimanja i profesija koje su kadre i da zamijene neka tradicionalna zanimanja. Jedno od takvih zanimanja, koje je posebno aktuelno, jesu *blogeri*. Ovo zanimanje ima tendencije da pomjeri granice spisateljstva i da u potpunosti revidira norme tradicionalnog izdavaštva. Virtuelnost se konstantno širi i teško je pretpostaviti da li zaista neko ima kontrolu nad tim. Ona je u velikoj mjeri zahvatila i medijski prostor čija eksploatacija pod uticajem čisto kapitalističkih interesa stvara u izvjesnoj mjeri vodi u dekadentnost i potiče na društveno neprihvatljivo ponašanje, isključivo zarad materijalnog interesa. Na tragu iste oslobođene kreativnosti u neograničenom virtuelnom prostoru javlja se i zanimanje nazvano *nezavisni stvaralac sadržaja*, koji kreira svoje lične sadržaje u okviru raznih servisa na internetu (Youtube i vlogovi, blogovi, influens, podcasti, itd.). Sa razvojem interneta i virtuelnih tehnologija javlja se unosno zanimanje *influencer* koje podrazumijeva izrazito eksponirane pojedince u virtuelnom svijetu društvenih mreža i blogova. Ovo zanimanje se sve više popularizuje a pojedinci postižu nevjerovatne zarade zahvaljujući razvoju širenju društvenih mreža poput *Facebook*, *Youtube*, *Twitter*, *Instagram* itd. Američki magazin „Forbes”, kada je objavio prvi popis influensera s najvećom zaradom, demaskirao je uvjerenje o ovom zanimanju kao tek usputnom hobiju. Među svjetski najuspješnijim *influencerima* je Britanka Zoe Sugg⁵, koja je popularnost stekla dijeleći na društvenim mrežama snimke i ćaskanja o svojim kozmetičkim preparatima i savjete o ljepoti. Nju na Youtube kanalu prati više od 12 miliona osoba, a mediji prenose da mjesečno zarađuje oko 70.000 evra⁶. *Influenceri* postaju nezaobilazni u reklamiranju velikih kompanija, a na svjetskom tržištu zarađuju milionske iznose. Klasičnu televiziju je uveliko zamijenio *Youtube*. Mladima je ovaj servis dostupan na svakom mjestu putem mobilnih telefona. Zvanični podaci govore da se svakog mjeseca pregleda više od tri milijarde sati video snimaka. Zbog sve veće popularnosti kompanijama je isplativije da se reklamiraju na *Youtube* nego na televiziji. Tu je

⁵ <https://www.forbes.com/search/?q=Zoe%20Sugg#5752f3f4279f>

⁶ <http://www.politika.rs/sr/clanak/388283/Internet-diktira-nova-zanimanja>

velika šansa za *youtubere*, pojedince koje, ukoliko na svojim profilima imaju privlačne sadržaje, prate mladi širom svijeta. *Youtube* takvima plaća za svako praćenje i preglede. Prema Forbesu najplaćeniji *youtuber* je 2018. godine zaradio 22 miliona dolara⁷. Na Balkanu su ove cifre dosta niže, ali nikako zanemarljive – oko 50 hiljada dolara godišnje. Sliku takve medijske scene upotpunjuju nezavisni ‘umjetnici’, kreatori sadržaja, zabavljači, koji sebe nazivaju klaberima, starletama, rijaliti zvijezdama, *uticajnim medijskim ličnostima*, tu su i sinovi ili kćerke poznatih ličnosti, itd. Tradicionalno gledano, sve ovo bi se moglo okarakterisati kao društvene anomalije, ali se ne može osporiti da su u pitanju trendovi sve prihvaćeniji u društvu.

Sigurno da ovo nije konačan broj novih zanimanja i zanimanja budućnosti, ali je svakako alarm da se stvari kreću velikom brzinom. Uticaj masmedija i opšteg društvenog stanja stvara mogućnost proboja nekonvencionalnih zanimanja. Sa druge strane, futuristička i nenaučna predviđanja ‘kraja rada’ dovela su u nekoj mjeri do odbacivanja sociologije rada kao anahrone discipline jer se najveći broj istraživanja sveo na utilitarno-pragmatičke i tehn-ekonomističke aspekte rada. Naprotiv, sociologija se zapravo, kao nikada do sada, nalazi pred velikim izazovima. Sociologija rada, naročito domaća, nažalost još uvijek nije obratila pažnju na ova savremena nekonvencionalna zanimanja. Da bi to učinila potrebno je da se sama osavremeni, transformiše i rekonstruiše.

OBRAZOVANJE I DRUŠTVENE PROMJENE

Društva u tranziciji prolaze kroz turbulentne promjene koje dovode do restrukturiranja njihovih glavnih elemenata a sve to sa ciljem da bi postala konkurentna u međunarodnoj podjeli rada. S obzirom da su u vremenu neoliberalne ideologije, koja je dominantna u društvima u tranziciji, osnovne društvene paradigme slobodno tržište i ekonomski profit, onda ne treba da čudi što je njihov uticaj na obrazovanje dosta veliki. Napuštanje koncepta integralnog humanističkog obrazovanja i prihvatanje ekonomskih principa nameće efikasnost i profitabilnost koje, nažalost, redukuju razvoj ličnosti i u prvi plan ističu ulogu u obavljanju traženih poslova (Trifunović, Zdravković 2014). Dinamika savremenog ekonomski i tehnološki razvijenog društva nije zamisliva bez usaglašavanja obrazovanja sa aktuelnim potrebama gdje, prije svega treba uzeti u obzir razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija koje u svakom pogledu obilježavaju i istorijski determinišu sadašnji trenutak. Stoga nije

⁷ <https://www.forbes.com/sites/maddieberg/2018/12/03/how-this-seven-year-old-made-22-million-playing-with-toys-2/#732baf844459>

slučajno da se vrijeme u kome živimo naziva digitalnom erom i civilizacijom znanja. Međutim, obrazovni sistem vrlo često ne prati i ne osluškuje stvarne potrebe tržišta ili za njim zaostaje. Takav je slučaj i sa obrazovnim sistemima na prostoru bivše Jugoslavije, a posebno u Bosni i Hercegovini gdje, zbog složenosti državne organizacije, postoji više obrazovnih područja, više nadležnih ministarstava za prosvjetu i obrazovanje koja kreiraju politiku obrazovanja na manjem prostoru, a na državnom nivou ne postoji niti jedno ministarstvo ili institucija koja se bavi pitanjima obrazovanja⁸. Glavne odlike naslijeđenog socijalističkog obrazovnog sistema u Bosni i Hercegovini su tromost, neefikasnost, teška i spora prilagodljivost savremenim trendovima. Postojeći koncept obrazovanja je anahron i loš jer niti je u stanju da prati savremene trendove niti mu sistem to omogućuje. Sa sigurnošću možemo reći da je obrazovni sistem(i) u BiH zastario, prevaziđen, neefikasan i nepraktičan. Savremene tehnološke inovacije pružaju neograničene mogućnosti kreiranju znanja, njegovom pristupu i transferu. One nameću obrazovanju potrebe za novim zanimanjima koja se sve više naziru, ali ujedno podstiču i značajne promene unutar obrazovnog procesa (Bazić 2017). Da bi sve ovo postiglo potrebno je sistemski reformisati obrazovni sistem što, pored deklarativnih i protokolarnih sadržaja, treba da sa sobom nosi i suštinska obilježja transformacije. Reforme se nažalost svode uglavnom na kozmetičke promjene bez mnogo učinka. U svijetu je uticaj tehnoloških promjena na uvođenje novih nastavnih sadržaja u obrazovanju vidljiv u gotovo svim savremenim obrazovnim sistemima koji prate opšte društvene trendove.

Pitanje obrazovanja za budućnost je pitanje sociologije rada, možda čak i više nego sociologije obrazovanja, iz razloga što obrazovanje za budućnost treba da odgovori na zahtjeve savremenog tržišta rada. Obrazovanje u uslovima globalizacije postaje ključni razvojni resurs, činilac razvoja kulture, kao i vertikalne pokretljivosti pojedinaca i socijalnih grupa unutar društvene strukture (Trifunović, Zdravković 2014). Potreba za novim obrazovnim profilima i novim studijskim programima je velika i oni treba da se prilagođavaju tehnološkim promjenama, da prate zahtjeve tržišta rada, što u Bosni i Hercegovini nije slučaj. Integracija nauke i tehnološkog razvoja upućena je na nov koncept razvoja obrazovnog sistema koji postaje središte društvenih promjena. Sociologija rada kao svoju primarnu ulogu bi trebala da uobziri naučni tretman potreba obrazovanja za struku. Pretpostavka za to je da se obrazovanje

⁸ "Obrazovanje nam je siromašno. Moraju se izdvojiti adekvatna sredstva, a nastavnici i profesori obučiti da budu bolji i moderniji. Naše obrazovanje je zastarjelo. Ne radimo nove metode koji se rade u Evropi, a želimo biti ekonomija bazirana na znanju. Imamo strašno heterogen sistem obrazovanja, koji se administrira iz 14 ministarstava", intervju sa Lamijom Tanović, profesoricom na Sarajevo School of science and technology (SSST). dostupno na: <https://vijesti.ba/clanak/347611/obrazovanje-u-bih-je-lose-jer-je-siromasno-zastarjelo-i-heterogeno>

prestane tretirati kao javna potrošnja na kojoj treba štedjeti (Ivanović 2011). Osim toga, dinamično društvo ima izraženu potrebu za doživotnim obrazovanjem i učenjem u različitim životnim kontekstima, jer ubrzane naučno-tehničke promjene same po sebi nameću zahtjeve za stalnim sticanjem novih vještina i kompetencija. Radnici će vrlo brzo morati da ovladaju vještinama kao što su: brzo rješavanje problema, preduzetništvo, kritičko mišljenje, učenje kako se uči itd. Na tom tragu se kao mogući oblici novog obrazovanja u budućnosti pominju: kućno obrazovanje, pokretno školovanje, doživotno obrazovanje, virtualno obrazovanje (Miladinović 2011). U tom smislu nameće se koncept personalizovanog obrazovanja koje je ključ obrazovanja budućnosti. Upotrebom tehnologije personalizovano obrazovanje postaje privlačnije, jer pojedinac može da uči bilo gdje, bilo kada, kao i da uskladi svoj rad sa interesovanjima i obavezama. Ovo sigurno vodi deformalizaciji učenja ali ne i obrazovanja, jer će radnik moći da samostalno i ubrzano uči, a svoje znanje da formalizuje institucionalno što podrazumijeva da obrazovna strategija mora biti fleksibilna, odnosno orijentisana ka pojedincu ali i saradnji između obrazovnih institucija i rada u cjelini.

Usvojena znanja sve brže bivaju prevaziđena i zastarjevaju, a potreba za nadgradnjom i usvajanjem novog znanja i vještina se konstantno povećava. Sociologija rada treba da se usredsredi na *društvo znanja* koje je bazirano na poželjnim znanjima što se svodi na praktične i korisne sadržaje, na informacije i simplifikovane elemente potrebne radu u datim okolnostima. Cilj *društva znanja* nije ni mudrost ni saznanje, već sakupljanje i korištenje informacija koje su potrebne za uspješno zapošljavanje. Znanje se „industrializuje“ i ono je lišeno ideje humanističkog obrazovanja čiji je krajnji cilj samospoznaja i sloboda pojedinca (Liessmann 2008). S obzirom da se takav trend može samo intenzivirati, učenje i usavršavanje će postati proces koji traje cijeli život. Profesije su sve dinamičnije i ljudi sve češće mijenjaju posao, zato je konstantni rad na obrazovanju i usavršavanju od presudnog značaja. Pojedinac će biti odgovoran za svoje kvalifikacije i moraće neprekidno da radi na razvoju profesionalne karijere, ali i na organizacijama će biti odgovornost da pruže podršku zaposlenima u doživotnom obrazovanju. Razvoj tehnologije će takođe olakšati i omogućiti ljudima da steknu potrebne kvalifikacije (Kuleto 2013). Potrebne kvalifikacije, dokvalifikacije i prekvalifikacije, odnosno konstantno onučavanje procesa rada pored formalnog ima i suštinski karakter. Ne postoji konstanta, već strukturna varijabla koja diktira permanentan ciklus obrazovanja, za šta sociologija rada mora biti spremna.

ZAKLJUČAK

Sociologija rada u bosanskohercegovačkom naučnom diskursu je uglavnom nevidljiva, prevaziđena, neaktuelna i nepraktična. Savremene društvene promjene donose nove trendove kada su u pitanju zanimanja i uopšte shvatanja rada, a sociologija rada tim izazovima kod nas nije dorasla. Ona potrebuje hitnu reformu i rekonstrukciju koja treba da se odvija na institucionalnom nivou. Nova zanimanja koja se pojavljuju za sociologiju rada nisu vidljiva i ona se njima ne bavi. Udžbenici sociologije rada su stari, prevaziđeni i nezanimljivi, što stvara odbojnost prema sociologiji rada i vodi ka njenom potpunom marginalizovanju. Hitno je potrebno uraditi nove udžbenike, ali i pokrenuti istraživanja u oblasti rada, i sociologiju rada vratiti na pijedestal kao opštu društvenu nauku o radu. Ovaj rad nije veliki doprinos tome, ali može da bude podsticaj. Postojeće stanje govori da je njena budućnost neizvjesna. Ali kao što se sociologija rada izmakla od industrijske sociologije, tako je i sada trenutak da sociologija rada iznjedri nove discipline ili subdiscipline ili da se samoaktuelizuje.

LITERATURA:

1. Smith, Adam (2007), *Bogatstvo naroda – istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda*, MASMEDIA, Zagreb
2. Štulhofer, Aleksandar, Tomislav Murati (1993), "Kakvu nam je sociologiju željeti: budućnost naše profesije kako je sami vidimo", *Revija za sociologiju*, Zagreb, Vol XXIV, No 3-4, str. 203-212.
3. Turen, Alen (Alain Touraine) (2011), *Nova paradigma – za bolje razumevanje savremenog društva*, Službeni glasnik, Beograd
4. Milošević, Božo (2018), "Sociologija rada i organizacije danas: (ponovno) traganje za identifikacijom analiziranog predmeta sa svojim likom", saopštenje na Naučnom skupu *Sociologija u XXI veku, izazovi i perspektive*, Niš, 2018.
5. Radonjić, Ognjen (2018), "Tehnološki napredak, rastuće globalne nejednakosti i značaj obrazovanja", Pešćanik, online izdanje, dostupno 03. 04. 2018. na <https://pescanik.net/tehnoloski-napredak-rastuce-globalne-nejednakosti-i-znacaj-obrazovanja/>
6. Kuleto, Valentin (2013), "Promene u obrazovanju koje nas očekuju u narednih 10 godina", dostupno 06. 05. 2018. na <http://www.valentinkuleto.com/2013/05/promene-u-obrazovanju-koje-nas-ocekuju-u-narednih-10-godina/>

7. Emil Dirkem (Emil Durkheim) (1972), *O podeli društvenog rada*, Prosveta, Beograd
8. Lipovetsky, Gilles (2008), *Paradoksalna sreća. Oglad o hiperpotrošačkom društvu*, Antibarbarus, Zagreb
9. Hromadžić, Hajrudin (2012), "Konzumeristički kapitalizam: epoha produkcije imaginarija potrošačke želje", *Sociologija i prostor*, Institut za društvena istraživanja Vol. 50 No. 1 (192), Zagreb, str. 45-60.
10. Haramija, Predrag, Đuro Njavro (2016), "Tranzicija i njezini rezultati — zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja", *Obnovljeni život*, Vol. 71., No. 4., str. 515–528.
11. Bazić, Jovan R. (2017) "Trendovi promena u društvu i obrazovanju koje generiše četvrta industrijska revolucija", *Sociološki pregled* vol. LI, no. 4, str. 526-546.
12. Roth, Julius A., Sheryl K. Ruzek, Arlene K. Daniels (1973), "Curent State of the Sociology of Occupations", *Sociological Quarterly*, 14 (3), str. 309–333. Dostupno 17. 5. 2018. na http://www.jstor.org/stable/4105681?seq=1#page_scan_tab_contents
13. Schwab, Klaus (2016), "The Fourth Industrial Revolution: What it means, how to respond", dostupno 06. 05 2018. na <https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-fourth-industrial-revolution-what-it-means-and-how-to-respond/>
14. Liessmann, Konrad Paul (2008), *Teorija neobrazovanosti: zablude društva znanja*, Jesenski i Turk, Zagreb
15. Peračković, Krešimir (2010), *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu? Promjene u društvenoj podjeli rada na početku 21. stoljeć'*, Alinea / Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
16. Peračković, Krešimir (2008), "Društvo i (ili) tržište – sociološka konceptualizacija procesa marketizacije društva", *Društvena istraživanja*, sv. 17, br 6(98), str. 975-997.
17. Mitrović, Ljubiša (2012), "Izazovi savremene sociologije i iskušenja poziva sociologa (Sociologija između skeptičko-kritičke i pragmatično-apologetske uloge u savremenosti)", Zbornik radova "Obrazovanje i savremeni univerzitet", Filozofski fakultet u Nišu, Niš, str. 550-564.
18. Marks, Karl (Karl Marx), Fridrih Engels (Friedrich Engels) (1950), *Izabrana dela*, Kultura, Beograd
19. Marshall, Gordon (1998), *Dictionary of Sociology*, Oxford: University Press
20. Apple Michael W. (2012), *Ideologija i kurikulum*, Fabrika knjiga, Beograd

21. Hall, Richard H. (1983), "Theoretical Trends in the Sociology of Occupations, *Sociological Quarterly*, 24 (1), str. 5–23., dostupno 03. 06. 2018. na: http://www.jstor.org/stable/4106360?seq=1#page_scan_tab_contents
22. Miladinović, Slobodan (2011), *Modernizacija društva Srbije i pitanje reforme obrazovanja*, NSPM, Posebno izdanje, vol. XIX, no.2., str. 25-52.
23. Čolić, Snježana (2002), *Kultura i povijest*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
24. Ivanović, Stanoje (2011), "Globalne promene i kriza obrazovanja", Međunarodni naučni skup "Daroviti u procesu globalizacije", Visoka škola strukovnih studija za obrazovanje vaspitača "Mihailo Palov", Vršac, str. 253-260.
25. Barley, Stephen R. , Beth A. Bechky. Frances J. Milliken (2017), "The changing nature of work: careers, identities, and work lives in the 21st century", *Academy of Management Discoveries*, Vol. 3, No. 2, str. 111–115., dostupno 23. 5. 2018. na: <https://doi.org/10.5465/amd.2017.0034>
26. Taylor Lee (1968), *Occupational Sociology*, Oxford University Press, New York
27. Trifunović, Vesna, Danijela Zdravković (2014) "Društvene promjene i razvoj obrazovanja u društvima u tranziciji", *Godišnjak Učiteljskog fakulteta u Vranju*, knjiga V, str. 295-306.
28. Weber, Max (1978), *Economy and Society I*, University of California Press, Berkely
29. Avramović, Zoran (2008), "Da li je društvo znanja novi tip društva", *Sociološki prehled* 1, str. 81-100.
30. Bauman, Zygmunt (2002), *Society under Siege*, Polity Press, Cambridge UK

INTERNET IZVORI:

1. <https://www.forbes.com/search/?q=Zoe%20Sugg#5752f3f4279f>
2. <http://www.politika.rs/sr/clanak/388283/Internet-diktira-nova-zanimanja>
3. <https://www.forbes.com/sites/maddieberg/2018/12/03/how-this-seven-year-old-made-22-million-playing-with-toys-2/#732baf844459>

CONTEMPORARY PROFESSIONS, CHALLENGES AND (RE)CONSTRUCTION OF SOCIOLOGY OF WORK IN THE TIME OF SOCIAL TRANSITION

Summary:

The paper deals with the evident need for (re) construction of the sociology of work, which is facing the great challenges of the technological revolution and preparations for the Knowledge Society. Sociology of work as a special sociological discipline meets with new trends and sudden changes in the vortex of social transition. Therefore, it has real needs for upgrading and fundamental change in the focus of research, not so much in terms of substantially determining the nature of work as much as the forms and types of work. The Knowledge Society carries with it many new trends and social changes for which modern sociology of work must be ready. Sociology of work as the heir of industrial sociology in the onset of new social changes needs to date upgrading and adoption of new research experiences, both in methodological and in content terms. The modern knowledge society brings with it new occupations and new types of work and forms of work. Global social trends are not sufficiently represented and monitored in recent practice of research projects in the field of sociology of work in ex-yu territories.

Keywords: Sociology of Labor; Contemporary Professions; Knowledge Society; Social Change; Contemporary Society

Adresa autora

Authors' address

Davor Vidaković

Saobraćajni fakultet Doboј

vidakovicdavor@gmail.com

UDK: 316.66-055.2(497.5 Split)

Primljeno: 17. 02. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Gorana Bandalović, Antonia Popić

DRUŠTVENI POLOŽAJ ŽENA U SUVREMENOJ HRVATSKOJ OBITELJI – PRIMJER GRADA SPLITA

Patrijarhalni sustav odnosa u društvu koji uloge muškaraca valorizira više nego uloge žena doveo je tijekom povijesti do diskriminacije i marginalizacije brojnih žena. U odnosu na razvijenije europske države, hrvatsko društvo se sporo oslobađa predmodernih elemenata i djelomično zadržava tradicionalna obilježja. Kao glavno sredstvo održavanja patrijarhalnosti ističe se obitelj koja još uvijek visoko kotira na ljestvici vrijednosti suvremenog čovjeka u hrvatskom društvu. Provedeno istraživanje je stoga za cilj imalo ispitati položaj žene u suvremenoj obitelji na primjeru grada Splita. U istraživanju je sudjelovalo jedanaest sudionica koje sa partnerom žive u bračnoj ili izvanbračnoj zajednici, a odabrana istraživačka metoda je polustrukturirani intervju. Iako uloge muškaraca i žena s vremenom postaju ravnopravnije i dolazi do redefinicije uloge muškarca u obitelji, promjene u ponašanju još su uvijek sporije nego promjene u stavovima. Rezultati pokazuju da su žene još uvijek prvenstveno odgovorne za brigu o kućanskim poslovima i brigu o djeci bez obzira na njihovo sudjelovanje u materijalnom dohotku, što dovodi do njihove višestruke opterećenosti. Okosnicu vrijednosnog sustava sudionica stoga čini mješavina tradicionalnih i (post)modernih vrijednosti.

Ključne riječi: patrijarhalnost; obitelj; rodni odnosi; uloga žene; Split

1. UVOD

Tijekom najvećeg dijela povijesti i u većini poznatih društava žene su bile na margini društva, uglavnom objekt, rijetko ili nikada subjekt događanja. Dominacija muškaraca nad ženama održavala se kroz patrijarhalni sustav odnosa, utemeljen na pripisivanju uloge supruge i majke kao prirodne ženama (Galić 2006: 149). Područje obitelji kao jedne od sastavnica patrijarhata temelji se na proizvodnji kućanstva kao glavnoj strukturi i mjestu radne aktivnosti žena, izrabljivanju njene radne snage i spolnosti te na isključenju žena iz javnog života (Walby 2005: 6). Beck (1986) naglašava da je moderna obećavala korjenito promijeniti sve društvene odnose, no u tome nije dokraja uspjela, pa „drugu modernost“¹ vidi kao razdoblje modernizacije i onih obrazaca koji su ostali nemodernizirani ili nedovoljno modernizirani. Upravo je obitelj jedna od društvenih institucija kojom Beck ilustrira promjene do kojih dolazi u modernizacijskom procesu. Obitelji više ne žive na jednom mjestu, bez tradicionalnih su obrazaca i vrijednosti i moraju se nositi sa sustavom u kojem je „institucionalizirana individualizacija“ (Tomić-Koludrović 2015: 138-139).

Proces individualizacije kao sastavni dio procesa modernizacije posebno je zanimljiv zbog gubljenja tradicionalne podjele uloga (Nikodem i Aračić 2005: 155). Riječ je o tome da se muškarci i žene oslobađaju rodnih uloga koje im je pripisalo industrijsko društvo za život u nukleusnoj obitelji (Beck i Beck-Gernsheim 1995: 6). Tako su obitelji sa zaposlenim ocem i majkom-kućanicom s djecom sve manje zastupljene, ali uglavnom zbog ekonomskih pritisaka za zadovoljavanje svih životnih potreba što dovodi do zapošljavanja dva hranitelja (Puljiz i Zrinščak 2002: 124). Budući da se dinamika procesa individualizacije infiltrirala u obiteljski život, svi oblici zajedničkog života doživjeli su radikalnu promjenu (Beck i Beck-Gernsheim 1995: 33). Društveni odnosi koje sobom donosi „druga modernost“ dovode do pluralizacije obiteljskih formi i stvaranja „postobiteljskih obitelji“ (Beck-Gernsheim 2000 prema Tomić-Koludrović 2015: 139). Žene i muškarci su u konstantnoj potrazi za pravim načinom života pa se upuštaju u različite životne aranžmane. Nastoje što bolje koordinirati obitelj i karijeru, ljubav i brak. No, promijenjenom ulogom žene i njenim uključivanjem na tržište rada, dolazi do dvostruke opterećenosti žena što dovodi do antagonizma između muškaraca i žena. A ta „svakodnevna bitka spolova, glasna ili tiha, unutrašnja, vanjska, prije, poslije ili tijekom braka, možda je najjasnija indikacija gladi za ljubavlju“ (Beck i Beck-Gernsheim 1995: 11).

¹ Prema Becku, „prva modernost“ karakteristična je za industrijska društva, dok je „druga“ (refleksivna) modernost rezervirana za postindustrijska društva.

2. TEORIJSKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

2.1. Područje rada i obitelji

Područja rada i obitelji često se ističu kao važan faktor pri definiranju uloga i vlastitoga identiteta te uspješno funkcioniranje u svakome od tih područja u velikoj mjeri utječe na životno zadovoljstvo pojedinca (Čudina-Obradović i Obradović 2001: 791). U posljednja tri desetljeća participacija žena na tržištu rada dramatično je porasla zbog čega podjela rada unutar obitelji postaje iznimno važna za obiteljski život (Topolčić 2001: 768). Usprkos sve manjoj razlici u zaposlenosti muževa i žena obiteljski rad tvrdokorno slijedi obrasce prijašnjih vremena. Oženjeni muškarci obavljaju relativno manje kućanskih poslova od žena, bez obzira je li žena zaposlena ili ne, zarađuje li jednako ili više od muža, pa čak i onda kada je muž nezaposlen. Posljedično, većina žena uz plaćeni rad izvan kuće mora preuzeti i obveze u kući, zbog čega se može reći kako žene imaju „dvostruko radno vrijeme“ ili „drugu smjenu“ (Čudina-Obradović i Obradović 2000: 135).

U društvima poput hrvatskoga, gdje su očekivanja o ulozi žene velikim dijelom vezana za brigu o djeci, a institucionalna i infrastrukturna potpora zaposlenoj majci nedostatna, njihov položaj postaje sve teži (Akrap i Čipin 2011: 50). Od žene se očekuje da sudjeluje u materijalnom dohotku, ali ne na štetu ostalih, pa i tradicionalnih uloga. Tako najveću cijenu modernizacije još uvijek plaćaju žene, i to zbog višestruke opterećenosti (Galić 2012: 161). Dok se karijera muškaraca neprekinuto i progresivno razvija, žene se uključuju u posao, prekidaju ga zbog rađanja i brige za djecu, potom se vraćaju na posao, pa onda izbjavaju zbog sljedećeg djeteta, uz to su odsutne kada su im bolesna djeca ili ostalih članovi obitelji tako da vrlo teško napreduju (Walter 1998 prema Leinert-Novosel 2003: 113). Dodatno, kontrola nad financijama suprugu daje veću moć odlučivanja o tome na što se i koliko troši. No, isto pravilo se nužno ne odnosi i na situaciju u kojoj žena ima pristup financijskim resursima (Lips 2007 prema Jugović i Kamenov 2011: 36). Jasno je da postojeća podjela rada u privatnoj sferi nije samo rezultat sporazuma bračnih partnera, nego je povezana i s društvenom podjelom rada u cijelosti (Leinert-Novosel 2003: 107), te kulturalnim čimbenicima, posebice muškarčevim superiornim ekonomskim položajem i utjecajem ideologije rodnih uloga (Topolčić 2001: 770). Ipak, novija istraživanja podjele rada u kućanstvu pokazuju pomak prema više egalitarističkoj raspodjeli, ali su promjene spore kao i interna demokratizacija obitelji u ovom pogledu. Žene i dalje u pravilu obavljaju većinu kućanskih poslova, sudjelovanje

muškaraca postupno se povećava, a mijenjaju se i očekivanja o rodnoj raspodjeli kućanskih poslova (Coltrane 2000 prema Tomić-Koludrović 2015: 189-190).

2.2. Žene u Hrvatskoj

Žene su Hrvatskoj još uvijek je podređene muškarcima što se ogleda u nejednakom ekonomskom, kulturnom, političkom i društvenom položaju. Patrijarhat nije dokinut nakon uspostave demokratskog poretka, već je, štoviše, dodatno učvršćen katoličkim vrijednostima. Gubitak sigurnosti i radnih mjesta ide na ruku reaktualiziranju premodernih ženskih uloga, a nikako inovativnih kakve pretpostavljaju postindustrijska društva (Tomić-Koludrović i Kunac 2000: 182). Hrvatska obiteljska struktura se sporije mijenja i dijelom zadržava tradicionalna obilježja (Zrinščak 2008: 295), a glavna društvena očekivanja od žena se i dalje svode na njihove reproduktivne funkcije, dok se od muškaraca primarno očekuje da budu skrbnici obitelji (Galić 2011b: 112).

Hrvatsko je društvo u razdoblju rane tranzicije bilo izloženo snažnoj retorici retradicionalizacije koja je utjecala na društvene procese i općenito na položaj žena u društvu. U tom razdoblju same žene su znatno više iskazivale predmoderne i tradicionalne vrijednosti i stavove nego moderne i postmoderne². Ipak, modernizacijski procesi kojima je bilo izloženo hrvatsko društvo u prvom razdoblju tranzicije, u sljedećem razdoblju zrele tranzicije doveli su do pomaka (Tomić-Koludrović 2015: 21). Žene su rodno emancipirane najviše u području rada, a najmanje u obiteljskom životu budući da su „dvostruko opterećene“ (Tomić-Koludrović 2015: 24). Premda se u većini istraživanja provedenih u Hrvatskoj iskazuje deklarativna sklonost zagovaranju rodno egalitarne podjele rada u kući, posao u obitelji bio je i još uvijek je primarno briga žene/supruge, bez obzira na to je li zaposlena izvan kuće ili nije. Upravo zbog toga, žene u Hrvatskoj postaju sve više dio globalnog trenda (ne)uspješnog balansiranja između važnosti obiteljskog života i posla na tržištu rada (Galić, Buzov i Bandalović 2009:199).

Ranija istraživanja (Tomić-Koludrović i Kunac 2000, Ilišin 1999) su pokazala jačanje tradicionalnih vrijednosti gdje se posebno isticala retradicionalizacija obiteljskih uloga i položaja žene u društvu. Iako društvena očekivanja sve više

² Društvo koje ženama ne osigurava ista prava kao i muškarcima se ne može nazvati modernim društvom (Touraine 2009 prema Tomić-Koludrović 2015: 19). U ovom kontekstu, pod predmodernim i tradicionalnim vrijednostima mislimo na one vrijednosti koje su izrazito patrijarhalne, dok su moderne i postmoderne usmjerene ka rodnoj ravnopravnosti/egalitarnosti.

diktiraju promjene individualnih praksi muškaraca tražeći njihovo veće sudjelovanje u kućanskim poslovima, to ne znači da su muškarci i žene u cijelosti internalizirali vrijednosti povezane s rodnom ravnopravnošću u ovom području. Stoga, autorice Tomić-Koludrović i Kunac (2015: 26-27) zaključuju da patrijarhalni stavovi žena o obitelji i obiteljskim ulogama nisu povezani samo s postsocijalističkom retradicionalizacijom nego i sa socijalističkim naslijeđem, a dijelom i ekonomskom krizom koja je u razdoblju rane tranzicije bila generirana ratnim okolnostima.

3. METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Vođeno postmodernističkim pristupom³, ovo istraživanje je zasnovano na kvalitativnim podacima koji su prikupljeni razgovorom s jedanaest žena kako bi se obuhvatili „višestruki glasovi“ i dobio uvid u njihova različita iskustva.

Cilj rada bio je analizirati položaj žena u suvremenoj obitelji u gradu Splitu. U skladu sa zacrtanim ciljem istraživanja postavljena su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kakvo je značenje danas obitelji i braka?
2. Kako se doživljava majčinska uloga?
3. Je li prisutan sukob obiteljskih i poslovnih obveza?
4. Tko u najvećoj mjeri obavlja kućanske poslove i brine o djeci?
5. Tko u obitelji upravlja financijama?

3.1. Postupak provedbe istraživanja

Istraživanje je provedeno u kolovozu 2017. godine u gradu Splitu, s fokusom na mikrostrukturu, odnosno obitelj kao glavnu instituciju i sredstvo održavanja patrijarhata u suvremenom društvu. Odabrana je kvalitativna metodologija istraživanja kako bi se dobili odgovori na pitanja koja ne bi bilo moguće potpuno obuhvatiti metodom ankete budući da se pojedina životna iskustva ispitanika ne mogu predvidjeti pitanjima u anketnom upitniku. Stoga je istraživanje provedeno metodom polustrukturiranog intervjua. Protokolom je određen popis okvirnih tema sukladno postavljenim istraživačkim pitanjima. Pitanja su bila otvorenog tipa kako bi se omogućio razgovor o svim problemima što je sudionicama istraživanja pružilo šansu

³ Ovakvo istraživanje prednost daje „malim-naracijama“ koje pružaju objašnjenja za situacije manjeg opsega i unutar određenog konteksta, pri čemu zahtjevi za izvođenjem teorije ili generalizacije nisu uključeni (Grbich 2004 prema Lončar 2008: 164).

da oblikuju odgovore vlastitim riječima i onoliko detaljno i široko koliko su to smatrale potrebnim. Tijekom intervjua spontano su kreirana i nova pitanja kao rezultat sadržaja koji sudionice iznose.

Uzorak istraživanja bio je namjerni, a sudionice su birane metodom „snježne grude“. Ukupno je provedeno jedanaest intervjua sa ženama različitih karakteristika. One se međusobno razlikuju s obzirom na dob, stupanj obrazovanja, radni status, bračni status (vrstu zajednice), broj djece, veličinu zajednice i stanovanje. Time se htjela osigurati zastupljenost svih stajališta o ispitivanim problemima. Sudionice istraživanja su prethodno bile upoznate s temom istraživanja, povjerljivošću postupka, jamstvom anonimnosti i dobrovoljnoj osnovi sudjelovanja te su sve potpisale informirani pristanak za sudjelovanje u istraživanju.

Bile smo maksimalno fleksibilne u izboru lokacije i vremena provedbe intervjua. Sudionice su intervjuirane u svojim domovima. Intervjui su provedeni individualno („licem u lice“) i u prosjeku su trajali 30 do 40 minuta. Svim je sudionicama prije intervjuiranja objašnjena svrha istraživanja te su im zajamčeni povjerljivost i anonimnost pri prikazivanju rezultata.

Razgovor je sniman tonski, a citati su upotrijebljeni doslovno kako su sudionice odgovarale, na standardom jeziku ili dijalektu, kako su i bilježeni. Prilikom obrade podataka korišten je postupak kvalitativne analize. Dobiveni zvučni zapisi su transkribirani. Nakon toga je uslijedilo čitanje prijepisa nekoliko puta u određenom periodu kako bi se dobro upoznale s onim što je izrečeno. Označeni su oni dijelovi teksta koji su procijenjeni relevantnima za cilj istraživanja. Slijedeći korak je bilo kodiranje intervjua prema temama koje su se iskristalizirale tijekom brojnih čitanja prijepisa. Svaka se tema definirala jednom riječju (izrazom) koja u ovakvoj analizi podataka postaje kod. Na taj su način izjave sudionica sažete u kodove, a potom grupirane u kategorije pazeći da kategorije i kodovi odgovaraju na istraživačka pitanja. Završni korak analize bilo je pisanje interpretacije nalaza. Svakoj sudionici pridružena je zasebna brojana oznaka kako bi se osigurala anonimnost, što znači da se u rezultatima istraživanja uz izjave sudionica nalaze brojevi u zagradama koji su upravo navedena brojčana oznaka sudionika.

3.2. Sudionice istraživanja

Sudionice ovog istraživanja su žene različite dobi – tri sudionice u dobi od 20 do 34 godina, šest sudionica u dobi od 35 do 49 godina te dvije sudionice u dobi od 50 do

64 godina. U pogledu obrazovanja, osam sudionica ima srednju stručnu spremu, jedna višu stručnu spremu te dvije sudionice imaju visoku stručnu spremu. Što se tiče radnog statusa, osam sudionica je zaposleno, dvije su nezaposlene a jedna u mirovini.

Zanimao nas je i bračni status sudionica odnosno vrsta zajednice u kojoj žive. Devet sudionica je u bračnoj, a dvije u izvanbračnoj zajednici. Sve sudionice žive u jednogeneracijskim obiteljima, dakle, s bračnim ili izvanbračnim partnerom i djetetom/djecom (ukoliko ih imaju). Tri sudionice nemaju djecu, jedna sudionica ima jedno dijete, pet sudionica ima dvoje djece te dvije sudionice imaju troje djece.

Kod stanovanja, zanimalo nas je žive li sudionice u podstanarstvu ili u vlastitom/zajedničkom stanu/kući i tko je vlasnik stana/kuće u kojem stanuju. Prema podacima, dvije sudionice žive u podstanarstvu, tri stanuju u stanu/kući partnerovih roditelja a šest sudionica u stanu čiji vlasnik je njihov suprug.

Također, važnim smo smatrale i podatak o posjedovanju imovine. Četiri sudionice nemaju vlastitu imovinu, jedna sudionica ima vlastiti stan, jedna ima zajednički stan s partnerom koji iznajmljuju, tri sudionice imaju imovinu koju su naslijedile od roditelja (jedna stan; dvije kuću na selu), jedna je sudionica od roditelja naslijedila zemlju te jedna sudionica kao vlastitu imovinu navodi automobil.

4. REZULTATI I RASPRAVA

4.1. Značenje obitelji i braka

Obitelj je u fokusu otkad je čovjek počeo sustavno promišljati pitanja vezana za svoje postojanje, postojanje svoje vrste i svijeta oko sebe (Janković 2008: 31). Riječ je o primarnoj ljudskoj zajednici koja ima najveće značenje u formiranju života pojedinca, a isto tako i društva (Puljiz 2002: 11), pa je mnogi sociolozi smatraju kamenom temeljcem društva (Haralambos i Holborn 2002: 503). Rezultati dosadašnjih istraživanja (Bandalović 2013, Nikodem, Aračić i Džinić 2010, Aračić i Nikodem 2000) ukazuju na veliku važnost obitelji za građane Republike Hrvatske. Upravo sljedeće izjave sudionica provedenog istraživanja pokazuju da obitelj, unatoč gubljenju određenih funkcija ne gubi na važnosti, pri čemu primjećujemo kako su se izdvojila dva tipa iskustava. Prvi tip ukazuje na veliki značaj obitelji za sudionice, ali i društvo u cjelini:

Obitelj je oslonac i osnova svega. Bez obitelji smo ništa. (S4, 62, SSS, UM, BR)

Obitelj kao zajednica je temelj društva i temelj svega. Sve ide iz obitelji. (S5, 41, SSS, ZAP, BR)

Drugi tip iskustva iskazuje romantično-ideologizirani pogled na obitelj gdje se ona glorificira kao utočište u kojem su ljudi povezani, vole se i poštuju.

Obitelj meni predstavlja sve. To je utočište, jedna povezanost, jedno blagostanje. (S10, 47, SSS, ZAP, BR)

Obitelj je najuža zajednica povezanih ljudi koji si međusobno pomažu i jedni drugima su potpora. To mi je nešto najsvetije i najljepše. (S11, 46, SSS, NZAP, BR)

Sve ovo ukazuje na transformaciju shvaćanja obitelji i obiteljskih odnosa pri čemu je iz društvene potrebe i nužnosti prerasla u emocionalni odabir individue. Usporedno s tim promjenama, tradicionalna obilježja obitelji danas žive samo djelomično budući je sve više obiteljskih zajednica koje ne započinju brakom (Janković 2008: 19), te sve veći broj ljudi brak ne drži jednim oblikom zajedničkog življenja (Puljiz 2002: 14). Ipak, unatoč sve većoj raznolikosti suvremenih obitelji, crkveni brak i dalje ima primat u hrvatskom društvu (Tomić-Koludrović i Kunac 2000: 14). U provedenom istraživanju, od devet sudionica koje su u braku, njih osam je sklopilo crkveni brak, što potvrđuje da Crkva uživa visoko povjerenje kao moralni autoritet.

Idem u crkvu, vjernica sam, tako da mi je to važno i podrazumijevalo se. (S2, 28, VSS, ZAP, BR)

Vjernica sam i vjenčala sam se u Crkvi, to mi je bilo važno. (S5, 41, SSS, ZAP, BR)

Tako samo odgajana u vjeri i ništa drugo nije dolazilo u obzir. (S6, 49, SSS, ZAP, BR)

Ujedno, sudionica koja je sklopila civilni brak kao razlog ne ističe vlastiti čodabir već isključivo nemogućnost sklapanja crkvenog braka.

Civilni. Nisam crkveni jer nisam mogla, moj suprug je razveden. Ali voljela bih da sam i crkveni. (S9, 57, SSS, ZAP, BR)

Mladi ljudi danas žele imati dobar obiteljski život, ali većina ne vjeruje da se moraju vjenčati kako bi to ostvarili (Seltzer 2000: 1251). Stoga se upuštaju u kohabitaciju, odnosno nevjenčanu vezu koju karakterizira zajedničko stanovanje partnera, zajedničke financije te podjela svakodnevne odgovornosti vezane uz kućanstvo i roditeljstvo (Bandalović 2017: 46). Kod sudionica mlađe životne dobi koje kohabiraju s partnerom primjećujemo promjene u pogledu značenja braka pri čemu sklapanje braka ne drže prioritetnim, a ukoliko ga sklope, smatraju da će to napraviti zbog pritiska okoline i zadovoljenja tradicije.

Pa što se mene tiče, ja bih samo civilni brak sklopila. (S1, 23, SSS, NZAP, KOH)

Ne, vrlo vjerojatno ćemo ostati u kohabitaciji. (S8, 30, VŠS, ZAP, KOH)

Nadalje, kroz pitanje o utjecaju obitelji na njihovu odluku dolazimo do zanimljivog primjera konformizma prisutnog u hrvatskom društvu. Jedna sudionica se tako od početnog stava o sklapanju isključivo civilnog braka priklanja ideji sklapanja crkvenog braka, dok druga sudionica, razmišljajući o trajnoj kohabitaciji, pristaje na ideju sklapanja civilnog braka, što svakako ukazuje na snažan pritisak okoline radi zadovoljenja tradicije.

Ali, ne smeta mi ako bih sklopila crkveni brak jer ću to napraviti više zbog svoje obitelji, a ne zbog sebe. (S1, 23, SSS, NZAP, KOH)

Možda eventualno civilni, čisto da se zadovolji obitelj. S obzirom na njihova stajališta, zabrinjava ih da to nije moralno. Navikli su se s vremenom, ali nadaju se da će to ipak biti sklopljeno i zakonski. (S8, 30, VŠS, ZAP, KOH)

4.2. Majčinstvo

Kraj 20. stoljeća obilježen je sve različitim identitetima majčinstva u kojima se na tu životnu tranziciju gleda kao na željeno iskustvo, a ne kao na društveno nametnutu obvezu (Mindoljević-Drakulić 2015: 80). Naglasak se pomiče s prokreacijske i odgojne funkcije na osobno partnerstvo, intimnu zajednicu dviju osoba (Koračević 1999: 274). U izjavama sudionica ovog istraživanja po pitanju braka bez djece i ostvarenju žene kroz ulogu majke primjećuje se polarizacija stavova. Dio sudionica bez djece ide u korak s promjenom shvaćanja o poželjnosti djece i njihovoj središnjoj vrijednosti u vlastitom životu.

Ako se ljudi vole, ako se međusobno nadopunjavaju i ako su oni zadovoljni svojom situacijom, onda zašto ne? (S4, 62, SSS, UM, BR)

Postoje ljudi koji žele putovati, ne žele imati obveze kojima bi bili predani. I kad se nađu dvoje takvih kojima to odgovara i ako imaju svoje razloge, nemam ništa osobno protiv. (S10, 47, SSS, ZAP, BR)

Ove sudionice ne gledaju na djecu kao na obvezan korak nakon ulaska u brak, već smatraju da je riječ o osobnoj odluci svake žene i međusobnog dogovora između partnera. Sukladno tome, drže da ostvarenje majčinske uloge nije neophodno za potpuno ispunjenje žene.

Ne mora svaka žena biti majka samo zato što može rađati. (S3, 41, VSS, ZAP, BR)
*Mislim da to uopće nije presudno za njeno ostvarenje kao osobe. (S8, 30, VŠS,
ZAP, KOH)*

Nadalje, pod sve snažnijim utjecajem Katoličke crkve, u Hrvatskoj se neprestano promoviraju ideje poticanja natalitetne politike i uzdizanja kulta majčinstva (Galić 2011a: 18). Iz tog razloga nije iznenađujuća činjenica da sudionice, kroz pitanje o braku bez djece, potvrđuju karakter suvremenog hrvatskog društva kao još uvijek tradicionalnog, u kojem djeca daju smisao života, što su pokazala i neka ranija istraživanja (Bandalović 2013, Aračić i Nikodem 2000).

Cilj svake, po meni, normalne žene je da jednog dana bude majka i da odgaja svoju djecu i da od njih napravi ljude. (S6, 49, SSS, ZAP, BR)

Po meni, ne mogu biti ispunjeni do kraja, ne toliko koliko bi bili da imaju djecu. (S7, 44, SSS, ZAP, BR)

Među sudionicama istraživanja koje su u braku, jedna od njih nije majka i to vlastitim odabirom te priznaje kako je iskusila nerazumijevanje okoline i osuđivanje.

Ja recimo nikad nisam željela djecu. Ne znači da mi brak zato nije ispunjen, iako drugima to može biti čudno. (...) Ljudi su mi rekli, kako možeš biti takva, kako možeš biti hladna. Kakvo si ti biće. A ja sam biće sa svojim željama i svojim ciljem. (S9, 57, SSS, ZAP, BR)

Sudionice koje kohabitiraju također nemaju djece te svjedoče kako je još uvijek prisutan određen pritisak na žene da se ostvare kao majke, s čime su se također i one suočile. Jedna od njih iznosi svoje iskustvo iz neposredne obiteljske okoline:

Neka žena je sjedila do mene i pitala me koliko imaš godina i ja sam rekla dvadeset i tri. Odmah je rekla: aaaa taman za udaju. Isto tako, stric, baka, ma svi pitaju kad će brak, kad će prinova. A mi nismo još ni faks završili, a to nam je sad prioritet. (S1, 23, SSS, NZAP, KOH)

Druga sudionica koja živi u kohabitaciji širi priču na određene „interesne skupine“ u društvu:

Tu su uključene određene interesne skupine koje stvaraju pritisak, ali smatram da žena nije sebična ako ne želi postati majka. (...) Smatram da svaka žena koja dođe u određenu dob se susreće s takvim komentarima. Primjerice, zašto se niste udali i što nije u redu s vama. Njihove reakcije su bile kad planirate

imati djecu, ali kad se pokaže jasan stav onda više ništa ne pitaju. (S8, 30, VŠS, ZAP, KOH)

4.3. Sukob obiteljskih i poslovnih obveza

Područja rada i obitelji često se ističu kao važan faktor pri definiranju uloga i vlastitoga identiteta te uspješno funkcioniranje u svakome od tih područja u velikoj mjeri utječe na životno zadovoljstvo pojedinca (Čudina-Obradović i Obradović 2001: 791). Zahvaljujući konzervativnoj struji, 80-ih godina prošlog stoljeća se počela graditi slika o ženama koje su obrazovane i žele karijeru kao pohlepna i pretjerano ambicioznima (Mindoljević-Drakulić 2015: 79). Međutim, zaposlene žene sve više stječu osjećaj vlastite vrijednosti i raste im samopoštovanje, a istraživanja su pokazala da zaposlenost majke podiže odgojnu razinu okoline te povoljno djeluje na svestrani razvitak djece (Čudina-Obradović i Obradović 2000: 138). Sudionice ovog istraživanja, prilikom usporedbe zaposlenih i nezaposlenih žena, a u svezi obavljanja majčinske uloge, ističu kako veća količina slobodnog vremena koje nezaposlene majke provode s djecom ne znači nužno i veću kvalitetu odnosa. Zastupaju mišljenje kako je za kvalitetan odgoj i odnos s djecom ključna vlastita ispunjenost.

Žena ako je ispunjena, ako je ispunjava posao onda će biti sretnija i zadovoljnija pri ispunjavanju majčinske uloge. Važno je da je majka sretna i ispunjena sama po sebi da bi mogla biti dobra majka. (S2, 28, VSS, ZAP, BR)
Mislim da nezaposlena majka možda neće biti jednako zadovoljna sobom kao ona koja je zaposlena pa mogu i tu biti neke posljedice za stabilnost obitelji, posebno ako nije ostala kući isključivo svojom odlukom i nezadovoljna je svojim položajem. (S8, 30, VŠS, ZAP, KOH)

Stoga, ključno pitanje 21. stoljeća nije dvojba trebaju li se žene opredijeliti za karijeru ili obitelj, već kako ženama omogućiti da se ostvare kao uspješne, poslovne i zadovoljne obiteljske žene (Leinert-Novosel 2003: 106). Sudionice ovog istraživanja svakako prepoznaju poteškoće usklađivanja roditeljske i profesionalne uloge, prvenstveno kroz osjećaj nedostatka vremena za obavljanje svih obveza.

Zahitjeva više truda, dosta odricanja i bude to poprilično naporno. Ali šta ćete, mora se. (S5, 41, SSS, ZAP, BR)

Meni je uvijek falilo vremena. Znala su mi djeca izmaknuti kontroli jer ako ja radim i ako ne mogu stalno biti „atento“ nad njima, onda je kaos. (S6, 49, SSS, ZAP, BR)

Nemogućnost balansiranja potreba oba svijeta često za posljedicu ima ostanak žena unutar privatne sfere obiteljskog života, izvan tržišta rada.

Radila sam kratko nakon završene škole, ali nakon prvog djeteta sam prestala.. Bila sam ispunjena obvezama, da sam još uz to i radila ne znam kako bih stigla sve. (S10, 47, SSS, ZAP, BR)

Obitelj je definitivno stopirala moj profesionalni razvoj u najkritičnijem razdoblju, baš kad sam završila fakultet. Nisam mogla raditi, prvo zbog kćeri, kasnije zbog sina. (S3, 41, VSS, ZAP, BR)

Dok se karijera njihovih muževa neprekinuto razvija, majčinska uloga sudionicama predstavlja prepreku za odabir posla prema vlastitim preferencijama, ograničavajući ih na fleksibilne poslove prilagođene potrebama djece, u kojima nema puno mjesta za napredovanje.

Jedna žena ako želi imati više djece, uzevši u obzir da svako dijete zahtijeva i vremensko odricanje u kojem ona većinom ne može raditi na poslu te napredovati, nažalost zaostaje za svojim muškim kolegama koji obavljaju isti taj posao. (...) O porodiljnome za njege? Nismo uopće pričali o tome. Mislim da neće, ma nismo ni spominjali to. (S2, 28, VSS, ZAP, BR)

Možda i je bila prepreka za napredak na poslu, mnogim ženama, pa i meni. Jer ne možete ostaviti djecu po cijele dane same. (S4, 62, SSS, UM, BR)

Pa mogu reći da me ograničavalo. Vodila sam se za tim da budem s djecom, možda bih se odlučila i za neki drugi posao da nisam bila obzirna prema njima. (...) Nije na njegovu karijeru utjecalo nikako, kako i bi. Muškarci su dosta pošteđeni kad je to u pitanju. Muž je čak išao u drugu sobu kad su se djeca rodila da se uspije naspavati. (S7, 44, SSS, ZAP, BR)

Zajednički uzrok navedenim poteškoćama s kojima se žene suočavaju pronalazimo u tome što njihova veća participacija na tržištu rada nije praćena reduciranjem očekivanja u pogledu brige za djecu i odgovornosti za kuću (Galić 2011c: 51). Žene u puno većoj mjeri negoli muškarci moraju kombinirati plaćeni i neplaćeni rad, što dovodi do osjećaja prezasićenosti i frustracije (Leinert-Novosel 2003: 107), a što je u skladu s rezultatima ranijih istraživanja (Galić 2012, Galić, Buzov i Bandalović 2009, Čudina-Obradović i Obradović 2000).

4.4. Raspodjela kućanskih poslova

U obitelji sudionica koje su kućanice postoji jasna podjela na tzv. muške i ženske poslove. Stječe se dojam da se takva raspodjela poslova podrazumijeva što je u skladu s brojnim istraživanjima gdje se ponekad žene čak opiru sudjelovanju svojih partnera u kućanskim poslovima iz razloga što im upravljanje domaćinstvom služi kao izvor moći te istovremeno potvrđuje njihov tradicionalan „ženski identitet“ (Mederer 1993 prema Bartolac i Kamenov 2013: 70).

Moji poslovi su kućni, partnerovi su fizikala i da skupi novčana sredstva. (S10, 47, SSS, ZAP, BR)

Pa kućanske poslove sve ja obavljam, zato što sam ja kući i to se podrazumijeva. (...) Muškarcu to isto tako odgovara, znate, onda se on osjeća korisno i zadovoljan je. Ne bi ni jedan muškarac pristao da čuva djecu a žena da mora raditi. (S11, 46, SSS, NZAP, BR)

Iako se jaz između spolova u podjeli poslova unutar obitelji smanjuje, razlika još uvijek postoji, čak i kada su oba partnera zaposlena puno radno vrijeme (Jugović i Kamenov 2011: 35), a ujedno je, kod parova koji se u kvantitativnoj dimenziji približavaju egalitarnoj podjeli rada, uočljiva velika segregacija poslova (Blair i Lichter 1991 prema Topolčić 2001: 775). Koliko je tradicionalna podjela na muške i ženske poslove još duboko ukorijenjena pokazuju upravo sljedeće izjave iz kojih se nedvosmisleno iščitava da je organizacija i obavljanje kućanskih poslova prepuštena na odgovornost većini sudionica, unatoč njihovom zaposlenju izvan kuće i jednakom doprinosu kućnom budžetu. Eventualno sudjelovanje muškaraca u kućanskim poslovima još uvijek ne znači nužno i ravnopravnu raspodjelu poslova već se često shvaća kao pomoć ženi.

Nemamo uopće podjelu jer većinu poslova obavljam ja! Muž uskoči ako vidi da nešto baš treba. Ali to je samo u iznimnim slučajevima ako vidi da ja ne stižem. Primarno se zna da je to moja djelatnost. (S3, 41, VSS, ZAP, BR)

Ja sam zadužena za kuhanje, čišćenje, spremanje u kući i oko kuće, pa i vrta.

Fizikalije su na mužu, kad treba što popraviti i tako. (S4, 62, SSS, UM, BR)

Pa recimo, ja ne cijepam drva i ne nosim ih. Ali uglavnom sve drugo obavljaju žene. Dobro, ako treba ispeglati košulju a nas nema, mora i on to kao muškarac. Ako treba usisati ili napraviti ručak, uskočiti će ako mene nema. (S5, 41, SSS, ZAP, BR)

Pa dobro, ja kad radim jutro on zna skuhati i spremi ali to je sve. E i pokupiti će robu ako nema susjeda ili je teški mrak pa ga nitko neće vidjeti. (S6, 49, SSS, ZAP, BR)

Ovi nalazi u skladu su s rezultatima ranijih istraživanja (Galić i Nikodem 2007, Topolčić 2001, Coltrane 2000, Tomić-Koludrović i Kunac 2000, Leinert-Novosel 1999) prema kojima je rad u kućanstvu u velikoj mjeri rodno segregiran. Prema Coltrane (2000: 1209), žene obavljaju više rada u obitelji kad se udaju i imaju djecu, dok muškarci nakon ženidbe smanjuju rad u kući, a nakon rođenja djeteta još veći dio rada u kući prepuštaju ženama.

S druge strane, iako i u kohabitaciji žene provode više vremena obavljajući kućanske poslove nego muškarci, u usporedbi sa zaposlenim udanim ženama, one rade mnogo manje u kući te zahtijevaju veću pomoć partnera. Također, rad izvan kuće za njih je učestaliji nego kod udanih žena i to zbog svjesnosti o nestabilnosti njihove veze s partnerom koja se može raskinuti mnogo lakše nego brak (Čudina-Obradović i Obradović 2006: 59). Sudionica istraživanja koja s partnerom već dulji niz godina živi u kohabitaciji naglašava veći odmak od tradicionalno nametnutih rodnih uloga.

Nisu podijeljeni na muške i ženske, nego po preferencama. Dakle, dogovorimo se prema tome tko što voli raditi. Primjerice ja sam zadužena za rublje i čistim WC. Partner pere suđe i čisti pod, usisava. Kuhamo po prilici, tko je u mogućnosti ovisno o poslu. Fizičke poslove isto zajedno obavljamo. Dodala bih da nije lako postići ovakav dogovor danas, potrebno je uistinu pronaći partnera koji je blizak vašim stavovima kako bi mogli postizati kompromise. (S8, 30, VŠS, ZAP, KOH)

Ovakav nalaz istraživanja potvrđuje nalaze ranijih istraživanja (Thornton, Axinn i Hill 1992) prema kojima je kohabitacija češća među ljudima koji su općenito liberalnijih stajališta i više podržavaju liberalne stavove o rodnim ulogama.

4.5. Briga o djeci

Tradicionalno se očekivalo da o djeci brinu žene, dok se od muškaraca očekivalo da zarađuju za obitelj. Postupno se i društvena očekivanja vezana uz roditeljske uloge mijenjaju, a uloge majki i očeva razlikuju se manje nego prije (Jugović i Kamenov 2011: 31). Povećava se očeva uključenost pod utjecajem različitih i promjenjivih životnih uvjeta, kao što su majčina i očeva zaposlenost ili nezaposlenost, dostupnost

različitih društvenih oblika brige za djecu, a donekle i zbog proširenja egalitarističkih stavova o rodnoj raspodjeli zaduženja u obitelji (Čudina-Obradović i Obradović 2006: 255). Od današnjih se očeva očekuje da aktivno participiraju u životu djece. Jedan od razloga je što današnje obitelji imaju manje djece nego nekadašnje obitelji, pa postoji dovoljno prostora da se izađe u susret individualnim potrebama svakog djeteta posebno (Pernar 2010: 257).

Izjave sudionica ovog istraživanja govore u prilog egalitarnosti njihovih partnera u pogledu odgoja djece i u skladu su s ranijim istraživanjima (Topolčić 2001).

Zbilja zajedno. Preko školske godine ja minimalno četiri sata dnevno učim sa sinom. Suprug s druge strane uči s kćeri. Njemu isto puno vremena to oduzme. (S3, 41, VSS, ZAP, BR)

Pa eto kad vidimo da zapne onda smo tu oboje. Školska primanja odrađujemo i ja i suprug. (S5, 41, SSS, ZAP, BR)

Iako se razlike između majki i očeva smanjuju po pitanju brige o djeci, bilježimo i odgovore kontradiktorne prethodnim egalitarnim iskustvima.

Ja. I on se trudio naravno ali ipak, mater je mater. Zna se. (S7, 44, SSS, ZAP, BR)

Ja sam uzela obveze na sebe, mada je i on uskakao kad je trebalo, i u školi i odvesti doktoru i tako. Ali većinu tereta sam ja podnijela. (S11, 46, SSS, NZAP, BR)

4.6. Odnosi moći – briga o financijama

Izjave sudionica koje su u braku upućuju na praksu u kojoj su žene zadužene za svakodnevne kućne troškove, ali i na to da žene u većoj količini preuzimaju na sebe odgovornost pri upravljanju budžetom. No, dosadašnja istraživanja pokazuju da obitelji u kojima žena kontrolira financije najčešće su obitelji s vrlo niskim prihodima, a ravnopravnost u njima zapravo nije ostvarena jer žene većinom štede na sebi kako bi imale za osnovne potrebe djece i supruga (R. Pahl 1989 prema Jugović i Kamenov 2011: 36).

Muš mi daje novce na tjednoj bazi, svaki tjedan po tisuću i četiristo kuna za hranu. Ostalo se dogovaramo. (S3, 41, VSS, ZAP, BR)

Zajednički budžet. Tko upravlja njime? Rekla bih ja čak. (S5, 41, SSS, ZAP, BR)

Zajednički budžet, ja upravljam. (S7, 44, SSS, ZAP, BR)

Opet zajedno, ali većinom ja to trošim u nabavi hrane i potrepština. Ali on zna gdje to ide. To isto potječe iz mog tradicionalnog odgoja gdje je muškarac bio glava kuće koji je trebao znati priskrbiti za svoju obitelj, a žena je morala znati to rasporediti. (S10, 47, SSS, ZAP, BR)

On zarađuje, ali upravljam uglavnom ja. (S11, 46, SSS, NZAP, BR)

Nasuprot njima, sudionice koje s partnerom žive u kohabitaciji opisuju fleksibilniji način raspodjele financija i veću samostalnost pri upravljanju budžetom, što ponovno potvrđuje kohabitaciju kao zajednicu u kojoj partneri zauzimaju netradicionalne uloge.

Imamo svatko svoj budžet, ali zajedno pokrijemo troškove. Nema neke sistematične raspodjele. Svaki mjesec se dogovorimo tko će što platiti. Nemamo podjelu primjerice, ja ću platiti vodu ti struju. Nego ono, kako tko ima i što treba, lako se dogovorimo. (S1, 23, SSS, NZAP, KOH)

Imamo zajednički budžet, upravljamo isto zajedno. (S8, 30, VŠS, ZAP, KOH)

5. ZAKLJUČAK

Prethodno se na žene gledalo kao na prilično homogenu grupu koja dijeli slična iskustva i interese, povezane definicijom žene kao „drugoga spola“ i samim time diskriminiranog. No, u posljednje vrijeme su tendencije koje pretpostavljaju univerzalni, homogeni ženski subjekt podvrgnute kritici (Alvesson 2002 prema Lončar 2010: 144). Proces individualizacije utječe na osobne odnose, na razvoj individue i na percepciju bračne zajednice u suvremenom društvu. Upravo zbog promjena koje donosi individualizacija, suvremeno društvo je na tragu jednakosti muškaraca i žena i ravnopravnosti uloga (Milić 2007: 321). Iako uloge muškaraca i žena s vremenom postaju ravnopravnije i dolazi do redefinicije uloge muškarca u obitelji, promjene u ponašanju još su uvijek sporije nego promjene u stavovima. Rezultati brojnih istraživanja pokazuju da je rad u kućanstvu još uvijek u velikoj mjeri rodno segregiran – žene su i dalje prvenstveno odgovorne za kućanske poslove i djecu, bez obzira na njihovo sudjelovanje u materijalnom dohotku, što dovodi do njihove višestruke opterećenosti. Istina je da žene u Hrvatskoj u novije vrijeme pokazuju modernije stavove o radu, no, u obitelji još uvijek dominira tradicionalna podjela uloga, što se povezuje sa socijalističkim naslijeđem, tendencijama retraditionalizacije i ekonomskom krizom u razdoblju rane tranzicije društva. S obzirom na to da i rezultati ovog istraživanja pokazuju veću participaciju muškaraca

u brizi za djecu, neminovno se nameće pitanje povećane egalitarnosti u novim naraštajima uz razvoj ravnopravnijih odnosa između bračnih partnera.

Potrebno je naglasiti da društvene institucije danas preuzimaju brojne uloge za koje je nekad bila zadužena obitelj, no ona i dalje ne gubi na svojoj važnosti. I sudionice ovog istraživanja svjedoče o važnosti koju obitelj ima za njih te je definiraju kao temelj društva. Neosporno je da katolička tradicija ima bitan utjecaj na sve oblike društvenog ponašanja pa tako i na obiteljski život u Hrvatskoj. Crkveni brak i dalje ima primat u hrvatskom društvu, što se pokazalo i u ovom istraživanju budući da izjave dijela sudionica potvrđuju sliku suvremenog hrvatskog društva kao još uvijek tradicionalnog, u kojem se žena ostvaruje u potpunosti kroz ulogu majke. No, neke sudionice idu u korak s vremenom te drže da je riječ o osobnoj odluci svake žene i međusobnog dogovora između partnera. Bitno je naglasiti i to da izjave sudionica potvrđuju nalaze dosadašnjih istraživanja prema kojima je kohabitacija liberalnija zajednica u kojoj postoji zajednički dogovor o financijama i obavljanju kućanskih poslova. Iako i u takvim zajednicama žene obavljaju veći dio kućanskih poslova, ipak one inzistiraju na većoj uključenosti partnera. Konačno, rezultati provedenog istraživanja su pokazali da okosnicu vrijednosnog sustava ispitanih žena čini mješavina tradicionalnih i (post)modernih vrijednosti. Iako se naziru retradicionalizacijski trendovi, određeni stavovi o egalitarnim rodnim ulogama navode na zaključak da retradicionalizacija nije potpuna i da se polako oslobađamo tradicije.

LITERATURA

1. Akrap, Anđelko, Ivan Čipin (2011), "Usklađivanje poslovnog i obiteljskog života u Hrvatskoj: utjecaj na fertilitet", *Društvena istraživanja*, 1(111), str. 47-68. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/65351>
2. Aračić, Pero, Krunoslav Nikodem (2000), "Važnost braka i obitelji u hrvatskom društvu", *Bogoslovna smotra*, 70(2), str. 291-311. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/31164>
3. Bandalović, Gorana (2017), "Stavovi mladih o kohabitaciji", *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, 24(1), str. 45-71. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/178504>
4. Bandalović, Gorana (2013), *Sociološka analiza preferencija mladih prema tipovima obiteljskih zajednica*, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Zagrebu

5. Bartolac, Andreja, Željka Kamenov (2013), "Percipirana raspodjela obiteljskih obveza među partnerima i doživljaj pravednosti u vezi", *Sociologija i prostor*, 51(1), str. 67-90. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/101791>
6. Beck, Ulrich, Elisabeth Beck-Gernsheim (1995), *The Normal Chaos of Love*, Cambridge, Oxford: Polity Press, Blackwell
7. Coltrane, Scott (2000), "Research on Household Labor: Modeling and Measuring the Social Embeddedness of Routine Family Work", *Journal of Marriage and Family*, 62(4), str. 1208-1233. Dostupno na: <http://www.csun.edu/~snk1966/S.%20Coltrane%20%20Research%20on%20Household%20Labor%20%20Modeling%20and%20Measuring%20the%20Social%20Embeddedness%20of%20Routine%20Family%20Work.pdf>
8. Čudina-Obradović, Mira, Josip Obradović (2006), *Psihologija braka i obitelji*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb
9. Čudina-Obradović, Mira, Josip Obradović (2001), "Sukob obiteljskih i radnih uloga: uzroci, posljedice i neriješeni istraživački problemi", *Društvena istraživanja*, 1(4-5), str. 791- 819. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/20004>
10. Čudina-Obradović, Mira, Josip Obradović (2000), "Obitelj i zaposlenost izvan kuće: međusobno ometanje i/ili pomaganje", *Revija za socijalnu politiku*, 7(2), str. 131-145.
Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/30016>
11. Galić, Branka (2012), "Promjena seksističkog diskursa u Hrvatskoj? Usporedba rezultata istraživanja 2004. i 2010. godine", *Socijalna ekologija*, 21(2), str. 155-177. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/84011>
12. Galić, Branka (2011a), "Društvena uvjetovanost rodne diskriminacije", u: Kamenov, Ž., Galić, B. (ur.), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi u rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, Biblioteka Ona - Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb, str. 9-28. Dostupno na: <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/131/1/Rodna%20ravnopravnost%20i%20diskriminacija%20u%20Hrvatskoj.pdf>
13. Galić, Branka (2011b), "Stavovi o reproduktivnim pravima", u: Kamenov, Ž., Galić, B. (ur.), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi u rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, Biblioteka Ona - Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb, str. 112-120. Dostupno na:

- <http://idiprints.knjiznica.idi.hr/131/1/Rodna%20ravnopravnost%20i%20diskriminacija%20u%20Hrvatskoj.pdf>
14. Galić, Branka (2011c). "Rodna (ne)ravnopravnost i diskriminacija na poslu/tržištu rada", u: Kamenov, Ž., Galić, B. (ur.), *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi u rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, Biblioteka Ona - Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb, str. 49-58. Dostupno na:
<http://idiprints.knjiznica.idi.hr/131/1/Rodna%20ravnopravnost%20i%20diskriminacija%20u%20Hrvatskoj.pdf>
 15. Galić, Branka, Ivanka Buzov, Gordana Bandalović (2009), "Ženske uloge u obitelji u hrvatskom društvu - retradicionalizacija i/ili modernizacija", u Milić, A., Tomanović, S. (ur.), *Porodice u Srbiji danas u komparativnoj perspektivi*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, str. 187-200.
 16. Galić, Branka, Krunoslav Nikodem (2007), *Identifikacija standarda diskriminacije žena pri zapošljavanju. Istraživački izvještaj*, Zagreb. Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH. Dostupno na:
http://www.uredravnopravnost.hr/slike/File/istrazivanja/istr_izvj_ident_sand_dis.pdf
 17. Galić, Branka (2006), "Stigma ili poštovanje? Reprodiktivni status žena u Hrvatskoj i šire", *Revija za sociologiju*, 37(3-4), str. 149-164. Dostupno na:
<https://hrcak.srce.hr/13215>
 18. Haralambos, Michael, Martin Holborn (2002), *Sociologija - teme i perspektive*. Golden marketing, Zagreb
 19. Ilišin, Vlasta (1999), *Mladi na margini društva i politike*, Alinea, Zagreb
 20. Janković, Josip (2008). *Obitelj u fokusu*. Zagreb: Et. Cetera.
 21. Jugović, Ivana, Željka Kamenov (2011), "Rodna (ne)ravnopravnost i diskriminacija u obiteljskim odnosima", u: Kamenov, Ž., Galić, B. (ur.). *Rodna ravnopravnost i diskriminacija u Hrvatskoj: Istraživanje „Percepcija, iskustva i stavovi u rodnoj diskriminaciji u Republici Hrvatskoj“*, Biblioteka Ona - Vlada RH - Ured za ravnopravnost spolova, Zagreb, str. 28-37. Dostupno na:
<http://idiprints.knjiznica.idi.hr/131/1/Rodna%20ravnopravnost%20i%20diskriminacija%20u%20Hrvatskoj.pdf>
 22. Koračević, Karlo (1999), "Novije promjene u življenju i shvaćanju braka i obitelji", *Bogoslovska smotra*, 69(2-3), str. 271-283. Dostupno na:
<https://hrcak.srce.hr/31495>

23. Leinert-Novosel, Smiljana (2003), "Politika zapošljavanja žena", *Politička misao*, 40(3), str. 103-127. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/23079>
24. Leinert-Novosel, Smiljana (1999), *Žena na pragu 21. stoljeća: između majčinstva i profesije*, Ženska grupa TOD, Zagreb
25. Lončar, Marija (2010), *Novi metodološki žanr u sociologiji: postmoderno istraživanje*, Redak, Split
26. Lončar, Marija (2008), "Metodološka promišljanja postmodernističkih koncepcija", *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 1, str. 161-170. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=200765
27. Milić, Anđelka (2007), *Sociologija porodice: kritika i izazovi*, Čigoja štampa, Beograd
28. Mindoljević-Drakulić, Aleksandra (2015), *Majka, žena i majčinstvo*, Medicinska naklada - Učiteljski fakultet, Zagreb
29. Nikodem, Krunoslav, Pero Aračić, Ivo Džinić (2010), "Važnost braka i obitelji u hrvatskom društvu. Analiza osnovnih pokazatelja u razdoblju od 1999. do 2008. godine", *Bogoslovska smotra*, 80(2), str. 623-642. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/56249>
30. Nikodem, Krunoslav, Pero Aračić (2005), "Obitelj u transformaciji", u: Balaban, J. (ur.), *U potrazi za identitetom. Komparativna studija vrednota: Hrvatska i Europa*, Golden marketing - Tehnička knjiga, Zagreb, str. 145-176.
31. Pernar, Mirjana (2010), "Roditeljstvo", *Medicina Fluminensis*, 46 (3), str. 255-260.
32. Puljiz, Vlado (2002), "Obitelj i socijalna (ne)sigurnost u Hrvatskoj", u: Balaban, S. (ur.), *Hrvatska obitelj na prekretnici*, Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve, Zagreb, str. 11-30.
33. Puljiz, Vlado, Siniša Zrinščak (2002), "Hrvatska obiteljska politika u europskom kontekstu", *Revija za socijalnu politiku*, 9(2), str. 117-138. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/30102>
34. Seltzer, Judith A. (2000), "Families formed outside of marriage", *Journal of Marriage and Family*, 62(4), str. 1247-1268.
35. Thornton, Arland, William G. Axinn, Daneiel H. Hill (1992), "Reciprocal Effects of Religiosity, Cohabitation, and Marriage", *American Journal of Sociology* 98(3), str. 628-651.
36. Tomić-Koludrović, Inga (2015), *Pomak prema modernosti: žene u Hrvatskoj u razdoblju zrele tranzicije*, Jesenski i Turk - Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb

37. Tomić-Koludrović, Inga, Suzana Kunac (2000), *Rizici modernizacije: žene u Hrvatskoj devedesetih*, Udruga građana Stope nade, Split
38. Topolčić, Davor (2001), "Muškarci to ne rade: rodno segregirana podjela rada u obitelji", *Društvena istraživanja*, 4-5(54-55), str. 767-789. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/20003>
39. Walby, Silvia (2005), *Rodne preobrazbe*, Ženska infoteka, Zagreb
40. Zrinčak, Siniša (2008), "Obiteljska politika", u: Puljiz, V., Bežovan, G., Matković, T., Šućur, Z., Zrinščak, S. (ur.), *Socijalna politika Hrvatske*, Pravni fakultet, Zagreb, str. 279-330.

WOMEN'S SOCIAL POSITION IN CONTEMPORARY CROATIAN FAMILY – EXAMPLE OF THE CITY OF SPLIT

Summary:

The patriarchal system in society that values the role of men more than women's has led to the discrimination and marginalization of many women throughout history. Croatian society, when compared to the more developed European countries, is slowly liberating pre-modern elements and partially retains traditional features. Family as the main organ of maintaining patriarchy is still high on the scale of the value in Croatian society. Therefore, the main aim of the research was to examine the position of women in a contemporary family on the example of the city of Split. The study involved eleven participants who are married or in a cohabitation, and the chosen research method is a semi-structured interview. Although the role of men and women over the time becomes more equal and redefinition of the role of a man in the family is noticed, behavioral changes are still slower than changes in attitudes. The results show that women are still primarily responsible for housekeeping and child care regardless of their participation in material income, which leads to their multiple distress. The frame of the participant's value system is a mix of traditional and (post) modern values.

Key words: patriarchy; family; gender relations; role of women; Split

Adresa autora

Authors' address

Gorana Bandalović

Filozofski fakultet, Sveučilište u Splitu

gbandalo@ffst.hr

Antonia Popić

OŠ "Kraljice Jelene" Solin

popic.antonija@gmail.com

UDK: 811.111:821.09-93

Primljeno: 03. 03. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Matea Butković, Ester Vidović

STUDENT-TEACHERS' VIEWS ON RACISM AND RACIAL NOMENCLATURE IN CHILDREN'S LITERATURE

This research aims to explore student-teachers' views on racism and racial nomenclature in order to uncover if they are equipped with the right knowledge to recognize discriminatory language, to explore their opinions on the appropriateness of racial nomenclature in children's literature, and to probe their views on the existence of racial discrimination in Croatia. 28 undergraduate and graduate students enrolled in integrated university studies of Primary Education took part in the research. The starting point was an excerpt from Harriet Beecher Stowe's *Uncle Tom's Cabin*, which was followed up with a two-part questionnaire. The research findings illuminated that a substantial part of the participants show a lack of knowledge and possible biases with regards to their views on (in)appropriate nomenclature as well as a lack of awareness of racial discrimination in Croatia. On the other hand, the vast majority of participants believe children should know about the existence of racism and the social construct of race from an early age but seem conflicted about which racial nomenclature should be included.

Key words: children's literature; EFL; inclusive education; initial teacher education; intercultural competence; racial nomenclature

1. INTRODUCTION

Accelerated globalization, ethnic and gender inequality, migratory movements, and growing social diversity have placed significant demands on initial teacher education programs, which are required to educate upcoming generations of pedagogically and interculturally competent individuals if they are to take an active part in shaping truly inclusive¹ learning environments² (Burbules and Torres 2000; Evans 2006; Pike 2008; Guo 2013, 2014). In this sense, the need to empower and equip teachers with the necessary skills to recognize and stand up to discrimination and the importance of meeting the educational needs of pupils from diverse backgrounds have been widely recognized (UNESCO, *A guide for ensuring inclusion and equity in education* 2017; UNESCO Incheon Declaration 2016; *Supporting Teacher Competence Development* 2013; *Teacher Education for Inclusion* 2012).

Interculturalism, as one of the main principles of democratic and global education that is oriented towards “the analysis of oppressive social relationships, combating prejudice and discrimination and transformation of society into one characterized by equity” (Bartulović i Kušević 2016: 8, translated by the authors), highlights the importance of “understanding and respecting different lifestyles and viewpoints as well as developing intercultural sensitivity” and acquiring the “ability to cope with unclear and complex social situations and the development of skills, including verbal and non-verbal communication” (Piršl et al. 2016: 19, translated by the authors). Given the key role which schools have in this endeavor, it is clear that teachers are at the very core of fostering intercultural education. For this reason, teachers need to be “sensitized to notice and understand the characteristics and needs of those belonging to different groups, especially in a multicultural environment (Hercigonja 2017: 111). According to Nenad Hrvatić and Elvi Piršl, a competent teacher should be good at “verbal and nonverbal communication, have good knowledge of his/her own and other cultures, be able to respect, understand, and accept pupils belonging to other cultures, have an interactive relationship with ‘the other,’ continuously acquire self-knowledge on an individual level and the level of the group he/she belongs to, have

¹ Under the term “inclusive” the authors of this paper understand a wider category of learners than those commonly identified as learners with special educational needs (SEN) and adopt the UNESCO recommendation of inclusive education as “an ongoing process aimed at offering quality education for all while respecting diversity and the different needs and abilities, characteristics and learning expectations of the students and communities, eliminating all forms of discrimination” (2008:3).

² Inclusive education is a global agenda in the 21st century education policy (Ainscow and César 2006; Pijl et al. 1997) as a way of combating discriminatory attitudes and an attempt at building inclusive communities and societies.

the developed ability of fostering openness, flexibility, and creativity as well as the ability to think beyond stereotypes and cultivate anti-prejudicial attitudes, and understand the consequences of discrimination of the culturally different” (2007: 225). Yet, as Mohammad Pourmahmoud Hesar et al. observed, “Teachers cannot teach and cannot increase awareness of something they do not know themselves” (2012: 70).

Research has shown that teachers continue to put an emphasis on teaching about the dominant culture even inside multicultural classrooms (Villegas 1991). As Hrvatić and Piršl highlight, the consequences of such a teaching pedagogy can have dire consequences on the pupils’ attitudes and viewpoints, “especially when we take into consideration what the teacher says, i.e., how he/she says it, how he/she articulate his views, interprets, thinks or demonstrates through his/her behavior” (2005: 260, translated by the authors). Therefore, before teachers and teacher education programs can make improvements to their existing teaching pedagogy, which might be glossing over or fully ignoring demanding and uncomfortable topics, teachers and teacher educators need to become reflective practitioners with a developed “awareness of their own cultural perspective, thus gaining insight into the cultural assumptions underlying their expectations, beliefs, and behavior” (Chisholm 1994). With this in mind, we wished to explore student-teachers’ intercultural competence in the segment of recognizing racial discrimination and discriminatory language (racial nomenclature used throughout history to describe the American black community) as well as their attitudes towards using such language in children’s literature.

We decided to use a literary text as the starting point in our research given that Joanne Collie and Stephen Slater (1987) list four reasons why they are a beneficial tool in classroom practice: they are valuable authentic materials, provide cultural as well as language enrichment, and include personal involvement. An excerpt from Harriet Beecher Stowe’s *Uncle Tom’s Cabin*, a work of immense socio-cultural significance but also one of the most controversial novels in American history because of its portrayal of Black servility, was used as the foundation of this research.

In their early stages of implementation, literary texts were mostly used “for translation purposes and exercises on reading comprehension” (Premawardhena 2005: 92), which kept the learner’s focus on the surface level of text analysis – learning new vocabulary – rather than allowing room for developing a deeper understanding of the cultural context behind the words. As Andrzej Denka (2005) noted, the purpose of this approach was to turn looking up words in a dictionary into a habit. Nowadays, however, literature in the foreign language classroom is used as support for the acquisition of communicative and intercultural (communicative) competence (Riverol

1991; Bretz 1990) as it has been recognized that it provides a “dimension of depth” (Stevick 1976), i. e., “the learner’s mental involvement in what he or she is saying, leading to a kind of communication that is more than superficial” (Stern 1987: 48).

2. HISTORICAL OVERVIEW OF NOMENCLATURE USED FOR AND BY BLACK AMERICANS³

The notion of intercultural identity, according to Hrvatić and Piršl (2005), is closely related to identity, and language plays a vital role in describing it. The language we use to describe that identity “can instill a sense of pride in an individual” (Smith 1968, qt. in Bell 2013: 12) as well as “invoke the impressions from others based on certain ‘association of ideas’ based on the name” (Moore 1994, qt. in Bell 2013: 12). Words carry culturally-loaded meaning and connotations and “the lack of understanding or familiarity with the culture that surrounds [us] can lead to misunderstandings in conversation and even provoke a breakdown in communication” (Dimitrijević 1977, qtd. in Alonso and Ponte 2015: 86). Furthermore, the lack of knowledge about the discriminatory nature of certain words can reveal profound cultural biases and a lack of awareness thereof, which can even instigate conflicts. Sonia Nieto (1996) highlights the anti-racist component of intercultural education, which she defines as education against discrimination, including the abolishment of racism, and critical pedagogy, which helps students and teachers in their understanding of different perspectives; it provides the tools for critical thinking and engaging in research and expanding experiences. It is, therefore, of utmost importance to include in the school curricula such vocabulary that helps learners to talk about “human rights; equality; dignity; gender; bias; prejudice; stereotype; racism; ethnic minority; and the names of ethnic groups, including white groups” (Byram et al. 16). Yet, it needs to be borne in mind that not all societies are culturally diverse. This, then, means that there is a good chance that formal education programs in homogenous environments are likely to omit discussions on race, identity, power, and privilege. However, historical differences should not be used as an excuse not to introduce and discuss important global topics in the classroom.

³ This subsection contains an adapted and expanded historical overview of racial nomenclature addressed in Butković, Matea (2017), *World War II and the Blacks in American Literature*, doctoral dissertation, Faculty of Arts, University of Ljubljana.

With regards to the U.S. context, blackness has historically been “both a political and cultural identity marker” (De Walt 2013: 2), “defined and redefined, imagined and re-imagined, performed and performed again within the flux of history and within specific, changing, spatially determined societal structures” (Rahier 1999: xxiv). According to Aida Solomon (2015), labels ‘Colored’, ‘Negro’, ‘black’, and ‘African American’ have been the most commonly used terms in scientific research to denote native-born Americans of black/African origin as well as individuals who might not self-identify with these terms. It should be pointed out, however, that the American Black community is a heterogeneous group comprised of both American-born individuals of Black/African origin as well as African immigrants who have migrated to the United States for more favorable education/job opportunities. However, these two groups are often categorized similarly because, as Solomon highlights, “all people with an African heritage are commonly thought to relatively share the same culture, identity, and customs. Therefore logically, they are lumped or categorized together when discussing racial or ethnic terms” (Ibid. 49). However, “When looking at the black population, it would be proper for someone not to assume they have the same history or even same ancestry” (Ibid. 14).

In the early 19th century, ‘colored’ and ‘free persons of color’ became the dominant term (Bell 2013: 23). Bell further notes, “‘Colored’ and ‘Negro’ were more acceptable terms for African-Americans during the 1830s and beyond because they signified a domestic rather than a completely foreign placement” (Ibid. 16). The term ‘Colored’ can be traced back to the mid-to-late nineteenth century, and it referred exclusively to all people aside from the Whites to establish a clear-cut dichotomy – Whites/Others – based on physical complexion. Prominent members of the Black intelligentsia, among whom W.E.B. Du Bois and Booker T. Washington played a key role, spoke in favor of using the term ‘Negro’ given that it was perceived as a “stronger term” and “did not need a noun to complete its meaning” (Smith 1992: 497, qt. in Solomon 2015). Du Bois publicly voiced his desire for the term to be capitalized already in the early 1900s, “yet the white print media did not accept it as a legitimate, proper noun to be capitalized until the 1930s” (Bell 2013: 16-17). However, “Once freed, many wanted to be called African and rejected the term Negro” (Aptheker 1994, qt. in Bell 2013: 23) as many understood it as a degrading term used by the Whites to reinforce segregation. “Many also referred to themselves as “blacks”” (Bennett 1967, qt. in Bell 2013: 23). The English word ‘Negro’ is a derivation of the Spanish and Portuguese word *negro*, which means black. The Portuguese and Spanish, who were pioneers in the African Slave Trade, used it as a label for African men and women

whom they had captured and brought to the New World (Bell 2013). This term, which the Spanish and Portuguese colonizers used as an adjective, was in the English language used as a noun and was initially not capitalized, and it “fused not only humanity, nationality, and place of origin but also certain White judgments about the inherent and irredeemable inferiority of the persons so designated” (Bennett 1967:48).

Following the Civil War and Reconstruction periods, some used the term “Negro” as a militant term; it was “self-consciously used by black men defiantly asserting their pride of race” (Bennett, “What’s in a Name?”). Others insisted that “the word Negro had no significance as to color, but could only be used in a reproachful or degrading sense” (Ibid.). Frederick Douglass, Booker T. Washington, and W.E.B. Du Bois predominantly used the term ‘Negro,’ and the term became so popular that it replaced the terms ‘colored,’ ‘colored American’ and ‘Afro-American’ which were also used throughout the nineteenth century. In the first decades of the twentieth century, the term ‘Negro’ was used in its capitalized form. On 7 March 1939, the *New York Times* even published an editorial in which it stated that it would capitalize the term because “it is not merely a typographical change; it is an act of recognition of racial self-respect for those who have been for generations in ‘the lower case’” (qt. in Smitherman 2006: 55). The self-label ‘black’ replaced the term ‘Negro’ during the 1960s following in the footsteps of the Civil Rights Movement. The Black Power Movement stressed the importance of racial pride and self-esteem in the black community and the term ‘Negro’ reminded too much of the period of slavery. ‘Black’ was seen as an equalizer to the use of ‘white’” (Smith 1992, qt. in Solomon 2015). It referred to the descendants of Africans in America and was associated with “youth, unity, militancy, and pride, while Negro increasingly connoted middle age, complacency, and the status quo” (Martin 1991: 92). In the decades leading up to the American independence, “the labels nigger and slave were interchangeable, each describing an actual social category of involuntary black laborers” (Stordeur Pryor 2016: 205). Hosea Easton, one of the earliest Black intellectuals to discuss the word ‘nigger’ notes that, in the antebellum North, “white parents and teachers used the word to instruct the children that blacks were deficient, but also to show how their own racial status was precarious” (Ibid. 203-204). Furthermore, Elizabeth Stordeur Pryor notes, “This single word – nigger – captured the magnitude of anti-black feeling and was unleashed upon free people as they moved through urban space, rode public vehicles, and even ventured abroad” (Ibid. 2015). In the nineteenth century, with the White ruling class’ attempts to restrict the Blacks’ mobility, the term ‘nigger’ emerged “as a weapon of racial containment, a barometer against which to measure the increas-

ingly rigid boundaries of whiteness and a mechanism used to police and cleanse public space” (Zilversmit 1967, qt. in Stordeur Pryor 2016: 205).

In the final years of the 1960s, the term ‘Afro-American’ was occasionally used, while the term ‘African American’ was officially presented in 1988 when Jesse Jackson announced that the black community would be labeled ‘African-American’ and stated that “[t]o be called African-Americans has cultural integrity” (Bell 2013: 17). The hyphenated label ‘African-American’ gave the community a sense of “‘reconstructed ethnicity’ and connected the community to some sort of land and historical base” (Martin 1991, qt. in Bell 2013: 17). According to Suzette L. Speight et al. (1996), the term ‘African American’ embodied a sense of pride in acknowledging African roots and heritage (qt. in Solomon 2015: 12). The significance of this change lies in the desire to highlight the duality of the Black American experience – the African roots and the American cultural roots – as well as to equalize African Americans with other ethnic groups who had already established their ethnic and national labels (Solomon 2015: 12). By 1993 the term ‘African American’ was “appearing 10 times more often than the term ‘Negro’ in the pages of the [*New York*] *Times* than it had just six years earlier in 1987” (The Emergence of the Term ‘African American,’ 12). Nowadays, the United States’ Census Bureau defines African Americans or Blacks as “a person having origins in any of the Black racial groups of Africa,” and includes those people who indicate their race as “Black, African American, or Negro,” or provide written entries such as “African American, Afro-American, Kenyan, Nigerian, or Haitian” (United States Census Bureau 2010 qt. in *Race and Racism* 104). According to the results of the 1996 poll by the Gallup organization, “89 percent of the African-Americans ages 30 to 49 were comfortable with either ‘black’ or ‘African American’” (“The Emergence of the Term ‘African American,’” 15).

Most of the stated terms have obtained a multiplicity of new meanings throughout history, while a similar trend has been noted in postcolonial discourse. In that vein, Achille Mbembe points out that everything, including language, is “constantly being shaped and reshaped” (Mbembe 1992: 8). The author stresses that “the signs, vocabulary and narratives that it produces are not meant merely to be symbols; they are officially invested with a surplus of meanings which are not negotiable and which one is officially forbidden to depart from or challenge” (Ibid. 4).

3. RESEARCH AIMS AND HYPOTHESES

At the Faculty of Teacher Education, University of Rijeka, students are familiarized with topics related to race and ethnicity within the course *Working with Children with Special Needs*, where they are provided with generalized notions on how to accept racial differences in the context of Croatian/European educational systems. In general, though, the Faculty syllabus does not provide them with courses that specifically teach these topics. However, they are addressed in English-based courses. The course *Anglo-Saxon World*, taught to third-year students of Primary Education, introduces students to diverse areas of life in the countries where English is spoken as the first language. Topics that touch upon the social construct of race are also incorporated into the course *Children's Literature in English*, which is taught to fourth-year students of Primary Education. The course provides an overview of works by authors who wrote for children and young adults. Since literature aimed at the adult audience is taught within the course *Anglo-Saxon World*, this course focuses on the works aimed primarily at children.

We introduced Harriet Beecher Stowe's novel *Uncle Tom's Cabin* into the course *Anglo-Saxon World* with the aim of encouraging student-teachers to reflect on the impact of derogatory language. Although this novel had immense socio-cultural significance at the time of its publication, it was also one of the most controversial novels in American history because of its portrayal of Black servility. Stowe's racial portrayals raised the question of whether she saw African Americans as real human beings or as mere objects of sympathy (Van Pottelberghe 2009). We agree that the analysis of the language used in literary works cannot be done in isolation of the historical context in which it was written if the goal is for the students to fully understand and be able to analyze literature critically. However, for the purpose of this research, we decided to examine the student-teachers' already existing knowledge about the U.S. culture and their awareness of derogatory language before discussing with them the socio-political context of the times in which *Uncle Tom's Cabin* had been written. But, we also went a step further. In the second phase of our research, we decided to explore their knowledge about acceptable and unacceptable racial nomenclature, its appropriateness in children's literature, and their awareness of the existence of racism in Croatia, all of which would, on a larger scale, fill the gap in the research on this topic in Croatia and, on a smaller scale, guide us in the future framing of our curriculum.

In the first phase of the research, we hypothesized that the student-teachers would be able to understand the intent behind Stowe's use of racial nomenclature in the cho-

sen paragraph. In the second phase, we hypothesized that they would be able to differentiate between the appropriate nomenclature and racial slurs, approve of including children in the conversation about race as well as specific racial nomenclature in children's literature, and acknowledge the existence of racism in Croatia.

4. METHOD

Participants

In the academic year 2016/2017, 28 undergraduate and graduate students enrolled in the course *Anglo-Saxon World* took part in the research.

Procedure

The foundation of this research was an excerpt from Harriet Beecher Stowe's *Uncle Tom's Cabin* to encourage the students to contemplate and reflect on the language the author employed when referring to enslaved Blacks, but also to consider the notions of race and racism. The excerpt was part of a lesson used in a supplement instructional material, *Across Cultures* (2004). The excerpt depicts Simon Legree, a brutal Louisiana plantation slave owner and an epitome of evil, buying a slave named Tom. In the first part of the research, we focused on the nomenclature used in the chosen paragraph ('slave' and 'nigger') and used open-ended questions that probed the participants' understanding of Stowe's intent behind the words 'slave' and 'nigger.' The students were not explicitly familiarized with the historical context in which *Uncle Tom's Cabin* had been written before filling out the questionnaire; instead, they were asked to comment on the text solely based on their understanding of the read passages, drawing thereby on their already existing knowledge about the U.S. history.

For the second phase of the research, we constructed a questionnaire that comprised two parts. In the first part, the participants expressed their views on the existence of racism in Croatia and from what age children should be taught about its presence in society. The second part of the questionnaire explored their views on the appropriate and inappropriate nomenclature (16 expressions used throughout U.S. history when referring to American Blacks) and the appropriateness of the suggested nomenclature in children's literature. Filling out both parts of the research was anonymous.

5. RESULTS AND DISCUSSION

'slave'	Number and % of responses	'nigger'	Number and % of responses
neutral, author's voice	12 (42.8%)	derogatory term and more frequently used; used by the master	17 (60.7%)
negative, offensive	11 (39.3%)	very negative	13 (46.4%)
very offensive and submissive	4 (14.3%)	carries more weight than "slave"	2 (7.15%)

The following section reflects the student-teachers' understanding of the read paragraphs from Harriet Beecher Stowe's *Uncle Tom's Cabin* and their views on racism in Croatia, their opinion about the age at which children should be included in discussions about race and racism as well as their opinions about the appropriateness of the suggested racial nomenclature and its presence in children's literature.

PART ONE

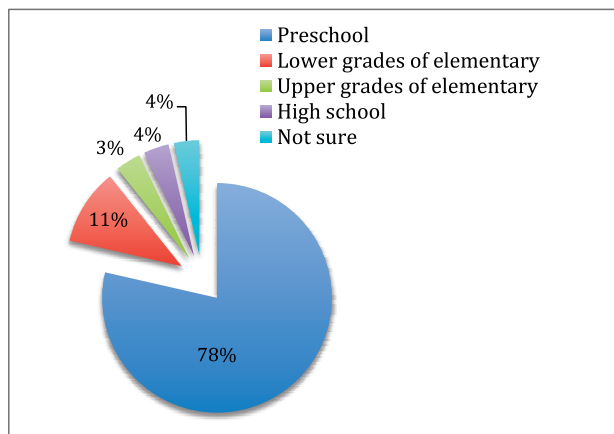
What is the meaning of the terms 'slave' and 'nigger' in the read paragraph?

What the results of this question suggest is that Croatian student-teachers understand the vast difference between the two terms. They were able to accurately highlight that it is the White master who uses the term 'nigger' (60.7%). They also pointed out that the term is very negative (46.4%), that it carries more weight than 'slave' (7.15%), that it is very offensive and submissive (14.3%), and that the goal of using that derogatory word is dehumanization and stripping off individual identity (14.3%). They understood 'slave' as being negative/offensive (39.3%) and very offensive/submissive (14.3%). Their understanding of the term 'slave' as a neutral form that stands for the author's voice (42.8%) possibly speaks to the controversial nature of *Uncle Tom's Cabin*.

However, the second part, which explores the participants' knowledge and views on specific racial nomenclature leads to suggest that this is an area that needs to be more carefully and thoroughly addressed in formal education.

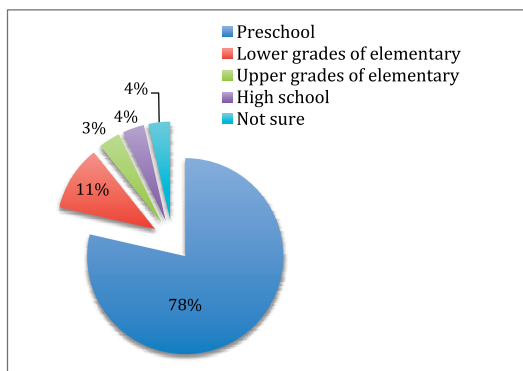
PART TWO

1. Is there racism in Croatia?

As many as 78% of participants believe there is no racism in Croatia, which is a worrying discovery. While previous research suggests that only 8% of Croats appeared to be skeptical of the contribution of different ethnic and cultural groups to the well-being of the Croatian society compared to 23% of Europeans (Mesić and Bagić 2001: 8), more recent research indicates a high degree of racial and ethnic discrimination against minority populations, refugees, and even asylum seekers (Matejčić 2012; Bakalović et al. 2014; *Izveštaj o rasizmu, ksenofobiji i etničkom ekskluzivizmu* 2016; Baričević and Koska 2017; *Istraživački izvještaj* 2017; *Razumijevanje rasizma i ksenofobije* 2017). One of the latest analyses of the impact of anti-discrimination policy in Croatia for the period 2011-2016 shows that, despite some positive changes, “The most vulnerable social groups potentially exposed to discrimination based on ethnicity are members of the Roma and Serb national minorities, and since the refugee wave that occurred in Croatia, also immigrants and asylum seekers” (Miošić-Lisjak 2017: 8).

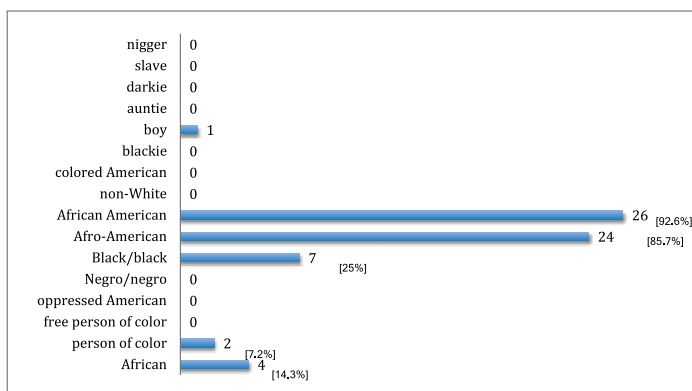
2. At what age should children be taught about race and racism?

As many as 92% of student-teachers believe that children should be included in the conversation about racism and the vast majority of them (78%) believe that this should take place as early as the preschool age. This finding demonstrates student-teachers' awareness of the importance and necessity of incorporating topics of racial and ethnic diversity into early education curriculum. A small number of them believe that the topic of racism should not be introduced sooner than in the upper levels of elementary school (3%) or high school (4%).

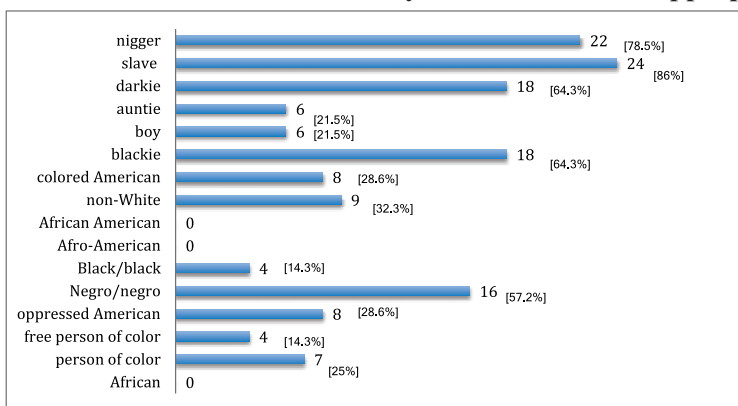
3. Throughout American history, the following terms, among others, have been used to describe their Black population: Africans, people of color, free persons of color, oppressed Americans, Negro/negros, Blacks/blacks, Afro-Americans, African Americans, non-Whites, colored Americans, blackies, boys, aunties, darkies, niggers, and slaves.

a) Choose those terms which you find the most appropriate.

The vast majority of the participants opted for 'African American' (92.6%) and 'Afro-American' (85.7%) as the most appropriate terms for the American Black population. A quarter of them (25%) find 'Black/black,' and two participants (7.2%) consider 'person of color' to be appropriate. Despite being an isolated case, it is nevertheless worrying to find that one student-teacher (3.6%) considers 'boy' as appropriate. The fact that four student-teachers (14.3%) find 'African' appropriate requires further research.

b) List those terms from the list which you find the most inappropriate.

While the vast majority of the participants are aware of racial slurs such as 'nigger' (78.5%), 'slave' (86%), 'darkie' (64.3%), and 'blackie' (64.3%), it is alarming that not all student-teachers highlighted them as derogatory language. It is equally as worrying that only a quarter of the participants know that 'auntie' (21.5%) and 'boy' (21.5%) are highly inappropriate terms, but also that 'oppressed American' (28.6%) is not a term preferred by the American black community. While only four participants (14.3%) find the term 'free person of color' to be inappropriate, and indeed it had been used in the past, it is no longer a term with which the U.S. Black community self-identifies.

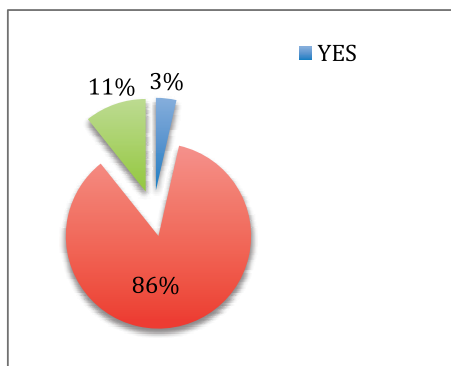
If the student-teachers' understanding of the term 'non-White' from sections a) and b) is compared, then it becomes clear that the participants struggle with its meaning. Scheurich notes that the term 'non-White' is "deficient because it derives its meaning from Whites rather than from people of color themselves, thus reinscribing a hegemonic relationship of Whites over people of color" (1993:10). While none of the student-teachers had initially found it appropriate, when asked whether they find it inappropriate, only a third of the participants agreed (32.3%). The question imposes

itself whether the other two-thirds of student-teachers see the world through the White/non-White prism? The same discrepancy is noticeable with the term 'nigger.' While none of the students found it appropriate in the previous question, now, only 78.5% found it inappropriate. The reasons behind these ambiguities should be explored in further research.

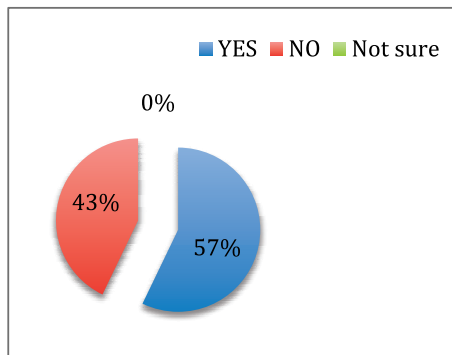
The student-teachers also seemed to struggle with the term 'African.' While 14.3% of the participants initially found it appropriate, none of them found it inappropriate in the second part of this item. This finding certainly requires additional research as it is not possible to conclude whether they had African immigrants in the United States in mind or whether their responses truly reflect cultural biases given that the question specifically addressed inappropriate nomenclature for Black Americans. Also, slightly more than a half (57.2%) of all participants found the term 'Negro/negro' inappropriate. As Solomon found, 'Negro', in addition to the term 'Colored', was a label that the interviewees in her research expressed they did not tend to employ (Solomon 2015: 49). In other words, as many as 42.8% of the participants seem to find it appropriate, which is in stark contrast to the previous question in which none of the participants found it appropriate.

The responses to the following two questions reveal the student-teachers' understanding of the appropriateness of racial nomenclature in children's literature.

4a. Are the above-listed terms appropriate for children's literature?

4b. Should preschool and elementary school children come across these terms in children's literature?

We included these questions because, just as the role of literature in the foreign language classroom has changed, so has that of children's literature. In the past, it was believed that children's literature should reflect only topics that were considered unproblematic to children; however, today, literary texts for children include difficult topics, such as separation, discrimination, and disappointment. Mary Renck Jalongo claims that using children's literature for educational purposes has the potential to contribute "to the child's cultural identity and multicultural awareness" (qtd. in Bradbery, 2015: 4) and Debbie Bradbery concludes that it contributes to "build[ing] concepts of teaching about global citizenship" (2015: 1). Furthermore, "Through experiences with children's literature children can develop socially, personally, intellectually, culturally, and aesthetically. Literature assists children to explore interpersonal relationships and human motives" (Ibid. 4).

With regards to the words that student-teachers believe belong or do not belong to the domain of children's literature, as many as 86% of student-teachers believe that none of the listed terms are appropriate for children's literature; however, their responses change when specifically asked whether racial nomenclature has a place in preschool and elementary school literature. Now, only 43% of student-teachers believe children should not come across these terms in literature. In other words, about one-half of the participants (57%) believe young children should know about the abovementioned terms, which is in line with the student-teachers' view that preschool and elementary school children should be taught about race and racism. However, given that 92% of the student-teachers believe racism should be discussed with young children, it is surprising that only 57% of them believe children should be familiarized with any racial nomenclature.

6. CONCLUSION

The dynamic changes in modern societies call for changes in the approaches of education, which inevitably requires of teachers and all those included in the educational process to adapt and acquire new skills and competencies. While the obtained findings have confirmed our hypotheses and, as such, provide an initial step in understanding the gaps in knowledge, possible biases, and shortcomings of primary and secondary education programs with regards to the required knowledge that is an essential component of democratic, intercultural, and inclusive education, the findings also reveal the necessity for more in-depth and more frequent use of class content that would help to expose the students to a broader and more inclusive understanding of culture and history.

As many as 78% of student-teachers are not aware of the discriminatory attitudes and behaviors towards racial minorities in Croatia. With regards to the appropriateness of racial nomenclature in children's literature, teachers seem to struggle with it. The participants also seem conflicted about the role which racial nomenclature should play in children's literature. While as many as 92% of student-teachers believe that children should be included in the conversation about racism and the vast majority of them (78%) believe that this should take place as early as the preschool age, only 57% of them believe children should be familiarized with some form of racial nomenclature. Additional research should explore which terms, in particular, they find (in)appropriate. Interesting findings were observed in the section addressing the student-teachers' views on appropriate and inappropriate racial nomenclature. The vast majority of the student-teachers opted for 'African American' (92.6%) and 'Afro-American' (85.7%) as the most appropriate terms; the majority of them is also aware of racial slurs such as 'nigger' (86%), 'slave' (63.4%), and 'blackie' (64.3%). However, while the participants understand the vast difference between "nigger" and "slave" in the read excerpt, it is alarming that not all student-teachers highlighted them as derogatory language in the first part of the research. Also, two-thirds of participants showed a lack of awareness of the derogatory nature of the terms 'auntie' (78.5%) and 'boy' (78.5%), which is worrying. Future research should explore why some student-teachers regard the terms 'Negro,' 'non-White,' and 'African' as appropriate.

Even though this research was conducted on a rather small sample of participants, it is nevertheless a good starting point to consider ways in which racial and ethnic diversity could and should be included in all levels of education.

BIBLIOGRAPHY

1. Ainscow, Mel, Margarida César (2006), "Inclusive Education Ten Years after Salamanca: Setting the Agenda", *European Journal of Psychology of Education*, 21(3), 231-238, doi:10.1007/BF03173412.
2. Alonso, Andrés Canga, Daniela Cifone Ponte (2015), "An Analysis of cultural vocabulary in ELT textbooks", *Odisea*, 16, 83–96.
3. Aptheker, Herbert, ed. (1994), *A Documentary History of the Negro People of the United States: 1960-1968*, Volume 7, New York, NY: Citadel Press.
4. Bakalović, Vanja, Julija Kranjec, Lucija Kuharić, Sara Lalić, Mirjana Mikić Zeitoun, Cvijeta Senta, Tea Vidović (2014), *Racism and related discriminatory practices in employment in Croatia. ENAR Shadow Report 2012-2013*. Centre for Peace Studies, Zagreb
<http://cms.horus.be/files/99935/MediaArchive/publications/shadow%20report%202012-13/Croatia.pdf>, accessed on 17 September 2018.
5. Baričević, Vedrana, Viktor Koska (2017), "Stavovi i percepcije domaće javnosti o nacionalnim manjinama, izbjeglicama i migrantima" [Public Attitudes and Perceptions about National Minorities, Refugees, and Migrants], Report published as part of the project *Racism and Xenophobia: For Refugee and Ethnic Equality*.
https://www.cms.hr/system/publication/pdf/94/Stavovi_i_percepcije_doma_e_javnosti_o_nacionalnim_manjinama__izbjeglicama_i_migrantima.pdf, accessed on 20 September 2018.
6. Bartulović, Marija, Barbara Kušević (2016), *Što je interkulturalno obrazovanje? Priručnik za nastavnike i druge znatiželjnike*, Centar za mirovne studije, Zagreb
7. Bell, Zenobia Desha Jaye (2013), *African-American Nomenclature: The Label Identity Shift from "Negro" to "Black" in the 1960s*, Master of Arts thesis, University of California, Los Angeles.
<https://escholarship.org/content/qt1j12q56x/qt1j12q56x.pdf>, accessed on 21 October 2018.
8. Bennett, Lerone Jr. (November 1967), "What's In a Name? Negro vs. Afro-American vs. Black," *Ebony*, 23, 46–48, 50–52, 54.
<http://www.virginia.edu/woodson/courses/aas102%20%28spring%2001%29/articles/names/bennett.htm>, accessed on 17 September 2018.

9. Bradbery, Debbie (2015), "Using Children's Literature to Build Concepts of Teaching About Global Citizenship." Joint AARE APERA International Conference. Sydney: University of Newcastle, NSW. Australia, 2012, 1-7.
10. Bretz, Mary Lee (1990), "Reaction: Literature and communicative competence: A springboard for the development of critical thinking and aesthetic appreciation", *Foreign Language Annals*, 23(4), 335-338.
11. Burbules, Nicholas C., Carlos Alberto Torres (2000), "Globalization and Education: an Introduction", in: Burbules, Nicholas C., Torres, Carlos Alberto, eds. *Globalization and education: Critical perspectives* (pp. 1–26). New York, NY: Routledge
12. Butković, Matea (2017), *World War II and the Black in American Literature*, doctoral dissertation, Faculty of Arts, University of Ljubljana
13. Byram, Michael, Bella Gribkova, Hugh Starkey, *Developing the Intercultural Dimension in Language Teaching. A Practical Introduction for Teachers*, <http://lrc.cornell.edu/rs/roms/507sp/ExtraReadings/Section0/uploads/File1235272745204/InterculturalDimensionByram.pdf>, accessed on 10 July 2018.
14. United States Census Bureau (2010) In: *Race and Racism*, (n.d.). 103–133. http://www.sagepub.com/sites/default/files/upmbinaries/57245_Chapter_4.pdf, accessed on 12 May 2016.
15. Collie, Joanne, Stephen Slater (1987), *Literature in the Language Classroom*, Cambridge University Press, Cambridge
16. De Walt, Patrick S. (2013), "Discourse on African American/Black Identity: Engaging the Expanded Nigrescence Theory with a Diasporic Consciousness", *Springer Plus*, 2, 233, 1–10. <https://springerplus.springeropen.com/track/pdf/10.1186/2193-1801-2-233>, accessed on 17 September 2018.
17. Denka, Andrzej (2005), *Lesestrategien und Lesesteuerungsstrategien beim Einsatzliterarischer Texte im Fremdsprachen unterricht*, Lang, Frankfurt am Main
18. Dimitrijević, Naum R. (1977), "Problems and Implications of Contrastive Analysis of Vocabulary and Culture", *Poznan Studies in Contemporary Linguistics*, 7, 133–144.
19. Evans, Mark (2006), "Educating for Citizenship: What Teachers Say and What Teachers Do", *Canadian Journal of Education*, 29(2), 410–435.
20. Guo, Linyuan (2013), "Translating Global Citizenship Education into Pedagogic Practices in Classroom Settings", *Education Review*, 3(2), 8-9.

21. Guo, Linyuan (2014), "Preparing Teachers to Educate for 21st Century Global Citizenship: Envisioning and Enacting", *Journal of Global Citizenship and Equity Education*, 4(1), 1–16.
22. Hercigonja, Zoran (2017), "Interkulturalni odgoj i obrazovanje kao imperativ razvoja interkulturalnih kompetencija", *Socijalne teme*, 4(4), 103-115.
23. Hesar, Mohammad Pourmahmoud, Mustafa Yavuz Konca, Elham Zarfsaz (2012), "Why and How to Apply Culture in an EFL Classroom?" *IPEDR*, 33, 68–72.
24. Hrvatić Neven, Elvi Piršl (2005), "Kurikulum pedagoške izobrazbe i interkulturalne kompetencije učitelja", *Pedagogijska istraživanja*, 2 (2), 251-266.
25. Hrvatić, Neven, Elvi Piršl (2007), *Kurikulum pedagoške izobrazbe učitelja. Kurikulum teorije – metodologija – sadržaj – struktura*, Školska knjiga, Zagreb
26. *Istraživački izvještaj – Zastupljenost i indikatori diskriminacijskih i ksenofobičnih stavova u Republici Hrvatskoj u 2017* [Research report – Representation and Indicators of Discriminatory and Xenophobic Attitudes in the Republic of Croatia in 2017], Center for Peace Studies, Kerschoffset Zagreb d.o.o. https://www.cms.hr/system/publication/pdf/98/Zastupljenost_i_indikatori_diskriminac_skih_i_ksenofobi_nih_stavova_u_Republici_Hrvatskoj_u_2017..pdf, accessed on 17 September 2018.
27. *Izvještaj o rasizmu, ksenofobiji i etničkom ekskluzivizmu Centra za mirovne studije za 2015. godinu* [Center for Peace Studies' Report on Racism, Xenophobia, and Ethnic Exclusivism for the year 2015], Center for Peace Studies, Zagreb
https://www.cms.hr/system/publication/pdf/82/CMS_Izvje-staj_2015_web.pdf, accessed on 17 September 2018.
28. Jalongo, Mary Renck (2004), *Young children and picture books*, National Association for the Education of Young Children
29. Martin, Ben L. Spring (1991), "From Negro to Black to African American: The Power of Names and Naming", *Political Science Quarterly*, 106(1), 83–107.
30. Matejčić, Barbara (June 18, 2012), "Racism Persists in Croatia", *The Vienna Review*, <https://www.viennareview.net/news/front-page/racism-persists-in-croatia> accessed on 16 September 2018
31. Mbembe, Achille (1992), "Provisional Notes on the Postcolony", *Africa: Journal of the International African Institute*, 62(1), 3-37.

32. Mathis, Janelle (2015), "The Significance of the Arts in Culture: Learning through Children's Literature", *Libri&Liberi*, 4(1), 85–102.
33. Mesić Milan, Bagić, Dragan (2011), "Stavovi hrvatskih građana prema kulturnim različitostima" [Attitudes of Croatian Citizens towards Cultural Diversity], *Migracijske i etničke teme*, 27(1), 7–38.
34. Miošić-Lisjak, Nives (2017), *One Step Forward, Two Steps Back Anti-discrimination policy in Croatia 2011-2016*. Center for Peace Studies, Kerschhoffset, Zagreb
35. Nieto, Sonia (1996), *Affirming Diversity: The Sociopolitical Context of Multicultural Education*, Allyn and Bacon, Boston
36. Pijl, Sip Jan, Cor J. W. Meijer, Seamus Hegarty eds. (1997), *Inclusive education: A global agenda*, Routledge, London and New York
37. Pike, Graham (2008), "Reconstructing the Legend: Educating for Global Citizenship", in: Abdi, Ali, Shultz, Lynette (eds.), *Educating for human rights and global citizenship*, State University of New York Press, Albany, pp. 223–235.
38. Piršl, Elvi, Mirjana Benjak, Marina Diković, Matija Jelača, Andrea Matošević (2016), *Vodič za interkulturalno učenje*, Naklada Ljevak, Zagreb
39. Premawardhena, Neelakshi Chandrasena (2005), "Integrating Literature into Foreign Language Teaching: A Sri Lankan Perspective", *Novitas-Royal*, 1(2), 92-97.
40. *Race and Racism* (n.d.), 103–133.
http://www.sagepub.com/sites/default/files/upm-binaries/57245_Chapter_4.pdf accessed on 10 July 2016.
41. Rahier, Jean M., ed. (1999), *Representations of Blackness and the Performance of Identities*, CT: Bergin and Garvey, Westport
42. *Razumijevanje rasizma i ksenofobije. Izvještaj o rasizmu i ksenofobiji za 2016. godinu* [Understanding Racism and Xenophobia. Report on Racism and Xenophobia for the year 2016] (2017), Center for Peace Studies, Zagreb https://www.cms.hr/system/publication/pdf/89/Razumijevanje_rasizma_i_ksenofobije_2016.pdf accessed on 17 September 2018.
43. Riverol, Jenny Elliott (1991), "Literature in the Teaching of English as a Foreign Language", *Revista Alicantina de Estudios Ingleses*, 4, 65-69.
44. Sablić, Marija (2014), *Interkulturalizam u nastavi* [Interculturalism in Teaching], Naklada Ljevak Zagreb

45. Sharman, Elizabeth (2004), *Across Cultures*, Pearson Education Limited, Harlow
46. Smith, Tom W. (1992), "Changing racial labels: From 'colored' to 'negro' to 'black' to 'African American'", *The Public Opinion Quarterly*, 56(4), 496–514.
47. Smith, Gainsley C. (January 1968), "Letters to the Editor", in: Bell, Z. D. J. (2013). *African-American Nomenclature: The Label Identity Shift from 'Negro' to 'Black' in the 1960s*, Master of Arts thesis, University of California, Los Angeles <https://escholarship.org/content/qt1j12q56x/qt1j12q56x.pdf> accessed on 5 December 2018.
48. Smitherman, Geneva (2006), *Word from the Mother. Language and African Americans*, Routledge, New York, NY
49. Solomon, Aida (2015), *What's in a Name? Understanding the Racial and Ethnic Labels Among People of African Descent* Department of Communication, doctoral dissertation http://www.com.washington.edu/wp-content/uploads/2016/02/aidas-thesis_final-version.pdf accessed on 10 October 2018.
50. Speight, Suzette L., Elizabeth M. Vera, Kimberly B. Derrickson (1996), "Racial Self-designation, Racial Identity, and Self-esteem Revisited", *Journal of Black Psychology*, 22(1), 37–52.
51. Stern, Susan L. (1987), "Expanded Dimensions to Literature in ESL/EFL: An Integrated Approach", *English Teaching Forum*, 25(4), 47-55.
52. Stevick, Earl W. (1976), *Memory, meaning, and method*, Newbury House, Rowley, Mass.
53. Stordeur Pryor, Elizabeth (Summer 2016), "The Etymology of Nigger: Resistance, Language, and the Politics of Freedom in the Antebellum North", *Journal of the Early Republic*, 36(2), 203-245.
54. *Supporting Teacher Competence Development for Better Learning Outcomes* (2013), European Commission. http://ec.europa.eu/dgs/education_culture/repository/education/policy/school/doc/teachercomp_en.pdf, accessed on 22 April 2018.
55. *Teacher Education for Inclusion. Profile of Inclusive Teachers* (2012), European Agency for Development in Special Needs Education, <https://www.european-agency.org/sites/default/files/Profile-of-Inclusive-Teachers.pdf>, accessed on 22 April 2018.
56. "The Emergence of the Term "African American" at Two Prestigious Institutions: The New York Times and the Supreme Court" (Summer, 1997), *The Journal of Blacks in Higher Education*, 16, 12–15.

57. UNESCO *A guide for ensuring inclusion and equity in education* (2017), United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, 7, France, <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002482/248254e.pdf> accessed on 21 June 2018.
58. UNESCO *Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4.* (2016), <http://unesdoc.unesco.org/images/0024/002456/245656e.pdf>, accessed on 22 June 2018.
59. UNESCO International Conference on Education (2008), *Inclusive Education: The Way Of The Future*, Conclusions and Recommendations of the 48th session of the International Conference On Education (ICE), International Conference Centre, Geneva, 25-28 November 2008. http://www.ibe.unesco.org/fileadmin/user_upload/Policy_Dialogue/48th_ICE/CONFINTED_48-5_Conclusions_english.pdf, accessed on 22 June 2018.
60. Van Pottelberghe, Tineke (2009), *Politics and Melodrama: A Study of Uncle Tom's Cabin*, Master of Arts thesis, Ghent University Faculty of Arts and Philosophy. https://lib.ugent.be/fulltxt/RUG01/001/414/852/RUG01-001414852_2010_0001_AC.pdf accessed on 5 December 2018.
61. Villegas, Ana Maria (1991), *Culturally responsive pedagogy for the 1990s and beyond*, Educational Testing Service, Princeton, NJ
62. Zhen, Chen (2012), "Characteristics and Strategies of Literature Teaching in the EFL Context in China", *International Journal of Electronics and Communication Engineering*, 5(3), 35–43.
63. Zilversmit, Arthur (1967), *The First Emancipations: The Abolition of Slavery in the North*, University of Chicago Press, Chicago, IL

POGLEDI STUDENATA UČITELJSKOG STUDIJA NA RASIZAM I RASNU NOMENKLATURU U DJEČJOJ KNJIŽEVNOSTI

Sažetak

Cilj ovog rada je istražiti mišljenja studenata o rasizmu i rasnoj nomenklaturi s kako bi se stekao uvid u njihovu opremljenost adekvatnim znanjem potrebnim za prepoznavanje diskriminatornog jezika, razotkrivanja njihovih mišljenja o prikladnosti rasne nomenklature u dječjoj književnosti i ispitivanja njihovih stavova o postojanju rasne diskriminacije u Hrvatskoj. U istraživanju je sudjelovalo 28 studenata integriranog preddiplomskog i diplomskog sveučilišnog učiteljskog studija. Polazište je bio ulomak iz romana *Uncle Tom's Cabin* autorice Harriet Beecher Stowe, koji je popraćen upitnikom iz dva dijela. Rezultati istraživanja ukazuju na manjkavost znanja kod znatnog dijela sudionika istraživanja i njihovu moguću pristranost u stavovima o (ne)odgovarajućoj nomenklaturi, kao i nedostatak svijesti o rasnoj diskriminaciji u Hrvatskoj. S druge strane, velika većina sudionika vjeruje da bi djeca od rane dobi trebala biti upućena u postojanje rasizma i društvenog konstrukta rase, ali su pritom neodlučni u odabiru prikladne rasne nomenklature.

Ključne riječi: dječja književnost; engleski kao strani jezik; inkluzivno obrazovanje; početno obrazovanje nastavnika; interkulturalna kompetencija; rasna nomenklatura

Adresa autora

Authors' address

Matea Butković

Rochester Institute of Technology

Department of English and Modern Languages Zagreb

matea.butkovic@croatia.rit.edu

Ester Vidović

University of Rijeka

Faculty of Teacher Education

ester.vidovic@ufri.hr

UDK 796.01:316

Primljeno: 01. 04. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Sara Antonini, Jelena Pavičić Vukičević, Irena Cajner Mraović

POVEZANOST STAVOVA SPORTAŠA O SPORTU S NJIHOVOM IZLOŽENOŠĆU RAZLIČITIM OBLICIMA FIZIČKOG NASILJA

Sport je izrazito česta aktivnost koja značajno utječe na cijelo društvo. Pregled dosadašnjih istraživanja i dostupne literature upućuje na fenomen navijačkog nasilja, posebice u nogometu. S obzirom da ne postoje istraživanja o nasilju iz perspektive hrvatskih sportaša, u ovom je radu istražena povezanost učestalosti doživljavanja fizičkog nasilja i stavova sportaša prema sportu. U istraživanju je sudjelovalo 135 punoljetnih sportaša ($n=74$) i sportašica ($n=61$) iz individualnih i ekipnih sportova iz Grada Zagreba. Sportaši su dobrovoljno i anonimno ispunili anketni upitnik. Rezultati dobiveni ovim istraživanjem ukazuju na egalitarne stavove s obzirom na spol sportaša pa je tako na primjer stav *"Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi."* bio stav s kojim se ispitanici većinom nisu slagali. Sa stavom *"Bol, ozljede i opasnosti dio su sporta i sportaš/sportašica mora to prihvatiti."* sportaši su se najviše slagali. *"Treniranje, natjecanje unatoč boli, ozljedi, iscrpljenosti"* je situacija fizičkog nasilja s kojom se ispitanici najčešće susreću. Dobivene korelacije kretale su se od lakih ($r=-0,171$) do stvarnih ($r=0,518$), negativnih i pozitivnih, te su većinom bile statistički značajne. Rezultati istraživanja upućuju na važnost edukacije o rizičnim ponašanjima i vjerovanjima svih osoba uključenih u sportske aktivnosti od samih početaka bavljenja sportom, kako bi se prevenirale dalekosežne fizičke i psihičke posljedice.

Ključne riječi: sport; sportaš; fizičko nasilje; stavovi

1. UVOD

Sport je važna društvena aktivnost jer su u nju uključene sve generacije, od djece do osoba treće životne dobi. Sport je bitan aspekt društvenoga života jer se nalazi u interakciji sa ključnim društvenim institucijama kao što su obitelj, odgojno-obrazovne ustanove, visoka učilišta, mediji masovne komunikacije i udruge civilnog društva (Lewis 2008). Sport predstavlja zabavu i rekreaciju, zdravu naviku, rehabilitaciju i lijek, životni san i slavu te izvor prihoda (Bodin, Robene i Heas 2007). Sustav fizičke kulture čine tri jednako važne komponente: tjelesna kultura i tjelesni odgoj u odgojnim i obrazovnim ustanovama; rekreacija građana svih dobnih skupina kao njihovo slobodno opredeljenje koje društvo potiče i osigurava za to neophodne uvjete; te natjecateljski i vrhunski sport kao izraz osobne motivacije u koji društvo ugrađuje svoje interese kroz ideološke, materijalne i organizacijske modalitete (Matić, Bokan, 2005: 80, Radenović, 2017: 138).

Kod aktivnih sportaša svakodnevni treninzi, odlasci na natjecanja i boravci u kampovima s trenerima i sportskim kolegama imaju na njih intenzivan odgojni i socijalizacijski utjecaj (Brackenridge, Fasting, Kirby i Leahy 2010). Mladi sportaši često su, uslijed svojih sportskih obveza koje uključuju višesatne treninge na dnevnoj bazi i brojna putovanja na godišnjoj bazi, više izloženi odgojnim utjecajima trenera nego vlastitih roditelja (Gervis i Dunn 2004). No, i roditelji mladih sportaša, koji nisu toliko angažirani u natjecateljskom sportu, imaju očekivanja i predodžbu da su njihova djeca tijekom uključenosti u neku sportsku aktivnost u sigurnom okruženju i samim time zaštićenija od različitih vrsta društveno neprihvatljivih oblika ponašanja (Jiang i Peterson 2012). U skladu s tim treba napomenuti da bavljenje sportom u najvećem broju slučajeva i predstavlja pozitivno iskustvo (Milanović, Čustonja i Škegro 2011).

No, prema Bodin, Robene i Heas (2007) sport nije samo *fair play*, nego uključuje i probleme, kao što je npr. mogući neuspjeh, i nudi potencijalni okvir za mnoga nasilna djela. S obzirom da sport osim kao trening tjelesne kondicije ima utjecaj i u okvirima samopoimanja, raspoloženja i rada (Fox i Lindwall 2014), potrebno je sagledati i drugu stranu medalje. Jedan od nepovoljnih aspekata koji sport uključuje je nasilje često povezano s važnošću postizanja uspjeha pod svaku cijenu (Brkljačić 2007). Ipak, nisu samo vrhunski sportaši izloženi nasilju nego nasilno ponašanje prati sve sportaše od amaterskog sporta do vrhunskog (Kerković 1983, prema Božović 2007).

U sportu se nasiljem smatra prekoračenje granice između nadmetanja po pravilima i namjernog nasilja sportaša, trenera ili navijača, a moguće je promatrati nasilje

sportaša prilikom natjecanja kao njegov sastavni dio (primjerice u boksu, hrvanju, azijskim borilačkim sportovima, ragbiju itd.), ili nasilje sportaša izvan natjecanja (Muzur i Rinčić 2011). Mnoga ponašanja u današnjim okvirima sporta smatraju se normalnima ili prihvatljivima, no da se odvijaju u nekom drugom kontekstu, etiketirala bi se kao problematična, a osobu koja ih je počinila kazneno bi se progonilo (Jamieson i Orr 2009). Spomenuti autori nasiljem u sportu smatraju bilo koje ponašanje koje uzrokuje fizičku ili psihičku bol, bilo kao izravnu ili neizravnu posljedicu sportskog iskustva. Nažalost, počeli smo se suočavati sa sve većim brojem primjera zlostavljanja i nasilja nad djecom vezanih uz sport (Milanović, Čustonja i Škegro 2011).

Nasilje u sportskom okruženju može se odnositi na različite oblike poput fizičkog nasilja, zanemarivanja, seksualnog nasilja, emocionalnog, odnosno psihičkog nasilja od strane trenera ili drugih relevantnih osoba uključenih u sport kao što su roditelji ili kolege sportaši (La Botz, Diamond i Giardino 2018). La Botz i sur. (2018) navode da fizičko nasilje može uključivati ne samo izravni kontakt, već to može biti i organizacija treninga na način da suviše fizički ili psihički optereti sportaša te propusti u smislu nebrige o sigurnosti sportaša, kao što je primjera radi nedovoljna hidratacija za vrijeme treninga, trening koji se odvija u nesigurnim uvjetima, pretjerana izloženost sportaša raznim dijetama i dodacima prehrani radi postizanja boljeg uspjeha.

Foretić i Bjelajac (2009) svojim su istraživanjem zaključili da većina sudionika ima pozitivne stavove prema sportu i da razumije ulogu sporta. Pri tome se žene ne razlikuju od muškaraca, a ni stupanj obrazovanja ne predstavlja preduvjet za *zdrav* pogled na sport. Međutim, u ukupnom uzorku postoje pojedinci koji tumače ulogu sporta na način koji često može stvarati velike poteškoće i probleme trenerima, kolegama i sportskim organizacijama. Mnogi sportaši, iako su svjesni opasnosti različitih rizičnih situacija u sportu (npr. treniranje s ozljedom ili forsiranje fizičkog i mentalnog napora iznad svojih mogućnosti) i unatoč tome što njihovi treneri posjeduju znanja o važnosti odmora i granica unutar sporta, ponekad se ponašaju suprotno onome što je dobro za njihovo zdravlje. Tada dolazi do nesrazmjera između znanja o posljedicama i ponašanja u sportu (Whatman, Simon Walters i Schluter 2018), odnosno veće znanje ne mijenja ponašanje ukoliko se osoba vodi za sebe dovoljno dobrim opravdanjem ponašanja. U kontekstu sporta, iako stav da se uspjeh mora postići pod bilo koju cijenu češće određuje ponašanje od objektivnih činjenica, ipak intervencije usmjerene na objedinjavanje znanja, stavova i ponašanja kod sportaša i njihovih trenera rezultiraju pozitivnijim ishodima (Patton-Lopez, Manore, Branscum, Meng i Wong 2018).

U sprječavanju nasilja stoga je vrlo bitna identifikacija stavova prema nasilju (Gur, Cerit i Gurhan 2017, prema Sahin et al. 2010) jer su stavovi generatori ponašanja ljudi, a pojavi nekog oblika ponašanja prethode kognitivni i emocionalni procesi (Gur, Cerit i Gurhan 2017). Stoga je bitno raditi na neutralizaciji stavova prema nasilju nakon njihove identifikacije kako ne bi došlo do afirmacije tih stavova i stvarnog nasilja.

Autori uglavnom obrađuju temu nasilja u sportu s obzirom na navijače i gledatelje, a od sportova se najčešće spominje nogomet (Bodin, Robenei Heas 2007; Žugić 2000; Vrcan 1990). Iz navedenog proizlazi potreba da se obradi tema nasilja u sportu i iz perspektive sportaša, a s obzirom na sveobuhvatnost i važnost teme ovaj se rad fokusira na tematiku stavova prema sportu u povezanosti s fizičkim nasiljem kojem je sportaš izložen u svom sportskom okruženju. Analiza rezultata istraživanja omogućit će tako uvid u učestalost različitih nasilnih oblika ponašanja, kao i povezanost oblika nasilja sa stavovima sportaša prema sportu, ali i biti znanstveno utemeljena podloga za osmišljavanje preventivnih programa za sprječavanje nasilja nad sportašima.

2. CILJ I PROBLEMI

Cilj ovog istraživanja je ispitati postoji li povezanost između učestalosti doživljavanja fizičkog nasilja sportaša i njihovih stavova prema sportu.

Problem i hipoteza:

Utvrđiti postoji li veza između učestalosti izloženosti sportaša/sportašica fizičkom nasilju i stavova koje sportaši imaju prema sportu.

H: Ne postoji statistički značajna povezanost između učestalosti kojom je sportaš/sportašica izložen/a fizičkom nasilju i stavova koje sportaši imaju prema sportu.

3. METODA

3.1. Sudionici

U istraživanju su sudjelovali punoljetni sportaši individualnih i ekipnih sportova Grada Zagreba. Ukupno je bilo 135 sudionika, od kojih je 74 sportaša i 61 sportašica. Većina sportaša i sportašica u ovom istraživanju pripada seniorskoj kategoriji (N=111;

82,2%), zatim slijede juniori kojih je u ovom uzorku 15 (11,1%), a najmanje je onih koji se ne natječu (N=5; 3,7%) i veterana (N=2; 1,5%). Dvoje sudionika nije odgovorilo na to pitanje. Sportaši i sportašice iz ovog uzorka većinom su članovi reprezentacije (N=58; 43%), 29 (21,5%) ih nije član reprezentacije, ali je nekada bio/bila, a čak 48 (35,6%) njih nije nikada ni bio/bila član reprezentacije. Broj sati koji tjedno provedu na treningu izražen je aritmetičkom sredinom svih sportaša i sportašica i iznosi $M=12,4$ uz $Sd=7,5$. Minimalan broj sati koji je sportaš/sportašica naveo je 2, a maksimalni je 35. Prosječna dob kada su sportaši i sportašice ovog uzorka počeli trenirati je 8,64 uz $Sd=3,32$, s time da je 2. godina najmlađa dob navedena kao početak treniranja, a 20. godina kao najstarija dob. Prosječni broj godina koji se sportaši odnosno sportašice u ovom uzorku natječu je 10 godina uz $Sd=3,94$.

3.2 Upitnik

Istraživanje je provedeno anketnim upitnikom koji je sastavljen u okviru projekta „Mladi, nasilje i sport: usporedba Hrvatske i Slovenije“ (Antonini 2016). Prvotno je upitnik bio na slovenskom jeziku, ali je preveden na hrvatski jezik i to djelovi koji su za ovo istraživanje relevantni. Upitnik se sastoji od nekoliko dijelova. Sudionici su procjenjivali svoje slaganje s 15 tvrdnji na temu stavova vezanih uz sport na Likertovoj skali od 1 do 5, pri čemu je 1 značilo da se s tvrdnjom uopće ne slaže, a 5 da se s tvrdnjom slaže u potpunosti. *„Bol, ozljede i opasnosti dio su sporta i sportaš/sportašica mora to prihvatiti“* je primjer jedne od tvrdnji. Cronbach alfa ovog dijela upitnika je 0,53.

Sljedeći dio upitnika činile su tvrdnje vezane uz učestalost susretanja s neželjenim situacijama prilikom bavljenja sportom. Ovaj dio upitnika ima 37 tvrdnji za koje su sudionici procjenjivali učestalost na skali od 1 do 5, pri čemu je 1 značilo nikad, 2 – rijetko, 3 – povremeno, 4 – često i 5 – jako često. Zahtjevi za upotrebu dopinga, ismišljavanje, uvrede i slično, primjeri su takvih situacija čiju su učestalost sudionici procjenjivali. Cronbach alpha ovog dijela upitnika je 0,95. Za svrhu ovog rada bit će izdvojene samo one situacije koje su svrstane u fizičko nasilje. Uz navedene tvrdnje i situacije koje su sudionici trebali procjeniti, u upitniku se nalazilo još nekoliko pitanja. Dva su se pitanja odnosila na verbalno i fizičko nasilje, u smislu da li su ih ikada doživjeli od trenera, roditelja, drugih sportaša, sponzora i gledatelja. Na ta pitanja su također odgovarali procjenom učestalosti kako je prethodno navedeno, a Cronbach alpha je 0,74.

Na kraju upitnika postavljeno je još nekoliko pitanja o demografskim karakteristikama sudionika: spol, dob, kategorija u kojoj se natječu, koliko sati tjedno provode na treningu, s koliko godina su počeli trenirati, koliko godina se već aktivno natječu, jesu li reprezentativci i najbolji rezultat na/u domaćem prvenstvu, europskom i svjetskom prvenstvu, ukoliko su se natjecali.

3.3. Postupak

Istraživanje je provedeno na način da se prvo stupilo u kontakt sa Sportskim savezom Grada Zagreba, a preko Saveza u kontakt s klubovima individualnih i ekipnih sportova. U dogovoru s klubovima je u dogovorenom terminu provedeno anketiranje sportaša koji su pristali sudjelovati. Sportašima je objašnjeno da je sudjelovanje dobrovoljno i anonimno te da u bilo kojem trenutku mogu odustati od ispunjavanja anketnog upitnika bez ikakvih posljedica. Sportašima koji su pristali na sudjelovanje osiguran je mir i neometano ispunjavanje upitnika. Nakon što su ispunili upitnik stavili su ga u neoznačenu kuvertu koju su zalijepili i predali istraživačici koja će jedina, osim osoba nadležnih za provedbu istraživanja imati uvid u njihove odgovore, te im je zahvaljeno na sudjelovanju.

4. REZULTATI

Prvo će biti prikazani deskriptivni podaci stavova koje su iznijeli sportaši o sportu te o učestalosti neželjenih situacija fizičkog nasilja koje su doživjeli. Daljnji prikaz ovdje dobivenih rezultata odgovorit će na pitanje o povezanosti između stavova sportaša i njihove izloženosti različitim oblicima fizičkog nasilja.

Tablica 1. *Prikaz slaganja sportaša s tvrdnjama*

Tvrdnje	M	Mdn	Sd
Reprezentaciju čine samo najbolji sportaši/sportašice u svojim kategorijama.	3,81	4,00	1,17
Ako trener/trenerica više na mene, to me potakne i bolje treniram.	3,54	4,00	1,18
Vikanje je posve uobičajeno za naš sport.	3,70	4,00	1,14
Pobjeda je jedino što vrijedi.	2,61	2,00	1,43
Kako bih izbjegao/izbjegla negativne sankcije (ignoriranje od strane suigrača/trenera/trenerice, podsmjehivanje ili isključenje iz tima) spreman/spremna sam trenirati usporos boli.	3,27	3,00	1,24
Bol, ozljede i opasnosti dio su sporta i sportaš/sportašica mora to prihvatiti.	4,23	5,00	1,07
Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica.	1,81	1,00	1,36
Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi.	1,63	1,00	1,18
Osobe ženskog spola moraju biti trenirane na jednak način kao i osobe muškog spola.	3,38	3,00	1,44
Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muškog spola.	1,79	1,00	1,13
Roditelji od mene očekuju bolje rezultate.	2,17	2,00	1,29
Kritika drugačije djeluje na osobe muškog spola nego na osobe ženskog spola: kritike više vrijedaju žene nego muškarce.	2,84	3,00	1,27
Trenerice bolje razumiju probleme s kojima se suočavaju sportašice, pa im pružaju bolju podršku na natjecanjima nego treneri.	2,87	3,00	1,27
Svejedno mi je da li me trenira trenerica ili trener.	3,96	5,00	1,30
Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci.	4,13	5,00	1,16

U Tablici 1. prikazane su vrijednosti aritmetičkih sredina, medijana i standardnih devijacija slaganja sportaša s pojedinim tvrdnjama. Nastavno na to, iz prikazanih vrijednosti slaganja s tvrdnjama ovog dijela upitnika u Tablici 1. vidljivo je da se sportaši iz našeg uzorka najviše slažu sa sljedećim tvrdnjama: *"Bol, ozljede i opasnosti dio su sporta i sportaš/sportašica mora to prihvatiti."* i *"Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci."*. Sudionici se nešto manje slažu s tvrdnjama: *"Svejedno mi je da li me trenira trenerica ili trener"*, *"Reprezentaciju čine samo najbolji sportaši/sportašice u svojim kategorijama."*, *"Vikanje je posve uobičajeno za naš sport."*, *"Ako tre-*

ner/trenerica više na mene, to me potakne i bolje treniram.”, *”Osobe ženskog spola moraju biti trenirane na jednak način kao i osobe muškog spola.”* i *”Kako bih izbjegao/izbjegla negativne sankcije (ignoriranje od strane suigrača/trenera/trenerice, podsmijavanje ili isključenje iz tima) spreman/spremna sam trenirati usporokos boli.”*. Još manje se slažu s tvrdnjama kao što su: *”Trenerice bolje razumiju probleme s kojima se suočavaju sportašice, pa im pružaju bolju podršku na natjecanjima nego treneri.”*, *”Kritika drugačije djeluje na osobe muškog spola nego na osobe ženskog spola: kritike više vrijeđaju žene nego muškarce.”*, *”Pobjeda je jedino što vrijedi.”* i *”Roditelji od mene očekuju bolje rezultate.”*. Najmanje se slažu stvrdnjama: *”Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica.”*, *”Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muškog spola.”* i *”Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi.”*.

U sljedećem dijelu prikaza deskriptivnih nalaza ovog istraživanja navedene su procjene sportaša i sportašica o učestalosti neželjenih situacija fizičkog nasilja koje doživljavaju

Tablica 2. *Deskriptivni prikaz procjena učestalosti neželjenih situacija fizičkog nasilja*

Neželjene situacije	M	Mdn	Sd
Bacanje predmeta u natjecatelja (npr. sportskih rekvizita)	1,45	1,00	0,78
Uskraćivanje hrane radi mršavljenja	2,16	2,00	1,42
Fizičko nasilje (npr. guranje, šamaranje, udaranje itd.)	1,43	1,00	0,85
Namjerno spoticanje	1,50	1,00	0,84
Tjelesne ozljede prouzročene prenapornim treninzima ili pretreniranošću	2,30	2,00	1,20
Treniranje, natjecanje unatoč boli, ozljedi, iscrpljenosti	2,84	3,00	1,23
Korištenje dodatnih vježbi kao oblik kažnjavanja	2,46	2,00	1,21
Uporaba fizičke sile, koja rezultira boli ili nelagodnom	1,37	1,00	0,84
Zahtjev za upotrebu dopinga	1,29	1,00	0,77

U Tablici 2. prikazane su vrijednosti izražene aritmetičkim sredinama, medijanama i standardnim devijacijama odgovora sudionika. Neželjena situacija s kojom se, prema procjenama sportaša i sportašica ovog uzorka, najčešće susreću je: *”Treniranje, natjecanje unatoč boli, ozljedi, iscrpljenosti”*. Zatim prema učestalosti slijede: *”Korištenje dodatnih vježbi kao oblik kažnjavanja”*, *”Tjelesne ozljede prouzročene prenapornim treninzima ili pretreniranošću”* i *”Uskraćivanje hrane radi mršavljenja”*. Najrjeđe se susreću s *”Bacanjem predmeta u natjecatelja”*, *”Fizičkim nasiljem (npr. guranje, šamaranje, udaranje itd.)”*, *”Namjerno spoticanje”*, *”Uporaba fizičke sile, koja rezultira boli ili nelagodnom”* te *”Zahtjev za upotrebu dopinga”*.

U sljedećoj tablici bit će prikazane deskriptivne vrijednosti za varijable u kojima ima raspodjele: "trener/trenerica", "drugi sportaši na treningu", "roditelji" i "gledatelji".

Tablica 3. *Deskriptivni prikaz procjena učestalosti fizičkog nasilja od strane osoba uključenih u sport*

Osobe uključene u sport	M	Mdn	Sd
Trener/trenerica	1,10	1,00	0,41
Drugi sportaši na treningu	1,27	1,00	0,64
Roditelji	1,13	1,00	0,52
Gledatelji	1,02	1,00	0,15

Tablica 4. *Prikaz frekvencija i postotaka učestalosti fizičkog nasilja od strane osoba uključenih u sport*

Fizičko nasilje	Učestalost	f	%
Trener/trenerica	Nikad	125	92,6
	Rijetko	7	5,2
	Ponekad	2	1,5
	Često	1	0,7
	Jako često	0	0
Drugi sportaši na treningu	Nikad	109	80,7
	Rijetko	19	14,1
	Ponekad	5	3,7
	Često	1	0,7
	Jako često	1	0,7
Roditelji	Nikad	125	92,6
	Rijetko	6	4,4
	Ponekad	2	1,5
	Često	1	0,7
	Jako često	1	0,7
Sponzori	Nikad	135	100,0
	Rijetko	0	0
	Ponekad	0	0
	Često	0	0
	Jako često	0	0
Gledatelji	Nikad	132	97,8
	Rijetko	3	2,2
	Ponekad	0	0
	Često	0	0
	Jako često	0	0

Iz Tablica 3 i 4 u kojima su prikazani deskriptivni podaci o fizičkom nasilju vidljivo je da se procjene sportaša o učestalosti fizičkog nasilja od strane osoba uključenih u sport nalaze između pretežno između *nikada* i *rijetko*. Od strane trenera, kolega sportaša i roditelja u manjoj mjeri iskazuju da su doživjeli fizičko nasilje *ponekad*, *često* i *jako često*.

Kako bismo odgovorili na postavljeni problem provedena je korelacijska analiza stavova sportaša i neželjenih situacija fizičkog nasilja koje su doživjeli. U sljedeće dvije tablice iskazane su dobivene korelacije. U Tablici 5 prikazane su zasebne korelacije svakog stava sa svakom situacijom fizičkog nasilja, dok su u Tablici 6 prikazane korelacije svih ispitanih stavova s općenito fizičkim nasiljem koje su sportaši doživjeli. Kako bi se jasnije i u sažetijem obliku prikazali podaci, neželjene situacije su grupirane na način da su zbrojene procjene učestalosti (od 1 do 5) za svaku varijablu odnosno neželjenu situaciju kod svakog sportaša. Cronbach alpha za tako izražene varijable iznosi 0,71. Provedenom korelacijskom analizom u Tablici 5 vidljivo je da su neki stavovi ("*Pobjeda je jedino što vrijedi.*", "*Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica.*", "*Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi.*", "*Osobe ženskog spola moraju biti trenirane na jednak način kao i osobe muškog spola.*", "*Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muškog spola.*", "*Svejedno mi je da li me trenira trenerica ili trener.*", "*Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci.*") povezani s više neželjenih situacija fizičkog nasilja nego neki drugi ("*Reprezentaciju čine samo najbolji sportaši/sportašice u svojim kategorijama.*", "*Ako trener/trainerica više na mene, to me potakne i bolje treniram.*", "*Vikanje je posve uobičajeno za naš sport.*", "*Roditelji od mene očekuju bolje rezultate.*"). Takvi rezultati dobiveni su i na grupiranim varijablama fizičkog nasilja (Tablica 6). Neke dobivene korelacije su pozitivne, a neke negativne, te se kreću od lakih povezanosti do lake povezanosti (u Tablici 6), odnosno stvarne povezanosti (Tablica 5). Najniža dobivena korelacija je ona između stava "*Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci.*" i fizičkog nasilja "*Bacanje predmeta u natjecatelja (npr. sportskih rekvizita)*" i iznosi $r=-0,171$; $p<0,05$, a najviša dobivena korelacija je ona između stava "*Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci.*" i "*Fizičko nasilje (npr. guranje, šamaranje, udaranje itd.)*" te iznosi $r=-0,518$; $p<0,01$.

Tablica 5. Prikaz značajnih korelacija tvrdnji sportaša i neželjenih situacija fizičkog nasilja

	Neželjene situacije fizičkog nasilja								
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
Tvrdnje									
Reprezentaciju čine samo najbolji sportaši/sportašice u svojim kategorijama.					-,292**				
Ako trener/trenerica više na mene, to me potakne i bolje treniram.					-,210*				
Vikanje je posve uobičajeno za naš sport.	,185*								
Pobjeda je jedino što vrijedi.			,312**	,249**					,206*
Kako bih izbjegao/izbjegla negativne sankcije (ignoriranje od strane suigrača/trenera/trenerice, podsmijehivanje ili isključenje iz tima) spremam/spreman sam trenirati usporikos boli.									
Bol, ozljede i opasnosti dlo su sporta i sportas/sportašica mora to prihvatiti.									
Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica.	,202*	,273**	,336**	,406**					,238**
Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi.		,247**	,300**	,341**					,224**
Osobe ženskog spola moraju biti trenirane na jednak način kao i osobe muskog spola.		-,215*	-,188*	-,203*	-,273**				
Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muskog spola.	,259**	,237**	,333**	,190*	,222**			,310**	,274**
Roditelji od mene očekuju bolje rezultate.									,205*
Kritika drugačije djeluje na osobe muskog spola nego na osobe ženskog spola: kritike više vrijedaju žene nego muškarce.									
Trenerice bolje razumiju probleme s kojima se suočavaju sportašice, pa im pružaju bolju podršku na natjecanjima nego treneri.									
Svejedno mi je da li me trenira trenerica ili trener.	-,185*			-,344**	-,232**				-,353**
Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci.	-,171*	-,302**	-,518**	-,251**	-,259**	-,191*		-,273**	,183*

* - korelacija na razini značajnosti 0,05; ** - korelacija na razini značajnosti 0,01.

Legenda za tablicu 5: 1 - bacanje predmeta u natjecatelja (npr. sportskih rekvizita), 2 - uskraćivanje hrane radi mršavljenja, 3 - fizičko nasilje (npr. guranje, šamaranje, udaranje itd.), 4 - namjerno spoticanje, 5 - tjelesne ozljede prouzročene prenapornim treninzima ili pretreniranošću, 6 - treniranje, natjecanje unatoč boli, ozljedi, iscrpljenosti, 7 - korištenje dodatnih vježbi kao oblik kažnjavanja, 8 - uporaba fizičke sile, koja rezultira boli ili nelagodnom, 9 - zahtjev za upotrebu dopinga

Tablica 6. *Prikaz značajnih korelacija tvrdnji sportaša i neželjenih situacija fizičkog nasilja ukupno*

Tvrdnje	Neželjene situacije fizičkog nasilja ukupno
Reprezentaciju čine samo najbolji sportaši/sportašice u svojim kategorijama.	
Ako trener/trenerica više na mene, to me potakne i bolje treniram.	
Vikanje je posve uobičajeno za naš sport.	
Pobjeda je jedino što vrijedi.	,194*
Kako bih izbjegao/izbjegla negativne sankcije (ignoriranje od strane suigrača/trenera/trenerice, podsmjehivanje ili isključenje iz tima) spreman/spremna sam trenirati usprkos boli.	
Bol, ozljede i opasnosti dio su sporta i sportaš/sportašica mora to prihvatiti.	
Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica.	,259**
Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi.	,234**
Osobe ženskog spola moraju biti trenirane na jednak način kao i osobe muškog spola.	-,225**
Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muškog spola.	,343**
Roditelji od mene očekuju bolje rezultate.	
Kritika drugačije djeluje na osobe muškog spola nego na osobe ženskog spola: kritike više vrijedaju žene nego muškarce.	
Trenerice bolje razumiju probleme s kojima se suočavaju sportašice, pa im pružaju bolju podršku na natjecanjima nego treneri.	
Svejedno mi je da li me trenira trenerica ili trener.	-,269**
Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci.	-,370**

* - korelacija na razini značajnosti 0,05; ** - korelacija na razini značajnosti 0,01.

5. RASPRAVA

Rezultati dobiveni ovim istraživanjem o slaganju sudionika s tvrdnjama govore o prihvaćanju boli i neugode u svrhu postizanja uspjeha u sportu. Visoko slaganje s tvrdnjama *"Bol, ozljede i opasnosti dio su sporta i sportaš/sportašica mora to prihvatiti."*, *"Reprezentaciju čine samo najbolji sportaši/sportašice u svojim kategorijama."* i *"Vikanje je posve uobičajeno za naš sport."* ukazuju na percipiranu važnost odricanja, ustrajanja i izdržljivosti koje sudionici vežu za uspjeh u sportu. U ovom kontekstu, vikanje, ozljede i ugrožavanje nečije sigurnosti sudionici ne vežu uz specifičnu osobu koja im nanosi bol ili im šteti na neki način, već vide to kao oblike poticaja prema postignuću. Nisko slaganje s tvrdnjama *"Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muškog spola."*, *"Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica."* i *"Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi."* ukazuje na percepciju jednakosti spolova u sportu, vezano i za sportaše i trenere.

Neželjene situacije fizičkog nasilja s kojima se sudionici najviše susreću odnose se na neizravno nanošenje boli ili neugode koje se odnosi na ustrajanje u sportskim aktivnostima unatoč fizičkim ograničenjima u tom trenutku. Dodatne vježbe kao oblik kažnjavanja vjerojatno su zadane od strane trenera/trenerica, no nije jasno jesu li neželjene situacije ustrajanja na odrađivanju treninga rezultat odluke neke druge osobe ili samih sportaša. Neželjene situacije poput uskraćivanja hrane također mogu biti rezultat pritiska druge osobe ili samog sportaša. Situacije poput bacanja predmeta u natjecatelja, spoticanje i zahtijevanje korištenja dopinga, koje su procijenjene najrjeđima, situacije su koje opisuju radnju neke druge osobe. Ovi rezultati govore nam da sudionici rijetko kad doživljavaju neugodu, ozljeđivanje i druge oblike fizičkog nasilja od drugih osoba, ali ponekad doživljavaju neugodne situacije koje mogu biti rezultat njihovih odluka, ambicioznosti ili ustrajnosti koje dovode do fizičkih ozljeda, boli i neugode tijekom bavljenja sportom.

Stav sportaša *"Svejedno mi je da li me trenira trenerica ili trener."* s kojim se sportaši izraženije slažu (M=3,96) u negativnoj je korelaciji sa doživljenim neželjenim situacijama fizičkog nasilja. To bi možda moglo ukazivati na to da su sportaši sa egalitarnijim stavom bili i manje izloženi fizičkom nasilju. Sličan stav s obzirom na spol trenera *"Žene su u ulozi trenera jednako dobre kao i muškarci."* s kojim se također izrazitije slažu (M=4,13) isto tako je u negativnoj korelaciji sa doživljenim neželjenim situacijama fizičkog nasilja. *"Borilačke vještine nisu primjerena vrsta sporta za osobe ženskog spola, nego samo za osobe muškog spola."* je stav s kojim se sportaši baš i

nisu slagali ($M=1,79$) što ukazuje na egalitarnost koja je u pozitivnoj korelaciji sa doživljenim fizičkim nasiljem što bi se vjerojatno moglo objasniti pretpostavkom o karakteristikama borilačkih vještina implicitno samo po sebi. Treba uzeti u obzir da su možda sportaši već izloženi općenito fizičkom nasilju da te ne percipiraju razliku s obzirom na vrstu sporta kao problematičnu. Sa sljedećim razmatranim stavom "Osobe ženskog spola moraju biti trenirane na jednak način kao i osobe muškog spola." sportaši se većinom slažu ($M=3,38$) što također ukazuje na egalitaran pristup koji je opet u negativnoj korelaciji sa fizičkim nasiljem. Sljedeći stav koji također ima egalitaran karakter u smislu slaganja, odnosno neslaganja sportaša ($M=1,63$) "Muški sportovi su više vrijedni nego ženski sportovi." u pozitivnoj je korelaciji s fizičkim nasiljem što bi moglo ukazivati na stav sportaša da je doživljeno fizičko nasilje jednostavno dio sporta, kako za sportaše tako i za sportašice. "Postignuća sportaša ne mogu se usporediti s postignućima sportašica." je stav s kojim se sportaši uglavnom ne slažu ($M=1,81$), što ponovo ukazuje na egalitarnost s obzirom na spol te je ponovo u pozitivnoj korelaciji s fizičkim nasiljem.

Općenito, do sada analizirano ukazuje da sportaši iz našeg uzorka imaju egalitarne stavove s obzirom na spol. Iz dobivenih korelacija se ukupno se može uočiti da su sa neželjenim situacijama fizičkog nasilja u najvećoj mjeri negativno povezani oni stavovi sportaša u kojima se nalazi egalitarno razmišljanje prema spolu s obzirom na trenera, što bi, kako je već navedeno, možda moglo značiti da su sportaši u našem uzorku bili manje izloženi fizičkom nasilju, stoga i imaju egalitaran stav. Nadalje, oni stavovi koji su u pozitivnoj korelaciji s fizičkim nasiljem, također egalitarni po spolu, po prilici ukazuju na moguće prihvaćanje fizičkog nasilja jednostavno kao dio sporta bez obzira da li se radi o sportašu ili sportašici.

Egalitarni stavovi sportaša, s obzirom na spol, iz uzorka koji smo obradili u našem istraživanju u skladu su sa temeljnim načelima olimpizma koja zagovaraju sljedeće:

[Bavljenje sportom je ljudsko pravo. Svakom pojedincu mora biti omogućeno bavljenje sportom, bez diskriminacije bilo koje vrste i u olimpijskom duhu, što zahtijeva obostrano razumijevanje u duhu prijateljstva, solidarnosti i fair play-a.] te

[Uživanje prava i sloboda izloženih u ovoj Olimpijskoj povelji osigurava se bez diskriminacije u bilo kojem obliku, na osnovi rase, boje, spola, seksualne orijentacije, jezika, vjere, političkog ili drugog mišljenja, nacionalnog ili društvenog porijekla, vlasništva, rođenja ili drugog statusa.] (Olimpijska povelja 2015: 11).

Stav *"Pobjeda je jedino što vrijedi."*, s kojim se sportaši slažu u manjoj mjeri (M=2,61), povezan je sa čak tri oblika neželjenih situacija fizičkog nasilja: *"Fizičko nasilje (npr. guranje, šamaranje, udaranje itd.)"*, *"Namjerno spoticanje"*, *"Zahtjev za upotrebu dopinga"*, što bi možda moglo ukazivati na prihvaćanje i takvog oblika op-
hođenja sa samim sportašem pod opravdanjem višeg cilja, a to je pobjeda. Navedeno možda ukazuje na spremnost sportaša da ugrožavaju svoje zdravlje, pa čak i život radi pobjede, što se sve može vidjeti u raznim sportovima i na raznim nivoima uspješnosti kao i važnosti natjecanja te dobi sportaša. Ukoliko je ova pretpostavka istinita dovodi nas do zastrašujućeg saznanja o mogućoj promjeni pogleda društva na sport općenito, što je u kontradikciji i s olimpijskim *credom*:

[*Najvažnije na Olimpijskim igrama nije pobijediti, nego sudjelovati, kao što ni u životu nije najvažnija pobjeda nego borba. Velik je čovjek onaj tko ne osvaja nešto bez časne borbe.*] (Kustudić 2008, prema Čižmić 2010: 262).

Do sličnih saznanja došlo je istraživanje provedeno 1995. godine koje je pokazalo da bi čak 98,5% profesionalnih sportaša pristalo dopingirati se ako bi bili sigurni da neće biti uhvaćeni i da će im to donijeti uspjeh na natjecanju. Još zanimljiviji je podatak da bi se čak 53% njih dopingiralo pod istim uvjetima čak i ako bi znali da će za pet godina umrijeti od posljedica dopinga (Šarović prema Radenović, 2017: 103).

Time se otvara zabrinjavajući problem društvenog, sociološkog i psihološkog karaktera: predstavlja li zaista sport dobrobit i zdravlje u životu svih nas i naše djece s obzirom da smo za pobjedu spremni učiniti sve i kao sportaš, i kao trener, i kao roditelj.

Imajući u vidu prethodno opisane rezultate, možda bi se moglo zaključiti da sportaši neugodne situacije ne doživljavaju kao oblik fizičkog zlostavljanja, već kao sastavni i potrebni dio sudjelovanja u sportu te u konačnici sastavni dio postizanja sportskih uspjeha. Stoga se izostanak doživljavanja nasilja od roditelja ili trenera može percipirati više kao poticanje, ohrabivanje ili motiviranje, iako neka ponašanja po definiciji mogu biti zlostavljajuća. Ovakav pristup ponekad može služiti i kao dobra zaštita od percipiranja nekih ponašanja zlostavljajućim, što zatim može smanjiti njihove negativne posljedice. Ukoliko osoba ne doživljava neko ponašanje lošim, neće se tako niti osjećati. S druge strane, iako ovakav pristup može biti zaštitnički, prihvaćanje neadekvatnog ponašanja i njegovo opravdavanje može dovesti do toga da takvo ponašanje postane prihvatljivo i izvan sportskog konteksta treninga i natje-

canja. Važno je pronaći granicu, educirati i zaštititi one najranjivije od širokog utjecaja zlostavljajućih ponašanja, neovisno o tome jesu li ta ponašanja nastala s namjerom zlostavljanja ili nisu.

Važno je skrenuti pozornost na važnost educiranja sportaša o rizičnim ponašanjima i vjerovanjima od samih početaka bavljenja sportom. Iako bavljenje sportom donosi brojne dobrobiti za fizičko i mentalno zdravlje (veće samopouzdanje, bolja samoprocjena zdravlja, visoka procjena subjektivne dobrobiti) (Liddle, Deane i Vella 2017; Super, Hermens, Verkooijen i Koelen 2018), određena ponašanja mogu imati suprotne učinke na mentalno zdravlje sportaša koje se često zanemaruje. Uskraćivanje hrane, intenzivno treniranje bez mogućnosti odmora, iscrpljivanje i kažnjavanje fizičkim iscrpljivanjem ne dovodi samo do fizičkih posljedica, već bi moglo dovesti do dugotrajnih psiholoških posljedica.

6. ZAKLJUČAK

Ovim istraživanjem ispitano je postoji li povezanost između učestalosti doživljavanja fizičkog nasilja kod sportaša Grada Zagreba i njihovih stavova prema sportu. S obzirom da ne postoje istraživanja o povezanosti nasilnog ponašanja i stavova vezanih uz sport u hrvatskom kontekstu, analiza stavova sportaša iz našeg uzorka ukazuje na uglavnom egalitarne stavove s obzirom na spol u vezi sa sportom, što je pozitivno i u skladu s temeljnim načelima olimpizma. Zatim, analiza neželjenih situacija fizičkog nasilja ukazuje na to da su sportaši u manjoj mjeri doživjeli fizičko nasilje, ali je zabrinjavajuće da su ga uopće doživjeli. Interpretacija korelacija kroz raspravu usmjerila nas je na mogući zaključak da sportaši prihvaćaju fizičko nasilje kao sastavni dio sporta. Također, slaganje sportaša sa stavom da je pobjeda jedino što vrijedi, iako u manjoj mjeri, zabrinjavajuće je. S obzirom da je riječ o prvom ovakvom istraživanju u Republici Hrvatskoj, odnosno Gradu Zagrebu, potrebna su još mnoga istraživanja i radovi kako bismo dobili kompletniju sliku o stanju u sportu vezanu za nasilje prema sportašima, kao i sliku o stavovima osoba uključenih u sport prema toj temi. Rezultati istraživanja upućuju i na moguće praktične implikacije jer osvješćuju važnost i nužnost izrade edukativnih programa dvojake naravi. U inicijalno obrazovanje i stručno usavršavanje profesora kineziologije i sportskih trenera potrebno je uključiti više sadržaja vezanih za prepoznavanje te prevenciju i sprječavanje nasilnih oblika ponašanja prema sportašima. U psihološku pripremu sportaša potrebno je uključiti sadržaje koji će sportaše senzibilizirati na različite oblike nasilja i podići njihovu svjesnost da nasilna ponašanja nisu sastavni dio sporta, unatoč tome što u sportskoj hijerarhiji do-

lazi od osobe koja je nositelj autoriteta te da se protiv istoga treba boriti. Jednako je tako važno utvrditi protokole u slučaju kada se nasilje dogodi te osmisliti i programe stručne pomoći sportašima koji su doživjeli nasilje.

7. PREDNOSTI, NEDOSTACI I SMJERNICE ZA BUDUĆA ISTRAŽIVANJA

S obzirom da je ovim istraživanjem zahvaćen samo grad Zagreb bilo bi korisno uključiti i ostale gradove u Republici Hrvatskoj i time povećati reprezentativnost uzorka te također provesti istraživanje u susjednim zemljama i usporediti rezultate. U ovom radu je obrađena velika količina stavova i neželjenih situacija fizičkog nasilja te korelacija između njih. Tema je opsežna i važna jer mijenja pogled na sport pa istraživački rad treba nastaviti ispitivanjem fizičkog nasilja i stavova sportaša prema sportu uz pomoć eksploratorne faktorske analize, a s obzirom na nepostojeće teorijske postavke (Young i Pearce 2013). Na taj način bi se provjerili dobiveni rezultati u ovom radu i postavile odnosno utvrdile nove teorijske postavke. Nadalje bi na isti način bilo potrebno istražiti i emocionalno te seksualno nasilje za koje postoji mogućnost da ga sportaši doživljavaju u okviru bavljenja sportom, a koje također pripada neprihvatljivim oblicima ponašanja za koja je nužno utvrditi njihovu učestalost i druge okolnosti te osmisliti posebne preventivne programe te programe stručne pomoći žrtvama.

U dosadašnjim istraživanjima o nasilju u sportu uglavnom se radilo o nasilju među navijačima, i to najviše u okviru nogometa, dok nasilje u kontekstu izloženosti sportaša nije ispitivano, te samim time to možemo smatrati i doprinosom ovog rada. Budući da se radi o prvom istraživanju ovog tipa u Republici Hrvatskoj, odnosno Gradu Zagrebu, dobiveni rezultati mogu poslužiti kao temelj i poticaj za buduća istraživanja te stvaranje preventivnih programa čiji je konačni cilj nulta stopa tolerancije na nasilje i održavanje načela olimpizma u sportu.

LITERATURA

1. Antonini, Sara (2016), *Izloženost sportaša različitim oblicima nasilja*, graduate thesis, University of Zagreb, University of Zagreb - Centre for Croatian Studies, Department of Sociology
2. Brackenridge, Celia, Kari Fasting, Sandra Kirby i Trisha Leahy (2010), *Protecting children from violence in sport - A review with focus on industrialized countries*, UNICEF, Florence
3. Bodin, Dominique, Luc Robène i Stéphane Héas (2007), *Sport i nasilje u Europi*, KNJIGA TRGOVINA d.o.o., Zagreb
4. Božović, R. Ratko (2007), "Agresija i nasilje u sportu", *Sociološka luča*, 1(2), 100-112.
5. Brkljačić, Morana (2007), "Etika i sport", *Medicina Flumensis*, 43, 230-233.
6. Čižmić, Jozo (2010), "Zaštita olimpijskog znaka (simbola)", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 47(2), 257-273.
7. Foretić, Nikola i Slobodan Bjelajac (2009), "Odnos roditelja prema sportu u fazi sportske inicijacije", *Školski vjesnik: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, 58 (2), 209-223.
8. Fox, Kenneth R., Magnus Lindwall (2014), "Self-esteem and self-perceptions in sport and exercise", *Routledge Companion to Sport and Exercise Psychology*, 34-48. Dostupno na: <https://www.routledgehandbooks.com/doi/10.4324/9781315880198.ch3>
9. Gervis, Misia, Nicola Dunn (2004), "The Emotional Abuse of Elite Child Athletes by Their Coaches", *Child Abuse Review*, 215-223. Dostupno na: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1002/car.843>
10. Gur, Emal, Kamuran Cerit, Nermin Gurhan (2017), "Attitudes towards violence scale in adults: A study of validity and reliability", *New Trends and Issues Proceedings on Humanities and Social Sciences* [Online], 4(2),114-121. Dostupno na: <https://sproc.org/ojs/index.php/pntsbs/article/view/2738/2943>
11. Jiang, Xin Li, Ruth D. Peterson (2012), "Beyond Participation: The Association Between School Extracurricular Activities and Involvement in Violence Across Generations of Immigration", *Journal of Youth and Adolescence*, 41 (3), 362-378.
12. La Botz, Michele, Alex B. Diamond, Angelo P. Giardino (2018), "Athletic environments can create opportunities for abuse", *AAP News & Journals*, Dostupno na: <https://www.aappublications.org/news/2018/02/23/coaches022318>

13. Lewis, Jerry M. (2008), *Sociology of Sports*, Andover, Cengage Learning, United Kingdom
14. Liddle, Sarah K., Frank P. Deane, Stewart A. Vella (2017), "Addressing mental health through sport: a review of sporting organizations websites", *Early Intervention in Psychiatry*, 11, 93–103
15. Matić, Milivoje, Božo Bokan (2005), *Opšta teorija fizičke kulture*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerzitet u Beogradu, Beograd
16. Milanović, Dragan, Zrinko Čustonja, Dario Škegro (2011), "Zlostavljanje djece u vrhunskom sportu - etički izazovi", *JAHR: Europski časopis za bioetiku*, 2 (1), 218-228.
17. Muzur, Amir, Iva Rinčić (2011), "Sport i nasilje: prilog etičkim, sociologijskim i psihoneurobiologijskim razmatranjima", *JAHR : Europski časopis za bioetiku*, 2 (1), 145-152.
18. Međunarodni olimpijski odbor (2015), *Olimpijska povelja*
19. Patton-Lopez, Melinda M., Melinda Manore, Adam Branscum, Yu Meng, Siew Sun Wong (2018), "Changes in Sport Nutrition Knowledge, Attitudes/Beliefs and Behaviors Following a Two-Year Sport Nutrition Education and Life-Skills Intervention among High School Soccer Players", *Nutrients*, 10 (11), 1-22.
20. Radenović, Sandra (2017), *Sport i društvo – Sociologija sa sociologijom sporta. Sociologija sporta (drugo dopunjeno izdanje)*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja Univerziteta u Beogradu, Beograd
21. Super, Sabina, Niels Hermens, Kirsten Verkooijen, Maria Koelen (2018), "Examining the relationship between sports participation and youth developmental outcomes for socially vulnerable youth", *BMC Public Health*, 18, 1-12
22. Vrcan, Srđan (1990), *Sport i nasilje danas u nas*, Naprijed, Zagreb
23. Žugić, Zoran (2000), *Sociologija sporta*, Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
24. Whatman, Chris, Simon Richard Walters, Philip Schluter (2018), "Coach and player attitudes to injury in youth sport", *Physical Therapy in Sports*, 32, 1-6.

RELATION BETWEEN ATHLETES' ATTITUDES ON SPORTS AND THEIR EXPOSURE TO VARIOUS FORMS OF PHYSICAL VIOLENCE

Summary:

Sport is an extremely common activity that significantly influences all of society. A survey of available literature and studies conducted so far points to the existence of the phenomenon of fan violence, especially in soccer. Given that there are no studies on violence from the perspective of Croatian athletes, this paper explores the relation between the frequency of experiencing physical violence and athletes' attitudes on sports. 135 adult athletes, including men (n=74) and women (n=61), from individual and team sports from the city of Zagreb, participated in the research. The athletes have completed the questionnaire voluntarily and anonymously. The results obtained in this research point to egalitarian attitudes in terms of athletes' sex, for instance, the majority of the respondents did not agree with the attitude that *"Men's sports are more valuable than women's sports"*. The athletes agreed mostly with the attitude that *"Pain, injuries and dangers are an integral part of sport, which athletes have to accept"*. *"Training and competing in spite of pain, injury or exhaustion"* is a situation of physical violence that the respondents most often experience. The correlations obtained in the research ranged from light ($r=-0,171$) to real ($r=0,518$), negative and positive, and were mostly statistically significant. The research results indicate the importance of education on risk behaviours and attitudes for all those involved in sports activities from the very beginning in order to prevent long-term physical and psychological consequences.

Keywords: sport; athlete; physical violence; attitudes

Adresa autora
Authors' address

Sara Antonini
Jelena Pavičić Vukičević
Sveučilišta u Zagrebu
Kineziološki fakultet
sara.antoninii@gmail.com
jpvukicevic@gmail.com

Irena Cajner Mraović
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
icajner@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

POLITOLOŠKE TEME

Elma Huruz

POLITIČKA KULTURA I STRANAČKI PLURALIZAM U BOSNI I
HERCEGOVINI / POLITICAL CULTURE AND PARTY PLURALISM
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA 271

Jasmin Hasanović

IZVANPOLITIČKE DISPERZIJE POLITIČKE MOĆI I MOGUĆNOST ZA
NOVU KRATOLOGIJU / EXTRAPOLITICAL DISPERSION OF POLITICAL
POWER AND POSSIBILITIES FOR A NEW CRATOLOGY 283

Adi Maslo

COMMUNICATING VALUES IN A COMPLEX SOCIETY – A FRAME
ANALYSIS OF ADDRESSES OF POLITICAL LEADERS IN THE
CAMPAIGN FOR 2018 GENERAL ELECTIONS IN BOSNIA AND
HERZEGOVINA / KOMUNICIRANJE SISTEMA VRIJEDNOSTI
U KOMPLEKSNOJ DRUŠTVU: ANALIZA FREJMOVA OBRAĆANJA
POLITIČKIH LIDERA U TOKU KAMPANJE ZA OPĆE IZBORE 2018.
U BOSNI I HERCEGOVINI 295

UDK 316.334.3(497.6)

Primljeno: 01. 02. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Elma Huruz

POLITIČKA KULTURA I STRANAČKI PLURALIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

U ovom članku raspravljamo opolitičkoj kulturi te načinima na koji dominantni model političke kulture utječe na funkcioniranje stranačkog pluralizma u Bosni i Hercegovini. Politička kultura predstavlja koncept koji objedinjuje psihološke aspekte poput političkih stavova, orijentacija, političkog ponašanja i društvenog djelovanja te sociološke dimenzije gdje spadaju društveni efekti političkih stavova i obrazaca ponašanja. U tom smislu, politička kultura je jedan od najbitnijih uvjeta za uspostavljanje a jednako tako i normalno funkcioniranje stranačkog pluralizma i demokratije u jednoj zemlji.

Ključne riječi: politička kultura; stranački pluralizam; politička struktura; političke stranke

UVOD

Iskustvo savremenog življenja svjedoči da je demokratija kao forma i instrument političke djelatnosti prilično nedostatna. Tako demokratski institucionalni okvir nije dovoljan element da bi se moglo reći kako je jedan politički sistem demokratski. Nerijetko u formalno demokratskom sistemu na djelu imamo nedemokratske političke odnose i prakse, što se posebno može odnositi na tranzicijska društva. Određeni sociokulturni faktori poput društvenih vrijednosti i modela dominantne političke kulture, segmenti su koji preovlađujuće definiraju razvoj i opstanak demokratskog

političkog sistema. „Tako demokraciju možemo promatrati kao konzekvenciju međuodnosa *političke strukture i političke kulture*“ (Maldini, 2006: 89).

Politička kultura predstavlja koncept koji objedinjuje psihološke aspekte poput političkih stavova, orijentacija, političkog ponašanja i društvenog djelovanja te sociološke dimenzije gdje spadaju društveni efekti političkih stavova i obrazaca ponašanja. Na taj način, kako tvrdi Maldini (2006: 89), politička kultura čini sintezu kolektivnog povijesnog naslijeđa koje proizilazi iz političkog sistema te individualnog političkog naslijeđa i društvenog iskustva.

Izraz politička kultura prvi je upotrijebio njemački filozof Johann Gottfried Herder krajem 18. stoljeća, no, do 1960-ih taj izraz se prilično rijetko koristio. Pojam je u političku znanost ušao preko Gabriela A. Almonda i Sidneya Verbe koji su u 1963. godine u svojoj knjizi *Civilna kultura* (*The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*) objavili rezultate istraživanja političke kulture pet demokratskih zemalja – SAD, Velike Britanije, Meksika, Zapadne Njemačke i Italije. Na temelju ovog istraživanja Almond i Verba su izveli zaključke o uticaju različitih političkih kultura na demokratski sistem a pod političkom kulturom su podrazumijevali „specifične političke orijentacije – stavove o političkom sistemu i raznim njegovim dijelovima te stavove o ulozi pojedinca u sistemu“ (Almond, Verba 1989: 12).

Zapravo, kada kažemo politička kultura, smatraju Almond i Verba, riječ je o „političkom sistemu internaliziranom u spoznajama, osjećajima i procjenama njegove populacije“ (Almond, Verba 1989: 13). Politička kultura je predstavljena kao skup individualnih orijentacija i stavova članova zajednice u odnosu prema političkim objektima. Orijetacija je ovdje osnovna kategorija od koje se polazi prilikom zauzimanja stavova. U stavovima prema političkim objektima (političkom sistemu) Almond i Verba (1989: 14) razlikuju kognitivne orijentacije koje obuhvataju znanja i uvjerenja o političkom sistemu, afektivne orijentacije koje se odnose na osjećaj privrženosti ili otuđenosti od političkog sistema i evaluacijske orijentacije koje predstavljaju mišljenja o političkom sistemu te čine svojevrsan spoj vrijednosnih stavova, informacija i osjećaja. Političke stranke, interesne grupe i sredstva komunikacije zajednički učestvuju u pretvaranju zahtjeva koje društvo upućuje ka vlasti u konkretnu, službenu politiku. Za administrativni dio tog procesa zaduženi su birokratija i sudstvo.

MODELI POLITIČKE KULTURE

Almond i Verba na osnovu svojeg opsežnog istraživanja zaključuju da postoje tri tipa političke kulture: parohijalna, podanička i participacijska. Parohijalna kultura se odlikuje općim neznanjem o političkim objektima kao i neuključenošću u političke aktivnosti. Pri tome, većina ljudi koji pripadaju ovom tipu političke kulture, nemaju razvijenu svijest i predstavu o širim političkim procesima a njihovo sudjelovanje u politici je ograničeno na kraći period i na njihovu užu sredinu. Pripadnik parohijalne zajednice ne očekuje od političkog sistema da uvodi bilo kakve promjene. Podaničku kulturu, za razliku od parohijalne, karakterizira svjesnost pojedinca o autoritetu vlade i određeno znanje o političkim procesima uz afektivnu orijentiranost. Ipak, ovaj tip kulture odlikuje pasivan odnos spram političkog sistema te izostaje učešće u političkom životu (Almond, Verba 1989: 17-18). Iako ljudi ove orijentacije imaju predstavu o širim procesima, oni još uvijek nemaju razvijene potrebe i vrijednosti koje bi ih navele na sudjelovanje te su ubjeđenja da im je sfera politike nedostupna. Participacijska kultura se odlikuje znanjem o politici ali i spremnošću na sudjelovanje u političkom procesu. Svaka od navedenih političkih kultura odgovara određenom tipu političke strukture. Tako parohijalna politička kultura pripada tradicionalnoj decentraliziranoj političkoj strukturi u kojoj su ljudi okrenuti samo svojoj lokalnoj zajednici, podanička kultura odgovara autoritarnoj i centraliziranoj političkoj strukturi a participacijska politička kultura modernoj demokratskoj političkoj strukturi (Ibid. 22-24). Ipak, stvarna politička kultura neke zemlje, a tako i Bosne i Hercegovine, u pravilo predstavlja spoj parohijalnih, podaničkih i participacijskih elemenata.

Budući da, u najvećem broju slučajeva postoji snažna povezanost između političke kulture i političke strukture tako se participativna kultura, smatra Vujčić, nije ni mogla konstituirati sve do pojave demokratije. Međutim, kako to nije slučaj u svakom pojedinačnom primjeru, navedeni tipovi kulture se mogu kombinirati tako da proizvedu tri vrste sistemski složenih (koalicijskih) političkih kultura. Prva vrsta je parohijalno-podanička, drugi parohijalno-participativna i treća, podaničko-participativna politička kultura (Vujčić, 2008: 181). Ove hibridne vrste najčešće idu uz proces tranzicije i konsolidacije demokratije.

J. S. Mill (2009: 141) stabilnu demokratiju opisuje kao spoj načela vođstva kompetentne elite i participacije većine, odnosno moralne i instrumentalne kompetentnosti političke i birokratske elite i aktivne participacije većine građana. Almond i Verba smatraju da je za stabilan demokratski sistem najpodesnija civilna kultura, odnosno, politička kultura koja je svojevrstan spoj participacijskih, podaničkih i

parohijalnih elemenata. Civilna kultura je, kako Vujčić zaključuje, politička kultura demokracije koja omogućava da demokratije funkcioniraju na stabilan i djelotvoran način. U temeljima civilne kulture je ugrađeno dobro poznavanje političkih procesa i odnosa, osjećaj građana da mogu biti djelotvorni politički sudionici, predstava o opravdanosti odlučujuće uloge političkih elita u političkim procesima kao i volja tih elita da uvažavaju potrebe i zahtjeve građana. Pri tome, pojedinci „postaju aktivni u političkom procesu“ ali su i dalje „privrženi obiteljskim i lokalnim vezanostima“ (Vujčić, 2008: 182).

Pojedini autori u svojim radovima o političkoj kulturi prikazivali su demokratsku političku kulturu kao suprotnost autoritarnom sindromu koji uključuje vjeru u moćne vođe, mržnju prema strancima i različitim, osjećaj bespomoćnosti i neučinkovitosti, ekstremni cinizam, sumnju i nepovjerenje prema drugima te dogmatizam. Nasuprot tome, demokratska kultura se odlikuje fleksibilnošću, povjerenjem, djelotvornošću, otvorenosti prema novim idejama i iskustvima, tolerancijom prema drukčijima, prihvatanje drugih i stav prema vlasti koji nije slijepo pokoran, ali nije ni opterećen mržnjom i odbijanjem, nego odgovoran, pa i oprezan (Diamond, 1999: 167).

Razmatrajući različite pristupe nekolicine autora (Almond i Verba 1989; Lea 1982) te sintetizirajući njihove stavove, Ivan Šiber navodi sljedeće pretpostavke i kriterije razvijenosti političke kulture:

1. Osjećaj identiteta sa zajednicom kao rezultat posebnog povijesnog razvoja koji spaja svaku zajednicu određenog vremena i prostora
2. Lojalnost i povjerenje kao osnovica međusobnih odnosa u zajednici
3. Autoritet i hijerarhija, odnosno podložnost autoritetu, njegovo prihvaćanje, interakcija i komunikacija s autoritetom, jedna je od bitnih osnova funkcioniranja političkog sistema
4. Otvoreni ego, odnosno spremnost na suradnju, srdačne odnose, uvažavanje drugog
5. Spremnost da se s drugim dijele vrijednosti, da se pripada i da se zajednički djeluje
6. Višestruka vrijednosna orijentacija koja podrazumijeva odsustvo vrijednosne isključivosti, rigidnosti i dogmatizma.
7. Povjerenje u socijalnu okolinu, socijalne odnose i podršku drugih
8. Odsustvo anksioznosti, sigurnost u sebe i svoje mogućnosti
9. Upravljanje konfliktom i agresijom kao osnovicom zajedničkog života, nužno-oast kontroliranja i na društveno prihvatljiv način izražavanja agresivnosti (Šiber, 1992:100-101).

Za Bosnu i Hercegovinu kao i političke kulture ostalih istočnoeuropskih zemalja karakteristična je naglašena dimenzija paternalizma u kombinaciji sa religijskom ortodoksijom koja snažno podržava konzervativne političke uloge i autokratske tendencije. Tako je u mobiliziranju i ujedinjenju „novostvorene masovne javnosti u istočnoeuropskim zemljama“ obično posezano za nacionalizmom kao najjačim ideološkim instrumentom. Uz nerazvijenost sistema parlamentarnih stranaka i demokratskih institucija karakteristike političke kulture ovih zemalja, „još su uvijek usmjerene više prema sukobima nacionalizama i etniciteta nego prema političkom kompromisu i konsenzusu koji su pretpostavka sigurnog utemeljenja demokracije (Galić 2000: 201). Istraživanje „Socijalni kapital u Bosni i Hercegovini“ autora Berta Šalaja pokazuje da je za bosanskohercegovačko društvo karakteristična niska razina povjerenja između tri etničke grupe te niska razina povjerenja u demokratiju kao načelo što uvjetuje nisku razinu participacije građana u političkim procesima (Šalaj 2009: 68).

Komunistički režimi su se najprije etablirali u zemljama tradicionalnog, agrarnog društva, gdje nije bilo tradicije građanskog društva a takva podloga im je odgovarala za razvijanje autoritarne strukture svijesti. Upravo je ta struktura svijesti postala i ostala faktor koji će dugotrajno onemogućiti uspostavu demokratskog sistema a, s druge strane, omogućiti razvoj novih totalitarizama u vidu nacionalističkih režima. Politička kultura komunizma, naglašava Galić, nastala je na podlozi jednog totalitarnog političkog sistema koji je kontinuirano imao tendencije da kontrolira svaki segment društvenog života. Glavnu ulogu u tom kontroliranju imala je „svemoćna, hijerarhijski organizirana, samoodržavajuća komunistička partija koja je monopol vlasti održavala silom (nasiljem)“ (Galić 2000: 202), a svaki pokušaj da se bilo kakva aktivnost koja čini civilno društvo provede izvan njenog dosega, poput privatne ekonomske aktivnosti, organiziranja interesnih grupa, religijskih aktivnosti i slično, bila je unaprijed osuđena na zabranu i propast.

U samoj osnovi socijalističkog društva bila je ideologija a ne interes, smatra Šiber (1992: 101-102), te je upravo odsustvo interesa (njihove socijalno-ekonomske osnove) znak nepostojanja pluralizma koji nastaje usljed konfrontiranja interesa. Kraj tog političkog sistema označio je propast ideologije kao njegovog vezivnog tkiva a budući da društva ovoga tipa „još nemaju socijalnu osnovicu političkog pluralizma (raspad jednog ideološkog sistema doveo je do stanja anomije i svojevrsnog vrijednosnog ‘vakuuma’“), odnosno, problem je u tome što navedena društva „nemaju izgrađenu političku kulturu na osnovi koje bi prevladala individualne u opće društvene frustracije, a u isto vrijeme imaju snažnu potrebu za pripadanjem i autoritetom“ (Šiber, *ibid.*).

Krizna situacija koja je nastala propašću socijalističkog režima bila je praćena nezadovoljstvom usljed jaza između razine ambicija i postignutog. Ljudi su pokušavali naći razloge za takvu situaciju. Krivci su pronalazeni izvan svoje grupe koja se homogenizira što je vodilo međunacionalnim sukobima. „Budući da se u bivšim komunističkim društvima tek izgrađuju mehanizmi političkog sistema i a ne postoje odgovarajući sadržaji političke kulture kao osnovica prevladavanja nastalih kriznih situacija, postoje svi elementi za nove socijalne pokrete zasnovane na isključivosti prema drugima i jednoznačnom određenju okupljanja“ (Šiber 1992: 107).

Pored toga što su međunacionalni sukobi bili pothranjivani prirodom političkog sistema bivše Jugoslavije, značajnu ulogu u tome je imala i politička praksa. „Nepostojanje višestranačja i sve izrazitiji sukob na ekonomskom planu postupno je doveo do toga da se Savez komunista, kao integrativni faktor na jugoslavenskom planu, podijelio na šest plus dvije komunističke partije koje su sve više zastupale interese svojih republika – pokrajina“ (Šiber 1992: 108). U periodu od 1980. do 1990. Jugoslavija je, možemo reći, imala svojevrstan višestranački sistem na saveznom nivou i to unutar formalno jedne partije dok je na republičkom nivou dominaciju imala samo jedna politička snaga, Savez komunista. „Iz toga proizilazi da je već u to vrijeme na djelu jačanje nacionalno-republičke integracije i ujedno konfrontacije prema drugima. Savezi komunista, sve se više prezentiraju kao zaštitnici interesa ‘svoga naroda’ koji je ugrožen od drugih“ (Šiber, *ibid*).

Politička kultura je direktno povezana sa nivoom razvijenosti nekog društva. Tako se obično uočava da društva koja nisu ekonomski razvijena i koja su socijalno zatvorena nemaju kapaciteta za razvijanje političke kulture u kojoj će preovladavati tolerancija, sloboda i demokratija. „Njihova politička kultura kreće se, na jednoj strani, u koordinatama političkog ili verskog, odnosno etničkog jednonumlja, te u koordinatama opšteg nepoverenja i sukoba između političkih subjekata, na drugoj strani“ (Šijaković 2008). Iako to nije uvijek i svugdje pravilo, razvijena i otvorena društva obično razvijaju tolerantnu i civiliziranu političku kulturu.

Samo postojanje institucija demokratskog sistema nije dovoljno da osigura stabilno demokratsko društvo ukoliko one djeluju mimo temeljnih vrijednosti poput slobode, jednakosti, tolerancije, pluralizma i slično. Ukoliko se njihovo funkcioniranje ne temelji na datim vrijednostima to se direktno odražava na smanjenje povjerenja u institucije sistema, smanjenje političke participacije u vidu političke apatije, građanske neposlušnosti i sl. (Maldini 2006: 98). Vrijednosti koje su nekada bile široko zastupljene poput egalitarne preferencije, orijentacije prema paternalizmu i konformizmu kao i kolektivizmu vrlo dugo opstaju nakon propasti

režima koji ih je nametao ili preporučivao. Te vrijednosti nastavljaju „oblikovati stavove pojedinaca prema novouspostavljenim institucijama, štoviše, mogu i potkopati potporu tim novim institucijama i ugroziti njihovo funkcioniranje. Vrijednosti oblikovane u sociokulturnom i političko-institucionalnom okruženju socijalizma imaju tendenciju slabe potpore novim demokracijama“ (Maldini 2006: 101). Upravo zbog toga je teško uspostaviti jake institucije koje bi donijele konsolidaciju društva.

STRANAČKI PLURALIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI

Ključna pretpostavka za utemeljenje i razvoj spektra političkih opcija i mogućnosti a tako i političkih stranaka je postojanje demokratski usmjerenog okvira, političkog pluralizma. Sartori sam pojam pluralizma obrazlaže kroz tri nivoa značenja: kulturni, društveni i politički. „Na prvoj razini možemo govoriti o *pluralističkoj kulturi* u jednakom opsegu značenja u koji spadaju usporedni pojmovi sekularizirana i homogena kultura. Pluralistička kultura naglašava viziju svijeta koja se, u biti, temelji na vjerovanju da dobar život čini različitost a ne sličnost, protivljenje a ne jednoglasnost, promjena a ne nepromjenjivost“ (Sartori 2002: 26).

Kasapović skreće pažnju da je pojam pluralno društvo prvi definirao J. S. Furnivall u knjizi *Colonial Policy and Practice: a Comparative Study of Burma and Netherlands India* kao „društvo sastavljeno od različitih segmenata koji su međusobno razdvojeni dubokim društvenim rascjepima. Čine ga zatvorene zajednice u kojima je članstvo askriptivno i obvezatno. Za nj je tipična identifikacija pojedinaca s pojedinim segmentima, a ne s cijelim društvom odnosno državom. To ‘anestetizira’ horizontalne društvene sukobe i potiče institucionalni klijentelizam unutar segmenata, a intenzivira i militarizira vertikalne društvene sukobe te posljedično ugrožava opstanak same države“ (Kasapović 2005: 25). Sartori naglašava da je pluralizam „rezultat ratova i progona religije – što se jasno vidi iz rasprava koje vode načelu snošljivosti“ te zaključuje da „ne može se reći da postoji sve dok se ne razdvoje carstvo Božje i carstvo Cezarovo“ (Sartori 2002: 29).

Izraz stranački pluralizam, zapravo, ima dublje značenje u odnosu na to kako ga obično tumačimo. „Površno gledano, stranački pluralizam označuje samo postojanje više od jedne stranke, ali implicitno je prisutna konotacija da su stranke u množini proizvod ‘pluralizma’.“ (Sartori 2002: 31). Pluralizam se institucionalizira ukoliko postoji konsenzus svih relevantnih društvenih grupa „neophodnosti institucionaliziranja prava na razlike“ što utemeljuje demokratiju kao okvir u kojem „svaka grupa ili

pojedinaac ima legitimno pravo da se pod određenim pravilima takmiči za povjerenje birača kao i da se zalaže da svoje proklamovane interese i programske ciljeve realizira zaposjedanjem ključnih pozicija u državnoj vlasti“ (Halilović 2017: 10). Gotovo cijelu deceniju prije pojave tzv. pluralističke revolucije u Istočnoj Europi, u bivšoj Jugoslaviji su bili isticani zahtjevi za političkom pluralizacijom. Tako je početkom 80-ih godina XX vijeka otpočeo proces uspostavljanja civilnog društva, najprije u većim gradovima poput Beograda, Zagreba, Ljubljane i Sarajeva. „Posebno se u tom pogledu isticala Slovenija u kojoj je najpre formulisan koncept civilnog društva kao jedne vrste najšire društvene opozicije i kao osnove za obnovu političkog pluralizma“ (Pavlović 2011: 367-368). U ostalim republikama socijalističke Jugoslavije, nažalost, dugo nije bilo takvog emancipatorskog impulsa.

Kao jedan od razloga što za sveobuhvatne demokratske reforme nisu iskorištene tada povoljnije međunarodne ali i unutrašnje okolnosti Pavlović vidi u činjenici da je Tito, koji je bio dugovječan, čak i u samom začetku sasijecao svaku ideju političke pluralizacije. „To se jasno videlo na primeru cestovne afere u Sloveniji, gušenju maspoka u Hrvatskoj, obračunu sa filozofima i liberalima u Srbiji. Kako nije bilo mogućnosti za uvođenje višepartijskog sistema, do političke pluralizacije je došlo na pervertiran način, federalizacijom i fragmentacijom do tada manje više jedinstvenog i monolitnog Saveza komunista, koji se pocepao po republičkim šavovima“ (Pavlović 2011: 367-368). Ovaj autor također navodi kao realnu pretpostavku da bi se, u slučaju da je demokratska politička reforma bila realizirana desetak godina ranije, mogla izbjeći tragična ratna opcija raspada Jugoslavije.

Politički pluralizam u Bosni i Hercegovini je od samog početka imao široku osnovu. Tako je već 1990. godine registrirana 41 politička stranka dok je na prvim višestranačkim izborima, održanim 18. oktobra 1990. godine, za poslaničke mandate u Skupštini SR BiH bilo prijavljeno 15 stranaka od kojih se 11 uspjelo parlamentarizirati. Više od 85% glasača je svoj glas dalo kandidatima nacionalnih stranaka (SDA, SDS i HDZ) te se može reći da je gotovo u potpunosti došlo do podudaranja političke sa nacionalnom pripadnošću. Budući da niti jedna stranka nije osvojila većinu, pobjedničke nacionalne stranke su uspostavile svojevrsnu kohabitaciju i partnerski odnos. Trnka (2000: 26) pojašnjava da u ovom slučaju nije moglo biti riječi o koaliciji stranaka jer su im programska opredjeljenja u velikom broju najvažnijih pitanja bila različita, pa i suprotstavljena. To je bio i jedan od uzroka destabilizacije političkih prilika i institucija novog političkog sistema.

Postojanje mnoštva političkih partija u Bosni i Hercegovini nije samo po sebi bilo garancija stabilnosti i razvoja građanskog društva. Politički “hiperpluralizam” zapra-

vo često “sprečava razvoj demokratije, slobodnog građanskog društva a time indirektno (ponegde i direktno) pomaže manifestovanje negativnih i patoloških pojava u društvu, posebno korupcije, privrednih i finansijskih malverzacija, negativne selekcije kadrova u privredi i javnim institucijama, nepotizma, kontrole svih važnijih društvenih delovanja od strane pojedinih partija, sve do umešanosti u kriminal i ilegalne poslove” (Šijaković 2008). Partijski pluralizam, koji je u BiH trebao osigurati širenje demokratije, na kraju je u sebi iznjedrio jednu vrstu partitokratije koja se ogleda u kontroli i dominaciji političkih stranaka nad svim sferama društvenog života i čovjekove slobodne egzistencije kao građanina.

Sartori smatra da za stranački sistem gdje postoji veći broj stranaka ali koje pripadaju istom političkom „miljeu“, dakle, smatraju legitimnim postojeći politički sistem i djeluju u skladu s njegovim pravilima, ne možemo reći da je fragmentiran po ideološkim linijama. Obično su takvi stranački sistemi proizvod segmentiranog, višetetničkog ili višekonfesionalnog društva. Također, vrijedi i obratno, „kada broj stranaka nadmaši kritični prag, te nalazimo protusistemske stranke i bilateralne opozicije, sigurno se može pretpostaviti da postojanje više od pet stranaka odražava stupanj ideološke distance koja onemogućuje djelovanje bipolarnih mehanizama“ (Sartori 2002: 164).

Unutar segmentiranog pluralizma kao tipa stranačkog sistema mogu se identificirati i neki podtipovi koji su za svaki sistem specifični. Ipak, moguće je objediniti u najširem smislu zemlje u kojima je ovaj oblik sistema zastupljen pa tako u ovu rubriku možemo, između ostalih, svrstati Nizozemsku, Belgiju, Luksemburg, Švicarska, Austriju, Libanon kao i Bosnu i Hercegovinu. Lorwin definira segmentirani pluralizam kao „organizaciju društvenih pokreta, obrazovnih i komunikacijskih sustava, dobrovoljnih udruženja i političkih stranaka uzduž crta vjerskih i ideoloških rascjepa. Stoga je segmentirani pluralizam pluralistički po svojem priznavanju različitosti (...); segmentiran u svojoj institucionaliziranosti“ (Lorwin, 1971: 141). Dakle, ovaj pojam naprije odražava stanje društva i, kako Sartori zaključuje, segmentirani pluralizam je zapravo „strukturni konstrukt sociokulturnih raznolikosti“ (Ibid.).

Budući da su u BiH „etničke i teritorijalne granice gotovo podudarne, možemo zaključiti da se takmičenje unutar srpskog etničkog segmenta odvija na nivou RS, gdje se uz pomoć Sartorijeve tipologije može govoriti o formatu umjerenog pluralizma. Takmičenje unutar bošnjačkog i hrvatskog segmenta dominantno se podudara sa kantonalnim nivoima gdje bi bošnjačko unutarsegmentalno takmičenje imalo format umjerenog pluralizma, a hrvatsko je sistem s predominantnom strankom

zbog permanentne dominacije HDZ-a“ (Vukojević 2017: 80).

Specifičnost nastanka pojedinih političkih stranaka u BiH ogleda se u tome što su osnivači tih političkih stranaka bivši disidenti, odnosno “žrtve” bivšeg socijalističkog režima. “Došlo je do potpunog obrta: nekada progonjeni i nepoželjni učesnici političkih i društvenih događaja i aktivnosti – disidenti – postali su poželjni i ‘obavezni’ učesnici svih političkih događaja na početku prelaznog perioda i pojave političkog pluralizma” (Šijaković 2008). Možemo reći da su upravo ti disidenti bili inicijatori i pokretači demokratskih procesa koji su donijeli politički pluralizam i razvoj civilnog društva.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Bosna i Hercegovina, kao i većina drugih postsocijalističkih država, susrela se sa faktorima koji su otežavali i otežavaju njen put ka usvajanju demokratskih vrijednosti i razvoju političke kulture. Neke od otežavajućih okolnosti za te procese bile su dugotrajni ostanak socijalističkog sistema vrijednosti, ratna dešavanja, izražene međuetničke napetosti i netolerancija, nedovoljna otvorenost za nove ideje te loša iskustva s ovdašnjim provođenjem demokratskih principa (Pogl. Puhalo, Perišić 2013). Na razini stranačkog pluralizma te otežavajuće okolnosti su se manifestirale kroz promjenjivo institucionalno okruženje i stalno povećavanje broja političkih partija što se odrazilo na smanjivanje povjerenja u demokratske standarde i principe. Budući da je cjelokupan politički sistem Bosne i Hercegovine prožet principom konstitutivnosti tako je na društvenoj ravni evidentno parcijaliziranje društvene svijesti koja je limitirana uskim, etničkim granicama što sprječava formiranje bazičnog konsenzusa i seta zajedničkih društvenih vrijednosti.

Iako pojam pluralizma, kako navodi Sartori, čine tri dimenzije – kulturna, društvena i politička, u Bosni i Hercegovini o pluralističkoj kulturi ne možemo govoriti u punom smislu te riječi budući da je ona ograničena etničkim granicama. Činjenica da se političke stranke u najvećem broju slučajeva svrstavaju u jedan od tri etnička segmenta doprinijela je formiranju segmentiranog pluralizma kao pluralizma koji ne prelazi linije etničkih podjela unutar kojih se obično zadržava i politička participacija. Takav stranački pluralizam u perspektivi reproducira međuetničko nepovjerenje i produbljuje podjele onemogućujući da se etablira istinski demokratsko društvo i civilna kultura koja takvo društvo čini stabilnim i djelotvornim.

LITERATURA

1. Almond, Gabriel, Sidney Verba (1989), *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Sage Publications, California
2. Diamond, Larry (1999), *Developing Democracy: Toward Consolidation*, The John Hopkins University Press, Baltimore
3. Galić, Branka (2000), *Politička kultura „novih demokracija”*, *Revija za sociologiju*, Vol XXXL, No. 3-4, str. 197-209.
4. Halilović, Safet (2017), *Transformacija političkih stranaka: političke stranke u Evropskoj uniji*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo
5. Kasapović, Mirjana (2005), *Bosna i Hercegovina: podijeljeno društvo i nestabilna država*, Politička kultura, Zagreb
6. Lorwin, Val R. (1971), "Segmented Pluralism: Ideological Cleavages and Political Cohesion in the Smaller European Democracies", *Comparative Politics*, Vol. 3., No.2., str. 141-175.
7. Maldini, Pero (2006), "Političko-kulturalni preduvjeti demokratizacije", *Politička misao*, Vol. XLIII, br.3., str. 4-69.
8. Mill, John Stuart (2009), *Considerations on Representative Government*, The Floating Press, Auckland
9. Pavlović, Vukašin (2011), *Država i društvo: studija iz političke sociologije*, Čigoja štampa, Beograd
10. Puhalo, Srđan, Neda Perišić (2013), *Apstinenti u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo
11. Ravlić, Slaven, Dario Čepo (2014), *Uvod u političku znanost*, Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu i Studijski centar za javnu upravu i javne financije, Zagreb
12. Sartori, Giovanni (2002), *Stranke i stranački sustavi*, Politička kultura, Zagreb
13. Šalaj, Berto (2009), *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*, Friedrich Ebert Stiftung, Sarajevo
14. Šiber, Ivan (1992), "Politička kultura i tranzicija", *Politička misao*, Vol. XXIX, No.3, str. 93-110.
15. Šijaković, Ivan (2008), "Građansko društvo u kandžama etnokratije", dostupno na <http://www.sijakovic.com/02/gradansko-drustvo-u-kandzama-etnokratije/>, pristup stranici ostvaren 9. 3. 2019.
16. Trnka, Kasim (2000), *Konstitutivnost naroda: povodom odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti Bošnjaka, Hrvata i Srba i na nivou entiteta*, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo

17. Vujčić, Vladimir (2008), *Kultura i politika*, Politička kultura, Zagreb
18. Vukojević, Stefan (2017), *Stranački sistem Bosne i Hercegovine: u potrazi za adekvatnim teorijsko-analitičkim okvirom*, Godišnjak Fakulteta političkih nauka, godina XI, broj. 18, Beograd, str. 65-82

POLITICAL CULTURE AND PARTY PLURALISM IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

In this paper, we discuss the political culture and the ways in which the dominant model of political culture influences the functioning of party pluralism in Bosnia and Herzegovina. Political culture is a concept that combines psychological aspects such as political attitudes, orientation, political behavior and social activity, as well as sociological dimensions as social effects of political attitudes and patterns of behavior. In that sense, political culture is one of the most important conditions for establishing and normal functioning of party pluralism and democracy in one country.

Key words: political culture; party pluralism; political structure; political parties

Adresa autora

Authors' address

Elma Huruz

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

elma.huruz@gmail.com

elma.huruz@fpn.unsa.ba

UDK 316.334.3

Primljeno: 31. 03. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Jasmin Hasanović

IZVANPOLITIČKE DISPERZIJE POLITIČKE MOĆI I MOGUĆNOST ZA NOVU KRATOLOGIJU

Cilj ovoga rada je da propita odnos između moći i nove društvene stvarnosti, te novih oblika dominacije koji se javljaju u demokratskim društvima. Autor polazi od pretpostavke da se moć u savremenim liberalnim demokratijama izvanpolitički disperzirala, ostavljajući iza sebe depolitiziran prostor politike, kroz koji hegemonijski poredak ostvaruje svoju dominaciju. Rad nema za cilj propitivati mogućnosti prevazilaženja takve dominacije. Analizirajući odnose između njih on nastoji učiniti vidljivim naličje dominantne ideologije i njenog funkcioniranja, te mogućnosti razumijevanja i izučavanja vlasti u eri postpolitike.

Ključne riječi: moć; vlast; politika; postpolitika; kratologija

1. NOVO ČITANJE MOĆI U SAVREMENIM TEORIJAMA POLITIKE

U vremenu pisanja ovog teksta potrebno je svega nekoliko klikova mišem ili dodira prstom na smartphoneu da određeni *meme*, fotografija ili video postanu globalno viralni, bježeći izvan kontrole političke, društvene, sigurnosne ili bilo koje druge hijerarhijske strukture moći. Bar se tako misli. Ono što, međutim, viralnost ne ispušta iz svog dometa, iako toga moguće često nismo ni svjesni, jeste pitanje tržišne determiniranosti virtuelnog prostora i sve prisutnijih težnji za njegovom kontrolom i regulacijom, pa čak i nadmetanja između korporativnih i nacionalnih interesa u sferi

world wide web-a. Euforija koja je stvorena prije nekoliko godina sa pjesmom južnokorejske K-Pop muzičke zvijezde Psy-a „Gangnam style“ nije iskorištena samo u puke komercijalne svrhe već je obzirom na činjenicu milijardskog slušanja njegove pjesme rastao zvanični i nezvanični merchandise, jačala K-Pop industrija, štaviše, uočen generalni benefit za azijske ekonomije (*The rise and rise of PSY* 2012), a cijela je priča u sebi sadržavala i dublju ideološku pozadinu. S jedne strane, njena viralnost veoma brzo je omogućila uvid u demografsku strukturu korisnika Interneta, dok je s druge strane suptilno normalizirala, pa i banalizirala sam psihodelnični vizuelni i auditivni sadržaj pjesme, nekritički promovirajući elitno naselje Seula – *Gangnam* i njegov stil - *style* života.

Osnov svakog društvenog odnosa je moć. Historija političkih ideja daje nam uvid u pitanje moći kao jedne od fundamentalnih politoloških preokupacija, te njene teorijske i praktične primjene uprkos primjetnom nedostatku konsenzusa oko same definicije moći. Iako se pojam moći javlja u različitim disciplinama – od onih prirodnih i tehničkih, preko humanističkih do društvenih, njegova latinska etimologija *potentia* – sugerira da se radi o određenoj sposobnosti, mogućnosti ali podjednako i snazi. U političkom smislu, bez da se na ovom mjestu ulazi u debatu o određenjima moći, ta *snaga sposobnosti, mogućnost snage* ili pak *sposobnost mogućnosti* vidljiva je u hobbesovskom razumijevanju moći kao „generaliziranog kapaciteta postizanja krajeva ili ciljeva u društvenim relacijama, nezavisno od korištenog medija, ili status ‘autorizacije’ zarad pravljenja odluka ili nametanja obaveza“ (Parsons 1963: 232). Hobbes političku moć vidi kao antropocentričnu, kao politiku kojom upravljaju ljudska bića i njihovi nagoni kao *automati* čija je najveća potencija „ona koja se sastoji od moći najvećeg broja ljudi ujedinjenih slaganjem u jednoj osobi, bilo prirodnoj ili građanskoj; (...) takva je moć države“ (Hobbes 2004: 66). Jednu od najčešće korištenih definicija moći kasnije će dati Weber, određujući je kao „izgleda da se u okviru jednog društvenog odnosa provede vlastita volja uprkos otporu, bez obzira na čemu se zasnivaju ti izgledi. (...) Sve moguće osobine jednog čovjeka i sve moguće konstelacije mogu čovjeka učiniti kadrim da u danoj situaciji provede svoju volju“ (Weber 1976: 37).

Moć kao bit same politike u svojoj osnovi ima dva aktera – *nosioca* ili *nosioce moći*, te *objekta* ili *objekte moći*. Za razliku od poststrukturalista koji nastoje svoje tumačenje odnosa moći promatrati preko analize širih struktura, posebno onih narativnih, marksistički se uklon ogleđa u poimanju odnosa ova dva aktera u kontekstu materijalnog: eksploatirana klasa (radnici) determinirani su načinom proizvodnje nasuprot vlasnika sredstava za proizvodnju, buržoazije, kapitalista kao

povlaštene društvene klase. Marksistička analiza moći posebno će biti značajna za dalje razumijevanje intencija ovog rada. Za razliku od predkapitalističkih društava u kojima se moć povlaštenih ostvarivala ekonomskom i izvanekonomskom, prije svega političkom ili pravnom dominacijom, u liberalnim kapitalističkim društvima prisutno je razdvajanje političkog i ekonomskog (vidjeti u: Wood 2002). Politička se dimenzija moći tako nastojala ograničiti, reducirati i disperzirati kako ne bi bila zgusnuta u jednom centru odlučivanja, bilo pojedinaca ili institucija. Odnos ekonomskog i političkog se zahvaljujući naporima političkog liberalizma razdvojio u korist ekonomskog liberalizma, oslobađajući sferu ekonomije od političke determiniranosti, regulacije i kontrole, prepuštajući političke kategorije poput slobode ili jednakosti fluidnoj i neuhvatljivoj logici kapitala i samoregulirajućeg tržišta. Moć građanina kao novog političkog aktera ostvaruje se, teorijski i praktično, kroz nacionalnu državu – njene institucije i građansku kontrolu vlasti.

Lična autonomija pojedinca povezana je, uglavnom, s pravom na privatno vlasništvo i ekonomskim slobodama.

1.1. Disperzije moći

Ovaj rad nema cilj zastupati stajalište o pozitivnoj ili negativnoj predodžbi moći. Upravo suprotno, on će nastojati ili nastojat će se razmaskirati razumijevanje odnosa moći kao političkog fenomena, te predočiti zakonitosti njenog razumijevanja. Tumačenje političke moći u tzv. *tvrdog moderni*, kako je naziva Bauman (2011), vezano je za preklapanje *politike* i *države* i njihovog utemeljenja na principima razuma – stvaranjem moderne nacionalne države kao klasno determinirane i senzibilne spram kapitalističkog načina proizvodnje bourgeoisie. Tako se fenomen moći u modernoj političkoj teoriji reducirao na njeno antropocentrično i etatocentrično podvođenje, kao i unutarpolitičko disperziranje kroz formalno-institucionalne aspekte demokratske koncentracije moći unutar trijadnog modela državne vlasti i ustavnih ograničenja. Međutim, pored autonomne logike administrativne i birokratske moći, te moći političkih stranaka, moć je paralelno cirkulirala i ostvarivala se i vaninstitucionalno u spektru od *panoptikonske biopolitike* pa do kampanja masovnih zločina i skončavanja u koncentracionim logorima kao *laboratorijama svemogućeg* (Arent 1998: 445). Teorijsku i praktičnu kompromitaciju *ideologije* kroz holokaust kao njen najmonstruozniji ishod, kraj je Hladnog rata kao kraj ideoloških sukoba, činilo se, konačno okončao.

Danas, u tzv. *postideološko* doba izazov je razumjeti nove fenomene, od terorizma i cyberkriminala, preko nacionalnih i transnacionalnih lobija¹, kako ekonomskih, tako i onih rodnih, rasnih i seksualnih, koji svojim mehanizmima uspijevaju nametati ideje i načela, a pri čemu nisu ili ne moraju primarno biti usmjereni na političku ili državnu sferu, već često egzistiraju i djeluju izvan nje. Očito je da postoje različiti odnosi moći; neki su konkurentski (npr. odnos između identitetskih kategorija nacije i rodnog identiteta), a neki preklapajući (poput odnosa moći korporacija i tehnološkog lobija), a zajednički im je snažan upliv na proces donošenja odluka i politička kreta-nja. Bez uvida u te međuodnose nemoguće je razumjeti ni savremene društvene odnose. Drugim riječima, vlast više nije koncentrirana samo u državnim institucijama, već se javljaju i drugi akteri koji, tako se čini, posjeduju sposobnost nametanja sopstvene volje.

Globalno razaranje tokom Drugog svjetskog rata uvertira je u tzv. *post-prosvjetiteljsko* društvo kao svjetsko društvo rizika koje, po Ulrichu Becku, nije nastalo porazom moderne, već upravo suprotno, zahvaljujući njenim pobjedama. Ono „ne samo da odbacuje tradicionalne oblike života, već se opire i sporednim efektima uspješne modernizacije“ (Bek 2011: 23). Ne radi se, dakle, više o holokaustu kao izravnoj posljedici tehnološkog napretka i svemoćne Države, već o brojnim drugim rizicima koji, neuhvatljivi političkom, nastaju *izvan* njegovih omeđenih granica i institucija. Na pozornici je *izvanpolitičko disperziranje* moći *zarad* njenog *reduciranja* u okviru kojeg država funkcioniše u novim okolnostima i u novom položaju spram sve autonomnijih interesa globaliziranog kapitala (o teoriji disperzije moći kao pluralizacije i diferencijacije društveno-ekonomskih struktura vidjeti: Merkel 2009: 81-83). S tim u vezi Guattari i Deleuze govore o *transverzalnoj moći*, kao vrsti autonomnosti i pluralnosti svih područja života, pa tako i politike: „Političko i politika u rizomatskoj strukturi globalnoga kapitalizma su konfiguracije moći, a njihova je transversalnost u tome što se više ne određuju odozgo (transcendentalno), nego odozdo (empirijski i imanentno). Rezultat takvoga samoodređenja jest da su svi politički subjekti/akteri globalnog poretka neoliberalnog kapitalizma transversalne „prirode“, poput mreže, a njihova je djelatnost samoorganizirajući sklop praksi unutar entropijski konstruirane matrice *global Governance*.“ (Deleuze i Guattari 1987, prema Paić 2013: 26).

¹ Primjerice, prijedlogom spornog Transatlanskog trgovačkog i investicijskog partnerstva (Transatlantic Trade and Investment Partnership – TTIP), sporazuma o slobodnoj trgovini između Sjedinjenih država i Europske unije predlaže se pravo korporativne penetracije u nacionalna zakonodavstva i mogućost reguliranja brojnih ustavom i domaćim zakonom definiranim pitanja. Instrument međunarodnog prava *Investor-State Dispute Settlement*, po kojem kompanije imaju pravo da tuže državu ako njene odluke dovode do gubitka profita, samo je jedan od takvih primjera.

Takvo rearanžiranje moći kao sposobnosti oblikovanja društvenog života i autonomnog donošenja odluka napušta prethodne redukcionizme, premještajući se iz sfere političkog u izvanpolitičko. Nalazimo se u postpolitici – u stanju pražnjenja i odvajanja ne samo politike od političkog, nego i moći od demosa.² Postpolitičko je tako prostor *individualiziranog* kao *depolitiziranog* u kojem su „političke kontradikcije reducirane na *policy* probleme kojima upravljaju eksperti i legitimiraju se kroz participativne procese u kojima je obim mogućih ishoda unaprijed usko definisan“ (Willson i Swyngedouw 2014: 6). Postpolitički akteri moći svojom insignacijom prihvataju sopstvenu subordiniranost koja funkcionirajući u diskursu kraja politike i slabljenja političkog prostora u korist tehnokratskih i menadžerskih sposobnosti otvara prostor dominaciji ekonomskog. Tako, primjerice, moć interneta nije njegova sopstvena moć da pojača domet pregleda neke pjesme na YouTube-u, učini neki *challenge* viralnim ili korisnika digitalne mreže dovede do željenog proizvoda na eBay-u, već je rezultat viška subordiniranosti tog aktera moći u odnosu na ekonomsku bazu. Drugim riječima, ekonomski determinizam tržišnog kapitalizma ne povećava moć izvanpolitičkih aktera kao takvih, već sopstvenu moć, stvaranjem, poticanjem i instrumentaliziranjem relativne autonomnosti aktera u odnosu na političko.

2. MULTIVERZUM VLASTI

To, međutim, ne znači da su stari oblici moći anulirani u savremenom svijetu. Naprotiv. Novi i stari akteri moći danas koegzistiraju, nekad sukobljeno, a nekad nadopunjujuće ili parazitirajuće sa tradicionalnim *etatističkim* rukavcima vaporiziranja političke moći. S druge strane, pod silnicama sve intenzivnijeg neokonzerватivnog preokreta neki se oblici moći, potisnuti postideološkom iluzijom liberalizma, vraćaju u politički prostor. Takva koegzistencija različitih *snaga sposobnosti* čini da razumijevanje vlasti u njenom redukcionističkom, klasičnom poimanju kao isključive sprege između politike i državne vlasti više ne može biti predmetom savremene

² Diferencija između *politike* (die Politik, politics, la politique) i *političkog* (das Politische, political, le politique) javlja se u panoramskom mišljenju kod različitih autora, prvenstveno Carla Schmitta, Claudea Leforta, Ernesta Laclaua, Chantal Mouffe, Slavoj Žižeka, Philippea Lacou-Labarthea ili Jean Luc Nancya (vidjeti više u: Valentine, 2018). Za razliku od Hanne Arendt koja u političkom vidi prostor slobode i javnog dogovora, što implicira da se političko razumije kao baza koja determinira specifičnost same politike, Chantal Mouffe (2016) političko razumijeva kao prostor moći i konflikta, a politiku kao prostor prisustva tog antagonizma koji se ne eliminira, već sublimira kroz sklop praksi i institucija kojima se takav poredak kreira. Drugi pak autori, poput Jean Luc Nancy označavaju politiku kao svakodnevno, dok je političko ono što je „najpolitičnije u politici“ (Nancy 2008: 27, prema: Wall 2013).

politologije. Ideja o postojanju više paralelnih ili prožimajućih univerzuma teorija poznata iz prirodnih nauka poput fizike, astronomije ili kosmologije, kao i književnosti kroz žanr naučne fantastike. Sada nalazi uporište i u kontekstu političke teorije, koja analizirajući kontemporarnu zbilju sve više govori o višestrukim, simultanim i paralelnim realnostima vlasti, o multiverzumu političkog i postpolitičkog, odnosno, u konačnici, ipak – političkog i ekonomskog.

Na tome tragu, paradigmatična je knjiga Esada Zgodića upravo pod naslovom *Multiverzum vlasti* (2009), koja propituje mogućnosti nove *kratologije* kao nauke o vlasti. Naslanjajući se, između ostalog, na uvide meksičko-španskog filozofa Adolfa Vásqueza, Zgodić očitava bit vlasti kao *multiverzičnog prostora* čiji se odnosi moći „ne nalaze isključivo u jednom djelokrugu ljudske realnosti (ekonomskom, političkom ili ideološkom) niti se lokaliziraju ili centraliziraju u samo jednoj točki (država), nego se šire po cijelom društvenom tkivu (...) Međutim, to ne znači da tako razasute vlasti (u obitelji, školi, tvornici, zatvoru, kasarni, itd.) ne uspostavljaju vezu s izvjesnim centrima moći, te da se između njih, kao i samih centara ne stvara izvjestan odnos, pa čak i hijerarhije, u njihovim temeljima i sa svim posljedicama.“ (Vásquez 1991: 13, prema Zgodić 2009: 44). Zgodić uočava prelamanja različitih ‘likova’ moći, odnosno vlasti, kao likova nove kratologije. Tako nasuprot neokonzerватivnoj retorici koja u svojoj „Make America Great Again“ kombinira moć države, vojske, etničke isključivosti, ona zahtijeva i nove modalitete vlasti poput netokratije ili medijakratije kroz upotrebu društvenih mreža, ili jaku vladavinu korporacija i krupnog biznisa. Ne čudi da je takav jedan oblik vlasti američko-kanadski autor i bivši pisac govora za Bijelu kuću, David Frum, podveo pod pojam *trumpokratije*, ne raspravljajući pri tom o ličnosti, već o obliku moći u mandatu aktuelnog američkog predsjednika, a čija je generalna karakteristika *opadanje demokratije* (Frum 2018).

Ideja liberalnog svijeta kao realpolitike posthladnoratovskih *endizama* svake vrste, ideja je individue oslobođene od svih oblika dominacije, ali ujedno i trijumf krivnji za vlastiti neuspjeh.³ Na taj način stvorene su predispozicije za ostvarivanje čovjekove slobode po načelima minimalističke države slobodnog tržišta u kojoj je individualno ostvarenje negativne slobode kao *slobode izbora* potisnulo mogućnosti obistinjenja pozitivne slobode kao *slobode za*. Postpolitika je tako stanje nepolitčnosti – *impo-*

³ Povlačenjem ili reduciranjem političkog i države, naročito *socijalne države*, države blagostanja, odnosno države tzv. socijalnog staranja (*welfare state*) iz sektorā poput zdravstva, socijalne zaštite ili obrazovanja, neoliberalni logos odgovornost za neuspjeh prebacuje na pojedinaca. Koncept samoodgovornosti i samostaranja namjesto javnih potiče osbne životne politike, politike individualizacije i otuđenja, međuljudske konkurencije u borbi za egzistenciju, istovremeno producirajući sistemsku nejednakost koju ideološki aparat prikrija spinovima o nesposobnosti pojedinaca da se snađu u ‘pravednoj’ ali nemilosrdnoj tržišnoj utakmici.

litical, shvaćeno kao „sinonim za ‘realizam’ (...) koji se vraća na borbe između životnih silnica moći i iščezavajućem subjektu političkog“ (Apter 2018: 89). Ipak, nije li postpolitika tek oblik političkog? Ovdje je apostrofirati vrlo važnu tezu da kada se govori o postpolitičkom zapravo se govori o samom stanju političkog – ono postoji, ali je njegova egzistencija sadržana u ispražnjenoj formi ideološkog parazitiranja izvanpolitičkih silnica postideologije.

Pravo pitanje je – koliko je to zapravo vidljivo?

3. PREMA NOVOJ KRATOLOGIJI

Može kontradiktorno djelovati naracija o odsustvu politike i njenih institucija, ili pak ‘odumiranju države’ dok istovremeno pokret *gilets jaunes* svoj revolt zbog poskupljenja oporezivanjem dizela i benzina na pariškim ulicama pred kraj 2018. godine usmjerava direktno protiv francuske države, njenih simbola, institucija i samog predsjednika. Ako se fenomen *gilets jaunes* stavi u širi kontekst za shvatiti je da se radi o kulminaciji višegodišnjih protesta i štrajkova u Francuskoj izazvanih padom životnog standarda, pogoršanjem javnih usluga, ali i udaljavanjem demokratije od demosa kao subjekta političkog. Savremena se, u ovom slučaju francuska, država može uzeti za paradigmu razumijevanja stanja političkog kao postpolitike: država nije samo udaljena od demosa i njihovih interesa u korist privilegirane klase, već sada na njenim resursima parazitiraju i interesi tehnokrata kao izvanvladinih i izvanpolitičkih stručnjaka, menadžera i eksperata u službi krupnog, transnacionalnog kapitala. Ona je tačka susreta represivnog državnog aparata (vojska, policija, obavještajne i sigurnosne agencije, tužilaštva) i njenih institucija (parlament, vlada, predsjednik) sa izvanpolitičkim silnicama tržišnog kapitala u kojoj politika više nije prostor debate i suočavanja stavova, već prešutnog *TINA*⁴ konsekvusa. Zahtjeve privilegiranih za, primjerice, ukidanjem poreza na bogatstvo, postpolitička država brani upotrebom „vodenih topova, blindiranih vozila, helikoptera, policije na konjima, kao i granata sa suzavcem“ (Boneli 2019: 6).

Nacionalna se država nije riješila pribjegavanja represivnim metodama. Njenu *sekuritizaciju* kojom danas „migrantima“ iskazujemo dobrodošlicu u *postmoderni svijet* zapadne slobode, možemo pratiti još od rušenja simbola globalnog tržišnog kapitalizma, njujorških tornjeva 11. septembra 2001. godine. Od tada se različiti oblici

⁴ TINA, skr. *There is No Alternative*

nadzora, policijske i vojne kontrole stavljaju u službu zaštite od mogućih rizika po tržišni kapital – bilo da se radi o migrantima, otpuštenim i obespravljenim radnicima ili, generalno, marginaliziranim grupama. Simbolika *žutog prsluka*, neizostavne saobraćajne opreme, kao simbola svakodnevice, ne dobija na značaju samo zbog njegove supstancijalne povezanosti sa prirodom protesta, već ogolijeva još jedan element postpolitičkog – *nevidljivost* običnog naroda. Činjenje demosa vidljivim objelodanjuje svu njegovu pluralnost naspram plutokratije, korporokratije ili kriptokratije, oličene u talovima između države i različitih lobi grupa, demaskirajući način na koji ideologija danas funkcioniše. Nasuprot tome stoje izazovi buđenja političkog unutar civilnog društva koje često podliježe retrogradnoj zavodljivosti desnog populizma – etnokratije ili suverenističke statokratije kao odgovora na hiperindividualizaciju (Pogl. Hasanović 2015).

Na tački smo raspeća u razumijevanju odnosa između politike i vlasti. Mijenja se stanovište o vlasti kao političkom alatu vladajuće klase koja posjeduje sredstva za proizvodnju u korist kohabitacije države sa novim izvanpolitičkim akterima moći, ili, kako to uokviruje Zgodić, „*tradicionalni oblici vlasti* nisu iščezli iz zbilje savremene politike – naprotiv, egzistiraju i funkcioniraju oni i dalje, svakako – *preparirani* sa novom *kostimografijom* te ispunjeni *novim sadržajima* koje producira i nalaže moderni svijet“. Međutim, sa „ekspanzivnim i, uz to, sveprožimajućim trijumfom kapitalizma, liberalizma, znanosti, tehnike i tehnologije, figuriraju i – u ljudskoj historiji – *nepoznati*, odnosno sasvim *novi likovi vlasti*“ (Zgodić 2009: 58).

Upravo radi toga bitno je razumjeti nove *oblike moći* kao univerzume koji vlastite zakonitosti, zavodljive mimkrije, prakse i htijenja suprožimaju s drugim univerzumima mijenjajući društvene odnose. Imaju li ili ne ti oblici multiverzuma vlasti legitimitet, koji su mediji isijavanja i ozbiljenja njihove moći, pitanja su koja predstavljaju poseban izazov njihovog mapiranja, koje više ne trpi odgodu jer uticaj ovih oblika moći postaje vidljivim u različitim instrumentarijama kojima se služe i kojima zamjenjuju formaliziranu, klasično pojmljenu političku vlast. Onkraj teorija zavjere nesporna je egzistencija *tajnog uma* kao sklonosti kriptokratskim praksama koje stoje u pozadini postpolitičkog odnosa spram javne vlasti i demokratije uopće – od vladinih odluka, preko međunarodnih intervencija, do suprožimanja sa tehnokratijom, plutokratijom ili militokratijom.

4. ZAKLJUČAK

Društveni odnosi uvijek su odnosi moći i kao takvi oni su politični. Pitanja moći i vlasti ne mogu se reducirati na samo jednu realnost i promatrati unutar jedne dimenzije. Mantru postideologije treba razumjeti kao ideologiju u svom najčistijem obliku. Prikrivanje dominacije i eksploatacije omogućava „kompleksna varijabilnost kapitalizma koji se širi sukladno sa razvojem kroz vrijeme i na način koji je dinamičniji, dijalektičniji i ekspanzivnije eksploatatorski nego u prošlosti“ (Latham 2019: 18). U tom smislu na postpolitiku treba gledati kao na stanje političkog u kojem je politika ispražnjena od svoje pređašnje suštine, kao stanje *izmještenog političkog*.

Ideja da moć nije koncertirana samo u državi, već je raspršena po društvu i njegovim institucijama, od škola, preko bolnica i zatvora, do porodice, ne govori o relativnoj autonomiji tako razasute moći u društvenom svijetu i postojanju prostora izvan odnosa moći. Dapače, ovo stanje razasutosti optimalno je za uspostavljanje hijerarhijskih veza takvog multiverzuma sa različitim centrima moći. Relativna autonomija određenih univerzuma, stoga, nije dimenzija zarad koje ćemo zanemariti prirodu i karakter dominacije sveprožimajućeg kapitalističkog poretka koji penetrira u različite multiverzume, kreirajući pri tome metauniverzume poput cyberkratije ili netokratije. Na taj se način politička moć demosa reducira na mnoštvo partikularnosti u okviru kojih se danas vode uglavnom jalove političke borbe, zanemarujući širu sliku i njihovu međusobnu uvjetovanost.

Ovaj sažeti ekskurs o vlasti, mikrovlasti i hipervlasti osvjetljava predmet i cilj nove kratologije, karakter dominacije i odnosā sa različitim likovima moći. Međutim, ni nova kratologija kao nauka o multiverzumu vlasti ne može se iscrpiti u bilo kakvoj paleti likova vlasti. Dinamičnost društva iziskuje pristup i izbor metoda zavisno od konteksta i sadržaja zbilje. Stoga, ona nužno mora neprestano tragati i otkrivati nove poveznice moći i dominacije kako bi ih tumačila i pronalazila odgovore na njih. Odbacujući salonske alterpolitičke vizije, dominaciji *statusa quo-a* mora se suprotstaviti *politikom mogućeg* čija je nezamjenjiva podrška kritična i aplikativna kratologija koja mora učiniti vidljivim lice i naličje (post)ideologije i njenog funkcioniranja.

BIBLIOGRAFIJA

1. Apter, Emily (2018), *Unexceptional Politics: On obstruction, Impasse, and the Impolitic*, Verso, London
2. Arent, Hana (Hannah Arendt) (1998), *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća 94., Beograd
3. Bauman, Zygmunt (2011), *Tekuća modernost*, Naklada Pelago, Zagreb
4. Bek, Ulrich (Ulrich Beck) (2011), *Svetsko rizično društvo: U potrazi za izgubljenom sigurnošću*, Akademska knjiga, Novi Sad
5. Boneli, Loran (Laurent Bonelli) (2019), "Zašto baš sad?", *Le Monde Diplomatique* 43, 6-7.
6. Frum, David (2018), *Trumpocracy: The Corruption of the American Republic*, Harper Collins Publishers, New York City
7. Hobbes, Thomas (2013), *Levijatan*, Jesenski i Turk, Zagreb
8. Hasanović, Jasmin (2015), "Ochlocracy in the practices of civil society: a threat for democracy?", *Studia Juridica et Politica Jaurinenisis*, 2 (2), 56-66.
9. Latham, Robert (2019), "Contemporary capitalism, uneven development, and the arc of anti-capitalism", u: *The Radical Left and Social Transformation: Strategies of Augmentation and Reorganization*, Robert Latham i Karen Bridget (ur.) Murray, Routledge, London/New York, 13-31.
10. Mouffe, Chantal (2016), *O političkom*, Politička kultura, Zagreb
11. Paić, Žarko (2013), *Sloboda bez moći: Politika u mreži entropije*, Udruga Bijelival, Zagreb
12. Parsons, Talcott (1963), "On the Concept of Political Power", *Proceedings of the American Philosophical Society* 107 (3), str. 232-262.
13. *The rise and rise of PSY* (2012), online: <https://www.economist.com/graphic-detail/2012/10/24/the-rise-and-rise-of-psy>, pristup: 08.03.2019.
14. Valentine, Jeremy (2018), "Politics and the concept of the political: The political imagination", *Contemporary Political Theory*, str. 197-200.
15. Veber, Maks (Max Weber) (1976), *Privreda i društvo*, Prosveta, Beograd
16. Wall, Illan rua (2013), "Politics and the Political: Notes On the Thought of Jean-Luc Nancy", online: <http://criticallegalthinking.com/2013/02/20/politics-and-the-political-notes-on-the-thought-of-jean-luc-nancy/>, pristup: 12. 03. 2019.
17. Wilson, Japhy, Erik Swyngedouw (2014), "Seeds of Dystopia: Post-Politics and the Return of Political", u: *Spaces of Depolitisation, Spectres of Radical*

Politics, Japhy Wilson and Erik Swyngedouw (ur.), Edinburgh University Press, Edinburgh, str. 1-25.

18. Wolfgang, Merkel (2009), *Transformacija političkih sustava: Teorije i analize*, Fakultet političkih znanosti, Zagreb
19. Wood, Ellen Meiksins (2002), *The Origin of Capitalism: A Longer View*, Verso, London
20. Zgodić, Esad (2009), *Multiverzum vlasti: za novu kratologiju*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo

EXTRAPOLITICAL DISPERSION OF POLITICAL POWER AND POSSIBILITIES FOR A NEW CRATOLOGY

The aim of this paper is to question the relationship between power and new social realities, as well as new forms of domination that occur in democratic societies. The author starts from the assumption that power in modern liberal democracies is dispersed out of politics, leaving behind depoliticized space of politics through which the hegemonistic order achieves its domination. The paper does not aim to question the possibilities of overcoming such a domination. By analysing the relations between them it seeks to make visible the reverse of the dominant ideology and its functioning, as well as the possibilities of understanding and studying power in the era of post-politics.

Key words: power; governance; politics; post-politics; cratology

Adresa autora

Authors' address

Jasmin Hasanović

Univerzitet u Sarajevu

Fakultet političkih nauka

jasmin.hasanovic@fpn.unsa.ba

UDK 316.77:32(497.6)

Primljeno: 01. 11. 2018.

Izvorni naučni rad
Original scientific paper

Adi Maslo

COMMUNICATING VALUES IN A COMPLEX SOCIETY: A FRAME ANALYSIS OF ADDRESSES OF POLITICAL LEADERS IN THE CAMPAIGN FOR 2018 GENERAL ELECTIONS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Political identity reflects one's values. The overall rhetoric of a political actor aims at depicting a world view that resonates with her/his voters. This paper focuses on the campaign for the 2018 General Elections in Bosnia and Herzegovina. Given its political structure with two entities, 14 parliaments, and a three-member presidency to mention a few of the complexities, Bosnia and Herzegovina greatly struggles with functionality. In an environment with three ethnic groups and their respective representatives, communicating group-specific values is paramount objective for politicians. This paper analyses speeches delivered at pre-election gatherings of political parties on the level of the entity of Federation of Bosnia and Herzegovina. The aim is to analyze direct addresses to voters and subsequently shed light onto political messaging. Lakoff's concept of frames will be utilized to get in-depth insight into the values, messages, and ideas political leaders in Bosnia and Herzegovina share with the public.

Keywords: political communication; framing; Bosnia and Herzegovina; elections; values

1. INTRODUCTION

The Dayton peace agreement otherwise known as the Constitution of Bosnia and Herzegovina (B&H) is a unique framework of governing. The agreement that meant an end to war in 1995 also marked the beginning of a highly complex political system. The country now consists of two entities – the Bosniak and Croat majority Federation of B&H and the Serbian majority Republic of Srpska – both of which have their respective presidents/PMs, with the state as such having a three-member Presidency. There is also the Brčko District, a tiny territory in the northeast of the country. There are almost 260 ministers and 700 lawmakers on all levels. The Federation of B&H is further divided into ten cantons/counties all respectively and exclusively governing vital aspects of society e.g. the education sector. With only the outlines presented, it is not far-fetched to say that the political system of B&H is a rather complex one.

With a constantly unstable political climate, and the second-highest unemployment rate in the world according to Trading Economics (35.86%)¹, it seems rather obvious that change is needed. However, to functionally obtain change, for all major state-level decisions a three-party consensus is required.² Reading between the lines, the nationality-centered system installed in B&H has little space to offer for moving towards a “citizen-centric” state that few political parties stand for. In other words, the entire dispute is whether to see ethnic groups or individuals in a people.

2. THE INNER WORKINGS – A COGNITIVE-LINGUISTICS PERSPECTIVE

Cognitive linguist George Lakoff, one of the pioneers in the field, thoroughly defined political language from a cognitive viewpoint in two of his books *Thinking Points – Communicating Our American Values and Vision* (2006), and *The Political Mind – A Cognitive Scientist’s Guide to Your Brain and Its Politics* (2009).³ The entirety of the framework is based on frames.

People use frames – deep-seated mental structures about how the world works – to understand facts. Frames are in our brains and define our common sense. It is im-

¹ <https://tradingeconomics.com/bosnia-and-herzegovina/indicators>

² With the possibility of a veto in form of so-called Vital National Interest that the House of Peoples, an ethnically exclusive body (of which there are three), can deem a policy „destructive“ by a majority of votes. <https://www.parlament.ba/Content/Read/39?title=Vitalnacionalniinteres&lang=en>

³ For more on this topic see Charteris-Black (2005) and Lakoff’s *Moral Politics – How Liberals and Conservatives Think* (2002).

possible to think or communicate without activating frames, is an which frame is activated is of crucial importance. (Lakoff 2006: 10)

To rephrase Lakoff's words in simple terms, frames are reference points for what counts for an individual as common sense. They are non-linguistics features that are pervasive in reasoning and speaking. On the surface of it, words are representative of frames i.e. each word belongs to a frame.

"Framing is about getting language that fits your worldview. It is not just language. The ideas are primary – and the language carries those ideas, evokes those ideas" (Lakoff 2004: 4). Words that resonate with the audience are the once that make sense, that get the desired attention (Lakoff 2006). In practical terms, words do not mean anything if they are not based on a presupposing notion of the truth that is in the words. In practical terms, it does not make sense to talk about e.g. founding fathers of B&H (as in the US), even though the phrase is conceivable and linguistically acceptable. There is no value for it. Entire societies function on the principle of frames. The contemporary Bosnian society, for example, has inherited the system of healthcare that was established in former Yugoslavia. The unemployed are registered and have basic healthcare for free. In other words, it has become part of the reasoning process about healthcare that it is essentially for free. The mere mention of healthcare or anything related triggers the whole system and reasoning is paralleled with pre-supposition mentioned. If it is according to the frame, it makes sense. Conversely, superannuation in B&H is a privilege, the reason for it being the practice of undeclared labor. It has become an open secret that many employers in the private sector do not commit themselves to paying taxes and pension funds for their workers.⁴ This is an example of the way of reasoning about a certain social issue. Everything Bosnians know about the labor, pension and healthcare funds is in the frame. All of this is taken as presupposing notions while speaking about the matters at hand.

Language gets its power because it is defined relative to frames, prototypes, metaphors, narratives, images, and emotions. Part of its power comes from its unconscious aspects: we are not consciously aware of all that it evokes in us, but it is there, hidden, always at work. If we hear the same language over and over, we will think more and more in terms of the frames and metaphors activated by that language. And it doesn't matter if you are negating words or questioning them, the same frames and metaphors will be activated and hence strengthened. (Lakoff 2009: 15)

⁴ During random controls in the period from November 2015 through 2017, the Tax Department of Federation of B&H found 35% of unregistered workers and 3,698 stores that do not give receipts for their goods or services. (<http://www.pufbih.ba/v1/novosti/1088/izvjetaj-o-naplati-javnih-prihoda-i-najznaajjim-aktivnostima-porezne-uprave-federacije-bih-u-2017-godini>)

Frames work for every word because words are parts of them along with the scenarios that have been learned over time. For example, upon hearing that a robbery happened, the typical scenario of the robber(s) will be triggered: one or more young or middle-aged men, perhaps using tools, and covered up. This does not mean that elderly ladies cannot perform a robbery, but it is just not usual i. e. not a part of our robbery frame. Frames have their features as cited in Lakoff (2006: 26-27):

- They are largely unconscious
- They define what is common sense to us
- Repetition reinforces frames
- Surface frames activate deep frames (and inhibit opposing ones)
- Deep frames do not change easily
- The brain permits different/inconsistent moral worldviews
- Facts alone do not make a difference
- Negating a frame only reinforces it.

All of the features mentioned play a role in understanding and devising language that fits one's worldview.

The present study was conducted on instances of *online* (Croft and Cruse 2004) language usage, that is, spoken language addressed to an audience. Despite the possibility that the speeches may have been previously prepared and written/read off a sheet of paper, the fact that they were delivered via spoken language makes them an instance of online language usage.

2.1. Surface frames, deep frames, and issue-defining frames

Surface frames are the linguistic representation of deep frames. They are lexical frames – the conceptual frames associated with words like “war” in its ordinary sense and “terror” in its ordinary sense (Lakoff 2006: 22). From the example of lexical surface frame (Lakoff *ibid.*) comes the planetary known “war on terror” phrase. “Background knowledge affects utterance meaning precisely because utterances are designed to evoke information from memory in a way that supports action and interaction in the physical and social world” (Coulson 2001: 17). Hearing a word automatically triggers the listener's background knowledge and the belonging frame. However, appealing surface wording does not suffice for systemic messaging. Words that evoke features of *deep frames* are the ones that do make their way to the listeners.

Deep frames represent one's moral worldview and what counts as common sense. For deep frames to work effectively, they need to be based on real values that have previously been instantiated by modes of thought and/or behavior (Lakoff 2006). Traditional marriage, religious rites, or family, for example, are deeply rooted frames with underlying scenarios. In Bosnian terms, the deep frame of what it means to be a Bosnian has changed completely, if not vanished altogether. Politically speaking, Bosnians "do not exist", but only Bosniaks, Croats, and Serbs as three "constitutive peoples". In the 2013 census, numerous individuals did insist on calling themselves "Bosnians and Herzegovinians", however, constitutionally speaking, they do not get a share in governance. In other words, "Bosnian/Herzegovinian" as a deep frame is highly questionable, demanding definition.

"Just as frames structure and define social institutions, they also define issues. An issue-defining frame characterizes the problem, assigns blame, and constrains the possible solutions. More importantly, issue-defining frames block relevant concerns if those concerns are outside of the frame" (Lakoff 2006: 19). Issue-defining frames are between the more abstract deep frame and the concrete surface frames. A Bosnian example of issue-defining frame is how certain people call the 1990s war as opposed to others. Some call it an "aggression on Bosnia and Herzegovina"⁵, others call it a "civil war" (Kasapović 2015), whereas the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) sentenced several individuals for "joint criminal enterprise", yet several others call it "genocide"⁶. All of the wording is issue-defining i.e. characterizing the problem, assigning blame, and constraining solution. The "aggression" frame is from within the country i.e. the victims' framing of reality, assigning blame to attackers from outside in which case resistance is the only solution. The "civil war" frame characterizes the problem in terms of an in-country battle with no outside factor, while it is sharing blame amongst the people(s) in the country and constrains possible solution to stopping the civil war and working on what is left. The "joint criminal enterprise" frame shapes the issue without presupposing nationalistic agendas. A criminal is any civilian who does crime, the fact that it is a "joint enterprise" makes it only a group of criminals, nothing more. That is, blame is assigned to individuals, not nations or peoples⁷, with presupposing criminal intentions only. This

⁵ <http://instituteforgenocide.org/en/wp-content/uploads/2011/12/AGGRESSION-AGAINST-THE-REPUBLIC-OF-BOSNIA-AND-HERZEGOVINA-AND-GENOCIDE-AGAINST-BOSNIACS.pdf>

⁶ <http://www.institut-genocid.unsa.ba/en/stranica.php?idstranica=4>

⁷ However, nations are frequently identified with/through their leader, and that is, on the other hand, being used for rhetorical purposes. The NATION IS A PERSON conceptual metaphor illustrates exactly that. Lakoff (2004) gives the example of the Iraq war the US fought in which they actually proclaimed to be fighting Saddam Hus-

way of framing constrains shares blame to several individuals and puts an end to itself (the frame) by prosecuting the ones responsible. The “genocide” frame, on the other hand, is wider-scale. It aims at framing the actions of the individuals engaged as violations against human biological existence and for extremist ideological reasons. Hence, blame is assigned rigorously, as well as solutions, that is, individuals who were in leading positions need to be punished harshly.⁸

Naming phenomena matters because it provides a stand on the truth behind and triggers action. Geary (2011: 68-69) cites a research in which respondents were asked to put into words their associations to the phenomenon called “greenhouse gases”. The research yielded in explanations like “nice places where plants live”. This shows an instance of “mis-framing”. The associations of “green” and “house” are positive which resulted in a failure of the frame as to assign blame and offer/constrain possible solution. The research institute *Cultural Logic* eventually proposed a more vivid, more truth-depicting frame in calling the phenomenon “carbon dioxide blanket”, triggering far worse associations. Another, more contemporary Bosnian example of how mis-framing does not depict the truth is “massive migrations” from B&H to EU countries. It is usually young people in search for better life conditions. This trend has been consistently called the problem of the “departing youth”, both by the media and political actors. However, this kind of framing falls short of the truth. It does describe what is going on, but it does not call out the responsible or offer a solution. It is an example of surface framing only. An alternative issue-framing for the problem could be *incapable authorities of keeping the youth in the country*, thus directly calling on politicians to either change their policies or themselves being removed from office.

Frames shape reality. The absence of proper framing means absence of proper action. Deeply rooted social issues, if not given in an issue-defining frame, fail to be addressed accordingly (Lakoff 2006).

sein. Henceforth, Lakoff (2004: 69), states “[T]he nation as a person metaphor is pervasive, powerful, and part of an elaborate metaphor system. It is part of an international community metaphor, in which there are friendly nations, hostile nations, rogue states and so on”.

⁸ Ratko Mladić, former Commander of the Main Staff of the Bosnian Serb Army (VRS) of genocide, crimes against humanity and violations of the laws or customs of war. These crimes were committed by Serb forces during the armed conflict in Bosnia and Herzegovina (BiH) from 1992 until 1995. Ratko Mladić was sentenced to life imprisonment. (<http://www.icty.org/en/press/icty-convicts-ratko-mladi%C4%87-for-genocide-war-crimes-and-crimes-against-humanity>)

3. THE 2018 B&H ELECTIONS – A BATTLE BETWEEN SINGULARITY AND PLURALITY

The research conducted for this paper included all accessible campaign speeches on official webpages of the following parties⁹: *SDA* – Stranka demokratske akcije (Party of Democratic Movement), *SBB* – Savez za bolju budućnost (Alliance for Better Future), *HDZ* – Hrvatska demokratska zajednica (Croatian Democratic Union), *SDP* – Socijaldemokratska partija (Social Democratic Party), *DF* – Demokratski front (Democratic Front), *NS* – Naša stranka (Our Party). The first three parties mentioned are representatives of the ethnicity-centered model i.e. national parties, while SDP and the two relatively new parties – DF and Naša stranka – share a citizen-oriented idea of state. These six parties have a majority of seats in the Parliament of the Federation of B&H.¹⁰

The main criterion for distinction between the two groups of parties is the concept of state they stand for respectively. SDA and HDZ as traditional, still leading nationalist Bosniak and Croat parties respectively, support the ethnic-group centered state model. SBB, by its Statute, is a party of the political center without ethnic or national prefixes. However, functionally speaking, it represents a Bosniak party. SDP is the leading left-wing, *pro-citizen*¹¹ organization. DF is a social democratic party while NS define themselves as social liberal organization. What follows from this is that the perception of the state and its citizens is the principle distinctive factor. That is, there are supporters of the (ethnic) *group* concept on one side, and the ones that support the (citizen) *individual* concept on the other. This is visible from the messages they send throughout the campaign.

3.1. Values

People do not necessarily vote in their self-interest. They vote their identity. They vote their values. They vote for who they identify with. They may identify with their self-interest. That can happen. It is not that people never care about their self-interest. But they vote their identity. And if their identity fits their self-interest, they will vote for that. It is important to understand this point. It is a serious mistake to assume that people are simply always voting in their self-interest. (Lakoff 2004: 19)

⁹ SDA – 14 campaign sites, SBB – 16 campaign sites, DF – 4 campaign sites, NS – 5 campaign sites, HDZ – 9 campaign sites, SDP – 2 campaign sites. Speeches from all representatives/speakers at each campaign site were taken into consideration. Links to pages found in references.

¹⁰ http://www.izbori.ba/rezultati_izbora?resId=25&langId=1#/4/0/0/0

¹¹ Statute of SDP: <http://sdp.ba/datoteke/uploads/Statut%20-%20Final.pdf>

Values are instantiated by frames and put into words. Political language highly depends on this fact. Lakoff (2004, 2006) has framed the two-party system of the US in terms of two models: The Strict Father Model portrayed by the Republican Party and The Nurturant Parent Model portrayed by the Democratic Party. Both models presuppose a list of concepts which American politics is based on. Constitution-wise, B&H has three narratives: the Bosniak, the Croat, and the Serb. Those are three (competing) worldviews that stem from ethnic membership, however, with vague definitions, both theoretically and practically. For instance, every citizen of B&H can for themselves decide what to be (any of the three “options”) and hence belong to one or the other two ethnicities.¹² This leaves the theoretical definition of an ethnic group on shaky grounds. In other words, it does not have to be ideological. The real dispute, however, is what is called “legitimate representation” in Bosnian politics. It is due to this issue that this study refers to the Federation of B&H only because both Bosniaks and Croats can choose among *either* representatives. That means that, say, a Croat can vote for a Bosniak, or vice-versa. As a matter of fact, the label “illegitimate representative” is pulled out only when that is the case, the present case being that Croat representative and leader of HDZ, Dragan Čović, lost to DF’s Željko Komšić for the Croat representative in the B&H Presidency, however, both of them are declared Croats. Now in his third office, Komšić is subject to harsh criticism over “legitimate representation”. The Komšić-dispute has serious repercussions. So far, he has been proclaimed *persona non-grata* in seventeen Croat-majority towns/cities in the country over charges of “illegitimate representation”, followed by debates about changing the election law as to allow intra-ethnic votes only.

If Croat majority did vote for Čović and the majority of Bosniak votes went to Komšić¹³, what does the issue-defining frame “illegitimate representation” stand for? Is it that, following Lakoff’s quote from above, Bosniaks voted their values acted out by a Croat, and if so, is it against their self-interest? The issue-defining frame at hand characterizes the problem of illegitimate representation, assigns blame mainly to the Election law (partly to the person elected) and constrains possible solution in terms of the only solution being a substantial change of the Election law.

Lakoff (2009) introduced the concept of “biconceptualism” at the center of which stands the premise that a majority of voters (and citizens in general) are not *only* Re-

¹² At the time of writing this article, there is an ongoing debate about the Minister of health of the Herzegovina-Neretva Canton with allegations that he changed ethnicity to acquire a seat that is meant for a member of the other ethnic group.

¹³ With 225.500 votes Komšić won more than Bosniak Presidency member Džaferović with 212.581. (http://www.izbori.ba/rezultati_izbora?resId=25&langId=1#/1/1/0/0/701)

publican or *only* Democrats in terms of American politics. Lakoff considers worldviews issue-depending, meaning that everybody's value system permits mutually inhibitory worldviews in nonoverlapping areas of life (Lakoff 2009: 70). He offers the *Saturday-night* and the *Sunday-morning* scenarios in which one individual can exhibit their liberal nature in a club on a Saturday night and go to Church the next morning. Those are opposing worldviews but very probable ones as well. Likewise, Bosnian voters (on each side) can be considered biconceptual, since they allow their values to sway between representatives of different ethnic groups. The fact that Bosniaks, with a vast majority, elected Komšić as the (Croat) member of Presidency shows the voters' biconceptualism. The concept of biconceptualism, on the face of it, can appear to be hypocrisy. Lakoff (2009: 71-72) defines the issue in terms of a value-consistency frame, in which values are supposed to be consistent and all-encompassing, the same ones used in all cases. Value consistency means "integrity", while a lack of consistency should then be considered "hypocrisy". Area by area, there can be consistency of values. It is only across issue areas that an inconsistency can legitimately arise (without the individual being called a hypocrite). In other words, a voter may be liberal on education but conservative on family issues. With the Komšić-issue there is consistency on the side of voters i.e. the 200.000 plus voters showed only shared patriotic values with a non-Bosniak representative, and not hypocrisy.

The goal of the following section is to provide a frame-based of analysis of values political representative share with their audience.

3.2. In their own words – framing complex values

The 2018 General Elections in B&H were marked by explicit *ad hominem* rhetoric and a high level of "anti-other" statements. That is to say, a considerable amount of speeches intended to frame their opponents in a negative way rather than presenting their respective programs for the future. However, surface *ad hominem* framing is not essential to this paper since it does not necessarily shed light onto the deep value frames.¹⁴

What it means to be a Bosniak was at the center of the debate between the two biggest Bosniak parties, SDA and SBB, however, the arguments exchanged only managed to demean the other and blame for not being a good enough Bosniak. SDA's Džaferović as the only representative explicitly defines Bosniaks by saying: "*We are*

¹⁴ Surface framing can, however, yield in a rooted frame eventually. That is why repetition is the key to framing social issues (Lakoff 2006).

a moderate and good European people. We are Muslims, Bosniaks, Bosnians, and Europeans.” A close examination of SDA’s and SBB’s debate about the Bosniak frame reveals that both blame the other for betrayal and division. “*Don’t vote for those who blamed Bosniaks and Alija Izetbegović for starting the war only to protect some fishy guys they worked with. Punish them on the elections and let them know that they cannot lead Bosniaks,*” said Džaferović.¹⁵ “*Radončić is master of lies,*” said Izetbegović.¹⁶ “*Remember that, when on the 7th of October, Mr. Izetbegović and his SDA leave, democracy will return to this country [...] [E]ach government that oppressed the people, collapsed completely [...] They think they are going to scare the people,*” said Radončić.¹⁷ At the core of it all there is supposed to be faithfulness to “Bosniakhood”. Besides Džaferović’s quote from above, however, there is no clear vision of what it means to be a Bosniak. Both parties make reference to the first President of the Presidency of B&H, late Alija Izetbegović¹⁸, both with due respect, however, only to blame the other party of not being faithful to late Izetbegović’s legacy. “*The great Alija Izetbegović said, ‘By Great God we swear that we won’t be slaves,’ and I tell you: By Great God we swear that we won’t be slaves of Bakir and Sebija*”¹⁹,” said Radončić.²⁰ “*Watch him how he gradually undermines the memory of Alija Izetbegović,*” said Izetbegović.²¹ There is no single “Bosniak messaging” besides the aforementioned. What can be deduced from the analysis is that Bosniak political actors do not foster any sort of assumed “Bosniakhood”. Framing the other as non-Bosniak does simply not suffice for deep frame building.

Judging by political messaging in the 2018 elections, Croat political actors are far more aware of framing their values. Croat representatives make it infallibly prominent what it means to be a Croat. The most deeply rooted is the unity frame – Croats are “a huge family”, who need “legitimate representations”, who “defend the honor of their fatherland”, who have “faith in God”, who want to reclaim “constitutional equality”, who take as guiding star the “century-long sacrifice of their people and the re-

¹⁵ <http://sda.ba/home/skupovi-sda-u-kalesiji-i-zivinicama-drzavu-treba-da-vode-pouzdan-i-provjereni-ljudi-kakav-je-sefik-dzaferovic/>

¹⁶ <http://sda.ba/home/izetbegovic-i-dzaferovic-u-brckom-konkurencija-neka-nastavi-da-nas-kopira-a-mi-cemo-nastaviti-da-vodimo-drzavu/>

¹⁷ <http://www.sbb.ba/svaka-vlast-koja-je-stiskala-svoj-narod-na-kraju-je-brutalno-propala/>

¹⁸ Father of Bakir Izetbegović, SDA leader.

¹⁹ Wife of Bakir Izetbegović.

²⁰ <http://www.sbb.ba/sa-skupova-sbb-a-poruceno-pozivamo-izetbegovica-da-teskom-retorikom-od-ljudi-ne-pravimete/>

²¹ <http://sda.ba/home/izetbegovic-i-dzaferovic-u-brckom-konkurencija-neka-nastavi-da-nas-kopira-a-mi-cemo-nastaviti-da-vodimo-drzavu/>

ligion, family, language, and culture”, who will not allow the intentions of others to make Croats “a minority”, who “defend their ground”, who “speak Croatian”. All of the above quotations (in translation) have a unifying sentiment portraying “united fight” for the position of the Croat people. That, moreover, implies that there is an opposing side, however, Croat political actors as if being particularly aware of framing. Namely, in his book *Don't Think of an Elephant* (2004), Lakoff states that even negating someone's words actually promotes and fosters the opponent's frame. HDZ representatives did not mention, let alone demean, representatives of other ethnicities (or other non-HDZ Croats) in a single instance. They performed consistent framing of “Croathood” taking the lead in doing so. It ought to be said that HDZ as the leading Croat party also has dominance over a unified list of thirteen Croat parties (HNS – Hrvatski narodni sabor, Croatian National Assembly) with Čović being the president. In other words, Croat parties show by example what can be discerned as their main framing agenda – unifying.

Unity under one ethnicity is a principle that the second group of parties consistently reject. The opposing parties struggle with redefining the country in terms of its citizens rather than ethnicities. SDP as the oldest of the non-ethnicity-focused parties declares themselves in its Statute as legitimate heritors of several communist parties. SDP²² and DF²³ both stand for a citizen-oriented state model; however, their rhetoric is offensive and focusing on their opponents rather than fostering that concept as a deep frame. The fact that both parties stand for a new state model is not visible in their framing. On the other hand, Naša Stranka does exactly that, framing a citizen state model. NP's political actors speak of “social sensitivity”, “elimination of poverty”, “human and political integrity”, “morals and principles”, “the faith of the country being in our hands”, “unity”, “forgiveness”, “regaining dignity to the institution of the Presidency”, “real politics based on values”, “a multi-ethnic citizen state for all peoples and citizens”, “no time to postpone”, and “EU norms”. Particularly interesting is the framing of the current problem of the population drain. They refer to the social issue as a huge problem of “our *children* leaving”, evoking an emotional stand on the fact and implicitly directing criticism to the ones responsible. Another interesting framing is “brotherhood in difference” which also stems from the family metaphor but leaves space for difference.

²² SDP did poorly on posting their speeches on the official webpage.

²³ The party was formed by Željko Komšić, a former high-ranked SDP member.

4. CONCLUSION

Facts alone do not suffice as for portraying the truth and even less for persuading others of it. When there is a lack of proper naming i.e. framing, there is a lack of proper action. Surface name-giving to phenomena, instantiated by slogans for example, if not tied to deep frames, does not yield in success. If the deep frame for the message is missing or is unclear, the online understanding may be given, but further use of it will certainly not be made. The present paper was an attempt to see through basic worldviews of political parties and their actors, and to provide an explanation to it. From what was put forward in the paper, the main distinctive factor is the concept of the state and its citizens. There are two opposing views – the Ethnicity Frame and the Citizens Frame – seen as a battle between (and for) the Group concept and the Individual concept of state. Nationalist parties stand for the ethnicity-based state model, fostering the respective ethnic frames. However, as can be seen from the analysis, with Bosniak parties there is a discrepancy between intention and output. That is, Bosniak representatives focused on what it means *not* to be a Bosniak rather than supporting positive attitudes of the frame. On the other hand, Croat political actors, it is claimed, rather successfully foster the deep Croat frame, even holding the lead position in doing so (not permitting others to frame what is inherently theirs). Parties that support the citizen concept of state were also split in two groups. Even all of them in their statutes do support the idea of equal rights for every single citizen, only NS managed to frame it in a way that does justice to their basic political views.

The highly debated issue of “illegitimate representation” was defined as an instance of biconceptualism on one part of the voters. Several other kinds of framing of intense social issues were also provided an explanation for. What can conclusively be said is that only one part of the political actors seems to be aware of the presence and importance of framing. It was also implied that the intermediate level of framing – issue-defining frames – is the “battle ground” for political debate over social issues of high importance.

REFERENCES

1. Charteris-Black, Jonathan (2005), *Politicians and Rhetorics – The Persuasive Power of Metaphor*, Palgrave Macmillan, New York
2. Coulson, Seana (2001), *Semantic Leaps: Frame-Shifting and Conceptual Blending in Meaning Construction*, Cambridge University Press, Cambridge
3. Croft, William, Alan D. Cruse (2004), *Cognitive Linguistics*, Cambridge University Press, Cambridge
4. Fillmore, Charles (2006), "Frame Semantics", In: *Cognitive Linguistics: Basic Readings*, ed. By Geeraerts, Dirk., Mouton De Gruyter, Berlin, 373-400.
5. Geary, James (2011), *I Is an Other*, Harper Collins Publishers, New York:
6. Lakoff, George (2004), *Don't Think of an Elephant – Know Your Values and Form the Debate*, Chelsea Green Publishing Company, Canada
7. Lakoff, George (2006), *Thinking Points – Communicating Our American Values and Vision*, Farrar, Straus and Giroux, New York
8. Lakoff, George (2009), *The Political Mind – A Cognitive Scientist's Guide to Your Mind and Its Politics*, Penguin Books, New York
9. Kasapović, Mirjana (2015), "Bosna i Hercegovina 1992-1995: građanski rat, izvanjska agresija ili oboje?", *Politička misao*, 52 (2), 37-61. Retrieved from-
<https://hrcak.srce.hr/148035>

Links to websites of political parties (all links were retrieved during the time of writing, from November 2018 to February 2019):

- www.sda.ba
- www.hdzbih.org
- www.sbb.ba
- www.sdp.ba
- www.fronta.ba
- www.nasastranka.ba

KOMUNICIRANJE SISTEMA VRIJEDNOSTI U KOMPLEKSNOM DRUŠTVU: ANALIZA FREJMOVA OBRAĆANJA POLITIČKIH LIDERA U TOKU KAMPANJE ZA OPĆE IZBORE 2018. U BOSNI I HERCEGOVINI

Sažetak

Politički identitet reflektuje vrijednosti pojedinca. Sveukupna retorika jednog političkog predstavnika ima za cilj prikazivanje sistema vrijednosti koji bi bio prepoznat kod birača. Ovaj rad u fokusu ima kampanju za Opće izbore 2018. u BiH. Imajući u vidu političku strukturu s dva entiteta, 14 parlamenata, tročlanim Predsjedništvom – navodeći samo dio sveukupne kompliciranosti – može se konstatovati da se Bosna i Hercegovina bori s funkcionalnošću. U okruženju s tri etničke skupine i njihovih predstavnika, komuniciranje grupno određenih vrijednosti se postavlja kao ključni zadatak za političare. Ovaj rad analizira govore sa predizbornih skupova političkih stranaka na nivou entiteta Federacija BiH. Cilj je analizirati direktna obraćanja biračima te, posljednično, razjasniti političko komuniciranje. Korišten je Lakoffov koncept frejmova kako bi se dubinski razjasnile vrijednosti, poruke i ideje političkih lidera koje šalju javnosti u BiH.

Ključni pojmovi: politička komunikacija; frejming; Bosna i Hercegovina; izbori; vrijednosti

Adresa autora

Authors' address

Adi Maslo

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru

Fakultet humanističkih nauka

adi.maslo@unmo.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRAVNA MISAO

Vesna Kazazić, Dženeta Omerdić

ELEMENTI DEMOKRATIJE U (POST)DEJTONSKOJ BOSNI I
HERCEGOVINI / ELEMENTS OF DEMOCRACY IN (POST)DEYTON
BOSNIA AND HERZEGOVINA 311

UDK 321.7(497.6)

Primljeno: 25. 03. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Vesna Kazazić, Dženeta Omerdić

ELEMENTI DEMOKRATIJE U (POST)DEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

*Da postoji kakav narod bogova, on bi sobom
upravljao demokratski. Takva savršena vlada
nije za ljude.*

(Jean-Jacques Rousseau)

Sušтина демократије је да омогући грађанима да судјелују у процесу одлучивања. Да би се активно судјелоvalo у процесу демократског одлучивања неопходно је имати властити став поводом одређених питања. На основу слободно формираног и израженог stava savremene демократије осигурavaju dosljednu i jasnu primjenu volje građana u procesima donošenja ključnih političkih odluka. Bosna i Hercegovina se danas suočava sa velikim izazovima. Građani nemaju mogućnost da pod jednakim uvjetima realiziraju pasivno biračko pravo. Normirana ljudska prava i slobode se ne ostvaruju u praksi. Građani nemaju razvijenu političku kulturu i u svojevrsnom začaranom krugu koji je posljedica materijalne ugroženosti ne uključuju se u političke procese.

U radu su analizirani elementi koji utječu na nemogućnost odvijanja društveno-političkih procesa u demokratskom duhu, na način kako to dolikuje savremenim demokratskim državama.

Ključne riječi: demokratija; Bosna i Hercegovina; građanin; ljudska prava; slobode

UVOD

Pitanje oblika političkog režima predstavlja jedno od osnovnih pitanja svake državne politike i to prvenstveno zbog toga što najviše utječe na donošenje ključnih odluka. Od toga da li se radi o demokratskom ili autokratskom političkom režimu ovisit će suština cjelokupne državne politike. S obzirom na spomenuti značaj i sve složeniju prirodu oblika političkog režima, danas je u državno-pravnoj teoriji dosta teško razlučiti gdje prestaje autokratija a gdje počinje demokratija. I obrnuto. Izuzetno je *lako* (pojmovno) definirati demokratiju kao “vladavinu naroda”, a autokratiju kao “vladavinu jednoga”. No, jako je teško odrediti njihovu *suštinu* imajući u vidu međudjelovanje gradivnih elemenata struktura vlasti i društva, te faktičko (političko) djelovanje nadležnih državnih organa kao takvih. Nije rijedak primjer savremenih država u kojima su istovremeno prisutni i elementi demokratije i elementi autokratije. U takvim državama najčešće dolazi do “sukobljavanja” stvarnog političkog stanja sa pravnim propisima kojima je regulirana određena društvena oblast.

Ranija društva nije karakterizirala pluralnost, nego postojanje tzv. jednog centra moći. Savremena društva ne predstavljaju tip centripetalnih društava, nego se odlikuju postojanjem više centara moći. To su centrifugalna, odnosno poliarhična društva, što postavlja dodatne izazove pred savremene države prilikom određenja subjekta u čije se ime vrši vlast, budući da postoji više društvenih grupa, koje su međusobno odvojene i koje navode pojedinca da se identificira samo sa nekom od njih, a nikako s društvom ili državom u cjelini. Riječju, savremenim društvima se nametnula obaveza suočavanja sa vlastitom *pluralnošću*¹. S tim u svezi, u *eri globalizacije*, s obzirom na prirodu savremenih društva, demokratija teško ostvaruje misiju koju je na sebe *preuzela*. Posebno ukoliko se ima u vidu da se unutar mnogih savremenih društava kontinuirano vodi *unutar-* ili *međuoligarhijska* borba za vlast.

U društvima poput bosanskohercegovačkog još uvijek nije pronađen najprihvatljiviji način da se pojača *odgovornost* predstavnika vlasti prema biračima. Polazeći od temeljnih elemenata demokratije, a imajući u vidu činjenicu da se na državnom teritoriju Bosne i Hercegovine još uvijek čeka na efikasno i dosljedno provođenje odluka državnih organa vlasti, te da se u Bosni i Hercegovini još uvijek (ne)svjesno zanemaruju temeljni demokratski principi, namjera nam je da u radu prezentiramo

¹ Sva moderna društva unutar kojih brojne društvene grupe svakodnevno ističu zahtjeve za priznavanjem njihovih posebnih identiteta danas se suočavaju sa pitanjima vezanim za multikulturalizam, bez obzira na to da li su svoju „multikulturalnost“ priznali „relevantnom političkom agendom ili službenom politikom“ (Mesić 2006: 70).

ključne elemente demokratije, stavljajući poseban naglasak na elemente demokratije u (post)dejtonskoj Bosni i Hercegovini, kao i na brojne izazove sa kojima se na ovim prostorima u XXI stoljeću demokratija susreće.

1. PRAVNA I POLITIČKA MISAO O POJMU DEMOKRATIJE

Demokratiju ni u kom slučaju nije lako stvoriti niti održavati. Kao što je ranije navedeno, u teoriji, ali i u praksi, stalno je prisutno pitanje pojmovnog i *suštinskog* određenja demokratije. Postavlja se pitanje: kojoj grupi teoretičara treba dati primat, onoj koja tvrdi da je demokratija prvenstveno državni organizacioni oblik u kojem građani sami o sebi odlučuju ili, pak, onima koji se smatraju da je primarni zadatak demokratije olakšati proces odlučivanja?²

Prema kriteriju “nositelja suverene državne vlasti” (Lukić 1995: 320) teorija države prepoznaje dva temeljna oblika političkog režima³: demokratiju i autokratiju. U pojmovnom određenju demokratija⁴ predstavlja onaj državni organizacijski oblik u kojemu *vlada narod*, odnosno većina, jer legislativni, egzekutivni, sudski i upravni organi vlasti predstavljaju samo izvršioce „narodne volje“. Riječ je o obliku političkog režima u kojem postoji neki oblik *političke jednakosti među ljudima* (Held 1990: 18)⁵. Osim načelom jednakosti građana, u svom savremenom obliku demokratija je determinisana i stvarnom slobodom građana da utiču na društveno-političke procese u dru-

² Upravo na temelju ovih dvojbi, jedan od najistaknutijih modernih teoretičara Dejvid Held u svojoj knjizi *Demokratija i globalni poredak – Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini* govori o tri osnovna modela demokratije: 1. neposredna (participativna) demokratija; 2. liberalna (predstavnička) demokratija; 3. demokratija zasnovana na jednopartijskom modelu (premda postoje autori koji smatraju da ovakav model uopće ne može predstavljati varijantu demokratije) (Held 1997: 19-32). I drugi teoretičari pravne i političke misli nastojali su definirati neki novi ili modificirati već postojeće modele demokratije, tako da se danas govori o: predstavničkoj i neposrednoj demokratiji, asocijativnoj i deliberativnoj demokratiji, konsocijacijskoj i većinskoj (građanskoj) demokratiji i brojnim drugim. Džon Plamenac zastupa tvrdnju da postoje dvije vrste demokratije: zapadna i nezapadna, odnosno liberalna i narodna. Kao kriteriji za ovu podjelu uzete su dvije ideje o demokratiji: zapadna ideja vladavine ljudi ili vlade koja je odgovorna pred ljudima i istočna ideja vladavine za ljude, odnosno vladavine u njihovom interesu (Plamenac 2006: 212-220).

³ Nakon što se u žargonu francuske škole prirodnog prava ustalio termin „ancien regime“ (stari režim) i to kao oznaka za apsolutnu monarhiju koja će biti srušena buržoaskim revolucijama, „riječ režim biće općeuvojena kao oznaka za *onaj oblik države u čijem se okviru ispituje kakav je odnos između državnog aparata i naroda u određenoj zemlji* (Muhić 1998: 125)“.

⁴ Riječ demokracija, koja je grčkog porijekla [*demokratia* (*demos* - narod i *kratein* - vladati)], u XVI stoljeću je preko francuske riječi *democratie* dospjela u engleski jezik (*democracy*), i od tada ulazi u vokabulare svih svjetskih jezika postajući i predmetom brojnih teorijskih rasprava.

⁵ Sa druge strane, Norberto Bobio daje samo *minimalnu definiciju demokratije* naglašavajući da se demokratija, za razliku od autokratije, odlikuje „...skupom (primarnih ili fundamentalnih) pravila koja utvrđuju ko je ovlašten da donosi kolektivne odluke i na osnovu kojih **procedura**“ (Bobio 1990: 14).

štvu. Demokratska je, kako to navodi Guastini, ona država u kojoj norme neposredno ili putem efektivnih organa stvaraju oni isti subjekti kojima su te norme upućene.

Stavljajući akcenat na formu H. Kelzen je naglašavao da demokratija nije „cilj sama po sebi, bez obzira na to kakve će se odluke doneti u datim istorijskim uslovima“ (Kelzen 2005: 7), te da sama po sebi ne garantuje bezuslovno veće individualne slobode. Nadalje, prema Kelzenu, demokratija predstavlja termin koji se najviše zloupotrebljava. On naglašava da se u ideji demokratije “sjedinjuju dva najviša postulata našeg praktičnog uma (...) Najpre, reakcija protiv prinude koja proističe iz društvenog stanja, protest protiv tuđe volje kojoj se sopstvena mora povinovati“ (ibid.). Analizirajući narodnu volju koja treba da bude predstavljena, Kelzen ukazuje na to da “demokratska organizacija mora, u svim okolnostima, od početka da ostane ograničena na jedan deo naroda” posebice jer je “opštost političkih prava koja pretpostavlja potpunu jednakost ljudi, nužno vezana za izvjesne granice koje se ne mogu prekoračiti i koje je postavila prirodna različitost ljudi” (ibid. 46).

Sa teorijsko-pravnog aspekta jedinu pravu demokratiju predstavlja tzv. *neposredna* demokratija. Riječ je o sistemu demokratije “u kome svi građani vrše neposrednu državnu vlast”⁶ i koji se sastoji u tome da, bez biranja posebnih (predstavničkih) organa, narod vlada sam sobom. Međutim, u savremenim državama ovaj sistem nemoguće je uspostaviti pa je danas dominantna predstavnička (posredna) demokratija, sa izvjesnim elementima neposredne demokratije (ili čak i bez njih)⁷. U posrednoj demokratiji vlada “državna organizacija, koja u sebi obuhvaća, po pravilu, samo manjinu naroda” i to na način da državni organi vladaju *u ime naroda*, odnosno da ostvaruju volju većine (Lukić 1995: 322-323).

1.1. Elementi demokratije: teorijsko-pravni aspekt

Priroda pojedinih društva i konkretne historijske okolnosti, koje se stalno mijenjaju, kao i drugi raznovrsni podjednako važni elementi “koji su često i suprotni jedan drugom” (ibid. 320) čine fenotipske modifikacije demokratije. Stoga, sa teorijsko-pravnog aspekta, o demokratiji možemo govoriti “tek kad su dati svi ti elementi skupa” (ibid.). Ključni elementi savremene demokratije su: postojanje političkog pluralizma,

⁶ Ali, kako dalje navodi Lukić, ovakav model demokratije “nije mogućan u državi, gde je državna organizacija za nasilje uvek odvojena od većine građana, a kad postane mogućan, to će značiti nestanak države, pa i demokratije” (Lukić 1995: 322).

⁷ Elementi neposredne demokratije koji se, eventualno, pojavljuju u predstavničkoj demokratiji su: referendum, inicijativa građana, plebiscit i narodni veto. (Detaljnije vidjeti: Savić 2005: 153)

postojanje slobodnih sredstava informisanja, izbornost suverenog organa vlasti, dominacija načela ustavnosti i zakonitosti u datom društveno-pravnom poretku, javnost rada svih nosilaca ključnih državnih funkcija, podjela vlasti te postojanje političke i pravne odgovornosti svih nosilaca državnih funkcija. Ipak za ovaj oblik političkog režima ostaje najbitnije da nositelj suvereniteta - narod ima vlastitu volju koju mu ne nameće država. Riječju, demokratija “bitno sadrži određenu meru slobode za ‘narod’, za građane, za pojedince, slobode koja treba da obezbedi da narod može zaista sam da stvori svoju volju, a ne da primi volju države” (ibid.). S tim u vezi zaživjelošću pobrojanih segmenata se zapravo ocjenjuje stepen demokratičnosti jednog društva.

1.1.1. Elementi demokratije: stvaranje volje građana

Kao što je već istaknuto, nemoguće je govoriti o demokratiji ukoliko nisu ostvareni neophodni uvjeti za slobodno stvaranje i izražavanje volje nositelja suvereniteta - naroda. Step (ne)demokratičnosti određenog društva utvrđuje se analizom normativne i institucionalne garancije temeljnih **građanskih i političkih prava i sloboda**⁸. Građanin svoju volju slobodno iskazuje u društvu u kojemu mu je omogućen nesmetan pristup informacijama. Samo obrazovan građanin, ukoliko je materijalno neugrožen, može promišljati o društveno-političkim procesima i formirati svoj stav povodom određenog pitanja. Da bi se volja naroda slobodno izrazila neophodna je normativna i institucionalna garancija temeljnih građanskih i političkih prava i sloboda. Stvaranje narodne volje uvjetovano je: pravom na zaštitu života, slobodom kretanja, slobodom izbora, pravom da ne bude lišen slobode osim pod zakonom predviđenim uslovima, slobodom misli, savjesti i vjeroispovijesti, pravom pristupa informacijama, slobodom stjecanja obrazovanja, slobodom izražavanja, slobodom govora i štampe, slobodom političkog organiziranja.

U savremenim državama temeljna građanska i politička prava i slobode garantirana su kako nacionalnim pravnim aktima, tako i normama međunarodnog karaktera.

1.1.2. Elementi demokratije: ostvarenje volje građana

Nakon što je volja građana slobodno izražena, neophodno je osigurati i njeno ostvarenje. Drugim riječima, neophodno je normativno i institucionalno osigurati da dr-

⁸ Postoje države u kojima su građanska i politička prava i slobode garantirani najvišim pravnim aktima, a uživaju se i u praksi. S druge strane, postoje i države u kojima su najvišim pravnim aktima garantirana spomenuta prava i slobode, ali u praksi nema realizacija istih. U ovom drugom primjeru riječ je o *formalnoj* demokratiji.

žavni organi vlasti zaista sprovode volju građana. Volja građana u pravilu se ostvaruje u najvažnijim društveno-političkim pitanjima, dok kada je riječ o pitanjima tzv. tehničke (posebne) prirode građani najčešće nisu sa njima u potpunosti upoznati (ili ih uopće ne zanimaju), stoga vlastitu volju teško da ostvaruju.⁹

Obim demokratije ovisi od obima prava glasa građana. Savremena demokratija biračko pravo čini dostupnim svim građanima, s tim da postoje razlike između liberalnog modela i modela predstavničkog sistema. U liberalnom modelu demokratije građanin predstavlja primarnog političkog subjekta i svoja politička prava (i slobode) uživa neovisno o pripadnosti postojećim društvenim grupama. Za razliku od liberalnog, predstavnički sistem građaninu „dodjeljuje“ aktivnu ulogu u procesu odlučivanja temeljem njegove dobrovoljne ili prinudne pripadnosti postojećim društvenim grupama. Drugim riječima, građanin „stiče svoju političku ulogu pre kao član grupe nego kao građanin *simpliciter*“ (Čavoški, Vasić 2006: 191).

O demokratiji najbolje govori položaj građanina u društvu, odnosno njegova (ne)mogućnost da učestvuje u procesu odlučivanja. Aktivno i pasivno biračko pravo građana - pravo da biraju i budu birani - predstavlja jedno od najznačajnijih prava osiguranih temeljnim međunarodnim pravnim aktima. Na osnovu važećih međunarodnih konvencija građani koji ispunjavaju uvjete vezane za fizičku i psihičku zrelost, a što se utvrđuje i detaljnije razrađuje nacionalnim propisima, imaju pravo da direktno i/ili indirektno (putem svojih izabranih predstavnika) sudjeluju u radu državnih organa vlasti. Ovo pravo se odnosi na sve nivoe vlasti, od najnižih (lokalnih) do najviših (državnih). Sudjelovanje građana u radu predstavničkih organa vlasti predstavlja potvrdu realizacije **načela narodnog suvereniteta**¹⁰, što u konačnici podrazumijeva potpunu realizaciju ideje o bezličnoj vlasti¹¹. Demokratija je potpunija kada je pravo glasa *jednako* za sve građane i kada se realizira na *tajan* i *neposredan* način. Tako se potvrđuju primarna načela jednakosti i slobode na kojima počivaju suvremeni demokratski režimi.

⁹ Lukić naglašava da “narod kao celina treba da izražava volju u opštim, a njegovi organizovani delovi - u posebnim pitanjima. To se ostvaruje decentralizacijom, odnosno samoupravom” (Lukić 1995: 335)

¹⁰ Načelo narodnog suvereniteta podrazumijeva da osnovu svake vlasti treba tražiti u volji naroda „i u razumu koji će kroz nju moći da dođe do izražaja“ (Muhić 1998: 68).

¹¹ Jednu od ključnih formalno-pravnih pretpostavki za uspostavljanje buržoaske demokratije predstavlja ideja o bezličnoj vlasti. Za razliku od ranijih monarhijskih apsolutističkih oblika vladavine u kojima je upravljanje državom počivalo na proizvoljnosti i pravnoj neodgovornosti šefa države, koncept buržoaske demokratije zasniva se na depersonaliziranoj vladavini „koja je mogla biti opredmećena samo u zakonu“. Bezlična vlast podrazumijevala je donošenje pravnih akata koji nisu otjelotvoreni „u vladarevoj ličnosti i njenom imperativu ‘odlučio sam...’“ (Muhić 1998: 130).

Sudjelovanje građana u ostvarenju vlastite volje determinirano je njihovom **političkom kulturom i materijalnom neugroženošću**¹². Građanin može utjecati na državnu vlast samo ukoliko ima razvijenu političku svijest, odnosno političku kulturu, što podrazumijeva njegovu sposobnost da shvati društveno-političke odnose te da o njima zauzme stav. Nemoguće je očekivati od građanina da zauzme stav povodom određenog političkog pitanja ako ne raspolaže znanjem o činjenicama koje su važne za donošenje političke odluke. Bez razvijene političke svijesti i kulture građani nisu osposobljeni za prepoznavanje (i ostvarivanje) vlastitih interesa. S druge strane, teško je očekivati od građana da prate društveno-političke prilike u državi i u regionu, te da aktivno djeluju u političkom životu ukoliko se nalaze u neimaštini. Materijalna neugroženost građana predstavlja jedan od ključnih preduvjeta za djelovanje u javnoj političkoj sferi. Stvarne demokratije neće, međutim, ni u jednoj varijanti biti ukoliko su ljudska prava i temeljne slobode puko slovo na papiru, odnosno ukoliko ne postoje efikasni instrumenti kojima se štite i ostvaruju garantirana prava i slobode.

2. ELEMENTI DEMOKRATIJE U (POST)DEJTONSKOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Razumijevajući demokratiju kao mogućnost i pravo javnog odlučivanja „ravnopravnih i slobodnih članova političke zajednice“, zadatak savremene države je da unaprijedi i osnaži „autonomiju, kako za individue kao građane, tako i za kolektivitete kojima građani pripadaju“ (Held 1990: 174). Demokratija u Bosni i Hercegovini determinirana je prirodom bosanskohercegovačkog multikulturalnog društva¹³ i na tom ćemo tragu u dijelu rada koji slijedi prezentirati temeljne karakteristike društva (post)dejtonske Bosne i Hercegovine.

¹² Temeljni i često zaboravljeni uslov demokratije, kako to naglašava Nikola Visković, jeste „politička kultura ili izgrađena politička svijest građana“. Naime, „da bi građanin mogao uspješno sudjelovati u političkoj djelatnosti i utjecati na državnu vlast kao stvarni politički subjekat, a ne kao objekat nečijeg odlučivanja, on mora imati dovoljno znanja o činjenicama koje su važne (relevantne) za političko djelovanje (...)“ (Visković 1997 66).

¹³ U savremenim pravnim i političkim teorijama pod multikulturalnim društvom podrazumijeva se ono društvo kojem koegzistiraju različite etničke, religijske, kulturne... grupe pri čemu se “kriteriji jedne kulture ne smiju primjenjivati u vrednovanju i ocjenjivanju drugih kultura”. Premda ne postoji jedinstven stav u pravnoj i političkoj teoriji o pojmovnom određenju multikulturalnog društva, ipak se za njegovo formalno određenje zahtijeva “minimalan udio etničkih manjina u ukupnom stanovništvu od deset posto” (Puzić 2004: 63).

2.1. Multikulturalno društvo (post)dejtonske Bosne i Hercegovine

Posebnost bosanskohercegovačkog multikulturalnog društva u velikoj mjeri je određena geografskim položajem Bosne i Hercegovine. Cijeli je teritorij Balkana po mnogo čemu karakterističan, no specifičnost koja ga odvaja od ostalih dijelova svijeta svakako su nacionalne povijesti, za koje će neki autori reći da predstavljaju i njegovo prokletstvo (Vidjeti Mirašić 2009: 86-87). Na Balkanu nema “nacionalno homogene pokrajine, a kamoli nacionalno homogene države” (Malcolm 1995: 3). U takvome ozračju pluralnost Bosne i Hercegovine svojevrsni je mikrokozmos Balkana. Nadalje, specifičnost današnjeg bosanskohercegovačkog multikulturalnog društva proizlazi i iz specifikuma državnog uređenja Bosne i Hercegovine po kome konstitutivni narodi, kao kulturno-etničke zajednice, nemaju ekskluzivno pravo na određeni dio bosanskohercegovačkog teritorija. Bez obzira na činjenicu da se Bosna i Hercegovina, na temelju Ustava, sastoji od dva entiteta - Federacije BiH i Republike Srpske, i jednog distrikta (Brčko distrikta) – potpuno se neprihvatljivom smatra tvrdnja Mirjane Kasapović da je “teritorijalna autonomija etničkih segmenata konstitucionalizirana na razini države BiH u obliku entiteta, a praktično postoji i na razini Federacije BiH u obliku kantona” (Kasapović 2006: 108) jer zanemaruje dvije izuzetno važne činjenice: kantoni ne predstavljaju *etničke* teritorije i Federacija BiH je *federacija kantona*, a ne federacija naroda. S tim u vezi, čl. I. 2 Ustava Federacije BiH određuje da se FBiH “sastoji od federativnih jedinica (kantona). Metode i postupci za fizičko određivanje granica između kantona utvrdit će se federalnim propisima. Kantoni će imati nazive određene isključivo prema gradovima koji su sjedišta odgovarajućih kantonalnih vlasti ili prema regionalnim geografskim karakteristikama”. Dakle, ni FBiH niti njeni kantoni nemaju etnički predznak.

Dominacija kolektivnog nad individualnim u Bosni i Hercegovini usljed djelovanja brojnih unutrašnjih i vanjskih faktora ipak je nesporna, što je stvorilo ogromne prepreke razvoju demokratije i demokratskih institucija. Favoriziranje religijskih i etno-kulturnih kolektiviteta dovelo je do eliminacije dvije važne pretpostavke demokratije: slobode i prava pojedinca i zaštita manjina. Osnova dominaciji kolektiviteta nad individuama nalazi se u završnoj odredbi preambule Ustava koja glasi: “Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalim), i građani Bosne i Hercegovine ovim utvrđuju Ustav Bosne i Hercegovine.¹⁴ Bosanskohercegovačko društvo u teoriji i u praksi pro matra se, dakle, kroz prizmu odnosa između konstitutivnih

¹⁴ Ustav BiH, Dejtonski mirovni sporazum, JP NIO “Službeni list BiH”, Sarajevo, 1996.

naroda¹⁵, s jedne strane, i tzv. nekonstitutivnih društvenih grupa, s druge strane. Termin “konstitutivni narodi¹⁶ koristio se u svim mirovnim pregovorima (od Kutiljerovog mirovnog plana iz 1992. pa sve do Mirovnog sporazuma za Bosnu i Hercegovinu iz 1995.), no status ustavne kategorije, zahvaljujući odredbama Ustava FBiH, dobio je tek 1994. godine¹⁷.

2.2. Proces stvaranja slobodne volje građana: bosanskohercegovačka realnost

Analizom odredbi Ustava Bosne i Hercegovine dolazi se do zaključka da se bosanskohercegovački ustavotvorac priklonio konceptu *materijalne pravne države*. U prilog ovome ide član II 1. Ustava BiH, kojim se garantira osiguranje najvišeg nivoa

¹⁵ Etimološki, riječ “konstitutivan” potječe od latinske riječi “constituo”, koja kao glagol znači: postaviti, urediti, osnovati, ustanoviti; dok kao imenica (“constitutio”) znači: unutrašnja struktura, uređenje, organizacija, ustav, zakon. U sintagmi “konstitutivnost naroda” riječ *narod* se ne shvaća kao *populus (demos)*, nego kao etnos, kako bi se putem njega bliže odredio posebni kolektivni identitet određene grupe. (Vidjeti Trnka 2000: 49-50) Svoj sadržaj pojam “konstitutivni narodi” vezuje za postojanje multietničkih društava u kojima niti jedna društvena grupa (zajednica) nema natpolovičnu većinu. U uslovima etničke izmiješanosti stanovništva veza između konstitutivnog naroda kao kolektiviteta i individue koja pripada tom kolektivitetu isključivo je personalne a ne teritorijalne prirode.

¹⁶ S obzirom na specifičnost termina “konstitutivni narodi”, prilikom određivanja njegovog značenja i značaja u bosanskohercegovačkom slučaju nužno je voditi računa o tome da se radi o: 1. “kolektivnom *nacionalnom* pravu u ustavu izričito pobrojanih *naroda*”; 2. pravu užem od suverenosti i širem od individualnih prava na nacionalni identitet i ravnopravnost, koje se, kao takvo, ne može realizovati izolovano i neovisno od prava drugih konstitutivnih naroda, i pravu koje ne može voditi ka “teritorijalizaciji” konstitutivnih naroda; 3. pravu koje uključuje sistem institucionalnih i proceduralnih garancija za zaštitu ravnopravnosti svih konstitutivnih naroda, bez obzira na njihovu procentualnu zastupljenost u strukturi stanovništva; 4. pravu koje je mnogo šire od prava nekonstitutivnih naroda, pa je samim tim u odnosu na nacionalne manjine (i ostale) diskriminirajuće.; 5. pravu čija primjena ima opravdanje sve dok se ne uspostave ekonomski, socijalni, politički, kulturni i drugi uslovi za ostvarivanje međunarodnih standarda ljudskih sloboda i prava. (Detaljnije vidjeti: Trnka 2004: 19; Mirašćić 2012: 169-171).

¹⁷ Ustavni sud BiH je 2000. godine donio Odluku prema kojoj su Bošnjaci, Srbi i Hrvati konstitutivni narodi i to na nivou oba entiteta. Međutim, do 2002. godine entiteti nisu izvršili neophodne izmjene svojih ustava, pa je intervenirao Visoki predstavnik u BiH i nametnuo amandmane na ustave. “Ustavne promjene u Republici Srpskoj učinjene su putem 121 amandmana, dok je na Ustav FBiH uloženo 108 amandmana. Tako je i prvobitni čl. 1 Ustava FBiH, objavljen u ‘Službenim novinama FbiH’, br 1/94 (od 21. 07. 1994.), koji je glasio: “Bošnjaci i Hrvati kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalima, i građani Republike Bosne i Hercegovine, ostvarujući svoja suverena prava, preoblikuju unutrašnju strukturu teritorija sa većinskim bošnjačkim i hrvatskim stanovništvom u Republici Bosni i Hercegovini u Federaciju Bosne i Hercegovine koja se sastoji od federalnih jedinica sa jednakim pravim i odgovornostima. Odluke o ustavnom statusu teritorije Republike Bosne i Hercegovine sa većinskim srpskim stanovništvom bit će donesene u toku pregovora o miru na Međunarodnoj konferenciji o bivšoj Jugoslaviji”, zamijenjen je, najprije Amandmanom III (‘Službene novine FBiH’ br: 13/97, od 02.06.1997.), a zatim Amandmanom XXVIII (‘Službene novine FBiH’ br: 16/02, od 28.04.2002.), tako da sadašnji čl.1 Ustava FBiH glasi: “Federacija Bosne i Hercegovine je jedan od dva entiteta države Bosne i Hercegovine i ima svu vlast, nadležnost i odgovornosti koje Ustavom Bosne i Hercegovine nisu date u isključivu nadležnost institucija Bosne i Hercegovine. Bošnjaci, Hrvati i Srbi kao konstitutivni narodi, zajedno sa ostalima, i građani Federacije Bosne i Hercegovine ravnopravno uređuju Federaciju Bosne i Hercegovine”.

„međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda“. Nadalje, odredbama Ustava Bosne i Hercegovine određeno je da se prava i slobode predviđene u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda i u njenim protokolima „direktno primjenjuju u Bosni i Hercegovini“, pri čemu ti akti „imaju prioritet nad svim ostalim zakonima“ (Ustav Bosne i Hercegovine, Član II 2.). Normiranjem kataloga ljudskih prava i sloboda koje uživaju sve osobe na državnom teritoriju Bosne i Hercegovine koje je sadržano u formulaciji: „bez diskriminacije po bilo kojem osnovu kao što je spol, rasa, boja, jezik, vjera, političko i drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno podrijetlo, povezanost sa nacionalnom manjinom, imovina, rođenje ili drugi status“ (Ustav BiH, Čl. II 4.), potvrđena je namjera bosanskohercegovačkog ustavotvorca za konstitucionalizaciju ideje vladavine prava, odnosno pravne države. Sa formalno-pravnog aspekta koncept vladavine prava dolazi do izražaja i kroz ustavnu odredbu kojom se zabranjuje amandmanska izmjena Ustava kojom bi se eliminiralo i/ili umanjilo „bilo koje od prava i sloboda iz člana II Ustava“¹⁸.

Osiguranje najviše razine međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda u pravnom sustavu Bosne i Hercegovine (Vidjeti Kazazić 2005) postignuto je i ustavnom odredbom kojom se određuje da petnaest međunarodnih konvencija¹⁹, zajedno sa općim načelima međunarodnog prava, predstavljaju sastavni dio bosanskohercegovačkog pravnog poretka²⁰. Nadalje, obaveza poštivanja „demokratskih principa i ljudskih prava, proglašanih u Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima i definiranih u Evropskoj konvenciji o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda,

¹⁸ Član X 2. Ustava BiH glasi: „Nijednim amandmanom na ovaj Ustav ne može se eliminirati, niti umanjiti bilo koje od prava i sloboda iz člana II ovog Ustava, niti izmijeniti ova odredba“.

¹⁹ U Aneksu I Ustava Bosne i Hercegovine pobrojani su dodatni sporazumi o ljudskim pravima koji će se primjenjivati u BiH:

1. Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida (1948),
2. Ženevske konvencije I-IV o zaštiti žrtava rata (1949) i Dopunski protokoli I-II (1977),
3. Konvencija koja se odnosi na status izbjeglica (1951) i Protokol (1966),
4. Konvencija o državljanstvu udatih žena (1957),
5. Konvencija o smanjenju broja osoba bez državljanstva (1961),
6. Međunarodna konvencija o uklanjanju svih oblika rasne diskriminacije (1965),
7. Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (1966) i Opcioni protokoli (1966 i 1989),
8. Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (1966),
9. Konvencija o uklanjanju svih oblika diskriminacije u odnosu na žene (1979),
10. Konvencija protiv mučenja i drugih surovih, nehumanih ili ponižavajućih tretmana ili kažnjavanja (1984),
11. Evropska konvencija o sprečavanju mučenja, nehumanog ili ponižavajućeg tretmana ili kažnjavanja (1987),
12. Konvencija o pravima djeteta (1989),
13. Međunarodna konvencija o zaštiti prava svih radnika – migranata i članova njihovih obitelji (1990),
14. Evropska povelja za regionalne jezike i jezike manjina (1992),
15. Okvirna Konvencija za zaštitu nacionalnih manjina (1994).

²⁰ Detaljnije vidjeti: član III 3.b) i Aneks I Ustava Bosne i Hercegovine

Helsinškom završnom aktu i Pariškoj povelji za novu Europu, poštivanje principa međunarodnoga prava, uključujući punu saradnju s Međunarodnim kaznenim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), te vladavine prava i principa tržišnog gospodarstva, u skladu s Dokumentom Bonske konferencije CSCE-a o gospodarskoj suradnji²¹, predstavlja ključni element na kojem počiva i Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju zaključen između EU i njenih država članica, s jedne strane i Bosne i Hercegovine, s druge strane, a na temelju kojeg je određen evropski put Bosne i Hercegovine.

Bosna i Hercegovina i njena institucionalna struktura vlasti dužna je da osigura svojim građanima pravo da samostalno i samosvjesno „određuju uvjete sopstvenog udruživanja“ (ibid.). Pravo na *individualno samoodređenje* u sadržajnom smislu obuhvaća širok krug prava i obaveza temeljem kojih je pojedincu omogućeno da se, na osnovu svojih višestrukih identiteta, vezuje za postojeće društvene grupe s ciljem slobodnog stvaranja vlastite volje. Nadalje, važećim općim pravnim normama svim osobama koja se nalaze na teritoriji Bosne i Hercegovine omogućeno je uživanje prava na privatni i porodični život, dom i prepisku, te se garantira sloboda misli, savjesti i vjere, sloboda naučnog, kulturnog i umjetničkog stvaranja, sloboda izražavanja, sloboda mirnog okupljanja i udruživanja s drugima. Istovremeno, nasuprot zahtjevima za nemiješanje u pojedine sfere života, građani svakodnevno inzistiraju i na aktivnom djelovanju države i njenih organa vlasti. Naime, vođeni svojim individualnim i kolektivnim interesima, građani zahtijevaju stvaranje normativnog okvira unutar kojega je moguća nesmetana realizacija brojnih prava. Tako na primjer, primarni zadatak države je stvaranje povoljnog društveno-političkog i normativnog ambijenta u kojemu je osigurana lična i imovinska sigurnost svakog građanina. Upravo stvaranje stabilnog državno-pravnog poretka predstavlja ključnu pomoć koju država pruža (ili bi trebala pružati) svojim građanima. U tom pogledu svako normativno i institucionalno djelovanje bosanskohercegovačkih organa vlasti kojim se osigurava pravo na imovinu, pravo na obrazovanje, pravo na zaštitu zdravlja, pravo na osobnu slobodu i sigurnost, na slobodu kretanja i prebivalište, pravo na zdravu životnu sredinu, pravo na socijalnu sigurnost i socijalno osiguranje i sl., predstavlja pružanje pomoći građanima u zadovoljavanju primarnih potreba/zahtjeva koje im se u eri globalizacije i procesa EU integracija svakodnevno nameću.

Kada je riječ o nižim nivoima vlasti, oba bosanskohercegovačka entiteta su također dužna ispuniti „sve uvjete za pravnu sigurnost i zaštitu osoba pod svojom jurisdikci-

²¹ Član 2 Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju, tekst dostupan na: http://www.dei.gov.ba/bih_i_eu/ssp/default.aspx?id=1172&langTag=bs-BA, pristup: 20. 04. 2018.

jom, održavanjem civilnih ustanova za primjenu pravnih propisa, koje će funkcionirati u skladu sa međunarodno priznatim standardima uz poštovanje međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda, iz člana II Ustava i poduzimanjem ostalih odgovarajućih mjera“ (Ustav Bosne i Hercegovine, Čl. III 2.c). S tim u vezi, Ustavom Federacije Bosne i Hercegovine određeno je da će se na teritoriji FBiH svim osobama osigurati primjena „najvišeg nivoa međunarodno priznatih prava i sloboda utvrđenih u dokumentima navedenim u Aneksu ovog ustava“ (Ustav Federacije BiH, Član II. A. 2), te da su „svi sudovi, organi uprave, institucije koje vrše javna ovlašćenja i drugi organi federalne vlasti“ dužni primjenjivati i poštivati „prava i slobode predviđene u aktima navedenim u Aneksu“ (Ustav Bosne i Hercegovine, Čl. II A 6).

Za razliku od Ustava Bosne i Hercegovine i Ustava Federacije BiH, Ustav Republike Srpske sadrži odredbe kojima se izričito naglašava da se ustavno uređenje ovog bosanskohercegovačkog entiteta temelji na „garantovanju i zaštiti ljudskih sloboda i prava u skladu sa međunarodnim standardima, (...), socijalnoj pravdi, vladavini prava, višestranačkom sistemu, parlamentarnoj demokratiji i podjeli vlasti“ (Ustav Republike Srpske, član 5.). Determinante pravne države, odnosno načela vladavine prava, kada je riječ o normama sadržanim u Ustavu Republike Srpske, jasno su istaknute i odredbama koje se odnose na ljudska prava i osnovne slobode (članovi 10-49) i na načela ustavnosti i zakonitosti (članovi 108-114).

2.3. Ostvarenje narodne volje u (post)dejtonskoj Bosni i Hercegovini

Kada je riječ o elementima demokratije u bosanskohercegovačkom državno-pravnom poretku, zahvaljujući odredbama najviših pravnih akata vidljiva je (djelomična) namjera ustavotvorca da kroz normiranje načela ustavnosti i zakonitosti promovira i tzv. (nad)ustavni ideal – ideju vladavine prava. S tim u svezi, „**oslanjajući** se na poštovanje ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti (...) i **inspirirani** Univerzalnom Deklaracijom o ljudskim pravima, Međunarodnim paktovima o građanskim i političkim pravima, odnosno o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima i Deklaracijom o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičnim manjinama, kao i drugim instrumentima ljudskih prava (...) Bošnjaci, Hrvati i Srbi, kao konstitutivni narodi (u zajednici s ostalima), i građani Bosne i Hercegovine“ (Preambula Ustava Bosne i Hercegovine) utvrdiše Ustav Bosne i Hercegovine na *temelju* kojeg je određeno da je riječ o demokratskoj državi „koja funkcionira u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih demokratskih izbora“ (Ustav Bosne i Hercegovine, član I 2.). Zahvaljujući ovakvom normativnom rješenju Bosna i Hercegovina svoju

legitimnu vlast izvodi iz načela vladavine prava²², odnosno vladavine zakona „koja se posredstvom građanskog principa pojavljuje kao vladavina proceduralno legitimiranog parlamenta“, zahtijevajući pri tome „priznavanje prava kao samostalnog medija za rješavanje konflikata“ (Šarčević: 2009: 75-76). Prilikom vršenja svojih ustavnih nadležnosti entiteti od kojih se sastoji Bosna i Hercegovina (*Federacija BiH i Republika Srpska*) „i sve njihove administrativne jedinice će se u potpunosti pridržavati“ (Ustav BiH, Član III 3. B) odredbi Ustava Bosne i Hercegovine²³.

Bez obzira na ustavno određenje Bosne i Hercegovine kao demokratske države koja funkcionira u skladu sa zakonom i na temelju slobodnih i demokratskih izbora, načelo narodnog suvereniteta se ipak ne implementira na način kako se to radi u većini drugih država. Tako u Bosni i Hercegovini građani nisu u mogućnosti da *jednako* uživaju pasivno biračko pravo. Prilikom izbora članova Parlamentarne skupštine BiH²⁴ koja se na temelju člana IV Ustava BiH sastoji od dva doma – Doma naroda i Zastupničkog doma, odstupljeno od općeprihvaćenih međunarodnopravnih demokratskih standarda. Zastupnički dom Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, koji se prema čl. IV tačka 2 sastoji od 42 člana, umjesto da kao donji dom ima opći predstavnički karakter i da kao takav predstavlja interese svih bosanskohercegovačkih građana, nije ništa drugo nego „zbir delegacija entiteta, s obzirom na brojani odnos 2:1 ‘u korist’ Federacije Bosne i Hercegovine“ (Pobrić 2000: 262). S druge strane, prilikom izbora delegata Doma naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, njih 15, „od kojih su dvije trećine iz Federacije (uključujući pet Hrvata i pet Bošnjaka) i jedna trećina iz Republike Srpske (pet Srba)“ (Ustav Bosne i Hercegovine, Član IV tačka 1), većina građana Bosne i Hercegovine je, na temelju takvih ustavnih odredbi,

²² Prema načelu vladavine prava cjelokupan društveno-politički proces treba da počiva na pojedincu/grāđaninu, te da se samo kao „nadopuna nedodirljivih ljudskih prava“ mogu garantirati određena kolektivna prava, pri čemu navedena prava kolektiviteta ni u kom obimu ne smiju „poništavati ili ograničavati individualna (ljudska) prava“. (Vidjeti Šarčević: 2009: 76).

²³ Odrednicu pravne države predstavlja i osiguranje prava na pomoć koju pružaju državni organi vlasti. Sa teorijsko-pravnog aspekta funkcioniranjem državne institucionalne strukture vlasti u skladu sa načelima ustavnosti i zakonitosti, odnosno poštivanjem svih standarda i principa na kojima počivaju sve četiri državne djelatnosti, građanima je, kako sa normativnog tako i sa faktičkog aspekta, osigurana osobna i imovinska sigurnost, čime im je, zapravo, pružena pomoć od strane države i njenih predstavnika. Međutim, uslođnjavanjem društvenih odnosa kao i međunarodne političke i pravne scene, proširila se oblast unutar koje je građanima neophodna pomoć. Tako se u novijoj pravnoj (i političkoj) teoriji govori o pravu na pomoć koju pružaju državni organi vlasti u oblasti gospodarstva, socijalne politike, obrazovanja, kulture i sl.

²⁴ S obzirom na specifično državno uređenje Bosne i Hercegovine legislativnu vlast obavljaju parlamenti (skupštine) koji djeluju na: državnoj, entitetskoj, kantonalnoj i općinskoj razini, kao i na području Brčko distrikta. Egzekutivnu vlast obavljaju: Predsjedništvo BiH i Vijeće ministara na državnoj razini, entitetske vlade i predsjednici, kantonalne vlade i premijeri, općinski načelnici i gradonačelnici, te vlada Brčko distrikta, dok sudsku vlast obavljaju općinski, kantonalni, entitetski i državni sudovi, kao i sudovi Brčko distrikta.

onemogućena u ostvarivanju aktivnog i pasivnog biračkog prava. U Domu naroda Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine, konstitutivni narodi – Srbi iz Federacije BiH, i Bošnjaci i Hrvati iz Republike Srpske – kao i pripadnici nacionalnih manjina, zajedno sa građanima koji se ne žele etnički izjašnjavati, s obzirom da u ovom domu nemaju svojih predstavnika, u potpunosti su isključeni iz procesa političkog odlučivanja. Izbor delegata Doma naroda Parlamentarne skupštine BiH predstavlja direktno kršenje odredaba Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, a što je 22. 12. 2009. godine potvrdio Evropski sud za ljudska prava u Strasbourgu presudom „Sejdić i Finci v. BiH“²⁵. Na osnovu člana V Ustava BiH, kao kolektivni šef države i nosilac izvršne vlasti u okviru nadležnosti državnih institucija Bosne i Hercegovine, „Predsjedništvo Bosne i Hercegovine se sastoji od tri člana: jednog Bošnjaka i jednog Hrvata, koji se biraju neposredno sa teritorija Federacije, i jednog Srbina, koji se bira neposredno sa teritorije Republike Srpske“ (Ustav Bosne i Hercegovine, Član V). Navedenom odredbom omogućava se tzv. „parcijalna“ zastupljenost konstitutivnih naroda ovisno o njihovoj „vezanosti“ za određeni dio državnog teritorija Bosne i Hercegovine pojedinim, ili, preciznije rečeno, privilegiranim pripadnicima konstitutivnih naroda omogućava se realizacija temeljnih političkih prava, dok se pripadnicima Ostalih onemogućava da prilikom izbora članova Predsjedništva BiH realiziraju/uživaju aktivno i pasivno biračko pravo, što u konačnici predstavlja eklatantno kršenje odredaba Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i sloboda, a što je potvrđeno spomenutom presudom Evropskog suda za ljudska prava²⁶. Zahvaljujući bosanskohercegovačkom „ustavotvorcu“, umjesto demokratskih principa, načelo etničkog determinizma predstavlja primarnu odrednicu ustavno-pravnog uređenja (post)dejtonske Bosne i Hercegovine.

Proces ostvarenja volje građana u (post)dejtonskoj Bosni i Hercegovini dodatno je otežan i njihovom materijalnom ugroženošću. Prema procjeni EU iz 2016. godine, Bosna i Hercegovina je jedna od pet najsiromašnijih zemalja Evrope. S druge strane, UN istraživanja, također iz 2016. godine, pokazuju da svaki šesti stanovnik Bosne i Hercegovine živi od 3-5 KM dnevno (90-150 KM mjesečno). U ekstremnom siromaštvu je 17% bosanskohercegovačkog stanovništva (nalaze se ispod apsolutne linije siromaštva), dok se oko 700 000 bosanskohercegovačkih građana nalaze na ivici siromaštva (Papić 2017: 6).

²⁵ Detaljnije vidjeti presudu „Sejdić i Finci v. BiH“ od 22. 12. 2009., dostupna na: <http://echr.coe.int>

²⁶ Kao kolektivni šef države i nosilac izvršne vlasti u okviru nadležnosti institucija Bosne i Hercegovine Predsjedništvo BiH prema svom sastavu i načinu odlučivanja izražava i osigurava interese i ravnopravnost konstitutivnih naroda – kolektiviteta (ali i entiteta!), te time u potpunosti zanemaruje pravo građanina Bosne i Hercegovine. (Vidjeti Mirašević 2012: 176-177)

ZAKLJUČAK

Dugo vremena se u pravnoj i političkoj teoriji smatralo da se društvo treba promijeniti kako bi se prilagodilo *zahtjevima* demokratske vlasti, no moderne teorije upućuju na stav da se demokratija treba prilagoditi svakom pojedinačnom društvu, *u svim i sa svim* njegovim specifičnostima, kako bi se sama demokratska vlast učinila ostvarivom i efikasnom u postojećim *društvenim* uslovima. U tome smislu i demokratija u (post)dejtonskoj Bosni i Hercegovini treba se prilagoditi bosanskohercegovačkoj multikulturalnosti.

Moderne države su u globaliziranom svijetu *primorane* da se *pozabave* pitanjem *uređenja* unutrašnjih društvenih odnosa, odnosno da svojim aparatom vlasti organiziraju društva na način da sve individue i svi kolektiviteti imaju jednak status, te da kao takvi slobodno i bez ograničenja uživaju prava i ovlasti koja im pripadaju. S tim u vezi i pred (post)dejtonskom Bosnom i Hercegovinom se nalaze brojni izazovi. U današnjoj Bosni i Hercegovini dominantni na snazi su elementi formalne demokratije – katalog ljudskih prava sadržanih u Ustavu BiH, kao i pravna priroda odredbi međunarodnih konvencija koje predstavljaju sastavni dio pravnog sistema i imaju veću pravnu snagu od zakona. No, s druge strane, pravni sistem (post)dejtonske Bosne i Hercegovine karakteriziraju i pojedini elementi autokratije – prije svega onemogućavanje građana da pod jednakim uvjetima uživaju pasivno biračko pravo. Stoga je neophodno što promptnije pristupiti izmjenama najviših pravnih akata u Bosni i Hercegovini s ciljem stabiliziranja procesa odlučivanja. Ograničavanje garantiranih prava i sloboda, što je evidentno prisutno u Bosni i Hercegovini, nemoguće je opravdati. U periodu kada su pojedine odredbe donošene postojao je tzv. legitimni cilj – okončanje rata. No, danas je neophodno implementirati sve demokratske standarde i Bosnu i Hercegovinu učiniti efikasnom državom, sposobnom za realizaciju preuzetih nacionalnih i međunarodnih obaveza. Državni organi vlasti trebaju poduzeti sve neophodne mjere kojima će se svim građanima omogućiti da slobodno stvaraju vlastitu volju, te da ta slobodno izražena volja bude ostvarena kroz proces odlučivanja. Ostvarenje slobodno izražene volje nemoguće je ukoliko se ne izmjene odredbe koje se odnose na realizaciju temeljnih ljudskih prava i sloboda, a prvenstveno pasivnog biračkog prava. Demokratija se u XXI stoljeću kao teorijski fenomen ne može poimati parcijalno niti sprovesti djelimično u društvenoj praksi. Riječju, realizacija pasivnog biračkog prava ne može ovisiti o pripadnosti određenoj etničkoj grupi.

Naposlijetku, jedan od najvećih izazova, ali i neispunjeno obećanje demokratije, svakako je proces političkog odgoja građanina! Uprkos dugotrajnoj i mukotrpnjoj

borbi koju su vodili brojni djelatnici u političkoj praksi i mislioci pravno-političke teorije, a koja je nerijetko podsjećala na donkihotovsku borbu, građanin-pojedinac često još uvijek nije svjestan značaja svog aktivnog statusa, niti opasnosti koju sobom nose građanska politička apstinencija i apatija. Društvu čiji su pripadnici nezainteresirani za ono što im se događa niti jedan model demokratije, uz svu moguću modifikaciju i prilagodbu, ne može pomoći da mijenjaju društvene odnose u svoju korist. Pored intenzivnije promocije nužnosti razvijanja političke kulture i političke svijesti, državna vlast u BiH treba poboljšati ekonomski statusa svojih građana. Neimaština i materijalna ugroženost u BiH i proizvode političku apatiju, vode gubitku povjerenja i odanosti prema državi.

LITERATURA

1. Aristotel (1970), *Politika*, Kultura, Beograd
2. Bernardi, Bruno (ur.) (2003), *Demokratija (Izbor tekstova i komentari)*, Rabic, Sarajevo
3. Bobio, Norberto (Norberto Bobbio) (1990), *Budućnost demokratije – Odbrana pravila igre*, Filip Višnjić, Beograd
4. Čavoški, Kosta, Radmila Vasić (2006), *Uvod u pravo*, Službeni glasnik, Beograd
5. Guastini, Ricardo (2016), *Sintaksa prava*, Naklada Breza, Zagreb
6. Held, David (1990), *Modeli demokracije*, Školska knjiga, Zagreb
7. Held, David (1997), *Demokratija i globalni poredak – Od moderne države ka kosmopolitskoj vladavini*, Filip Višnjić, Beograd
8. Kasapović, Mirjana (2006), "Bosna i Hercegovina: Deset godina nakon Dayton", *Status – Magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, broj 9., str. 44-73
9. Kazazić, Vesna (2005), "Ostvarivanje i zaštita ljudskih prava kroz praksu Ombudsmana za ljudska prava i Doma za ljudska prava", *Zbornik Pravnog fakulteta u Splitu*, god. 42., str. 43-53.
10. Kelzen, Hans (2005), *O suštini i vrednosti demokratije*, Službeni glasnik, Beograd
11. Lukić, Radomir D. (1995), *Teorija države i prava, Tom 2. Teorija države*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva: BIGZ, Beograd
12. Malcolm, Noel (1995), *Povijest Bosne - kratki pregled*, Erasmus Gilda, Novi Liber, Dani, Zagreb - Sarajevo

13. Mesić, Milan (2006), *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*, Školska knjiga, Zagreb
14. Miraščić, Dženeta (2009), *Bosanski model demokratske vlasti*, NUB "Derviš Sušić", Tuzla
15. Miraščić, Dženeta (2012), *Država nacija u multikulturalnom društvu*, JP NIO "Službeni list", Sarajevo
16. Muhić, Fuad (1998), *Teorija države i prava*, Magistrat, Sarajevo
17. Papić, Žarko (2017), "Siromaštvo i radničko siromaštvo u BiH - Socijalna kriza u BiH: siromaštvo i socijalna nejednakost - Šta da se radi?", Forum lijeve inicijative, Sarajevo
18. Plamenac, Džon (John Plamenatz) (2006), *Demokratija i iluzija*, CID, Podgorica
19. Pobrić, Nurko (2000), *Ustavno pravo*, Slovo, Mostar
20. Puzić, Saša (2004), "Multikulturalizam i izazovi posttradicionalne pluralizacije", *Politička misao*, Vol XLI, br. 4, str. 59-71.
21. Savić, Snežana (2005), *Osnove prava*, Komesgrafika, Banja Luka
22. *Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Evropskih zajednica i njihovih država članica, s jedne strane i Bosne i Hercegovine, s druge strane*, tekst dostupan na: http://www.dei.gov.ba/bih_i_eu/ssp/default.aspx?id=1172&langTag=bs-BA, pristup: 20. 04. 2018.
23. Šarčević, Edin (2009), *Dejtonski ustav: Karakteristike i karakteristični problemi*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo
24. Trnka, Kasim (2000), *Konstitutivnost naroda*, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo
25. Trnka, Kasim (2004), "Konstitutivnost naroda i uključivanje Bosne i Hercegovine u evropske integracije", *Pravna misao - Časopis za pravnu teoriju i praksu*, godina XXXV, br. 7-8, Sarajevo, str. 7-19
26. *Ustav BiH, Dejtonski mirovni sporazum*, JP NIO "Službeni list BiH", Sarajevo, 1996.
27. *Ustav FBiH*, tekst dostupan na: http://www.ustavnisudfbih.ba/bs/dokumenti/ustav_precisceni_tekst.pdf, pristup: 20. 4. 2018.;
28. *Ustav Republike Srpske*, prečišćeni tekst, „Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 3/92, 6/92, 8/92, 15/92 i 19/92, tekst dostupan na: http://skupstinabd.ba/ustavi/rs/Ustav_bosanski.pdf, pristup: 24. 4. 2018.
29. Visković, Nikola (1997), *Država i pravo – drugo izmijenjeno i dopunjeno izdanje*, Birotehnika, Zagreb

ELEMENTS OF DEMOCRACY IN (POST)DEYTON BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary:

The essence of democracy is to enable citizens to participate in the decision-making process. In order to actively participate in the process of democratic decision-making, it is necessary to have an own view on certain issues. Based on the freely formed and expressed attitude of contemporary democracy, they ensure a consistent and clear application of the will of citizens in the process of making key political decisions. Bosnia and Herzegovina faces great challenges today. Citizens do not have the possibility to exercise passive voting rights under equal conditions. Normed human rights and freedoms are not exercised in practice. Citizens do not have a developed political culture and in a kind of vicious circle that is a consequence of material endangerment do not engage in political processes.

The paper analyzes elements that influence the impossibility of carrying out socio-political processes in a democratic spirit, in a way that fits modern democratic countries.

Keywords: democracy; Bosnia and Herzegovina; citizen; human rights; freedom

Adresa autora
Authors' address

Vesna Kazazić
Sveučilište u Mostaru
Pravni fakultet
vesna.kazazic@sum.ba

Dženeta Omerdić
Univerzitet u Tuzli
Pravni fakultet
dzeneta.omerdic@untz.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

OGLEDA IZ FILOZOFIJE

Dželaludin Hodžić

RAZUMIJEVANJE PRAVA I BIOETIKE PREMA FILOZOFIJI PRAVA
RONALDA DWORKINA – POJMOVI, ZNAČAJ I DOMAŠAJ /
UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LAW AND BIOETHICS
FROM RONALD DWORKIN'S PHILOSOPHY OF LAW - IDEAS,
SIGNIFICANCE AND SCOPE 331

Ivica Musić, Mate Penava

BAVI LI SE ZNANOST ISTINOM: PERSPEKTIVA EDE PIVČEVIĆA /
DOES SCIENCE DEAL WITH THE TRUTH: THE PERSEPCTIVE OF
EDO PIVČEVIĆ 349

UDK 179:614.2

Primljeno: 07. 10. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Dželaludin Hodžić

RAZUMIJEVANJE PRAVA I BIOETIKE PREMA FILOZOFIJI PRAVA RONALDA DWORKINA – POJMOVI, ZNAČAJ I DOMAŠAJ

Pravo i bioetika značajni su društveni fenomeni. Dok pravo predstavlja tradicionalnu društvenu nauku, bioetika je relativno nova naučna disciplina. Ono što karakterizira i pravo i bioetiku jeste interdisciplinarnost u pristupu pojmovima, izazovima i procesima koje društvena praksa nameće. Rad nastoji interdisciplinarnost prava i bioetike i značaj njihovog međusobnog odnosa razumijevati iz perspektive filozofije prava Ronalda Dworkina, jednog od najznačajnijih savremenih pravnih filozofa. Rad se bavi osnovnim pojmovima, značajem i domašajem takvog mišljenja u razumijevanju prava i bioetike, odnosno, sjecištima u kojima se neminovno nalaze.

Ključne riječi: bioetika; pravo, pravo kao integritet

UVOD

Pravo¹ spada u red tradicionalnih društvenih nauka, dok je bioetika relativno nova naučna disciplina. Ono što karakterizira odnos prava i bioetike jeste susret u pristupu izazovima i procesima koje društvena praksa nameće. Multidisciplinarnost prava i

¹ Riječ pravo nije jednoznačna i može se odnositi na više sadržaja (Visković 1981: 3). S obzirom na osnovnu ambiciju ovoga rada da ponudi moguće razumijevanje prava u susretu s bioetikom, posebno Dworkinove filozofije prava, to će se ovdje pod pravom prvenstveno misliti njegova teorijska, odnosno, filozofska dimenzija. Naravno, stvarni izazovi koje u svom rastu otvaraju bioetičke rasprave razmatranje nužno čine i praktičkim, odnosno uključuju i pravo u njegovoj fenomenološkoj dimenziji, sagledavajući pravo kroz napore regulacije značajnih društvenih (bioetičkih) pitanja.

bioetike i značaj njihovog međusobnog odnosa nastojat ćemo u ovom radu utemeljiti na integrativnoj teoriji prava Ronalda Dworkina, jednog od najznačajnijih savremenih filozofa prava². U fokusu su osnovni pojmovi, značaj i domašaji njegova mišljenja u razumijevanju odnosa prava i bioetike.

Prvo poglavlje predstavlja bioetiku u pojmovnim određenjima i njenom razvojnom putu. U drugom poglavlju bavimo se Dworkinovom filozofijom prava u ključnim njenim odrednicama kako bi se osvijetlio prostor razumijevanja Dworkinovitih promišljanja ključnih bioetičkih tema, prvenstveno abortusa i eutanazije. Na kraju rada donosimo kratko zaključno razmatranje.

BIOETIKA

Kovanica bioetika u sebi sadrži riječi bios (život) i etika. U tom smislu bioetika se može odrediti kao etika života (Marjanović 2013: 48-49). Time, kako je to obično slučaj s etimološkom analizom, još uvijek nije rečeno ni izbliza dovoljno za razumijevanje složenosti bioetike kao jedne od mlađih i najbrže rastućih naučnih disciplina i polja naučnog interesa. Utoliko je potrebnije razmotriti povijesni kontekst njenog nastanka i razvoja (Rinčić 2011: 20).

Bioetika je nastala prije nego što je dobila ime. Početkom bioetike smatra se osnivanje tzv. Božjeg komiteta, etičkog tijela koje je, nakon što je 1962. godine u Centru za umjetni bubreg u Seattleu stavljen u funkciju prvi aparat za dijalizu, trebalo izvršiti odabir malobrojnih pacijenata za priključivanje na spasonosnu aparaturu. Ključni moment u tom događaju predstavlja činjenica da odbor nije bio sastavljen na stručnom nego na laičkom principu, što je nosilo poruku da orijentaciju u moralnim dilemama koje donosi znanstveno- tehnički napredak treba tražiti izvan znanosti same, u interakciji znanstvenih disciplina i izvanznanstvenih, etičkih i kulturnih perspektiva (Čović 2004: 17). Bioetika prelazi svoj razvojni put od nove medicinske etike, preko globalne bioetike do integrativne bioetike, s kojim fazama se u nastavku nešto bliže upoznajemo, uglavnom, kroz doprinos Ante Čovića, jednog od začetnike bioetike i bioetičkog mišljenja na ovim prostorima.

Nova medicinska etika

„U početnom stadiju bioetika je metodološki bila određena neposrednom moralnom refleksijom (principalizam), dok je predmetno bila ograničena na

² O biografiji Ronalda Dworkina vidjeti Guest (2013)

zdravstvenu skrb i biomedicinska istraživanja“ (Čović 2004: 18). W. T. Reich u "Uvodu" prvog izdanja *Bioetičke enciklopedije* (1978) definirao je bioetiku u početnoj fazi njezina razvoja kao „sustavno proučavanje ljudskog ponašanja u području znanosti o životu i zdravstvene skrbi, ukoliko se to ponašanje ispituje u svjetlu moralnih vrijednosti i principa“ (Čović 2004: 120). Godinu poslije T. L. Beauchamp i J. F. Childress objavljuju utjecajnu knjigu *Principi biomedicinske etike* koja je postala temeljnim djelom principalizma. Riječ je o pokušaju izgradnje principa ponašanja koje bi se temeljilo na četiri načela: autonomiji, neškodljivosti, dobročinstvu i pravednosti (Beauchamp 1996: 534-536; Čović 2004: 119). Navedena načela svoj izvor imaju u društvenoj moralnosti što, ipak, ne znači da će u bioetičkom diskursu uvijek imati identičan odraz i tumačenje tradicije iz koje potiču (Beauchamp 1996: 535). Utemeljenje navedenih načela na društvenoj moralnosti nailazi na kritike upravo zbog nejasnih obrazloženja, na čemu se još jednom pokazuje potreba postojanja jasnog odnosa prema općoj, filozofskoj etici (Čović 2004: 30).

Globalna bioetika

U drugoj fazi je „bioetika metodološki bila definirana pomoću etičkog pluralizma i znanstvene interdisciplinarnosti, dok se predmetno proširila na problematiku života uopće, te na njegov društveno-politički i globalno-ekološki kontekst“ (Čović 2010: 20). U drugom izdanju *Bioetičke enciklopedije* (1995.) W. T. Reich u novoj definiciji registrira metodološku preobrazbu koju je bioetika u međuvremenu prošla određujući je „kao sistematsko proučavanje moralnih dimenzija – uključujući moralne poglede, odluke, postupke i težnje – u znanostima o životu i zdravstvenoj skrbi, koje se služi različitim etičkim metodologijama u interdisciplinarnom okružju“ (Sperling 2008: 54). Za proširenje predmetnog područja bioetike upravo do globalnih razmjera mjerodavna je druga knjiga V. R. Pottera, „oca bioetike“, koja izlazi 1988. godine pod znakovitim naslovom *Globalna bioetika: zasnivanje na Leopoldovu nasljeđu*“ (Čović 2010: 20).

Integrativna bioetika

„U aktualnoj razvojnoj etapi bioetiku u metodološkom pogledu obilježava ideja *pluriperspektivizma*, dok se njeno predmetno područje produbljuje zahvaćanjem filozofijsko-povijesne dimenzije u kojoj se rasvjetljuje karakter znanstveno-tehničke epohe i uloga moderne znanosti, razmatraju mijene u temeljnim odnosima čovjeka prema povijesnim zadanostima te detektiraju procesi prelamanja svjetskopovijesnih epoha“ (Čović 2010: 21). U dijaloškom okviru bioetičke saradnje, bioetika je na samom početku bila definirana kao „ (...) pluriperspektivno područje u kojem se u

interakciji raznorodnih perspektiva stvaraju uporišta za orijentiranja u pitanjima koja se odnose na život ili na uvjete njegova održanja“ (Čović 2004: 11).

Najvažnije postignuće svakako predstavlja inovativni koncept integrativne bioetike koji je dao odlučujući impuls razvoju bioetike u globalnim razmjerima. Integrativnu bioetiku karakterizira širokopredmetno područje, koje seže od moralnih dilema u medicinskoj praksi i biomedicinskim istraživanjima, preko određivanja moralnog statusa ne-ljudskih živih bića, tematiziranja ekoloških pitanja, uloge znanosti i tehnike u suvremenoj civilizaciji, rasprave o karakteru naše epohe i znakovima prelamanja epoha, sve do teorijskog zasnivanja nove svjetskopovijesne epohe. U metodološkom pogledu integrativnu bioetiku obilježava izrazita interdisciplinarnost, uvažavanje i uključivanje u raspravu relevantnog kruga posebnih znanstvenih disciplina, ali isto tako i kruga neznanstvenih perspektiva koje obuhvaćamo nazivom kulturne perspektive. U tom je kontekstu nastao pojam pluriperspektivizma kao metodološko određenje integrativne bioetike, pojam koji u sebi objedinjuje znanstvene i kulturne perspektive (Čović 2010: 43).

Na naprijed spomenutom odnosu s filozofskom etikom koji se smatra nužnim, Čović (2004: 27-28) gradi definiciju prema kojoj je bioetika „(...) područna, relacijsko-filozofska i pluriperspektivna etika (...)“, pri čemu je značajno napomenuti da se i prema samom autoru u navedenoj definiciji ponajprije otkriva bioetika kakva bi trebala biti kakva bi mogla odgovoriti izazovima pred kojima se nalazi (Čović 2004: 29). Jednu od definicija nudi i Jurić (2007:249) prema kojem je bioetika: „(...) otvoreno područje susreta i dijaloga različitih znanosti i djelatnosti te različitih pristupa i pogleda na svijet, koji se okupljaju radi artikuliranja, diskutiranja i rješavanja etičkih pitanja vezanih za život, za život u cjelini, u svakom od djelova te cjeline, za život u svim njegovim oblicima, stupnjevima, fazama i pojavnostima“

Uprkos intenzivnom razvoju, pitanje statusa bioetike kao discipline ostaje otvorenim (Rinčić 2011: 17). U svom pluriperspektivizmu bioetika se neminovno susreće s pravom te je kao takvu valja misliti i uvažavati kao odgovor na epohu u kojoj je, da parafraziramo Baubyja, znanstveni razvoj usavršio kaznu (1997:9)³.

³ Tragom jedne primjedbe kako je nejasno kakve veze ima „usavršavanje kazne“ s bioetikom valja istaknuti kako je znanstveni razvoj koji, kako to Bauby lucidno ističe, usavršava kaznu, uvjet nastanka bioetike. Bez znanstveno-tehničke paradigme koja u svom obuhvatu ima život u cjelini, pa time i čovjekov život, ne bi, naime, bilo potrebe za bioetikom koja nadomješta ili nadograđuje ono što će Jonas nazvati susjedskom etikom, koja u svom pojmovnom instrumentariju ne obuhvaća izazove nove – bioetičke – epohe. U konkretnom slučaju, riječ je o novinaru (Jean-Dominique Bauby) koji doživljava kardiovaskularni udar, koji ga dovodi u stanje zaključanosti (locked-in), odnosno, potpune tjelesne paralize ali netaknute svijesti. Riječ je o graničnom iskustvu života i smrti o kojem u sjajnom eseju govori Čović, teorijski artikulirajući slučaj u kojem se našao Bauby. (Čović 2004: 69-90)

2. FILOZOFIJA PRAVA RONALDA DWORKINA

2.1. Prirodnopravne i pozitivnopravne teorije

U osnovnim prikazima škola ili pristupa filozofije prava grubo se mogu ocrtati dva ključna pravca. Jedan je jusnaturalistički ili prirodnopravni koncept koji pak u sebi sadrži više uklona ili novih podijela. U najkraćem, radi se o razumijevanju koje pravo utemeljuje u višim normama, iz kojih se pravo izvodi i kojima je samim time podređeno. Iz toga se prirodno pravo razumije kao hijerarhični poredak (Visković 1981: 24). Osim hijerarhije normi, karakteristika prirodnopravnog učenja jeste i objektivno važenje normi, bez obzira na ljudsku volju, tj. etički savršen sadržaj objektivnih normi koji je izražen u općem dobru (Visković 1981: 24). Prirodno pravo, prema Johnu Finnisu, jednom od značajnijih predstavnika prirodnopravnih pravaca, naprosto je ime za sjecište prava i morala. Drugim riječima, kada odlučujemo o tome šta je pravo, mi, ustvari, donosimo vrijednosni sud i što bi kao takvo trebalo biti (Wacks 2006: 1).

S druge strane, u nastojanju emancipacije prava ne samo od metafizičkih elemenata prirodnog prava nego i od filozofije (Kaufmann 2013: 29), razvija se pravac pravnog pozitivizma. Dworkin sam, pripremajući se svojedobno za obračun s pravnim pozitivizmom, ocrtava njegov kostur. Prema pozitivističkom razumijevanju, kaže Dworkin, pravo je skup pravnih pravila koji se koriste za legitimiranje javne vlasti u korištenju prisile u postizanju željenog ponašanja u društvu (Dworkin 1978: 28). Izvan navedenog skupa pravila nema prava, što znači da se oni slučajevi koji ne potpadaju pod navedeni skup, rješavaju diskrecijom ovlaštenog službenika koji u konkretnom slučaju ima zadatak primijeniti pravo. Tom diskrecijom ne zahvaća se, kako bi se moglo pomisliti, u moralne osnove, nego se nadopunjuje postojeće ili stvara novo pravo (Dworkin 1978: 28). Time se, iz pozitivističke perspektive, nastoji osigurati dosljednost i koherentnost u odbrani prava kao proste činjenice (plain fact) koja izvan sebe nema drugih osnova legitimiranja poput morala.

Ključne razlike navedenih škola nastaju u odnosu prava i morala. U toj tenziji razvijaju se odgovori na pitanja treba li se pravo zadovoljiti onim što jeste ili treba neprekidno tragati za pravom kakvo treba da bude. Pri tome, u traganju za pravom kakvo treba da bude naglasak nužno nije u dostizanju ideala. Drugim riječima, postavlja se pitanje da li dostizanjem ideala isti još uvijek ostaje ideal. Stoga je naglasak u kiritčkom, dakle, filozofskom promišljanju prava koje rezultate ne daje dostizanjem odredišta nego u putu koji se prelazi.

Između ovih filozofskopravnih pravaca, ovdje pojednostavljeno prikazanih⁴, razvija se interpretacijska i integrativna filozofija prava čiji je jedan od prominentnih predstavnika Ronald Dworkin.

2.2. Ključne odrednice filozofije prava Ronalda Dworkina

Pravo kao interpretacija

Pravo kao i svaka društvena praksa predstavlja izraz određenih vrijednosnih sudova i angažmana na njihovom ostvarenju. Vrijednosti i praksa vrše obostran utjecaj. Vrijednosti sadržane u društvenim praksama otkrivaju se tumačenjem onih koji i sami sudjeluju u društvenoj praksi te se, povratno, nalazi tumačenja koriste za daljnji razvoj prakse, odnosno, njeno vršenje i opravdavanje (Dajović 2015: 82). Pojam interpretacije nije stran pravu. Štaviše, riječ je o imanentno pravnom pojmu. Valja, ipak, naglasiti kako ovdje nije riječ o onoj vrsti interpretacije u kojoj pravnici u svakodnevnom susretu s pravnim tekstovima, uglavnom, zakonodavnim tumače pojedine norme s ciljem otkrivanja eventualno nejasnih odredbi i rješavanja pitanja pravnih praznina (Franeta 2015: 112). Riječju, to „nije ono tumačenje o kojem govore pravnici“ (Dajović 2015: 84). Ovdje se radi o interpretaciji koja je stvaralački usmjerena, kojom se pravnoj praksi nameće cilj kako bi se od tumačenog primjera izgradio paradigmatički primjer (Dworkin 2003: 64) koji ujedno opravdava nastavak prakse. U izgradnji stvaralačke interpretacije, ista se stavlja u širi kontekst filozofske tradicije. Dworkin tako stvaralačku interpretaciju prava stavlja nasuprot Diltheyevoj koncepciji razumijevanja (*verstehen*) koja se shvata kao konverzacijska interpretacija (Dworkin 2003: 63,453).

Izgradnjom interpretacijskog pojma prava Dworkin poduzima kritiku pravnog pozitivizma prema kojem je pravo prosta činjenica. Ako je pravo tek činjenica ne bi bila moguća sporenja o pravu, kojima ipak svjedočimo, čime se potvrđuje kako je riječ o teorijskom neslaganju, odnosno, neslaganju o kriterijima pravičnosti (Zdravković 2015: 92). Samo tumačenje odvija se kroz tri faze u kojima se kao ključne dimenzije izdvajaju: identifikacija okvirnih pravila prakse koja se želi tumačiti (predtumačenje), obrazloženje ključnih dijelova prakse identifikovane u prethodnoj

⁴ Ovaj značajno skraćeni prikaz osnovnih strujanja u mišljenju prava ovdje je tek kratki uvod kojim se otvara prostor za uvođenje novog, Dworkinovog, razumijevanja koje se u nastavku predstavlja. Za opširnije uvide u prirodnopravne i pozitivnopravne teorije kao koristan pregled ali i upute za daljnje čitanje vidjeti i: Golding, Martin P., William A. Edmundsoon (eds.), 2005. Značajan spisak naslova za daljnje čitanje nudi i ovdje neposredno korišteni naslov Raymonda Wacksa.

fazi (tumačenje) te vrijednosno tumačenje kako bi se opravdalo vršenje prakse, odnosno, kako bi se istu prikazalo u boljem svjetlu od druge (reformatorska faza) (Dworkin 2003: 76-79). Dworkin je svjestan široko postavljenog pojma tumačenja i različitih skepsi u vezi sa tako koncipiranim pojmom (Dworkin 2003: 86-94) ali naglašava kako je značaj interpretacijskog pristupa upravo u odsustvu apologetskih pozicija, štaviše u neslaganju koje treba da rezultira otkrivanjem onog pogleda o najznačajnijim pitanjima koji odražava konsenzus, odnosno, „(...) koji se najbolje slaže sa ubjeđenjima koje svi zajedno ili grupno imamo i zadržavamo o najboljoj oceni prakse koju delimo“ (Dworkin 2003: 96).

Takvo, široko postavljeno tumačenje, koordinate ima u pravnim principima i pravnim pravilima. Riječ je o distinkciji koja omogućava ravnotežu u postupku tumačenja i primjene prava. Dok principi, s jedne strane, predstavljaju legitimacijsku osnovu, omogućavajući smisao posebno u slučajevima pravnih praznina, pravna pravila, opet, iako predstavljaju i primjenu principa, stabilnu su tačka iz koje je otežana proizvoljnost u tumačenju (Franeta 2015: 111)⁵. U toj ravnoteži između tumačenja i primjene, smisla i precedenta, ocrta se dijaloški proces koji još jednom ukazuje na Dworkinovo oslanjanje na širu filozofsku hermeneutiku koja tumačenje vidi kao nadgradnju na postojeća obavezna pravila (Franeta 2015: 114). Takvo gledište utemeljeno je svakako u Gadamerovoj hermeneutici prema kojoj samorazumijevanje (tumačenje) i iskustvo (praksa, precedent) teže sporazumijevanju, odnosno, tački u kojoj različite strane nalaze isti smisao (Franeta 2015: 114).

Pravo kao integritet

Već je rečeno da Dworkin integritet smatra dušom prava. Pojam integriteta nije jednoznačan. Riječ potiče iz latinskog *integritas*, što se prevodi kao „(...) netaknutost, nepovrijeđenost, ispravnost, punoća.“⁶ U širem smislu razaznaje se odnos s moralom pa se integritet često razumije kao poštenje, dosljednost. Utoliko će i Dworkin imati potrebu naznačiti razliku između pojma dosljednosti i pojma integriteta. Prema Dworkinovoj koncepciji integriteta u pravu, integritet i dosljednost ne samo da nisu istoznačni već se, štaviše, mogu i znatno razlikovati, odnosno, rezultirati različitim zaključcima (presudama) (Dworkin 2003: 235-236). U tom smislu nudi ilustrativan primjer za potrebnu distinkciju pojmova integritet – dosljednost. Sudovi u Britaniji dugo su, naime, izuzimali advokate iz principa odgovornosti za štetu počinjenu iz

⁵ O pravnim principima, njihovom značenju i upotrebi: Šarčević, Edin (ur.), 2014.

⁶ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27591>, pristupljeno: 18. 06. 2018. godine

nemara, koja se (odgovornost) pripadnicima drugih profesija nametala. Strogo shvaćena dosljednost podrazumijevala bi održanje imuniteta za advokate od navedenog principa dok princip integriteta ne dozvoljava principijelno neutemeljene izuzetke. Navedeni primjer imuniteta je suženo tumačen, kako bi se praksa opravdala i prikazala u najboljem svjetlu, čime na scenu stupa princip integriteta u pravu. Drugim riječima, navedeni primjer prikaz je značaja interpretacije koja je vrijednosna i stvaralačka a dovodi do utemeljujućeg obrazloženja koje osigurava integritet u pravu. Time se integritet nasuprot dosljednosti nameće kao dinamički princip, koji omogućava budućnosti okrenut pogled, kojem tenzija ili sukob u interpretaciji ne smeta već ga potiče (Dworkin 2015: 439). Dinamički princip sadržan u integrativnoj ambiciji omogućit će, kasnije, upravo odgovore na neke primjedbe o slabosti precedentnog prava kao takvog u razrješnju bioetičkih dilema kroz formulaciju pravnih odgovora.

3. PRAVO I BIOETIKA – POJMOVI, ZNAČAJ I DOMAŠAJ IZ PERSPEKTIVE DWORKINOVE INTERPRETACIJSKE FILOZOFIJE PRAVA

Pravo i bioetika iz perspektive Dworkinove filozofije prava

„(...) većina ljudi život smatra svetom odgovornošću koja postaje jasnija kada se misli o smrti, svojoj ili nekoga drugog.“ (Dworkin 1993: 238)

3.1. Život kao sekularno sveto

Dworkin u bioetički teren ulazi djelom *Life's Dominion*⁷ u kojem iznosi vlastitu argumentaciju o paradigmatiskim bioetičkim pitanjima – abortusu i eutanaziji. Raspravu o abortusu i eutanaziji u koju se uključuje, Dworkin ne smatra završenom niti nakon obaranja referenduma (Dworkin 1993: 4) upravo jer pravna regulacija ne može jednostavno i svakako ne jednostrano zatvoriti životna pitanja, naročito ne ona koja uključuju život i smrt. Tim već naznačava, ostajući vjeran svojim osnovnim filozofskopravnim pozicijama, i svoja gledišta na pravna, etička i politička pitanja o abortusu i eutanaziji. Posebno je značajno što Dworkin, gradeći svoju poziciju u

⁷ U predgovoru Miomira Matulovića za Shvaćanje prava ozbiljno (Kruzak, 2003., Zagreb) "Life's Dominion" prevedeno je kao "Nepovredivost života".

raspravi, uvodi koncept svetosti života, prethodno naglašavajući kako ideja svetog nije i ne mora nužno biti isključivo religijska. Tim se, pored religijskog svetog, uvodi i ideja sekularnog svetog (Dworkin 1993: 23). Sveto u sekularnoj perspektivi predstavlja život kao takav. To je ključni argument na kojem treba graditi stavove u svjetonazorski pluralnim društvima, nasuprot na-pravima-utemeljenom prisutpu (rights based) (Dworkin 1993: 24-26) u kojem su ključna pitanja da li je fetus osoba, odnosno, kada to postaje. Svetost života nije tek prigodno, za potrebe konkretne rasprave izgrađena platforma Ronalda Dworkina. Ona izvire iz ideje ljudskog dostojanstva koja je u osnovi Dworkinovih razmatranja o pravu, posebno o ljudskim pravima⁸. Ljudsko dostojanstvo osnova je, dalje, za razumijevanje jednakosti (equality) svih ljudi. Ljudsko dostojanstvo, koje Dworkin posebno ekstenzivno obrazlaže u *Justice for Hedgehogs* (2011: 191-199), podrazumijeva dva principa, samopoštovanje i autentičnost (Dworkin 2011: 203), koji omogućavaju „vođenje dobrog života“. To je važno mjesto u Dworkinovoj moralnoj filozofiji. Važno je, naravno, naglasiti kako Dworkin pravi razliku između odgovornosti da se vodi dobar život i, u konačnici, retrospektivno, ima dobar život. Pri tome, primjećuje Dworkin, opravdavanje moralnih stavova uvijek je tautološko ali, također je važno, nema ništa loše u tome da moralnost po sebi omogućava vlastito opravdanje (Dworkin 2011: 193). Iz ljudskog dostojanstva brane se stavovi o jednakosti i slobodi. Na tim osnovama Dworkin se upušta u rasuđivanje o argumentima o abortusu i eutanaziji. Svetost života utemeljena na gore predstavljenim principima ispunjava se kada uvažava principe te svetosti, a to znači ljudsko dostojanstvo kojeg nema bez autonomije, jednakosti i slobode (Dworkin 1993: 239). Zato što poštujemo dostojanstvo, reći će Dworkin, zahtijevamo demokraciju i definiramo je na način da ustav koji omogućava da većina suspendira slobodu savjesti razumijevamo kao neprijatelja demokracije, ne njenog čuvara (Dworkin 1993: 239). Utoliko je jasnije kada Dworkin (1993: 122) kaže da ustav nije „skup neovisnih pravila sastavljenih poput poštanskih markica“, odnosno, da ustav (i pravo u cjelini) treba biti predmet interpretacije svake generacije posebno, u duhu vremena. Iz navedenog proizlazi da je najveća uvreda svetosti života nezainteresovanost pred njegovom složenosti (Dworkin 1993: 240). Ovo je posebno važno jer je izvjesno kako će se i nakon prevladavanja rasprave o abortusu i eutanaziji, nametnuti još složenija pitanja koja će zadirati u intrinzične vrijednosti ljudskog života (Dworkin 1993: 240). To posebno

⁸ Dworkin je tu ideju, osim u *Life's Dominion*, posredno iznio već u *Taking Rights Seriously* (1978) ali posebno u *Sovereign Virtue: The Theory and Practice of Equality* (2000), *Justice for Hedgehogs* (2011) i *Religion Without God* (2013).

značajnim čini obavezu razvijanja samosvijesti i samopoštovanja kao velikog postignuća ljudske civilizacije koje neće prepustiti dominaciju tehno-znanstvenom diskursu bez borbe ljudi da kroz pravo koje usvajaju i odluke koje donose izraze svetost ljudskog života.

3.2. Oponašati Boga

U poznatom članku "Playing God" (1999) Dworkin se bavim pitanjima koja nadilaze ona postavljena u raspravi o abortusu i eutanaziji – pitanjima koja ispostavlja genetski inženjering. Genetika je jedno od najintenzivnijih znanstvenih područja koje će presudno utjecati na život budućih generacija (Dworkin 1999). Iako se opasnosti genetskog inženjeringa još uvijek smještaju u budućnost mnogi od problema otvorenih razvojem genetike već su pred nama. Takve dileme Dworkin prikazuje kroz ponašanje osiguravajućih kuća i zdravstvenih osiguranja, a koje se posebno odnosi na politiku zdravstvenog osiguranja i politiku zapošljavanja. Primjerice, testovi mogu otkriti genetske prediktore bolesti ili predispozicije za bolest. Tako smo već sada suočeni s teškim pitanjima o tome koliko daleko možemo ići s testiranjima i kada su ti testovi opravdani, kada su nužni, ili zabranjeni; i koliko daleko trebamo dopustiti poslodavcima i osiguravajućim društvima da idu u svojim zahtjevima za raspolaganjem rezultatima takvih testova. Kritičari genetskog testiranja navode razne vrste zala koja mogu proizaći iz raspolaganja rezultatima. Ako je poznato da će netko umrijeti mlad ili oboljeti od neke bolesti, kako će se drugi prema njemu odnositi? Mogu smatrati nepoželjnim brak, pa čak i prijateljstvo s takvom osobom. U nekim slučajevima ljudi bi se mogli naći u situaciji da ne mogu pronaći posao ili osiguravajuće društvo koje bi ih htjelo zdravstveno osigurati, ukoliko su im dostupne informacije o njihovim genima. Je li to pravedno? Kod pitanja o pravednosti, često je riječ, prema Dworkinovim riječima, o starim problemima, kojima je mogućnost genetske manipulacije dala novu oštrinu.

U najkraćem, i u odnosu prema opasnostima genetske manipulacije Dworkin ostaje vjeran svojim temeljnim principima: slobodi, autonomiji i jednakosti. Iz takve pozicije Dworkin postavlja niz pitanja: Šta tačno znači oponašati Boga? U čemu je razlika između izuma penicilina i korištenja dizajniranih i kloniranih gena da bi se izliječile još strašnije bolesti od onih koje liječi penicilin? U čemu je razlika između podvrgavanja vlastitog djeteta napornim vježbama da bi se reducirala njegova težina ili uvećala snaga, i mijenjanja njegovih gena, dok je još uvijek u embriju, s istim ciljem? (Dworkin 1999)

Strah koji osjećaju pri pomisli na genetski inženjering „(...) nije strah da je to loše; to je strah da ćemo izgubiti naše shvaćanje o tome što je loše. Brinemo zbog toga da će naša ustaljena vjerovanja biti potkopana, da ćemo se naći u nekoj vrsti moralnog slobodnog pada, da ćemo moramo stvoriti nova vjerovanja ispred nove pozadine, s nesigurnim ishodom. Oponašati Boga znači igrati se s vatrom“ (Dworkin 1999). Dakle, naši stavovi o genetskom inženjeringu grade se, prema Dworkinu, iz našeg moralnog osjećanja, odnosno, razumijevanja čija kičma je pojam i status slobodne osobe koja ima odgovornost prvenstveno za vlastiti život ali i živote drugih u poštivanju njihovog dostojanstva.

Zato će reći da oponašanje Boga kroz genetske manipulacije nije po sebi osnov za utemeljenje naših stavova o onome što genetski inženjering nudi, odnosno, za a priori odbijanje mogućnosti u horizontu biotehnoške epohe. Štaviše, riječ je o izazovu „(...) s kojim se moramo ogleđati, a ne razlog za okretanje leđa tom izazovu. (...) Ako želimo biti moralno odgovorni, onda ne smijemo ustuknuti jednom kad smo našli, kao što jesmo, da su neke od najosnovnijih pretpostavki ovih vrijednosti pogrešne. Oponašati Boga uistinu znači igrati se s vatrom. Ali to je ono što smo mi smrtnici činili sve od Prometeja, zaštitnika opasnih otkrića. Igramo se s vatrom i prihvaćamo konzekvence, jer je alternativa tome neodgovorni kukavičluk u susretu s nepoznatim“ (Dworkin 1999).

Pravo i bioetika – odgovornost za svetost života

Odnos prava i bioetike je značajan i složen do mjere da ga se teško može uspoređivati s drugim interdisciplinarnim ogledanjima poput npr. odnosa prava i ekonomije ili prava i historije. Za to postoji više obrazloženja (Sperling 2008: 53; Shapiro 1999: 22). U ponuđenim pojmovnim omeđenjima i Dworkinovim uvidima, posebno iz rasprave o abortusu i eutanaziji, jasno se razaznaje prostor značajnog, intenzivnog i plodonosnog susreta prava i bioetike⁹. Pravo i bioetika mogu se samjeravati u različitim dimenzijama. Moguće ih je, naime, razmatrati u analizi pozitivnopravnih rješenja na nacionalnom, komparativnom ili međunarodnom nivou. Osim toga, može se govoriti i o povratnom utjecaju koji bioetika vrši na neke

⁹ Na St. Anne's College, Oxford, održana je 2016. godine konferencija pod nazivom "Human Enhancement and the Law – regulating for the future". Ovdje se navodi kao prilog tezi o značaju razmatranja i recentnosti u radu spomenutih rasprava i otvorenih pitanja. Primjera radi, navodimo naslove/teme nekih od izlaganja: What's in a name? Defining the Legal concept(s) of human enhancement; Civil and criminal liability in the era of subconsciously controlled prosthetics mediated by artificial intelligence interfaces; Regulating Human Enhancement: Food Law as Food for Thought, Hacking the Brain, Securing the Brain: Emerging Risks and Regulatory Options. Iz istih razloga vidjeti i: Poland, Susan Carter (1997), "Landmark Legal Cases in Bioethics", *Kennedy Institute of Ethics Journal*, Vol. 7, 2, str.191-209.

imanentno pravne institute. Konačno, ne i zaključno, pravo i bioetika mogu se misliti u cjelini odnosā i prožimanja koja, ustvari, predstavljaju različite modele i forme odgovora na izazove epohe koja se označava kao biotehnoška. O tome je ovdje ponajprije riječ. O razmatranju odnosa prava i bioetike u cjelovitom pogledu, u širokom pregledu izazova i osnovnih pojmova koji se nameću u tehnologijom ovladanom životu i iskustvu. Odgovori u takvoj epohi, posebno oni koji imaju ambiciju održivosti i znatnijeg prospektivnog domašaja ne mogu biti ponuđeni izvan multidisciplinarnih i pluriperspektivnih pozicija, odnosno, polazišta. U takvom pristupu nezaobilazna je Dworkinova filozofija prava u kojoj su interpretacija i integritet temelji „carstva prava“. Poznatim uvodnim odlomkom iz svog utjecajnog djela, Dworkin egzemplarno prikazuje zašto pravo naziva carstvom koje dominira svakodnevnim životom čovjeka. Takvo pravo, koje dominira, da ponovimo, svakodnevnim životom već bi se moglo definirati kao biopravo. Na sličan način, uostalom, nastaju i druge kovanice kojima se nazivaju novije naučne discipline, a koje razmatraju značaj života, njegovu cjelovitost, pojavnosti i mjesto koje ima u čovjekovom ophođenju i nastojanju da odgovori na znanstveno-tehnoški napredak poput biomedicine, biopolitike, bioetike, biotehnologije. Time ne samo da se, još jednom, naglašava njegov pluriperspektivizam (Đurđić, Trajković 2013: 248) već i naznačavaju osnove za utemeljenje bioprava u integrativnoj filozofiji Ronalda Dworkina. To biopravo, shvaćeno sada ne samo kao sveobuhvatno nego u bioetičkom nasuprot antropocentričkog ishodišta, temelji se na uvjerenju da je upravo pravo centralno mjesto za formulaciju odgovora na biotehnoške prijetnje (Brewster 2008: xiii; Cameron 2006: 422; Andorno 2009: 224, Jonas 1990: 43). Misliti pravo odgovorno u savremenom kontekstu znači misliti ga suprotno onom konceptu koji je odbacio osnovu za izgradnju normi i ideju norme kao takve (Jonas 1990: 43) u kojem se vakuumu pojavljuje Dworkinova filozofija kao kontinuitet tradicionalnih pozicija, odnosno, traženje srednjeg puta „(...) između besperspektivnosti postmodernističkog kaosa i nasilja modernističkog logosa.“ (Svetlič 2004: 407).

Posebno značajan doprinos prava bioetici ogleda se u pravnom jeziku, formulaciji i argumentaciji koja ističe značaj prâvâ, dužnosti i sankcija. Jezik prava posebno se reflektuje u simboličkoj i retoričkoj dimenziji (Sperling 2008: 53, 66). Integriranje u pravni diskurs ali i sasvim konkretno osnaženje prâvâ pacijenata bez obzira na neupitan doprinos razvoju bioetike nisu bez slabosti. Prigovor se odnosi na suviše sužen prostor rasprave (Sperling 2008: 78) i pogled čija ambicija pokriva tek djelić onoga što su stvarne prijetnje i izazovi epohe, koji se (pogled) ne može svesti na medicinsku etiku (zato se, da ponovimo, pored ostalog i javlja bioetika) i ne može u

fokusu imati samo pacijente. Time bismo ostali u antropocentričkim okovima, tj. u onim okvirima mišljenja koje težeći novim paradigmama i novim odgovorima potiče i određuje tok događaja. Tako se ponovno vraćamo polju Dworkinova utjecaja, odnosno interpretaciji koja želi postići integritet u smislu najboljeg opravdanja za odlučivanje koje poštuje kontekst i čovjeka kao vrijednost po sebi (Dworkin 1978: 145). Ovdje još jednom dovodimo Dworkina u vezu s Jonasom. Moderna *techne*, reći će Jonas, razlikuje se od antičkog *techne*. Ona (*techne*) sada nije u čovjekovoj kontroli već u konstantnoj težnji za napretkom savladava i čovjeka samog i dovodi ga u potpuno izmijenjene okolnosti, što uključuje i izmijenjenu suštinu politike (Jonas 1990: 25). Pod politikom se ovdje sasvim jasno razumije javna ili opća dimenzija, odnosno, prostor javnog odlučivanja. Sve to vodi logičnom zaključku o izmijenjenoj suštini prava, odnosno, njegove uloge u gore ocrtanim okolnostima. Čovjekovi odgovori na biotehnoške izazove moraju u konačnici zadobiti pravnu formu. To znači da se mora regulirati ono što je sada u domašaju čovjekovog odlučivanja, a što je do jučer bilo nezamislivo, poput rađanja i smrti (Jonas 1990: 38). Jasno je kako se takvo reguliranje, odnosno, normiranje ne može poduzimati iz paraliziranog mišljenja koje pravo razumije kao statičnu jasnu činjenicu (Svetlič 2004: 408). Biotehnoški diskurs potvrđuje značaj prava kao interpretativnog i integrativnog pojma, u kojem (diskursu) sve češće nije moguće tražiti pravo koje već jeste.

Potencijali prava mišljenog u kategoriji integriteta stoga dolaze do izražaja i u precedentnom pravu (perspektivi u kojoj i iz koje Dworkin dominantno misli i piše) suočenom s biotehnoškim iskustvom i pitanjima. Uprkos mogućem, na prvi pogled utemeljenom, prigovoru o precedentnom pravu kao retrospektivnom pa time i manjkavom za budućosna rješenja (Jasanoff 2001: 37), upravo se interpretacijom takav prigovor elimira. Interpretacija u tom smislu dio je lanca u kojem treba da doprinese konzistentnom razumijevanju (Svetlič 2004: 411). Obavezom interpretatora da razumije prethodne autore, odnosno da dostigne *regulativnu ideju* i na njoj utemelji vlastitu odluku izbjegava se opasnost proizvoljnosti ali ujedno ostavlja prostor za stvaralački doprinos koji omogućava suočenje sa savremenošću.

Metaforički kazano, obavezom sudjelovanja u lancu prozor interpretatora u prošlost nije uzak, kao što se interpretativnim poduhvatom po sebi otvaraju vrata za pogled unaprijed.

Iz tog budućnosti okrenutog pogleda, razumijevajući već prisutne opasnosti kao i anticipirajući one koje se naziru, rađa se opća teorija prava i tehnologije, koja ne može bez cjelovitog pristupa (Bernstein 2007: 443.) kakav se može izgraditi iz integrativne filozofije prava Ronalda Dworkina. Tim se razumijevanje prava kao

integriteta dovodi u vezu s jednim od ključnih pojmova i principa nove etike – odgovornosti¹⁰.

Sam pojam odgovornosti ima iza sebe značajan put do humanizacije, individualizacije i pounutrenja (Turolde, Barilan 2008: 115). Globalizirani uslovi ljudskog bitisanja, kazano Jonasovim rječima, dovode do novih vrsta i dimenzija djelovanja koje sada vode globaliziranoj etici predviđanja i odgovornosti (Jonas 1990: 36-37; Turolde, Barilan 2008: 119) koja više nema posla sa postojećom mikroetikom. U pravnoj formulaciji, ono „pretpostavljeno malum“ o kojem govori Jonas (1990: 46-49) interpretativnim postupkom, u naporu sudjelovanja u „lancu“, pravnom fikcijom postavljamo u spoznato, što će reći, postojeće malum. Poštujući integrativni princip, spoznato malum sada predstavlja osnovu za pravno djelovanje, odnosno, reguliranje. Anticipiranje putem pravne fikcije može doprinijeti smanjenju ekstravagantnih težnji koje dominiraju perspektivom „ovdje i sada“ (Turolde, Barilan 2008: 120). Novi imperativ¹¹ budućnosne odgovornosti posebno je upućen na javnu politiku. Ta javna politika obuhvaća pravo u njegovom izučavanju, stvaranju, primjeni i tumačenju. Odgovornost u sebi podrazumijeva vrijednosne sudove i na njima utemeljene odluke i djelovanje. Dworkin taj obrazac ispunjava. Živjeti dobro, ne znači maksimiziranje šansi za življenje najboljeg života. Da završimo parafrazirajući Dworkina - živjeti dobro danas (treba da) znači živjeti odgovorno.

ZAKLJUČNO RAZMATRANJE

Pravo i bioetika određeni su interdisciplinarnošću i kao takvi nužno okrenuti međusobnim vezama, zajedničkom razmatranju i propitivanju mogućih odgovora na izazove potaknute znanstveno-tehnološkim napretkom koji obilježava biotehnološku epohu. U tom suočavanju s izazovima epohe pravo i bioetika razmjenjuju međusobne utjecaje. Osim idejnih dimenzija odnosa, pravo je ključno sjecište međusobnih utjecaja jer, konačno, bioetika treba svoj izraz dobiti u pravnim formulacijama i

¹⁰ Jonasov *Princip odgovornost* kao jedno od najznačajnijih filozofskih djela 20. stoljeća u cijelosti je posvećen izgradnji nove etike na temeljima novog razumjevanja odgovornosti, nasuprot tardicionalnoj („susjedskoj“) etici koja je omeđena s „ovdje i sada“. Kao takva, traddicionalna etika ima posla s bliskim vremenskim i prostornim horizontom djelovanja (Jonas 1990: 19), u kojima se o dobrom i lošem tog djelovanja (...) odlučuje unutar kratkoročnog sklopa“ (Jonas 1990: 20).

¹¹ Kantov kategorički imperativ sada, prema Jonasu, treba da glasi: „Djeluj tako da su učinci tvog djelovanja podnošljivi s permanencijom pravog ljudskog života na Zemlji“, odnosno, „Djeluj tako da učinci tvog djelovanja ne budu razorni za buduću mogućnost takvog života“ (Jonas 1990: 28).

pravnoj zaštiti, ukoliko želi izbjeći da ostane puka metafizička teorija. U takvom razmatranju značajnom se u svojim potencijalima ukazuje filozofija prava Ronalda Dworkina. Svojom terminologijom, metodom i ambicijama, filozofija prava shvaćnog kao integritet otvara prostor za tumačenje koje će razumjeti vrijeme ali i stvoriti osnov za buduća tumačenja i time ostaviti otvorenom mogućnost vrijednosnog odmjeravanja napretka kao takvog. Time se naznačava važnost pojma odgovornosti u razgovoru o pravi i bioetici. U postmodernoj slici svijeta zadržati cjeloviti pogled na život nameće se nužnim ukoliko se život želi sačuvati u svojoj punoći i raznovrsnosti, a time i čovjekovo mjesto u njemu. Dworkinovo razumijevanje prava kao interpretativnog pojma olakšava taj zadatak.

LITERATURA:

1. Andorno, Roberto (2009), "Human Dignity and Human Rights as a common ground for a global bioethics", *Journal of Medicine and Philosophy*, 34(3), 223-240.
2. Bauby, Jean-Dominique (1997), *Skafander i leptir*, Pergamena, Zagreb
3. Beuchamp, Tom L. (1996), "Načela u bioetici", *Društvena istraživanja*, God. 5, br. 3-4, 533-544.
4. Bernstein, Gaia (2007), "Toward a General Theory on Law and Technology: Introduction", *Minnesota Journal of Law, Science & Technology*, Vol. 8, 2, 441-447.
5. Brewster, Todd (2008), "Foreword", u: Schaller, Barry R., *Understanding Bioethics and the Law – The Promises and Perils of the Brave New World of Biotechnology*, Praeger Publishers
6. Cameron, Nigel M. de S. (2006), "Biotechnology and the Future of Humanity", *Journal of Contemporary Law & Policy*, Vol. 22, 2, 413-423.
7. Capron, Alexander Morgan, Vicki Michel (1993): Law and Bioethics, *Loyola of Los Angeles Law Review*, Vol. 27, Iss 1-3, 25-40.
8. Chapman, Audrey R. (2011), "Human dignity, Bioethics and Human Rights", *Amsterdam Law Forum*, Vol. 3:1, 3-12.
9. Čović, Ante (2004), *Etika i bioetika – razmišljanje na pragu bioetičke epohe*, Pergamena, Zagreb
10. Čović, Ante (2010) "Medicina – etika – bioetika", *mef.hr*, Medicinski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, br. 2, str. 42–44.

11. Dajović, Goran (2015), "Priroda pravne teorije Ronalda Dworkina", u: Đorđević, Biljana, Miloš Zdravković (ur.), *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
12. Dworkin, Ronald (1978), *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
13. Dworkin, Ronald (1993), *Lifes Dominion*, Alfred A. Knopf, New York
14. Dworkin, Ronald (1999), "Playing God", <https://www.prospectmagazine.co.uk/magazine/playing-god-genetics-ronald-dworkin>, pristupljeno 4. 4. 2018.
15. Dworkin, Ronald (2003), *Carstvo prava*, Filip Višnjić, Beograd
16. Dworkin Ronald (2011), *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts
17. Đorđević, Biljana, Miloš Zdravković (ur.) (2015), *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
18. Đurđić, Vojislav, Marko Trajković (2013): "Ka pluriperspektivističkoj bioetici", *Zbornik radova Pravnog fakulteta*, vol. 47, br. 2, 247-260.
19. Franeta, Duška (2015), "Dworkinova teorija tumačenja", u: Đorđević, Biljana, Miloš Zdravković (ur.), *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
20. Golding, Martin P., William A. Edmundsoon (eds.) (2005), *The Blackwell Guide to the Philosophy of Law and Legal Theory*, Blackwell Publishing
21. Golubić, Janja, Luka Burazin (2016), "Interpretacijska teorija prava Ronalda Dworkina – osnovne postavke", *Pravnik*, 49, 1, 23-39.
22. Guest, Stephen (2013), *Ronald Dworkin*, Third Edition, Edinburgh University Press
23. Jasanoff, Sheila (2001), "Ordering Life: Law and the Normalization of Biotechnology", *Notizie di Politeia*, 17(62), 34-50.
24. Jonas, Hans (1990), *Princip odgovornost*, Veselin Masleša, Sarajevo
25. Jurić, Hrvoje (2007), "Uporišta za integrativnu bioetiku u djelu Van Rensselaera Pottera", u: Valjan, Velimir, *Integrativna bioetika i izazovi savremene civilizacije*, Bioetičko društvo BiH, Sarajevo
26. Kaufmann, Arthur (2013), *Uvod v filozofijo prava*, GV Založba, Ljubljana

27. Marjanović, Miloš (2013), "Ljudsko dostojanstvo i bioetika", *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom sadu*, 4, 45-60.
28. Poland, Susan Carter (1997), "Landmark Legal Cases in Bioethics", *Kennedy Institute of Ethics Journal*, vol. 7, 2, 191-209.
29. Rinčić, Iva (2011), *Europska bioetika: ideje i institucije*, Pergamena, Zagreb
30. Sperling, Daniel (2008), "Law and Bioethics: A Rights-Based Relationship and Its Troubling Implications", *Current Legal Issues*, 11, 52-78.
31. Svetlič, Rok (2004), "(Post)modernost Dworkinove filozofije prava", *Filozofska istraživanja*, God. 24, 2, 497-414.
32. Šarčević, Edin (ur.) (2014), *Pravni principi*, Fondacija Centar za javno pravo, Sarajevo
33. Turoldo, Fabrizio, Michael Y. Barilan (2008), "The Concept of Responsibility: Three Stages in its Evolution within Bioethics", *Cambridge Quarterly of Healthcare Ethics*, 17, 114-123.
34. Visković, Nikola (1981), *Pojam prava*, Logos, Split
35. Zdravković, Miloš (2015), "Teorijska nesaglasnost o pravu", u: Đorđević, Biljana, Miloš Zdravković (ur.), *Nasleđe političke i pravne filozofije Ronalda Dworkina*, Srpsko udruženje za pravnu i socijalnu filozofiju, Fakultet političkih nauka, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd
36. Wacks, Raymond (2006) *Philosophy of Law – Avery Short Introduction*, Oxford University Press

UNDERSTANDING THE RELATIONSHIP OF LAW AND BIOETHICS FROM RONALD DWORKIN'S PHILOSOPHY OF LAW – IDEAS, SIGNIFICANCE AND SCOPE

Summary

Law and bioethics are important social phenomena. While Law, on the one hand, represents traditional social science, bioethics, on the other hand, is a relatively new scientific discipline. What characterizes both Law and Bioethics is a social practice that is considered and interdisciplinarity in the approach to the concepts, challenges and processes that social practice imposes. The paper seeks interdisciplinarity of Law and Bioethics and the importance of their mutual relationship from the perspective of Ronald Dworkin's Philosophy of Law, one of the most important contemporary legal philosophers.

The paper deals with the basic concepts, the significance and the comprehension of such an opinion on the understanding of law and bioethics, that is, the intersections in which they are inevitable.

Key words: bioethics; law; law as integrity

Adresa autora
Dželaludin Hodžić
Univerzitet u Sarajevu
Pravni fakultet
dzalaludin@gmail.com

UDK 17:001

Primljeno: 03. 02. 2019.

Pregledni rad

Review paper

Ivica Musić, Mate Penava

BAVI LI SE ZNANOST ISTINOM? PERSPEKTIVA EDE PIVČEVIĆA

Jedna od većih zabluda modernog doba je stav kako nam je znanost jedini vodič u istinitoj spoznaji svijeta. Ono što je bila uloga filozofije i religije u „mračnom“ dobu, u vrijeme prosvjedenosti preuzima znanost. Smatra se kako je ovime postignut kopernikanski obrat, jer se više stavovi ne prihvaćaju na temelju golog autoriteta, nego na temelju kritičke refleksije. Umjesto dogmatičnosti, kriterij bi postala racionalnost. Ogroman napredak i visoki stupanj primjenjivosti znanstvenih dostignuća samo su pojačali ovu tezu. Nasuprot gore navedenoj tvrdnji, polazno stajalište ovog istraživanja je da znanost uopće ne govori o istini. Sama narav znanosti, kako su je definirali Popper te Kuhn nakon njega, pokazuje kako je u znanosti cilj pronaći rješenje koje je trenutno održivo te ga mijenjati po pronalasku boljeg rješenja. Naglasak nije na točnom opisu svijeta, nego na opisu koji se u tom trenutku najbolje uklapa u cjelokupnu pozadinsku teoriju. Zato se kaže kako znanost barata operacionalističkim, a ne realnim definicijama. Drugim riječima, iz rezultata znanosti ne može se izvesti zašto je nešto onakvo kakvo jest, oni nam samo govore na koji način se odvija i egzistira neka pojava ili više njih. Ovo je ponukalo neke filozofe na radikalni stav po kojem stvarnost po sebi uopće ne postoji, svatko sebi izgrađuje stvarnost onakvu kakvom je vidi i kako mu odgovara. U radu će se kroz prizmu stavova Ede Pivčevića prikazati odnos istine prema znanstvenim istraživanjima te argumentirati kako se o istini može govoriti samo unutar filozofskog konteksta.

Ključne riječi: znanost; istina; filozofija; kako pitanja; zašto pitanja

UVOD

Istina je jedan od pojmova koji nam se čini najneproblematičnijima. Naime, malo tko bi na prvi pogled rekao da ne zna što je istina, jer se za ovaj pojam može reći da je temelj uspješne komunikacije. No, pođe li se korak dalje i postavi pitanje na koji način je neki izreknuti ili zapisani iskaz istinit, ulazi se duboko unutar područja filozofije i pitanja o naravi istine. Uči u raspravu o tom pitanju znači opredijeliti za jednu od prevladavajućih teorija (korespondencija, koherencija, verifikacija, pragmatizam ili sl.) ili reći, kao što su to deflacionistički nastrojani filozofi učinili, da je istina posve jednostavan pojam koji se ne može, i ne treba, detaljnije definirati. No i ovime se samo zauzima jedan stav prema istini, a nikako neko gledište koje bi bilo iznad rasprava o istini.

Istina se često vezuje uz znanstvena istraživanja jer se smatra kako je cilj znanosti dati istinit prikaz stvarnosti. No, promotrimo li bolje narav znanstvenog istraživanja, uvidjet ćemo da se znanost u biti ne bavi istinom, nego modelima koji opisuju funkcioniranje nekih pojedinačnih pojava. Najbitnija odlika ovih modela nije njihova istinitost, nego unutarnja dosljednost i praktična primjenjivost. Ipak, valja istaknuti kako se znanost u svojim počecima bavila istinom, samo što su tada filozofija i znanost bili donekle istovrijedni termini. S počecima razvoja eksperimentalne metode, znanost se sve više brine za ono pojedinačno, a ono općenito sve više izmiče s njena obzora, pogotovo zbog problema indukcije. Treba naglasiti kako ovo nije mana znanosti, jer znanost nikada ne bi mogla napredovati koliko je napredovala bez suženja svog materijalnog objekta. Ovime u znanosti dolazi do bržeg razvoja i veće primjenjivosti, ali se napušta potraga za istinom. Ovo je najbolje vidljivo na primjerima Newtona i Leibniza koji će se izložiti u radu. Kada znanost i barata pojmom istine, to se najčešće događa na nerefleksivnoj razini. O istini se u takvim slučajevima govori kao o nečemu što uopće nije problematično, oko čije definicije su svi složni. No kad se izrijetkom želi definirati istinu, otvara se mnoštvo problema. Korijenom ove razdiobe između filozofije i znanosti najčešće se smatra Baconova kritika Aristotela i središnjeg mjesta svršnoga uzroka u njegovoj filozofiji, iako je razvijanje empirijske prirodne znanosti nasuprot teorijskoj filozofiji počelo mnogo ranije, u djelima Roberta Grossetesta, Alberta Velikoga, Rogera Bacona i drugih.

Stoga će se u radu prvo pristupiti razdiobi između znanstvenih i filozofskih objašnjenja, pokazujući njihove temeljne odlike i glavne različitosti. Nakon toga će se ova dva načina objašnjavanja stvarnosti povezati s pojmom istine te pokazati kako se o istini može govoriti samo u filozofskom kontekstu. Treće poglavlje ponudit će

osvrt na mjesto istine u matematičkim raspravama te pokazati kako ni tu, kao ni u empirijskim znanostima, ne može biti govora o istini. Čitavoj raspravi pristupit će se iz konteksta stavova hrvatskog filozofa Ede Pivčevića.

1. PRISTUPI OBJAŠNENJU NARAVI STVARNOSTI

U temelju svih ljudskih pokušaja shvaćanja svijeta leži težnja za razumijevanjem naravi svijeta onakve kakva ona stvarno jest. Stoga se još od antike filozofi i znanstvenici upuštaju u pokušaje razjašnjenja naravi stvarnosti, sa željom da na prikladan način prikažu i objasne stvarnost kakva ona u biti jest, tj. s ciljem postizanja istinita opisa stvarnosti u najopćenitijem mogućem obliku. No, kako bi ovaj pothvat bio u potpunosti ostvariv trebalo bi se pretpostaviti da je stvarnost u načelu spoznatljiva bez ikakvog problema i apsolutno. Pogleda li se dublje, vidjet će se da ovaj stav nije održiv. Naime, stvarnost je zasigurno spoznatljiva, no postoje određena ograničenja koja se nameću činu spoznaje. Opseg ovih ograničenja razmjern je zahtjevu za općenitošću objašnjenja. Naime, što neko objašnjenje pokušava biti općenitije, to će susresti više ograničenja i problema. Tako će objašnjenja pojedinačnih pojava biti problematična u puno manjoj mjeri nego što će to biti objašnjenje svijeta kao cjeline.

Pođemo li od antike, kod Aristotela još susrećemo težnju za tumačenjem cjelovite stvarnosti kroz njegovo učenje o četiri uzroka. Naime, po njemu je preduvjet znanja ičega razumijevanje zašto je nešto onakvo kakvo jest. Ovo će on dalje razložiti na pitanje o materijalnom uzroku (onome iz čega nešto nastaje), formalnom uzroku (oblik ili uzor po kojem nešto nastaje), djelatnom uzroku (što dovodi do toga da nešto nastane ili nestane) te svršnom ili finalnom uzroku (čemu ili kojoj svrsi je nešto namijenjeno). (Usp. Aristotel 1988: II, 3, 24-33) Oštar kontrast ovome možemo pronaći kod Francisa Bacona, koji u potpunosti odbacuje formalni i svršni uzrok, a zadržava se samo na materijalnom i djelatnom.

Ispravno se postavlja: *Istinski znati znači znati na osnovu uzroka*. Također nije loše što se postavlja četiri uzroka: materija, forma, ono djelatno i svrha. Između njih svršni uzrok ne samo što ne koristi znanostima nego ih čak kvari izuzevši ljudska djelovanja. Otkrivanje forme smatra se beznadnim. [...] Premda u prirodi ništa ne opstoji zbiljski osim pojedinačnih tjelesa sa svojim čistim djelatnostima na osnovi zakona, ipak je u znanostima sam taj zakon, njegovo ispitivanje, otkrivanje i razjašnjenje temelj kako za znanje, tako i za djelovanje. (Bacon 1986: 122-123)

Kulminaciju navodne nadmoći znanstvenog poimanja svijeta nad filozofskim možemo pronaći u logičkom pozitivizmu. Tako Hans Reichenbach kaže kako je spekulativna filozofija pokušavala doseći najopćenitija načela koja vladaju svemirom, a kako je u današnje vrijeme jasno da je to posao koji bi se trebalo prepustiti prirodoznanstvenicima (Usp. Rajhenbah 1964: 297). Iz ovoga se može iščitati očiti scijentistički nazor po kojem bi znanost bila glavni način rješavanja središnjih teoretskih pitanja o svijetu. Upravo zbog ove vrste argumenata potrebno je razgraničiti područje bavljenja filozofije od područja kojim se bave posebne znanosti, a to će se napraviti analizom objašnjenja unutar znanosti i filozofije.

Izlaganje o razlici između filozofskih i znanstvenih objašnjenja valja započeti odlikama znanstvenih objašnjenja, kako bi se na temelju toga moglo pokazati gdje filozofska objašnjenja odstupaju od znanstvenih, a gdje su im sličnosti. Znanstveno objašnjenje najčešće je formulirano u okviru dovoljnih uvjeta zbivanja neke pojave ili mogućih scenarija, izraženih preko hipotetičko-deduktivnog modela objašnjenja. Druga glavna odlika ove vrste objašnjenja je suzdržavanje od govora o nužnim uvjetima zbivanja neke pojave, a također i od ikakvog govora o mogućnosti nužne povezanosti između različitih modela objašnjenja. Ovdje se znanstveni pristup objašnjenja vodi antirealističkom pretpostavkom po kojoj različiti modeli (načini objašnjenja određene pojave) ne moraju uopće biti povezani, a odluka o tome koji model će se izabrati donosi se na temelju kontekstualnih ili pragmatičkih razloga. S druge strane stoji racionalistička pretpostavka po kojoj su sva glavna obilježja koja čine stvarnost međusobno povezana te pretpostavka da se svijet može u potpunosti objasniti iz njega samog. Drugim riječima, s filozofske strane naglasak je na nužnim uvjetima koji se trebaju ostvariti kako bi se nešto dogodilo. Pivčević upozorava kako se ta racionalistička postavka ne smije pobrkati, kako je to često bio slučaj u klasičnoj europskoj metafizici, s postavkom da u svijetu vladaju deterministički zakoni. (Usp. Pivčević 2002: 144-145)

Unutar hipotetičko-deduktivnog (deduktivno-nomološkog) modela kojega prvi formulira Carl Hempel, objašnjenje je zaključak čije su gornje premise općeniti iskazi koji su nalik na zakon, generalizacije koje nisu samo slučajne, nego su ispitane dovoljan broj puta da bi ih se moglo prihvatiti kao vjerojatne. Uz gornju premisu ide i jedna ili više donjih premisa koje opisuju specifične uvjete unutar kojih će zaglavak slijediti kao stvar logičke nužnosti. Ako je svo olovo otrovno, a neko x je olovo, iz ovoga nužno slijedi da je i x otrovno. Premise po Hempelu čine eksplanans, a zaglavak je eksplanandum nekoga objašnjenja (Usp. Hempel 1965: 247-249). S obzirom na to da gornja premisa nije istinita bez sumnje, postoji mogućnost da se u budućnosti

pronade jedan ili više drugih skupova premisa koji će biti jednako uvjerljivi, ako ne i uvjerljiviji. Odluke koje se donesu preko ovog modela objašnjenja neizbježno su kontekstualne te se izvode na temelju mnoštva pozadinskih vjerovanja. Dakle, nijedan skup ne drži monopol nad uvjetima iz kojih će zaglavak slijediti. S druge strane, također je istinito da neki skup dovoljnih uvjeta ne prestaje biti dovoljan ako se odbaci teoriju o kojoj govori. Objašnjenje je hipotetički silogizam koji ostaje uvijek valjan ako je valjan. Pokaže li se neko objašnjenje krivim, ono neće biti krivo zbog toga što navedeni uvjeti više nisu dovoljni da dokažu zaglavak, nego zato što se ustvrdilo da se neki drugi skup uvjeta bolje slaže s našim iskustvom, a moguće je da je i plodniji ili primjereniji u svjetlu nekih drugih pozadinskih uvjeta. (Usp. Pivčević 2002: 145-146)

Glavni filozofski prigovor znanstvenom načinu objašnjavanja je da nije dovoljno objašnjenja davati u okviru dovoljnih uvjeta, zato što nam dovoljni uvjeti, prikazujući jedan mogući način na koji se stvari događaju, ne objašnjavaju niti mogu objasniti zašto su stvari u nekom slučaju takve kakve jesu. Oni samo pokazuju kako bi se stvari mogle odviti pod nekim okolnostima. No cilj filozofa je saznati zašto je svijet takav, a ne drugačiji, a to nam ne može ponuditi objašnjenje u okviru dovoljnih uvjeta (Usp. Pivčević 1994: 193). Ovdje nije naglasak na tome da D-N model nije koristan u znanstvenom kontekstu. Vrijednost ovog modela kao sredstva predviđanja je neupitna, ali sposobnost predviđanja nije isto što i objašnjenje. Moći uspješno predvidjeti neki događaj ne znači objasniti koji su uvjeti nužni za njegovo događanje. Ovo znači da predviđanje u određenom smislu uopće nije objašnjenje i to je najveći filozofski prigovor ovom modelu. Drugi prigovor bio bi da se objašnjenje nikada ne smije poistovjetiti s logičkim izvodom, jer postoji mnoštvo logičkih izvoda koji su trivijalni te ništa ne objašnjavaju. Napokon, ovaj model zanemaruje ilokucijske i pragmatičke elemente objašnjenja, smatrajući ih nevažnima. No, rečenice i logički odnosi koji iz njih slijede ne mogu se promatrati odvojeno od konteksta njihove upotrebe. Tako ni objašnjenja nisu neki idealni logički modeli koji bi postojali neovisno od činova objašnjavanja, jer ona svoju funkciju ispunjavaju upravo unutar ovih činova. Iz toga slijedi da se kontekstualni i pragmatički činitelji ne smiju zanemariti, jer, ovisno o ovim činiteljima, identične rečenice mogu nositi različite poruke i samim time pružati različita objašnjenja. (Usp. Pivčević 2002: 147-148)

Drugo istaknuto obilježje znanstvenog pristupa objašnjenju su operacionalističke definicije. Na pitanje zašto je nešto onakvo kakvo jest ili što nešto jest odgovara se u okviru načina na koji nešto funkcionira ili nastaje. Kod ovakvih definicija glavni naglasak je na upotrebi, na postupcima koji su potrebni kako bi se izmjerila njihova vri-

jednost. Tako se vrijeme u specijalnoj teoriji relativnosti, zajedno s masom i dužinom povezano s brzinom kojom se neki referencijalni sustav kreće u odnosu na druge referencijalne sustave. (Usp. Pivčević 2007: 33-34)

No ako znanstveni pojam definiramo samo u okviru određenih postupaka koji mjere njegovu vrijednost, takve postupke neće biti moguće povezati s drugim sličnim postupcima vezanim za isti pojam, što bi bilo neophodno ako želimo razumjeti što je to što u biti radimo. Ako je pojam duljine povezan s određenim načinom mjerenja duljine, imat ćemo onoliko pojmova duljine koliko je metoda mjerenja i neće ih se moći smisleno usporediti. Isto vrijedi i za druge pojmove kao što su masa, vrijeme, kinetička energija itd. Smislenost govora o istom pojmu u okviru različitih operacionalističkih kriterija vučemo iz intuitivnog shvaćanja tog pojma koje posjedujemo prije definiranja uvjeta primjene, koliko god to shvaćanje bilo pogrešno. Upravo ova ograničenost operacionalističkih definicija pokazuje da takvo definiranje ima svoje granice i da ipak ostaje mjesta za pitanje *zašto?* Drugim riječima, znanost ne može u potpunosti odgovoriti na bitna pitanja, čime se otvara mjesto za filozofska objašnjenja. (Usp. Pivčević 2007: 42-43)

Očit primjer ovoga su razlozi za neko djelovanje. Bilo što može poslužiti kao razlog za neku radnju, pod uvjetom da onaj tko tu radnju vrši iskreno vjeruje u taj razlog. Ovo se opire parafraziranju preko operacionalističkih uvjeta jer ga se ne može generalizirati u neko opće pravilo po kojem bi se procjenjivale daljnje radnje. Možda je moj razlog dio onoga što inače radim (navika), a možda je samo plod hira. Između razloga za činjenje neke radnje i same radnje nema logičke povezanosti preko koje bismo mogli izvući općeniti uzorak. (Usp. Pivčević 2007: 43-44)

Druga vrsta pitanja *zašto*, koja se ne može svesti na pitanja *kako*, su moralne dileme. Najpoznatiji primjer pokušaja ovakve redukcije je Kantova etika, odnosno kategorički imperativ. Srž ove maksime bilo bi objašnjenje zašto ljudi djeluju moralno u okviru toga kako ljudi postupaju ako postupaju kao racionalna bića koja se vode kategoričkim imperativom. No racionalnost u mnogo slučajeva ne znači moralnost te je ovakav formalistički sustav neodrživ u mnogim okolnostima. (Usp. Pivčević 2007: 45-47)

Ovo je pogotovo slučaj u objašnjenjima drugoga reda (objašnjenjima objašnjenja). Ovakva objašnjenja možemo pronaći samo u filozofiji te ona nadilaze podjelu *kako* - *zašto*, objašnjavanjem kako do nje dolazi te zašto je osnovna odlika načina na koji svijet funkcionira. Ova vrsta pitanja od znanstvenih pitanja najviše se razlikuje po težnji da se objasni kako se obje vrste pitanja mogu smisleno postaviti unutar općenitih uvjeta po kojima svijet funkcionira. (Usp. Pivčević 2007: 49)

2. ODNOS ISTINE I OBJAŠNENJA NARAVI STVARNOSTI

Uzevši u obzir već razjašnjenu podjelu između znanstvenih i filozofskih objašnjenja, ovdje je potrebno naglasiti kako je ono što ih razlikuje upravo istina. Naime, za razliku od filozofskih, znanstvena objašnjenja uopće se ne bave istinom, nego načinima na koje određeni uvjeti vode do određenih rezultata. Drugim riječima, cilj im je izgraditi određene modele predviđanja. U skladu s ovime, objašnjenja se nude u okviru mogućih scenarija, a glavno načelo je da se nijedno ovakvo objašnjenje ne može racionalno smatrati konačnim ili boljim od nekog alternativnog objašnjenja. No, sa stajališta filozofije, objašnjenje istine nekog iskaza mora sadržavati nužne, a ne samo dovoljne uvjete njegove istine (Usp. Pivčević 2002: 154). Tako je po Pivčeviću „glavna ... filozofska zadaća utvrditi koji uvjeti *moraju* postojati da bi misao izrazila ono što je zaista slučaj, a ne samo konstruirati teorije koje su kontekstualno ‘uspješne’“ (Pivčević 2002: 155). Ako su nam na raspolaganju samo skupovi alternativnih dovoljnih uvjeta, onda se u potpunosti ne može objasniti što čini neki iskaz mogućim. Kako bismo ovo mogli, svijet mora biti posložen na određen način, iz čega naravno ne slijedi da svijet mora imati svako obilježje koje posjeduje. Drugim riječima, nije istina da je objašnjenje pomoću nužnih i dovoljnih uvjeta smisleno samo uz uvjet da se sve na svijetu zbiva po nužnosti. To što objašnjenje tvrdnje o nekoj radnji, da bi bilo filozofski prikladno, mora u sebe, uz dovoljne, uključivati i nužne uvjete njene istine, ne znači da se navedena radnja mora dogoditi ako je tvrdnja istinita. (Usp. Pivčević 2002: 155)

Usporedba Newtonova i Leibnizova poimanja objašnjenja i njegove veze s istinom može nam poslužiti kao ogledni primjer razlike između znanstvenih i filozofskih objašnjenja. Newton se, naime, vodio pragmatičkim stavom po kojem je svaka hipoteza, koja kontekstualno vodi do plodonosnih rezultata, dobra hipoteza, dok Leibniza nisu zanimali plodonosni rezultati, nego istina. Filozofija traži objašnjenje zašto se stvari događaju onako kako se događaju, a ne samo kako se događaju u različitim scenarijima. No, Leibniz po Pivčeviću odlazi u drugu krajnost, jer smatra da se na pitanje zašto prikladan odgovor možemo dati samo ako odgovorimo zašto se bilo što u svijetu zbiva upravo onako kako se zbiva (Usp. Pivčević 2002: 160). Zbog ovoga Leibniz nije mogao prihvatiti Newtonovu postavku po kojoj se stalno opadanje gibanja kompenzira gravitacijom i fermentacijom koje nisu svojstvene tijelima, nego dolaze iz vanjskih izvora. Kako bi ovo riješili, i Newton i Leibniz pribjegavaju filozofsko-teološkim objašnjenjima. Po Newtonu je izvor i gravitacije i fermentacije u Bogu kao savršenom biću, dok Leibniz, zbog svoga načela dovoljnog razloga, odbacuje zamisao

iz koje bi slijedilo da je Bog stvorio nesavršen svijet, jer bi to značilo da je i on sam nesavršen (Usp. Pivčević 2002: 156). No, Leibniz ovakvim argumentiranjem upada u zamku nemogućnosti prikladnog argumentiranja postojanja slobodne volje, jer se svi događaji odvijaju u skladu s načelom dovoljnoga razloga. (Usp. Pivčević 2002: 160)

Ovdje je potrebno nešto detaljnije razmotriti vezu između filozofskog objašnjenja preko nužnih i dovoljnih uvjeta te determinizma. Naime, kako bismo objasnili neki događaj ili stanje stvari, pokušavamo ustanoviti dvije stvari. Najprije nas zanima iz čega navedeni događaj nastao te što je za to bilo odgovorno. Nakon toga, naglasak je na tome zašto su stvari ispale baš tako, a ne nekako drukčije. Osjećamo da je odgovor na oba ova pitanja u prethodnim uzrocima, jer se ono što se sada događa može se objasniti iz onoga što se dogodilo prije, u skladu s nekim pravilom koje je u podlozi ovih događaja. No Pivčević ovdje upozorava kako za uzroke pitamo tek ako stvari ne idu po planu, ako se pojavi neka anomalija. Primjerice, pitat ćemo se koji je uzrok što nam neka tableta nije pomogla ublažiti glavobolju tek ako nam ne pomogne. Ako tableta djeluje, nemamo razloga za propitivanje. Iz ovoga po Pivčeviću slijedi da pri objašnjenju nekih prirodnih pojava mi ne tražimo uzroke, nego pravila ili najbolju moguću teoriju za to područje. Drugim riječima, mi tražimo razloge, a ne uzroke. Ono što je glavna distinktivna odlika uzroka u odnosu na pravila kojima objašnjavamo prirodne događaje i teorije koje stoje u pozadini ovih pravila je to što su uzroci uvijek pojedinačni, dok su pravila apstraktni entiteti. (Usp. Pivčević 2007: 77-79)

Postoji više razloga zbog kojih se uzroci ne smiju smatrati pravilima. Ponajprije, ako bi to bilo tako, ne bismo mogli smisljeno objasniti povijesnu uzročnost, jer su povijesni događaji jedinstveni i ne mogu se ponavljati. Nadalje, zamisao o pravilnosti ili ponavljanju određenih nizova nije dovoljna da bismo izrazili uzročnost. Posve je moguće da se neki događaji uvijek zbivaju u vrlo kratkom vremenskom razmaku te da su prostorno jako blizu, a da između njih ne vlada uzročnost. Naprotiv, u svijetu koji je savršeno organiziran i stabilan, pojam uzročnosti postao bi logički suvišan, jer ovaj pojam koristimo tek kada se pojave neke anomalije. Poimanje uzročnosti kao pravila potkopava i uvjet po kojem isto pravilo vrijedi ako su ostale stvari iste. Ovdje iskrsava problem jer se ne može bez problema odrediti koje ostale stvari trebaju ostati iste da bi neki uzrok vrijedio kao pravilo.

Naravno uvijek postoji i mogućnost da neka neočekivana okolnost uzrokuje remećenje pravila te slom onoga što smo smatrali uzročnim nizom. Iz ovoga je jasno da takva mogućnost već pretpostavlja shvaćanje pojma uzroka neovisno o bilo kakvom pravilu (Usp. Pivčević 2007: 84-86).

Iz ovoga dalje slijedi da nema smisla povezivati pojam uzroka s deterministički uređenim sustavom. Ideja deterministički uređenoga sustava je pojam iz sfere logike, dok je ideja uzročnosti blisko vezana uz ideju reda u vremenu. Pojam uzroka po Pivčeviću našom prirodnom intuicijom povezujemo s nečim što čini da nešto drugo bude ili se dogodi. Tako se ova riječ u svakodnevnim situacijama povezuje s ljudskim djelovanjem i odgovornosti za to djelovanje. No, ovo tumačenje je skoro u potpunosti nestalo iz znanstvenih objašnjenja, a ishod toga je povezivanje uzročnosti s prirodnom nužnošću. No pojmu prirodne nužnosti po Pivčeviću nedostaje čvrsto racionalno utemeljenje. Nužnost, ako uopće postoji, može se pronaći u determinističkim sustavima, u kojima se, po definiciji, ništa ne događa slučajno. Uzročnost je, s druge strane, blisko vezana za slučajnost, nered i odstupanje. (Usp. Pivčević 2007: 93-95)

U prirodi nalazimo mnoštvo različitih dinamičkih sustava, od kojih su neki jako jednostavni i pravocrtni, dok su neki drugi izuzetno složeni. Njihalo se, primjerice, može smatrati nečim što je blisko linearnom sustavu, dok se rast drveta može gledati kao složeni sustav. Oba ova sustava funkcioniraju po nekim pravilima, ali je predviđanje onoga što će se sljedeće dogoditi sve teže što je sustav složeniji. Tako ne možemo s velikom vjerojatnošću predvidjeti kako će drvo rasti, zbog mnoštva varijabli koje su uključene te mogućnosti da mala promjena izazove velike učinke. No ovdje je važno naglasiti da se dinamičke sustave, iako se oni mogu donekle matematički modelirati, ne smije poistovjetiti s ovim matematičkim modelima. Matematički modeli ravnaju se (iako ne uvijek) po determinističkim pravilima, ali rast drveta je pun iznenađenja te nas u svakom trenutku može zbuniti (Usp. Pivčević 2007: 95-96).

Upravo zbog ovoga nam treba pojam uzročnosti, koji je po Pivčeviću dio pretpostavke o izvanjezičnoj i izvanpojmovnoj stvarnosti odvojenoj od naših determinističkih teorija. No, nije istina da je razlog nepoklapanja uzročnosti i determinizma taj što nam determinizam govori puno više, već zato se tu radi o sasvim različitim pojmovima. Uzročnost se odnosi na pojedinačnosti, koje se ne mogu jasno opisati kao determinističke. U determinističkom sustavu vrijede stroga pravila, iz x slijedi y . No ovdje je bitno uvidjeti kako x i y nisu pojedinačnosti, nego tipovi pojedinačnosti, te se ova pravila na njih odnose. Deterministički sustavi samo su idealni prikazi stvarnih događaja, dok stvarni svijet ima naviku provlačiti se mimo ovih pravila. Kad se ovo dogodi, pitamo za uzroke te onda nanovo počinje potraga za pravilnošću (Usp. Pivčević 2007: 96-97).

Iz ovog poduzetog uspoređivanja determinističkih sustava i stvarnosti koju ti sustavi modeliraju, jasno je da se deterministički okvir ne može primijeniti na stvarnost, što je i bio cilj pokazati. Pojmu prirodne nužnosti ne može se pridati jasan smisao te on

ne slijedi iz toga što nam za pravo filozofsko objašnjenje trebaju, uz dovoljne uvjete, i nužni uvjeti njegova događanja.

Pojam istine, kako ga Pivčević shvaća, imat će veliku ulogu u razjašnjavanju razlike između nužnih i kontingentnih istina. Naime, ova razlika je po Pivčeviću test po kojem se može ustanoviti je li neki iskaz nužan ili kontingentan. Uzmimo za primjer sljedeće iskaze:

(i) '6 + 6 = 12'

(i.a) 'Istina je da je 6 + 6 = 12'

(ii) 'Zemlja se okreće oko Sunca'

(ii.a) 'Istina je da se Zemlja okreće oko Sunca'.

Ono što je temeljna razlika između ove dvije skupine iskaza je da će za objašnjenje prve skupine vrijediti isto objašnjenje koje će se uglavnom ticati temeljnih zakona aritmetike. S druge strane, kod druge skupine, objašnjenje prvog i drugog iskaza neće se poklapati. Objašnjenje prvog iskaza skicirat će se u okviru dovoljnih uvjeta unutar, primjerice, Einsteinove teorije gravitacije, dok će nam za objašnjenje drugog iskaza biti potrebni i nužni i dovoljni uvjeti njegove istine (Usp. Pivčević 2016: 126-130). Upravo se na razlici između 'x je F' i 'istina je da x jest F' uviđa smislenost ideje kontingentnosti te s njom povezane ideje o izvanjezičnom i izvanpojmovnom svijetu te njihovoj strukturalnoj povezanosti (Usp. Pivčević 2007: 119). Tako razlika između nužnih i kontingentnih (analitičkih i sintetičkih) iskaza po Pivčeviću neće biti epistemološka slučajnost, ova razlika predstavljat će jednu od temeljnih odlika funkcioniranja čitavoga svijeta. Dok nam nesvodljivo kontingentni iskazi nude uvid u načine na koje svijet funkcionira, analitički iskazi postavljaju uvjete unutar kojih se može ostvariti bilo koje kontingentno racionalno vjerovanje, tako pokazujući neraskidivu ovisnost između ovih dvaju oprečnih vrsta iskaza te nužnost postojanja objiju vrsta za prikladan opis svijeta (Usp. Pivčević 2007: 383-384).

3. MATEMATIČKI ISKAZI I ISTINA

Govori li se o istini u okvirima matematike, mogu se razaznati tri temeljna usmjerenja. S jedne strane stoje platonistički nastrojeni matematičari (npr. Cantor), koji smatraju kako matematičke istine postoje u nekom objektivnom carstvu, neovisnom o njegovu otkriću. S obzirom na to da ovo gledište za sobom vuče mnoge probleme, a pogotovo stav o stvarno postojećim beskonačnostima, mnogi matematičari odbacuju takvo shvaćanje matematike te se priklanjaju konstruktivizmu koji odbacuje svaku ideju o

objektivnome carstvu te priznaje samo finitističke algoritamske metode u matematici. Drugim riječima, konstruktivisti priznaju samo ono što se može potvrditi stvarnim izračunima. Samim time se ovo poimanje matematike udaljuje od istine. (Usp. Pivčević 2017: 23)

Formalistička koncepcija matematike (Hilbert), kao treći pristup, cilja na zaobilaznje problema koji se javljaju u teoriji skupova, sa zadržavanjem svih pozitivnih doprinosa koje teorija skupova nudi. Oni matematičko rezoniranje žele protumačiti kao manipuliranje određenim simbolima po postavljenim pravilima, bez da se simbole interpretira. No Kurt Gödel je dokazao da se ni za jedan formalizirani sustav koji sadrži običnu aritmetiku cijelih brojeva ne može dokazati da je i dosljedan i potpun. Po onome do čega je Gödel došao, potrebno je birati između dosljednog sustava (u njemu se ne mogu dokazati neki očiti iskazi) i potpunog sustava (gubi se dosljednost te je moguće dokazati svašta) (Usp. Pivčević 2017: 24). Ovo je pokazalo kako je potrebno odbaciti tezu da nam matematika daje ključ za opis metafizičke strukture stvarnosti. Matematika nam nudi jedino mogućnost stvaranja modela koji u određenim okolnostima nude koristan uvid u to kako i zašto se stvari pojavljuju onako kako se pojavljuju u našem iskustvu. Za ovakve iskaze može se utvrditi jedino slijede li ili ne slijede iz početnih premisa (aksioma). Pitanje njihove istinitosti može se pojaviti samo u primjeni na specifične pojave unutar određenog empirijskog konteksta (Usp. Pivčević 2017: 26).

Po Pivčeviću bi se na Galileovo samopouzdanje uvjerenje da je priroda napisana jezikom matematike trebalo odgovoriti pitanjem: 'Koje matematike?'. Jer ono što je moguće izvesti u određenom matematičkom modelu bit će ograničeno određenim početnim premisama toga modela. Drugim riječima, ovdje se ne može govoriti o istini ili neistini, nego samo o ispravnosti ili neispravnosti nekog matematičkog iskaza u odnosu na početne premise (Usp. Pivčević 2017: 28).

ZAKLJUČAK

Zaključno je potrebno reći kako se rješenje značenja pojma istine može pronaći samo unutar filozofije, gdje također treba biti oprezan i izbjegavati razne zamke koje sa sobom nose određene teorije istinitosti (metafizički realizam koji se često veže uz istinu kao korespondenciju, idealizam koji se veže uz istinu kao koherenciju ili redukcionizam koji se veže uz deflacionističke stavove o istini). Pretpostavi li se da nam znanost može reći što je istina a što ne, dolazimo u opasnost zapadanja u scijen-

tizam. U tom slučaju se iskrivljuje temeljni smisao znanosti, jer je ona po naravi sredstvo pomoću kojeg rješavamo određene praktične probleme, a nikako svrha. Postavimo li znanost kao svrhu, popratni rezultat bi mogao biti i njena ideologizacija, odnosno tabuizacija sumnje u njene rezultate i procese koje koristi kako bi se do njih došlo, što se protivi falibilističkoj naravi znanosti. Kako je kroz rad pokazano, znanstvena objašnjenja nude nam samo dovoljne uvjete zbivanja nekog događaja ili različite scenarije koji opisuju kako se odvija neki događaj. Kako bismo došli od istine, potrebno nam je objašnjenje zašto se neki događaj zbio upravo tako kako jest, a ne samo kako se odvio. Upravo zbog ovoga razloga potrebna su nam i filozofska, a ne samo znanstvena objašnjenja stvarnosti.

Reći kako je nešto istinito znači ponuditi više informacija od pukog artikuliranja uvjerenja u istinitost iskaza. Provjera nekog takvog iskaza moguća je samo u okviru konkretne zajednice koja stoji kao 'jamstvo objektivnosti'. Na ovaj način bi se filozofija i prirodne znanosti združile u cjelinu koja bi nudila opis svijeta (ne cjelovit u apsolutnom smislu jer nismo apsolutna bića), provjeren i izoštren s obje strane, i od posebnih znanosti i od filozofije. Ovo naravno neće biti jedina uloga filozofije, ali mora biti jedna od uloga.

LITERATURA

1. Aristotel (1988), *Fizika*, (Tomislav Ladan: prijevod i sedmojezični tumač temeljnih pojmova: grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki), Globus – Sveučilišna naklada Liber, Zagreb
2. Bacon, Francis (1986), *Novi Organon*, Viktor D. Sonnenfeld (prev.) Naprijed, Zagreb
3. Hempel, Carl (1965) *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*, Free Press – Collier-MacMillan, New York – London
4. Pivčević, Edo (1994), "A paradox of explanation", *Synthesis philosophica*, Zagreb, 17 (1), 191-200.
5. Pivčević, Edo (2002), *Što je istina?*, Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb
6. Pivčević, Edo (2007), *The Reason Why: A Theory of Philosophical Explanation*, Kruzak, Zagreb
7. Pivčević, Edo (2016), "Die entzweite Wahrheit", u: *Filozofski eseji*, Stipe Kutleša (ur.), Naklada Breza, Zagreb, 119-131.

8. Pivčević, Edo (2017), „Beskonačnost i matematička istina“, *Hum*, Mostar, 12 (17 – 18), 7-30.
9. Rajhenbah, Hans (1964), *Rađanje naučne filozofije*, Nolit, Beograd

DOES SCIENCE DEAL WITH THE TRUTH: THE PERSPECTIVE OF EDO PIVČEVIĆ

Summary:

One of the biggest misconceptions of the modern age is the attitude that science is our only guide in true knowledge about the world. That which was the role of philosophy and religion in the “dark” ages is replaced by science in the age of enlightenment. This is seen as a sort of a Copernican revolution, because attitudes are no longer accepted solely on the basis of authority, but on the grounds of critical reflection. Rationality, and not dogmaticity, becomes the criterion. The enormous advance and high degree of applicability of science have only amplified this thesis. Contrary to the stated, the starting assumption of this research is that science doesn’t talk about truth at all. The nature of science, as defined by Popper and Kuhn after him, shows that the goal which science is following is to find a solution which is sustainable at the moment, but subject to change when a better solution appears. Emphasis is not put on a correct description of the world, but on the description which best fits the overall background theory. This is the reason why it is said that science deals with operant, and not real definitions. In other words, why something is the way it is cannot be deduced from scientific data, they only tell us how certain event(s) come about. This has made some philosophers to take a radical stand that reality in itself doesn’t exist at all. Each of us builds their own reality as they see it and as fits them. The paper will show the relation between truth and science using views of Edo Pivčević about these issues. It will also be argued that truth can be talked about only from within philosophy.

Key words: science; truth; philosophy; *how* questions; *why* questions

Adresa autora

Authors’ address

Ivica Musić,

Mate Penava

Sveučilište u Mostaru

Filozofski fakultet

ivica.music@ff.sum.ba

mate.penava@ff.sum.ba

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PEDAGOŠKO-DIDAKTIČKI PRILOZI

Sanja Nikolić

INTERKULTURALNA TRANSFORMACIJA ŠKOLE U REPUBLICI

SRBIJI – SIGNIFIKANTNA REGULATIVA / INTERCULTURAL

TRANSFORMATION OF SCHOOL IN REPUBLIC OF SERBIA -

SIGNIFICANT REGULATIONS 365

UDK 37:342.726(497.11)
316.7:314.74(497.11)

Primljeno: 15. 07. 2018.

Pregledni rad

Review paper

Sanja Nikolić

INTERKULTURALNA TRANSFORMACIJA ŠKOLE U REPUBLICI SRBIJI – SIGNIFIKANTNA REGULATIVA

Obrazovni sistem kao jedna od istanci u funkcionisanju društva mora uzeti u obzir postojeću različitost. Interkulturalno obrazovanje teži razvijanju održivog načina života u multikulturalnom društvu kroz: izgradnju razumevanja, uzajamnog poštovanja, fleksibilniji stav prema kulturnim različitostima, čineći bogatijom i raznovrsnijom, kako školsku tako i društvenu sredinu. U radu je prikazano istraživanje o položaju migranata u Srbiji, stepenu ostvarenosti prava i razlozima za odlazak iz zemlje porekla, koje je sprovedeno na uzorku 45 ispitanika u pet zajednica (Bogovađa, Loznica, Subotica, Sremska Mitrovica i Šid) tokom 2014. godine. Istraživanjem je utvrđeno da su dominantni regioni porekla migranata koji borave u Srbiji delovi Azije, Afrike i Bliskog Istoka. Kao osnovni uzroci migracija navode se u najvećoj meri ratni sukobi i progon, ekonomski faktori i spajanje porodica. Interkulturalnom transformacijom škole od decembra 2016. godine u Srbiji je inkluzivno uključeno oko 700 učenika migranata u redovan školski sistem kroz pilot projekat koji je sproveo UNICEF. U radu su prikazane faze interkulturalne transformacije škole kao i značaj interkulturalnih kompetencija kroz desiminaciju inovacija obrazovanja.

Ključne reči: multikulturalnost; interkulturalno obrazovanje; migranti; inkluzija

UVOD

Migranti su ljudi koji se kreću iz zemlje stalnog boravka ili državljanstva u neku drugu zemlju. Migranti mogu krenuti na put iz ekonomskih ili obrazovnih razloga, iz nastojanja da pobjegnu od elementarnih nepogoda prouzrokovanih klimatskim promjenama ili želje da izbegnu progon, kršenje ljudskih prava, ugrožavanje života ili fizičkog integriteta, da pobjegnu od rata ili građanskih nemira (Ktistakis 2016). Ukupan broj međunarodnih migranata 2009. godine je procenjen na 213,9 miliona ljudi, odnosno na 3,1 posto svetskog stanovništva (UNDP 2009: 21). Prema mišljenju Janisa Ktistakisa (2016) postoje tri kategorije migranata: regularni migranti, migranti bez dokumenata i ostali migranti kojima je potrebna zaštita. Postoje i druge kategorije migranata, kao što su apatridi, žrtve krijumčarenja ljudi, deca bez pratnje i azilanti kojima nije rešen zahtev za azil, a koji takođe traže zaštitu po međunarodnom pravu (Ktistakis 2016). Siti Bali, profesorki međunarodnih odnosa na Stefordšajr Univerzitetu u Velikoj Britaniji, dve su kategorije osnovne. Prva kategorija je ona koja se tiče nedobrovoljnih odnosno prinudnih migracija, a druga ona koju naziva dobrovoljna i slobodna odnosno ekonomska migracija. Kada govorimo o prinudnim migracijama, reč je o kretanjima stanovništva koje je iz razloga prirodnih nesreća, rata, građanskog rata, etničkog, religijskog ili političkog proganjanja ljudi prinuđeno da napusti svoje domove. U pogledu prirodnih katastrofa, najveći broj ljudi je bio raseljen usled vremenskih nepogoda, a mnogo manji usled geofizičkih procesa (Bali 2013: 520-534). Tako su npr. zemlje sa najvećim brojem pomeranja stanovništva u razdoblju između 2008. i 2013. godine bile Kina (preko 54 miliona), Indija (više od 26 miliona), Filipini (preko 19 miliona), Pakistan (preko 13 miliona) i Bangladeš (skoro 7 miliona). Kad je u pitanju dobrovoljna migracija, Siti Bali je deli u tri glavne kategorije:

„Prva je legalna stalna useljenička migracija koja je doprinela nastanjivanju SAD ili stvorila azijske i afrokarijske manjine u Britaniji. Ova vrsta migriranja naglo je opala poslednjih godina. Druga vrsta je legalno privremeno migriranje koje uključuje veći deo dobrovoljnih migranata.

U ovu grupu spadaju kretanja ljudi radi obrazovanja, rada, turizma i zapošljavanja, kao što su privremeno zaposleni radnici u zemljama Zaliva koji rade u građevini i drugim sektorima u naftom bogatim zemljama. Treća vrsta dobrovoljnog migriranja jeste ilegalno migriranje ljudi iz jedne zemlje u drugu, koje može da bude privremeno ili stalno; to, na primer, uključuje prelazak Meksikanaca i drugih preko dugačke američko-meksičke granice“ (Bali 2013: 522).

S obzirom na to da se susreti različitih kultura u današnjem globalnom multikulturalnom svetu događaju gotovo svakog trena u najraznovrsnijim oblicima komuniciranja, sve je izraženija nužnost kvalitetnog međusobnog odnosa temeljenog na ideji interkulturalizma. Na tom tragu ustanove obrazovanja postaju stecištima različitih kultura, jezika i religija. One su sve više centralna mesta ostvarivanja obrazaca interkulturalnog odnosa. Detinjstvo se smatra izuzetno važnim razdobljem ljudskoga života, a ustanove obrazovanja predstavljaju mesta najranijeg institucionalnog prenošenja društveno prihvaćenih normi i vrednosti (Boneta i sar. 2013). Interkulturalizam kao savremeni koncept koji će zaživljavati u današnjim društvima zahvaćenim migracijama i susretima pripadnika različitih kultura, religija, jezika svoju primenu temelji na interkulturalnim načelima u različitim područjima ljudskih delatnosti, među kojima vaspitanje i obrazovanje imaju značajno mjesto (Bedečković 2012). Interkulturalna perspektiva počiva na ideji kulturnih razlika kao društvene vrednosti i bogatstva, čineći temelje za kritički interkulturalno vaspitanje i obrazovanje koje kulturnu različitost propituje s pozicija jednakosti, socijalne pravde i uključivanja kao osnovnih načela izgradnje demokratskog društva (Spajić-Vrkaš 2014). Potreba implementacije interkulturalnog vaspitanja i obrazovanja u vaspitno-obrazovne ustanove uticala je na povećan interes istraživača za teme u području interkulturalizma, pri čemu su neka od provedenih istraživanja dala doprinos određenju temeljnih načela, ciljeva i zadataka interkulturalnog vaspitanja i obrazovanja (Bennett 1986; Benson 1987; Byram 1997; Perotti 1995; Portera 2008), definisanju pojma interkulturalne kompetencije i utvrđivanju njenih osnovnih indikatora (Kim 1991; Taylor 1994), definisanju njenih osnovnih dimenzija (Kim 1991; Byram 1997; Bennett 1986) i razvijanju modela sticanja interkulturalne kompetentnosti (Bennett 2009).

1. MEDUNARODNI I NACIONALNI STANDARDI U ZAŠTITI MIGRANATA

Standardi i sistem zaštite migranata počivaju na opštim dokumentima i standardima zaštite ljudskih prava. Tako je jedna od fundamentalnih odredbi **Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima** (1948) sloboda od diskriminacije, tj. uživanje istih prava i sloboda bez obzira na rasu, jezik, nacionalno poreklo, kao i na status zemlje ili teritorije kojoj neko lice pripada (bilo da je u pitanju suverena država ili ne) (čl. 2). **Konvencija o statusu izbeglica** (1951) je ključni dokument za razumevanje

savremenog međunarodnog sistema zaštite izbeglica i migranata. Pored Konvencije, kao osnovnog dokumenta međunarodne zaštite, prava migrantske populacije i posebno ranjivih grupa unutar migrantske populacije, garantuju i druga dokumenta Ujedinjenih nacija, pre svega ona koja se odnose na trgovinu ljudima i zaštitu dečijih prava. Tako **Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom** (Palermo protokol) uz **Konvenciju protiv transnacionalnog organizovanog kriminala** (2000) daje univerzalnu definiciju trgovine ljudima koja je primenjena i u pravnom sistemu Srbije. Kada su standardi zaštite dečijih prava u pitanju, svakako je najrelevantniji dokument **Konvencija o pravima deteta** (1989) čiji je jedan od četiri principa nediskriminacija, tj. obaveza država članica da obezbeđuju prava iz Konvencije svoj deci koja su pod njihovom jurisdikcijom (čl. 2). Od regionalnih instrumenata treba spomenuti **Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda** (1950) Saveta Evrope, koja kao ključni instrument zaštite građanskih i političkih prava sadrži odredbe bitne za regulisanje statusa migrantske populacije i posebno ranjivih grupa među njima. Tako **Preporuka Saveta ministara o interakciji migranata i prihvatajućih zajednica** (2011) predviđa da zemlje članice Saveta Evrope treba da preduzmu sve neophodne mere da podstaknu raznovrsne mogućnosti za javnu interakciju između migranata i zajednica u koje oni dolaze, unaprede veštine za interakciju, podstaknu šire učešće i obuku za one koji učestvuju i facilitiraju interakciju, promovišu prepoznavanje pozitivnih doprinosa migranata zajednici, osnaže učešće migranata, obezbede fleksibilne usluge kreirane u odnosu na potrebe, obezbede analizu politika i njihovih efekata na interakciju, uviđanje i poštovanje kompleksnosti prilikom uključivanja migranata u razvoj javnih politika, usluga i mera, itd. Zaštita prava migranata i posebno ranjivih grupa unutar migrantske populacije je garantovana **Ustavom Republike Srbije**. Najviši opšti pravni akt garantuje stranim državljanima u Republici Srbiji sva prava garantovana Ustavom i zakonom, osim prava koja su garantovana samo državljanima Srbije (čl. 17). Osnovni propis kojim je otpočelo regulisanje sistema azila u Srbiji je **Zakon o azilu**. Ovim dokumentom se regulišu načela i postupak dobijanja azilne zaštite, obim, sadržina i vrsta prava i obaveze lica koja traže azil i lica kojima je odobren azil. Određene odredbe **Zakona o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja** su važne za obezbeđivanje nesmetanog pristupa obrazovanju migranata, potencijalnih tražilaca azila i posebno ugroženih grupa među populacijom migranata. Tako je jedan od opštih principa jednako pravo i dostupnost obrazovanja i vaspitanja bez diskriminacije i izdvajanja po bilo kom osnovu (socijalna, kulturna, religijska ili etnička pripadnost, mesto prebivališta, itd) (čl. 3).

Za unapređenje sistema upravljanja migracijama i odgovore na potrebe migrantske populacije bitno je spomenuti i **Strategiju razvoja zvanične statistike u Republici Srbiji** u periodu od 2009. do 2012. godine.

2. MIGRANTI I MIGRANTKINJE U LOKALNIM ZAJEDNICAMA U SRBIJI

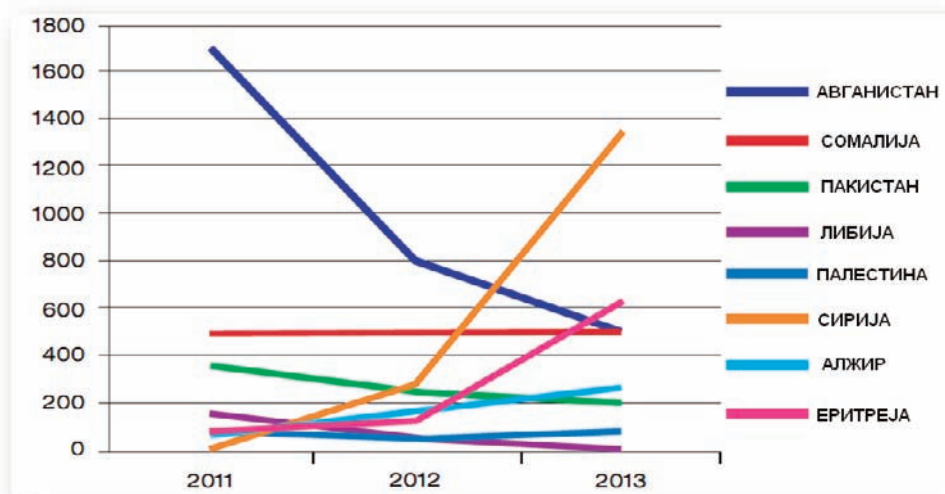
Od novembra 2013. do decembra 2014. godine sprovedeno je istraživanje Udruženja građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama Atina u partnerstvu sa Centrom za zaštitu i pomoć tražiocima azila APC/CZA, uz podršku Evropske unije i Kancelarije za saradnju s civilnim društvom Vlade Republike Srbije. Na fokus-grupnim intervjuima u pet zajednica uključenih u projekat – Bogovađa (Lajkovac), Banja Koviljača (Loznica), Subotica, Sremska Mitrovica i Šid ukupno je učestvovalo 39 ispitanika/ca iz sledećih sektora: centri za socijalni rad (Šid, Subotica, Sremska Mitrovica i Loznica), policija (Sremska Mitrovica, Subotica, Lajkovac, Loznica), Okružni zatvor (Subotica), Centar za azil (Banja Koviljača), Nacionalna služba za zapošljavanje (Subotica, Lajkovac, Loznica), Crveni krst (Šid, Lajkovac, Sremska Mitrovica), Poverenik za izbeglice (Lajkovac), kancelarije za mlade (Šid, Sremska Mitrovica, Lajkovac), domovi zdravlja (Loznica, Subotica), osnovna škola (Šid), organizacije civilnog društva (Subotica, Šid, Sremska Mitrovica, Lajkovac, Loznica) i lokalni mediji (Šid i Sremska Mitrovica). Dubinski intervjui su u istom periodu izvođeni sa šest migranata/kinja. Cilj same inicijative bio je razvoj efektivnih modela reagovanja i smanjivanje ksenofobije i predrasuda u lokalnim zajednicama u Srbiji. Predmet istraživanja su bile politike i prakse integracije i zaštite migranata u Loznici, Šidu, Subotici, Sremskoj Mitrovici i Lajkovcu, a u kontekstu intenziviranja migratornih kretanja u ovim gradovima ili njihovom neposrednom okruženju. Analiza je prevashodno urađena na osnovu podataka dobijenih sa fokus-grupnih intervjuja sa predstavnicima/cama različitih sistema koji imaju nadležnost da pružaju asistenciju ili rade na merama integracije migrantske populacije na lokalnom nivou.

Njihovim uvidima – primarnim podacima dobijenim iz intervjuja, pridruženi su podaci o broju azilanata, zemljama porekla, starosnoj i polnoj strukturi, azilnom postupku... koje obezbeđuju državne ustanove i institucije – centri za socijalni rad, policija, Komesarijat za izbeglice. Ključni podaci o položaju migranata/kinja u Srbiji, stepenu ostvarenosti prava, ali i razlozima za odlazak iz zemalja porekla, uslovima

na putu i specifičnoj osetljivosti na trgovinu ljudima i druge vidove eksploatacije i nasilja dobijeni su od samih migranata/kinja i u tom smislu predstavljaju referentni okvir za razumevanje potreba ove populacije i kasnije formulisanje preporuka za unapređenje sistema zaštite. Učesnici fokus-grupnih intervjuja – pripadnici različitih sistema koji u gradovima uključenim u projekat (Sremska Mitrovica, Šid, Subotica, Lajkovac, Loznica) dolaze u kontakt ili imaju nadležnost da rade sa migrantskom populacijom su identifikovali delove Azije, Bliskog Istoka i Afrike kao apsolutno dominantne regione porekla migranata (Morača 2014). Takođe su приметni trendovi i promene u zemljama porekla – porast broja migranata iz Pakistana i Avganistana i sa Bliskog Istoka usled ratnih sukoba, a smanjivanje broja osoba koje dolaze iz Afrike – Libije, Nigerije, Obale Slonovače. Ovo su u najvećoj meri zapažali pripadnici policije i Okružnog zatvora u Subotici koji sa populacijom iregularnih migranata – potencijalnih tražilaca azila imaju najintenzivniji kontakt. Zaista, zvanični podaci za poslednje tri godine, prema istraživanju, pokazuju drastičan porast broja osoba koje su izrazile nameru da traže azil u Srbiji poreklom iz Sirije u kojoj od 2011. godine traje građanski rat. Situacija u Siriji se dodatno pogoršala 2013. godine i dovela do jednog od najvećih egzodusa u novijoj istoriji (broj registrovanih sirijskih izbeglica je krajem 2013. godine premašio 2,3 miliona i nastavio je da raste tokom 2014. godine). Nešto je umereniji rast broja onih koji u Srbiju dolaze iz Eritreje u kojoj niz godina traje sistemsko kršenje ljudskih prava, uključujući torturu, proizvoljni pritvor, prinudni rad. Broj tražilaca azila poreklom iz Avganistana u Srbiji je u istom periodu opao. Najzastupljenije zemlje porekla 2011. godine su bile Avganistan (1693), Somalija (492), Pakistan (348), Libija (139), Palestina (94); 2012. godine 50 Avganistan (804), Somalija (505), Sirija (287), Pakistan (247), Alžir (169); 2013. godine 51 Sirija (1338), Eritreja (624), Somalija (507), Avganistan (492), Ažir (249).

Kako je Srbija deo rute interkontinentalnih migracija od Afrike i Azije ka Evropi, nacionalna struktura migranata koji traže azil u Srbiji reflektuje poreklo izbegličke populacije u svetu – Avganistanci, Sirijci i Somalijci koji su 2013. godine činili više od polovine ukupnog broja izbeglica o kojima se brine UNHCR *Grafikon 1*. Prema zvaničnim podacima u pitanju su osobe koje se prevashodno sklanjaju od oružanih sukoba, diskriminacije i deprivacije. Preko 63 odsto njih kao razlog napuštanja svoje zemlje je navelo oružane sukobe, 25 odsto je krenulo usled ekonomskih razloga, dok su kombinovani razlozi bili u 12 odsto slučajeva (Morača 2014). Činjenica da je po prethodno navedenim zvaničnim podacima 2013. godine više od 50 odsto lica koja su izrazila nameru da traže azil u Srbiji dolazilo iz Sirije, Eritreje, Somalije i Avganistana potvrđuje kao ispravno njihovo viđenje da su u pitanju osobe koje se zaista prevashodno sklanjaju od oružanih sukoba, diskriminacije i deprivacije. Ovo potvrđuju

Grafikon 1: Broj lica koja su tražila azil u R Srbiji i zemlje porekla

i podaci iz Atininih istraživanja s decom u pokretu, kao i istraživanja Centra za zaštitu i pomoć tražiocima azila APC/CZA, sprovedenog sa samim tražiocima azila smeštenim u centrima u Banji Koviljači i Bogovadi.

Ispitanici – profesionalci koji rade direktno sa migrantima ili se bave oblastima relevantnim za adekvatnu zaštitu migrantske populacije (pre svega pripadnici policije, zaposleni u sektoru zdravstva, službenici Centra za azil Banja Koviljača, centara za socijalni rad) su prepoznali da migranti dolaze iz različitih socijalnih miljea a imali su iskustva i sa studentima, visoko obrazovanima, informatički pismenim i imućnijim osobama. Kada je u pitanju poznavanje načina organizacije puta, učesnici fokus-grupnih ispitivanja imaju načelne ideje o tome da su putovanja iregularnih migranata najčešće isplanirana i organizovana, da uključuju mrežu krijumčara i da iregularni migranti za te usluge plaćaju i koriste različite vidove prevoza (avion, brod, kopneni prevoz, idu pešice). Bitno je napomenuti da njihova zapažanja ne dolaze uvek iz profesionalog kontakta, već iz svakodnevnih susreta s grupama migranata na javnim mestima (parkovi, vozovi); ovo je posebno izraženo u slučaju profesionalaca iz pograničnih mesta – Subotice i Šida. Pripadnici policije u znatno većoj meri imaju konkretne informacije o tome.

Postoji saglasnost da su svim rizicima podložnije žene i deca i da su različiti vidovi trgovine ljudima (seksualna eksploatacija, prinudni rad, vršenje krivičnih dela) najzastupljeni rizik. Ovo je prepoznato i u međunarodnom sistemu zaštite – polazište UNHCR je da su prinudni migranti koji beže od ratnih sukoba i progona posebno

izloženi eksploataciji. Iako su učesnici fokus-grupnih intervjuja naveli realne prepreke i rizike sa kojima se migranti suočavaju tokom putovanja, većina njih ipak nije u dovoljnoj meri upoznata sa konkretnim situacijama u tranzitnim zemljama kroz koje migranti prolaze kao što su Turska, Grčka, Makedonija, Albanija. Samim tim je izostalo prepoznavanje dodatnih rizika kao što su maltretiranje, pa čak i uzimanje novca od strane policije, kao i od strane mafije koja je deo lanca krijumčarenja, zatim nemogućnost podnošenja zahteva za azil ili faktičko onemogućavanje da se zahtevi podnesu usled zahtevnih administrativnih procedura pa samim tim i izostanak zaštite od strane države kroz koju migriraju. Migranti koji su u Srbiji takođe svedoče o fizičkim napadima desničarskih grupa u tranzitnim zemljama. Tokom fokus-grupnih intervjuja predstavnici različitih sistema koji su u najdirektnijem kontaktu sa migrantima i azilantima ili koji imaju nadležnost da sa njima rade, gotovo su bez razlike isticali da je Srbija samo tranzitna zemlja, da su migranti ljudi u prolazu, da u Srbiji ne žele da ostanu, niti da u njoj ostvare i uživaju zaštitu. Čak i iskazivanje namere da se traži azil pre služi tome da se smeste u domaće centre za azil, kako bi se oporavili i krenuli dalje, nego ostvarivanju trajne zaštite u Srbiji. Kao osnovni razlog zbog čega ne žele zaista da ostanu u Srbiji ispitanici vide lošu ekonomsku situaciju u zemlji i nedovoljno razvijen sistem podrške i pomoći koji Srbija može da im obezbedi u poređenju sa zemljama zapadne i severne Evrope (Morača 2014).

3. MULTIKULTURALNO I INTERKULTURALNO OBRAZOVANJE

Razvoj i napredak čovečanstva u sklopu globalizacijskih procesa nemoguć je bez dodira i interakcije među različitim kulturama. Činjenica je da više od trideset miliona ljudi našeg kontinenta pripada nekim etničkim i nacionalnim manjinama (Previšić 1996) i da „danas više od 7 milijardi ljudi na Zemlji komunicira na više od 7000 jezika, da se po etničkom podrijetlu dijele u više tisuća grupa, a po vjeri u 22 velike religije i velik broj manjih vjerskih zajednica“ (Spajić-Vrkaš 2014: 4). Pri tome ne smemo zanemariti ni činjenicu da osim što „broj manjina po pojedinoj državi varira između 3 i 45, a deo njihovih pripadnika u ukupnoj populaciji država kreće se od 3% do 30%, s tim da je najveći u nekoliko zemalja Istočne i Jugoistočne Evrope, uključujući Hrvatsku i Srbiju (Spajić-Vrkaš 2014), postoje još i razlike po polu (i polnoj orijentaciji), dobi, socioekonomskom statusu koje dodatno usložnjavaju demografsku sliku pojedine regije, države i kontinenta u celini. Isto tako, „raznolikost može igrati pozitivnu ulogu pri jačanju slobode – jer ako raznolikost nije dopuštena onda ni izbor nije moguć, no nemojmo zaboraviti da važnost kulturne raznolikosti

ne može biti bezuvjetna i mora se uvjetovano mijenjati sa svojim uzročnim vezama s ljudskom slobodom i njezinom ulogom pri pomaganju ljudima da sami donose svoje odluke“ (Ninčević 2009: 61-62).

Multikulturalizam kao „ideal skladnog života kulturno različitih grupa u kontekstu pluralnog društva, postaje od sedamdesetih godina 20. stoljeća formativno načelo društvenog ustroja i razvoja demokratskih zemalja. Međutim, multikulturalizam nije samo nov teorijski okvir, kojim se prisutna kulturna raznolikost opaža kao društveno bogatstvo, nego i nov politički okvir za uspostavu društvenih odnosa u kojima različite kulture mogu slobodno razvijati svoje vlastite identitete, istodobno sudjelujući i u jačanju zajedničkih društvenih i kulturnih institucija temeljenih na načelu jednakosti, vladavine prava, pluralizma i suradnje“ (Spajić-Vrkaš i sar. 2001: 336). Prema Spajić-Vrkaš i sar. (2001: 336), multikulturalizam je sinonim za: a) svaku kolektivno obeleženu razliku u načinu života, moralnom izboru, identitetu i sl.; b) netničke grupe koje su isključene ili marginalizirane iz dominantnih društvenih tokova, kao što su osobe s posebnim potrebama, žene, ateisti, homoseksualci i lezbejke, radnička klasa i dr.; c) etnički pluralizam; d) nacionalni pluralizam te e) priznanje prava na kulturnu posebnost nacionalnim manjinama i etničkim zajednicama u sklopu nacionalne države. Obrazovni sistem kao jedna od istanci u funkcionisanju društva mora uzeti u obzir postojeću različitost koja je sve više prisutna – multikulturalni karakter društva. Multikulturalno obrazovanje prema Ačaji (2011) se zasniva na uverenju o pasivnoj koegzistenciji različitih kultura na jednom prostoru i kroz učenje o njima ima za cilj samo prihvatanje ili bar toleranciju istih, dok interkulturalno obrazovanje teži razvijanju održivog načina života u multikulturalnom društvu kroz: izgradnju razumevanja, uzajamnog poštovanja, dijaloga i nediskriminacije među pripadnicima različitih kultura. Prema Ueleu (Quellet 1991) ono teži da promoviše i razvije bolje razumevanje kultura, sposobnost komunikacije između njih, fleksibilniji stav prema kulturnim različitostima i aktivnu socijalnu interakciju u cilju prepoznavanja osnovnih odlika ljudske prirode kao nečega zajedničkog. Interkulturalno obrazovanje jeste proces koji zahteva da poznamo sebe, svoju kulturu, kako bismo mogli da razumemo različitost.

Delovanje multikulturalnog obrazovanja prema Banksu (1999) može se odrediti kroz opis pet oblasti delovanja:

1. *Integracija sadržaja* – uvođenje materijala i sadržaja, koncepata i vrednosti različitih kultura
2. *Konstrukcija znanja* – multikulturalno obrazovanje podrazumeva rekonstrukciju znanja

3. *Pedagogija jednakosti i pravednosti* – uvođenje različitih metoda podučavanja radi prilagođavanja kulturnim razlikama
4. *Smanjenje predrasuda* – menjanje stavova učenika prema rasnim i etičkim razlikama
5. *Oснаžujuća školska kultura* – odnosi se na stvaranje školskog ambijenta, koji osnažuje pripadnike različitih etničkih grupa.

Temeljna pitanja interkulturalnog obrazovanja proizlaze iz prihvaćenoga odnosa, stava prema multikulturalnom društvu (Hrvatić 2007). U interkulturalizmu je bitan interakcijski odnos, a pažnju treba više usmeriti na odnose koje Ja (individualni ili kolektivni) ima s drugim i drukčijim, nego na drugoga u pravom smislu riječi. Takav odnos postaje temelj za otvoreni i konstruktivni dijalog koji će se temeljiti na zajedničkoj i razumljivoj komunikaciji među grupama, duboko različitim, kako u njihovim interesima, ponašanju, izgledu, kulturi, jeziku, tako i u njihovoj moći i bogatstvu (Piršl 2012). Interkulturalizam nije samo predmet proučavanja različitih disciplina kao što su pedagogija, psihologija, lingvistika, komunikacijski studiji, sociologija, već i etnologije i antropologije, disciplina koje nam s drukčijim pristupom razmatranju problema interkulturalizma omogućuju da saznamo i naučimo ne samo o drugima i drukčijima od nas, već i o sebi samima. „Različitost se odnosi na vrijednost, na viziju svijeta i značenje o važnosti ljudi u svijetu gdje cilj nije traženje najmanjih zajedničkih pravila suživota, već polaznje od ontološke dimenzije osobe i prenošenje različitosti na bitnu jednakost. Težište postaje otkrivanje originalnosti svake osobe što se može postići jedino ako smo spremni i želimo, odnosno znamo pobijediti etnocentrične stavove i diskriminiranje svega onoga što se ne odnosi na poznate modele ponašanja, suočavajući se s procesima i odnosima u kojima neće biti odbijanja i omalovažavanja „drugoga“, već poštivanje, uvažavanje i prihvaćanje“ (Piršl 2007: 277). Neki autori naglašavaju da je osnovni cilj interkulturalnog obrazovanja da podstiče i podržava sposobnost dece da funkcionišu u društvu koje je multikulturalno i da budu aktivni u kritičkom preispitivanju društvenih praksi i u njihovom menjanju (Zeszotarski 1998).

4. INTERKULTURALNO OBRAZOVANJE U REPUBLICI SRBIJI

Pravo na obrazovanje u Srbiji je ustavno pravo. Prema članu 71. Ustava Republike Srbije, svako ima pravo na obrazovanje. To zapravo znači da bez obzira na njihovu nacionalnost, religiju, pravni status koji imaju u Srbiji, sva deca imaju pravo na

obrazovanje. Prema Zakonu o strancima („Službeni glasnik RS”, 97/2008) „Stranac je svaka osoba koja nema državljanstvo Republike Srbije“ (član 3, stav 1.). Strani državljani imaju pravo na obrazovanje pod istim uslovima i na način propisan za državljane Republike Srbije („Službeni glasnik RS” 55/2013). Ova odredba se primenjuje i na obrazovanje dece radnika migranata. Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja je početkom maja 2017. godine donelo obavezujuće stručno uputstvo za uključivanje sve dece u sistem obrazovanja i vaspitanja, kojim se bliže uređuje način na koji će se učenici upisivati i način pružanja mera podrške uključivanju u obrazovno-vaspitni proces. Donošenje stručnog uputstva je bitan korak napred, naročito kada se ima u vidu da u Srbiji boravi preko dve hiljade dece migranata školskog uzrasta i da ih je neophodno bez odlaganja uključiti u formalni školski sistem, kao što je propisano Konvencijom o pravima deteta i zakonskim okvirom Republike Srbije. Deci uključenoj u predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje, kao i odraslim nepismenim licima kojima je priznato pravo na utočište obezbeđuje se pomoć prilikom uključivanja u obrazovni sistem u Republici Srbiji u vidu: 1) obezbeđivanja udžbenika i školskog pribora; 2) pomoći u započinjanju procedure priznavanja stranih školskih isprava; 3) obezbeđivanja pomoći pri učenju; 4) finansijske pomoći radi uključivanja u vannastavne aktivnosti. Pomoć se obezbeđuje u saradnji sa školama i udruženjima.

Pol Gorski (Gorski 2010) smatra da su osnovni ciljevi interkulturalnog obrazovanja: a) obezbeđivanje jednakih šansi svakom detetu da ostvari svoj puni potencijal i da kompetentno učestvuje u interkulturalnom društvu, b) profesionalno osposobljavanje nastavnika da podržavaju i podstiču učenje i razvoj svakog deteta, bez obzira na kulturne različitosti koje postoje među decom, c) aktivno uključivanje škola u borbu protiv različitih vidova opresije, i to tako što će da preispituju i ukidaju opresivne prakse koje u školama postoje, a u isto vreme da podržavaju i podstiču razvoj dece kao aktivnih, samostalnih i odgovornih građana, d) uključivanje perspektive i iskustava dece iz različitih kulturnih grupa u obrazovni proces i e) preispitivanje dosadašnjih obrazovnih praksi i načina na koji one utiču na proces učenja i razvoja učenika iz različitih društvenih grupa. Drugi autori smatraju da je cilj interkulturalnog obrazovanja da „istraži način na koji pripadnici različitih kulturnih grupa vide odnose između sopstvene grupe, drugih grupa i društva u celini; da istraži načine na koje različite grupe participiraju u određenom društvenom kontekstu; da identifikuje i istraži primere odnosa između različitih kulturnih nasleđa učenika; da razvije sposobnost razumevanja različitih kultura, njihovih vidljivih i manje vidljivih manifestacija, kao i odnosa koji među njima vladaju” (Olguin and Schmitz 1997: 443).

Od decembra 2016. godine počelo je uključivanje dece migranata u formalni školski sistem u Republici Srbiji kroz pilot projekat koji je sproveo UNICEF sa partnerskim organizacijama. Ovim projektom su bila obuhvaćena deca migranti za azil u Krnjači i Bogovađi. Sredinom 2017. godine UNICEF, Ministarstvo prosvete Republike Srbije i Komeserijat za izbeglice i migracije uključuju svu decu koja se nalaze u centrima za azil i prihvatnim centrima u formalno osnovno obrazovanje. Republika Srbija se ratifikacijom o pravima deteta Ujedinjenih nacija obavezala da obezbedi ostvarivanje svih prava deteta, a naročito pravo na obrazovanje, kao i podršku za fizički i psihički oporavak i socijalnu integraciju. U trenutku dok ovo pišemo je oko 700 učenika osnovnih i nekoliko učenika srednjih škola inkluzivno uključeno, odnosno zajedno sa drugom decom u razredu 2-5 učenika širom Srbije. Od neprocenjive važnosti je da nastavnici koji rade sa populacijom podložnom traumama (prošlim, sadašnjim i budućim) budu upoznati sa njima i da razumeju različite stepene i efekte traume, kao i to kako da strateški reaguju ako učenici i učenice imaju poteškoće pri učenju i prilagođavanju. Ako u odgovarajućoj meri razumeju iskustva izbeglica i migranata, nastavnici će moći da kroz afektivne, interpersonalne, komunikativne i kognitivne strategije bolje ispune potrebe učenika i učenica. Na taj način nastavnice i nastavnici predstavljaju svojevrsni resurs u upoznavanju drugih ne samo sa iskustvima migranata i izbeglica, već i sa kontinuiranom potrebom za podršku i inkluziju. Upravo je škola jedno od prvih mesta gde migranti i izbeglice formiraju veze sa lokalnim zajednicama (Vučo i sar. 2017).

Škola kao institucija jedan je od najvažnijih oslonaca u procesu celovite podrške koja se pruža učenicima iz osetljivih grupa. Topla atmosfera koja vlada u školi, njena otvorenost prema novim učenicima i njihovim roditeljima, spremnost nastavnika i učenika da se zainteresuju za kulture kojima novi učenici pripadaju, kao i za jezike kojima govore, uslov je uspešnosti privremene ili trajne integracije.

Na osnovu zakona o osnovnom obrazovanju i vaspitanju („Službeni glasnik RS“, br.55/13) učenici izbeglice/ tražioci azila se uključuju u sistem obrazovanja na sledeći način:

1. prvi korak: roditelj, staratelj ili ustanova socijalne zaštite podnose zahtev za upis učenika
2. drugi korak: stručni tim za inkluzivno obrazovanje škole sačinjava plan podrške škole uključivanju učenika izbeglica/ tražilaca azila
3. treći korak: prvu procenu vrši tim za prethodnu proveru znanja
4. četvrti korak: pravljenje plana podrške (program adaptacije, program intenzivnog učenja jezika, individualizacija nastavnih aktivnosti, uključivanje u vannastavne aktivnosti uz vršnjačku podršku

5. peti korak: sačinjavanje dokumentacije o učeniku (portfolio učenika i plan podrške učeniku).

Ipak, interkulturalno obrazovanje u Srbiji još nije postalo integralni deo opšteg školskog programa, već su pojedini sadržaji, koncepti ili teme različitih kultura dodati kurikulumu tako da se ne menja njegova postojeća struktura. Obrazovanje o svetskim kulturama, religijama i tradiciji uključeno je u kurikulum kao deo školskih predmeta (istorija, geografija, književnost, strani jezici, muzička i likovna umetnost). Umetničke škole (likovne i muzičke) uključuju u svoj školski kurikulum umetnička iskustva iz različitih delova sveta. Na časovima književnosti se obrađuju tekstovi pisaca nacionalnih manjina. Organizovanje nastave na maternjem jeziku i mogućnost da se „uči jezik zajednice“ (kada većinska grupa uči jezik manjina), predstavlja značajan doprinos interkulturalnom razumevanju i ostvarivanju ljudskih prava manjinskih grupa. Kada je u pitanju jezik nastave, važno je istaći da je kod nas zakonom predviđeno da se nastava realizuje na srpskom jeziku; u područjima gde žive nacionalne manjine može se realizovati i na jeziku nacionalne manjine na svim nivoima obrazovanja, na osnovu zahteva i dostupnosti nastavnog kadra. Tako, na predškolskom, osnovnom i srednjem nivou obrazovanja (a delimično i u višem i visokom obrazovanju) kompletna nastava postoji na albanskom, mađarskom, slovačkom, rumunskom, rusinskom i hrvatskom jeziku. Neophodno je razviti programe za integraciju interkulturalne perspektive u sveukupni školski život. Programi treba da obuhvate različite predmete, vannastavne aktivnosti, školski etos i otvaranje škole prema zajednici. Ovakvo sistematsko uključivanje interkulturalnosti u obrazovni sistem (interkulturalna reforma obrazovanja) podrazumeva pre svega davanje sistematske podrške nastavnicima i školama za primenu i praćenje odgovarajućih programa. Obuka nastavnika za rad sa različitim grupama još uvek nije sistemski organizovana ni obavezna i ona se po pravilu svodi na malobrojne programe koje u škole donose nevladine organizacije (Vodič za interkulturalno obrazovanje 2007).

5. FAZE INTERKULTURALNE TRANSFORMACIJE ŠKOLE

Na nivou školske prakse uvođenje interkulturalnog obrazovanja predstavlja proces koji dovodi do postepenih i značajnih promena u svim aspektima života i rada škole. Pol Gorski (Gorski 2009) razlikuje 6 faza u interkulturalnoj transformaciji škole:

1. **Faza odsustva promene** (Status Quo): Škola neguje tradicionalnu obrazovnu praksu u kojoj nema mesta kritičkom promišljanju postojećih oblika nejednakosti u različitim aspektima školskog života i obrazovnog sistema. Kurikulum,

način podučavanja i način učenja i dalje odražavaju pristupe koji su tipični za dominantne ili privilegovane društvene grupacije.

2. **Faza heroja i praznika:** Škola u kurikulum ili nastavni materijal uvodi male novine, koje se isključivo vezuju za uočljive ali površne specifičnosti drugih kultura i koje su najčešće zasnovane na preteranom uopštavanju i stereotipima. Primer za ovaj način praktikovanja interkulturalnog obrazovanja su organizovanje „međunarodnog festivala hrane“ ili „dana dalmatinske (romske, bugarske itd.) kuhinje“. Učenici prave delove odeće ili sportske rekvizite koji su specifični za pojedine kulture. Tokom kampanje borbe za prava žena, nastavnici pripremaju plakat ili pano na kome su predstavljene poznate žene.
3. **Faza interkulturalnog (etničkog) podučavanja i učenja:** Škola u kurikulum uvodi proučavanje običaja i ponašanja kultura iz kojih potiču njeni učenici s ciljem da oni razumeju kako bi trebalo da se odnose prema njima. Nastavnicima treba da budu dostupni priručnici koji im pomažu u ophođenju prema pripadnicima specifičnih grupacija ili etničkih zajednica.
4. **Faza međuljudskih odnosa** („Zašto se svi ne bismo bolje slagali?“): Škola u kurikulum uvodi novine koje se odnose na uviđanje i prihvatanje različitosti kroz negovanje veza između pripadnika različitog kulturalnog identiteta. Nastavnici su podstaknuti da dublje upoznaju različite kulture, da se oslanjaju se na iskustva učenika različitog kulturnog nasleđa i da stvaraju uslove u kojima učenici/e uče jedni od drugih kroz razmenu ličnih iskustava i perspektiva.
5. **Faza selektivnog interkulturalnog obrazovanja** („Radili smo to prošlog meseca.“): Škola u kurikulum uvodi novine koje se odnose na prepoznavanje nejednakosti i nepravičnosti u raznim aspektima obrazovanja ali tako što se tim pitanjima bavi samo u određeno vreme ili privremeno, kroz posebne školske projekte. Na primer: škola inicira i organizuje sastanak na nivou lokalne zajednice na kome se diskutuje aktuelni etnički sukob ili realizuje tromesečni projekat, čiji je cilj da podstakne zainteresovanost devojčica za matematiku i prirodne nauke. Ovakva nastojanja se uglavnom javljaju kao reakcija na neki aktuelni događaj ili trend u društvu, te su najčešće kratkog daha.
6. **Faza transformativnog interkulturalnog obrazovanja** (socijalna pravda i pravedno obrazovanje): Škola sistematski uvodi novine i transformiše postojeći kurikulum tako da svaki aspekt školskog života i obrazovanja učini podjednako dostupnim i pravednim za sve učenike koji pripadaju različitim grupama i kulturama.

6. ZNAČAJ INTERKULTURALNE KOMPETENCIJE

Jedan od bitnih faktora koji nam omogućava ne samo učenje i razumevanje drugog i drugačijeg, već i o nama samima je interkulturalna kompetencija (Piršl 2012). U najširem smislu interkulturalnu kompetenciju možemo odrediti kao kompleks sposobnosti potrebnih za delotvorno i svrsishodno delovanje u interakciji s osobama koje su jezično i kulturalno drukčije od nas (Fantini 2000). Prema Deardorff (2004) to je sposobnost odgovarajuće i delotvorne interakcije u interkulturalnim situacijama koja se temelji na specifičnim stavovima, interkulturalnom znanju, veštinama i refleksiji. Ove definicije uključuju četiri dimenzije koje su neophodne, ali ne i dovoljne. To su: 1. stavovi (motivacija); 2. veštine; 3. sposobnost refleksije o ciljevima i ishodima interkulturalne kompetencije; 4. konstruktivna interakcija kao vanjski ishod interkulturalne kompetencije (Deardorff 2004). Upravo za Lustiga i Koester (2003) interkulturalna kompetencija je kontekstualno determinirana jer ona nije individualna osobina, već je karakteristika međusobnog druženja, interakcije između pojedinaca ili pojedinca u određenoj grupi i situaciji. Procena o tome koliko je neko interkulturalno kompetentan zavisi i o kulturnim očekivanjima, odnosno o dopuštenim oblicima ponašanja u određenoj situaciji (kulturni kontekst) prema kojima će se pojedinac ponašati i komunicirati na određen način. Dakle, interkulturalna kompetencija je situacijski determinirana, jer kako će se dve osobe različitog kulturnog porekla ponašati i raditi na nekom zajedničkom poslovnom projektu, zavisi o određenom kulturnom kontekstu (Piršl 2011).

Mnogi autori tumačili su interkulturalnu kompetenciju i težili da je što detaljnije objasne. Među njima Earley & Ang (2003: 264) ističu deset njenih dimenzija. Oni navode: komunikacijske sposobnosti, toleranciju prema dvosmislenosti, empatiju, mentalnu otvorenost, fleksibilnost, sposobnost koncentracije u određenim situacijama i u odnosima sa kulturno drugačijim osobama, pozitivan stav prema učenju, toleranciju prema različitim stilovima razmišljanja i kulturnoj raznolikosti, poznavanje kulture i sposobnost za postizanje uspeha u različitim sferama. Chantal Forestal (2003: 111) ističe da „biti nastavnik ne znači više vaspitavati nekoga da usvoji opšta pravila ponašanja koja su se ustalila u društvu, već i da pouči učenike da razmišljaju o vrednostima koje su duboko utkane u osnovi načina organizovanja nekog društva i da te vrednosti porede sa onima koje postoje u drugim društvima“.

7. ZAKLJUČAK

Današnja nastava teži ka tome da uvodi novine u cilju postizanja višeg kvaliteta obrazovanja. U tom poduhvatu izdvojila se i interkulturalnost koje se postepeno ustalila u vaspitno-obrazovnom procesu. Da bi se ostvarila inetkulturalnost, neophodna je škola u kojoj vlada atmosfera prijateljstva, saradnje, poštovanja i empatije jer samo tako je moguće ostvariti uspešnu realizaciju interkulturalne nastave. Takođe, neophodni su i nastavnici koji teže da razviju interkulturalnu kompetenciju. To je svakako moguće putem konstantnih stručnih usavršavanja, pri čemu bi mogli da nauče kako da šire svoje vidike, produbljuju saznanja i postaju medijatori koji posreduju među ljudima, kulturama, znanjima, ponašanjima (Vidosavljević i sar. 2016). Zahtevi koji su neophodni za razvoj interkulturalnog obrazovanja, kao i to da ono predstavlja socijalnu promenu i proces u kojem učimo da živimo u svetu različitosti, deluju optimistično. Formalno obrazovanje neophodno je strukturalno promeniti, a preporuke su da se to uradi na sledeći način: interkulturalno obrazovanje treba da bude sastavni deo iskustva svih prosvetnih radnika, odnosno neophodno je imati lično iskustvo života u drugoj kulturi, udžbenike treba revidirati na način da zauzimaju više različitih stanovišta i perspektiva, a ne samo jedno koje se obično nameće i koje je subjektivno sa stanovišta kulture iz koje se posmatra. Aktivnosti koje se predlažu za školu koja propagira interkulturalnost trebalo bi da stimulišu kooperativno učenje, interakcije među učenicima, razmišljanje i samostalno učenje. Ovakav pristup zahteva prisutnost raznih informacija, materijala nalik audiovizuelnim, a takođe i biblioteke, koje za učenike i nastavnike predstavljaju nepresušni izvor znanja (Aguado Odina 2005).

LITERATURA:

1. Ačaji, Maria (2011), *Multikulturalno i interkulturalno obrazovanje: razvoj interkulturalne osetljivosti*, Univerzitet u Novom Sadu, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
2. Aguado Odina, Teresa (2005), "La educación intercultural en la práctica escolar. Investigación en el ámbito español", *Revista de Educación*, Vol. 21, No. 7, 43-51.
3. Bali, Sita (2013), "Population Movements", in: Paul D. Williams, ed., *Security Studies: Introduction*, Routledge, London, 520-534.

4. Byram, Michael, Geneviève Zarate, Gerhard Neuner (1997), *Sociocultural Competence in Language Learning and Teaching*, Council of Europe, Strasbourg
5. Bedeković, Vesna (2012), "Poznavanje temeljnih vrijednosti interkulturalizma u kontekstu provedbe interkulturalnog odgoja i obrazovanja", *Školski vjesnik*, 61 (3), 305-324.
6. Bennett, Milton J. (1986), "A developmental approach to training for intercultural sensitivity", *International Journal of Intercultural Relations*, 10, 176-196.
7. Bennett, Milton J. (2009), "Supplement 2: Best practice for intercultural learning in international educational exchange", *Intercultural education* 20, 1-13.
8. Boneta, Željko, Željka Ivković, Tatjana Lacmanović (2013), "Interkulturalne kompetencije odgojiteljica i socijalna distanca", *Školski vjesnik*. 62 (4) 479-494.
9. Banks, James A. (1999), *An Introduction to Multicultural Education*, 2nd ed., Allyn & Bacon, Boston
10. Benson, Philip G. (1987), "Measuring Cross-Cultural Adjustment: the Problem of Criteria", *International Journal of Intercultural Relations*, 2 (1), 21-37.
11. Deardorff, Darla K. B. (2004), "The Identification and Assessment of Intercultural Competence as a Student Outcome of Internationalization at Institutions of Higher Education in the United States", doktorska disertacija, U: Mantovani, G. (2008) (ur.), *Intercultura e mediazione: teorie ed esperienze*, Carocci Editore, Roma
12. Earley, P. Christopher, Soon Ang (2003), *Cultural Intelligence. Individual Interactions across Cultures*, Stanford University Press, Stanford
13. Fantini, Alvino E. (2000), "A Central Concern: Developing Intercultural Competence", SIT Occasional Paper Series. <http://www.sit.edu/publications/>
14. Foerster, Heinz von (2003), *Understanding Understanding: Essays on Cybernetics and Cognition*, Springer, New York
15. Gorski, Paul (2010), "The Challenge of defining „Multicultural Education“", www.edchange.org/multicultural/initial.html
16. Gorski, Paul (2009), "Intercultural education as social justice", *Intercultural Education*, 20 (2), 87-90.
17. Hrvatić, Neven (2007), "Interkulturalna pedagogija: nove paradigme", *Pedagoški istraživanja*, 4 (2), 241-254.
18. Kim, Young Yun (1991), "Intercultural communication competence", U: Toomey, T., F. Korzeny (eds.), *Cross-cultural interpersonal communication*, Newberry Park, CA: Sage, 259- 275.

19. Ktistakis, Janis (2016), *Zaštita migranata prema Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i Evropskoj socijalnoj povelji*, Savet Evrope, Novi Beograd
20. Lustig, Myron W., Jolene Koester (2003), *Intercultural Competence: Interpersonal Communication Across Cultures*, Allyn and Bacon, Boston
21. Morača, Tijana (2014), *Migrantkinje i migranti u lokalnim zajednicama u Srbiji*, Udruženje građana za borbu protiv trgovine ljudima i svih oblika nasilja nad ženama, Beograd
22. Ninčević, Marino (2009), "Interkulturalizam u odgoju i obrazovanju: Drugi kao polazište", *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, 7(1), 59-83.
23. Ouellet, Fernand (1991), *L'Education interculturelle-essays sur contenu de la formation des maitres*, Editions L'Harmattan, Paris
24. Olguin, E., B. Schmitz (1997), "Transforming the curriculum through diversity", In: J.G. Gaff & J.L. Ratcliff (Eds.), *Handbook of the undergraduate curriculum*, Jossey-Bass, San Francisco, 436-456.
25. Piršl, Elvi (2011), "Odgoj i obrazovanje za interkulturalnu kompetenciju", *Pedagogijska istraživanja*, 8 (1), 53-70.
26. Piršl, Elvi (2007), "Interkulturalna osjetljivost kao dio pedagoške kompetencije", U: Previšić, V., Šoljan, N. N., Hrvatić, N. (ur.) *Pedagogija prema cjeloživotnom obrazovanju i društvu znanja*, Hrvatsko pedagoško društvo, Zagreb, 275-291.
27. Piršl, Elvi (2012), "Interkulturalna kompetencija i/ili kulturna inteligencija?", U: N. Hrvatić, A. Klapan (ur.), *Pedagogija i kultura 1*, Hrvatsko pedagoško društvo, Zagreb, 333-343.
28. Piršl, Elvi (2014), "Modeli interkulturalne kompetencije", *Pedagogijska istraživanja*, 11 (2), 203-216.
29. Perotti, Antonio (1995), *Pledoaje za interkulturalni odgoj i obrazovanje*, Educa, Zagreb
30. Portera, Agostino (2008), "Intercultural education in Europe: epistemological and semantic aspects", *Intercultural education*, 19 (6), 481-491.
31. Previšić, Vlatko (1996), "Sociodemografske karakteristike srednjoškolaca i socijalna distanca prema nacionalnim i religijskim skupinama", *Društvena istraživanja*, 5(25-26), 859-874.
32. Spajić-Vrkaš, Vedrana, Mislav Kukoč, Slavica Bašić (2001), *Obrazovanje za ljudska prava i demokraciju*, u: Byram, M., Zarate, G. 1997., *Definitions*,

- objectives and assessment of sociocultural competence*, Council of Europe, Strasbourg
33. Spajić-Vrkaš, Vedrana (2014), "Kulturne razlike, građanstvo i obrazovanje za interkulturalni dijalog", U: Hrvatić, N. (ur.), *Interkulturalno obrazovanje i europske vrijednosti*, Odsjek za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i Visoka škola za menadžment u turizmu i informatici u Virovitici, 3-17.
 34. *Strategija razvoja zvanične statistike u Republici Srbiji u periodu od 2009. do 2012. godine*, „Službeni glasnik RS”, broj 7/2009.
 35. *Strategija upravljanja migracijama*, „Službeni glasnik RS”, br. 59/2009.
 36. Širanović, Ana (2012), "Dijalog s učenicima: temeljna odrednica interkulturalno osjetljive škole", *Pedagoška istraživanja*, 9 (1–2), 191-203.
 37. Taylor, Edward W. (1994), "Intercultural Competency: A Transformative Learning Process", *Taylor Adult Education*, Quarterly 44 No 3, 154-174.
 38. UNDP (2009), *Izveštaj o ljudskom razvoju 2009. Prevažilaženje barijera: pokretljivost i razvoj*, Njujork.
 39. *Ustav Republike Srbije*, "Sl. glasnik RS", br. 98/2006
 40. Vidosavljević, Slađana, Milena Vidosavljević, Jelena Krulj Drašković (2016), "Interkulturalna nastava u vaspitno-obrazovnom procesu", U: Zbornik radova Učiteljskog fakulteta Prizren – Leposavić, 10, 2016, 185-201.
 41. *Vodič za unapređenje interkulturalnog obrazovanja* (2007), Grupa MOST, Fond za otvoreno društvo, Beograd
 42. Vučo, Julijana, Ljiljana Đurić, Vesna Krajišnik, Nikica Strižak, Mina Suknović, Jelena Filipović (2017), *Od srpskog kao stranog jezika do srpskog kao jezika okruženjai obrazovanja: okvir programa jezičke podrške*, Filološki fakultet, Beograd
 43. Zeszotarski, Paula (1998), *Multiculturalism in the community college curriculum*, ERIC Clearinghouse for Community College, Los Angeles, CA
 44. *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, „Službeni glasnik RS“, br. 55/2013.
 45. *Zakon o azilu*, "Sl. glasnik RS", br. 109/2007.
 46. *Zakon o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja*, "Sl. glasnik RS", br. 72/2009, 52/2011 i 55/2013.

INTERCULTURAL TRANSFORMATION OF SCHOOL IN REPUBLIC OF SERBIA - SIGNIFICANT REGULATIONS

Summary:

The education system as one of the tensions in the functioning of the society must take into account the existing diversity - multidisciplinary. Intercultural education seeks to develop a sustainable lifestyle in multicultural society through: building understanding, mutual respect, and a more flexible attitude towards cultural diversity. making it richer and more diverse, both socially and in the school environment. The paper presents a survey on the situation of migrants in Serbia, the degree of realization of rights and the reasons for leaving the country of origin, which was conducted on the sample of 45 respondents in five communities (Bogovoda, Loznica, Subotica, Sremska Mitrovica and Sid) during 2014. The research found that the predominant regions of origin of migrants residing in Serbia are parts of Asia, Africa and the Middle East. As the main causes of migration, the conflicts and persecutions, economic factors and family reunification mostly favor warfare and persecution. With the intercultural transformation of the school since December 2016, Serbia has implemented inclusive 700 migrant pupils into a regular school system through a pilot project implemented by UNICEF. The paper presents the phases of intercultural transformation of the school as well as the importance of intercultural competences through the reduction of educational innovations.

Key words: multiculturalism; intercultural education; migrants; inclusion

Adresa autora

Authors' address

Sanja Nikolić

Univerzitet u Beogradu

Učiteljski fakultet

sanjanikolic72@yahoo.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

METODIČKA TEORIJA I PRAKSA

Vanesa Delalić

KREATIVNOST U NASTAVI MOJE OKOLINE / CREATIVITY

IN "MY ENVIRONMENT" (NATURE AND SOCIETY) CLASSES 387

Сандра Савић

МЕТОДИЧКИ ПРИСТУП ОБРАДИ АТРИБУТА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ /

METHODICAL PROCESSING OF ATTRIBUTE IN ELEMENTARY

SCHOOL 409

UDK 371.3::3/5

Primljeno: 31. 03. 2019.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Vanesa Delalić

KREATIVNOST U NASTAVI MOJE OKOLINE

Škola treba biti mjesto na kojem se potiče i razvija kreativnost učenika, ali i učitelja. Kako bi se potaknula kreativnost učenika i učitelja, škola mora biti mjesto iskustvenog učenja i aktivnog sticanja znanja. U njoj ne smiju vladati prisila i strah. Nastava ne bi smjela sputavati prirodnu znatiželju učenika već treba dopustiti i poticati učenike da razmišljaju na drugačiji način. Kroz nastavu učitelj treba koristiti aktivne nastavne metode, oblike partnerske i istraživačke nastave, otkrivanje i propitivanje prirodne okoline, fleksibilne programe te izvorno učenje i eksperimentiranje. Sve nastavne predmet moguće je osmisliti na kreativan način. Nastavnik je taj koji treba pronaći način koji najviše odgovara specifičnostima te interesima i potrebama određenoga razreda. Osim klasične nastave važne su i vannastavne aktivnosti u kojima je učenik potpuno slobodan i u kojima do izražaja dolaze njegova samostalnost i želja za stvaranjem. Međutim, najbolji se rezultati postižu skladnim povezivanjem vannastavnih i nastavnih aktivnosti. Zadatak škole je da kod učenika razvije navike i sposobnosti koje će mu pomoći da savlada bilo koji budući izazov i pronađe bolje rješenje problema. Zbog različitih područja koja su ujedinjena u sadržaju predmeta Moja okolina pružaju se iznimne mogućnosti za poticanje učeničke kreativnosti. Nastavu Moje okoline trebalo bi usmjeriti prema iskustvenom učenju kojim bi se učenicima olakšalo usvajanje sadržaja.

Ključne riječi: kreativnost; kreativni nastavnik; kreativne tehnike u nastavi Moje okoline; poticanje kreativnosti kod učenika.

UVOD

Pristupi kreativnosti vremenom su se mijenjali, počevši od 19. stoljeća kada se kreativne pojedince smatralo genijima, a kreativnost se smatrala osobinom karakterističnom samo za rijetjke, do većeg znanstvenog usmjerenja pojmu i povezivanja kreativnosti s divergentnim mišljenjem. Znanstvena istraživanja kreativnosti su se počela sustavno razvijati od 1950. godine predavanjem američkog psihologa J. P. Guilforda pod nazivom „Creativity“ na Pennsylvania State Collegeu (Arar i Rački 2003; Makel i Plucker 2008). Danas se postepeno napušta shvatanje kreativnosti kao osobine odabranih pojedinaca i kreativnost se sve više poima kao opći ljudski potencijal (Vranjković 2010) Dva su najčešća značenja koja se pridaju kreativnosti: (a) kreativnost kao stvaralaštvo, odnosno stvaranje novih i originalnih proizvoda u područjima ljudske djelatnosti i (b) kreativnost kao osobina ili skup osobina koje će omogućiti, potaknuti, izazvati kreativni produkt (Čudina-Obradović 1991). Prvo značenje pojma kreativnosti orijentirano je na produkciju novih i za društvo vrijednih produkata, dok se u drugom značenju kreativnosti razumijeva kao potencijal za kreativno stvaranje koji je moguće ostvariti u okolini koja će ga potaknuti. Iako postoji velik broj različitih definicija kreativnosti većina stručnjaka u tome području slaže se u jednom, a to je da su kreativne ideje nove i vrijedne (Sternberg 1992; Torrance 1993; Sternberg 1996; Runco 1997; Sternberg 1999, 2003; Jalongo, 2003; Makel i Plucker 2008). Naime, kreativnost nije samo osmišljavanje novih ideja (Sternberg 1999), uz originalnost ideje važno je i da je ona vrijedna za društvo ili pojedinca, ali i da je prepoznata kao takva. Važnu ulogu u ocjeni i procjeni kreativnosti ima društvo. Pojam kreativnosti usko je povezan i s pojmom inovacije, a posrednik između ta dva pojma je znanje: „Kreativnost se temelji na analizi postojećeg znanja i korištenju svih dostupnih informacija. Inovator koji ne zna ništa o tome što su izumili drugi mora uvijek iznova ‘otkrivati toplu vodu’. Zato vrijedi jednostavno pravilo: inovacijaje informacija“ (Srića 2003: 31). Pojam inovacije donekle je sličan pojmu kreativnosti, no ne i istovjetan. Kreativnost je „sposobnost proizvodnje novih ideja neovisno o njihovoj eventualnoj primjenjivosti“, a inventivnost je „sposobnost transformacije novih ideja u (korisne) proizvode ili usluge“ (Srića 2003: 43). U ovom kontekstu kreativnosti možemo pristupiti kao prvoj fazi inovacijskog procesa (Baer 2012). Uspješnost inovacije i uopće realizacija kreativne ideje ovise o sredstvima u području istraživanja, vještinama inovacijskog menadžmenta i motivaciji, kako pojedinca tako i tima ljudi koji zajedno surađuju (Amabile 2012). Možemo zaključiti da je kreativnost preduvjet inventivnosti, a

inovacije su rezultat primijenjene kreativnosti. Ipak ne vodi svaka kreativnost ka inovaciji.

POTICANJE KREATIVNOSTI U NASTAVI MOJE OKOLINE

U suvremenoj školi nastavni predmet Moja okolina čini temelj razvijanju učeničkih sposobnosti koje su preduvjet za otkrivanje isprepletenosti i zakonitosti pojava i procesa u prirodi i društvu u kojemu čovjek živi. Cilj nastave Moje okoline je doživjeti i osvijestiti složenost, raznolikost i međusobnu povezanost svih činilaca koji djeluju u čovjekovom prirodnom i društvenom okruženju, razvijati pravilan odnos prema ljudima i događajima i otvoreno prihvatati različite stavove i mišljenja te poticati znatiželju za otkrivanje pojava u prirodi. Iz navedenog možemo zaključiti da je određivanje ciljeva logičan početak procesa poučavanja. Ciljevi poučavanja omogućuju nastavniku da:

- odabere odgovarajuću metodu poučavanja
- lakše evaluira ishode učenja
- potakne učenike na ulaganje napora za postizanje ciljeva, ako ih o ciljevima obavijesti.

Ciljevi i zadaci nastave predstavljaju određene namjere i pomake u učenju i obrazovanju, odnosno pomake u razvoju učenika koji se odvijaju u nastavnom procesu. Da bi nastavnici odabrali tehniku kojom će poticati kreativnost u nastavi Moje okoline neophodno je da prije svega postave jasne ciljeve i zadatke nastave. U nastavku teksta navest ćemo neke od njih:

- da učenici usvoje temeljna znanja potrebna za razumijevanje pojava i zakonitosti u svojoj okolini
- da kod učenika razvije sposobnost promatranja i uočavanja odnosa među promatranim pojavama,
- da se kod učenika razvije potreba i smisao za samostalan rad, odgovornost, urednost, preciznost, tačnost,
- da učenici uoče važnost međusobne saradnje
- da omogući svjesno i aktivno usvajanje znanja o životu i radu u školi, porodičnom domu, prirodnim uvjetima i radu ljudi u svom zavičaju i okolini
- da se razvija zanimanje za spoznavanje zakonitosti o prirodi i društvu
- da uputi na povezanost žive i nežive prirode, ulogu i značaj ljudskog roda u unapređenju prirode i društvenih odnosa

- da sistematski utiče na razvoj fizičkih i psihičkih sposobnosti: promatranja, opisivanja, zaključivanja
- da omogući upoznavanje prirodnih ljepota i historijskih znamenitosti, spomenika, baštine i da kod učenika razvija sposobnost snalaženja u prostoru i vremenu
- da odgaja učenike za ličnu i opću higijenu
- da osposobljava učenike kao aktivne sudionike u prometu i razvija kulturu ponašanja u sredstvima javnog saobraćaja
- da upozna učenike s načelima ekologije
- da učestvovanjem u organiziranom radu u školi, porodičnom domu i društvenoj sredini učesnici usvajaju radne navike, moralne norme ponašanja, da razvija kulturu življenja i rada.

Primjenom različitih nastavnih strategija učitelj razvija interes za nastavne sadržaje, prilagođava sadržaje različitim stilovima učenja učenika, razvija individualne interese koji kod djece potiču želju za inicijativom (Ja hoću!) i utvrđuju osjećaj vlastite vrijednosti. Na taj se način povećava motivacija učenika za sadržaje nastavnoga predmeta. Istraživanja su potvrdila da učenici koji imaju razvijene strategije učenja postižu bolji školski uspjeh (Rijavec i sur. 1999) i da će, vjerovatno, imati motivaciju za učenjem tijekom čitavoga života (Corno i Kanfer 1993; Rijavec 1999). Suvremeni pristup poučavanju u nastavi Moje okoline u nižim razredima osnovne škole uključuje primjenu različitih strategija poučavanja usmjerenih na učenika. Poticanje motivacije prvi je korak u postizanju obrazovnih i odgojnih ciljeva za sadržaje Moje okoline. “Da biste u učeniku postigli stanje motivacije, probudite im znatiželju, ponudite im izazovne aktivnosti i stvorite očekivanja ili čak zbrku. Kada je učenik motiviran, spreman je primiti podatke ili informacije koje će, kada se povežu s drugim relevantnim asocijacijama, stvoriti značenje i oblikovati ono što se zove učenje” (Jensen 2003:192). Kreativnost u nastavi Moje okoline zahtijeva drugačiji odnos prema učeniku, oblikovanju nastavnog sata, metodama koje će se koristiti kao i materijal, vrednovanje i samovrednovanje učeničkih aktivnosti.

Smatra se da za razvoj kreativnosti posebno značenje ima pozitivna razredna klima, a veliko se značenje pridaje i dječjoj igri. Kreativni proces definira se kao nastajanje novog proizvoda, pri čemu motivacija ima velikog udjela. Kreativnost je osposobljavanje učenika da produciraju što veći broj ideja, usmjerava ih da obične stvari gledaju na nov način, da traže i pronalaze nove funkcije, stvari i pojave, da rješavaju problemske zadatke na različite načine, da spontano mijenjaju usmjerenost

mišljenja u toku rješavanja problema, da kombiniraju date informacije na različite načine, da inventivno reduciraju podatke i preformuliraju zadatke i da uključuju objekte u nove veze i otkrivaju njegov novi sadržaj.

Ljudi su najčešće kreativni u određenim područjima, dok u drugima ne iskazuju tu osobinu (Sternberg 1999). Zbog toga je važno omogućiti učenicima da otkriju svoju kreativnost njenim poticanjem u svim nastavnim predmetima. Imajući u vidu različite individualne potrebe učenika i njihovo središnje mjesto u nastavnom procesu savremeni pedagoški pristupi podržavaju ideju prilagodljivosti nastave. Kreativnost se treba poticati kroz sve nastavne predmete jer svako dijete zaslužuje da se kreativno razvija zbog čega bi nastava svih predmeta u određenoj mjeri trebala biti usmjerena k poticanju kreativnosti, a nastavnici bi trebali biti osobe koje će poticati kreativno mišljenje i izražavanje. Problem se javlja ukoliko nastavnici nisu imali priliku tokom vlastitog školovanja razvijati kreativnost te nisu prepoznali njezinu važnost. Poticanjem kritičkoga mišljenja i kreativnosti kod učenika bilo bi im olakšano razumijevanje važnosti određenoga znanja za budući život, sami bi shvatili zbog čega je važno učiti određene sadržaje te kada će im biti korisni. Kod djece ne trebamo očekivati neke revolucionarne kreativne zamisli. U ovom periodu ne treba u procjeni kreativnosti gledati njen utjecaj i vrijednost za širi društveni kontekst, već za to dijete. Zadaća učitelja je prepoznati potencijalnu kreativnost svakog učenika i poticati je jer odgojno-obrazovni proces trebao bi učenicima omogućiti sredstva za razvijanje kreativnih potencijala.

Kada je riječ o poticanju kreativnosti u nastavi važno je istaknuti na koje načine je to moguće postići, kakva okolina je pogodna za njen razvoj, koje vještine treba posjedovati nastavnik te koje kompetencije treba razvijati kod učenika. Runco ističe da okolina koja pozitivno utječe na poticanje kreativnosti ima sljedeća obilježja: slobodu, autonomiju, uzore, izvore, ohrabrenja, nesklonost kritikama, isticanje vrijednosti inovacija i nenaglašavanje pogrešaka. U okviru odgojno-obrazovnih ustanova zadaća učitelja i nastavnika je stvarati prostor za kreativno izražavanje, poticati učenike na takvo izražavanje te na uvažavanje drugih i njihovih zamisli (Robinson i Kakela 2006). U savremenom odgojno-obrazovnom sustavu uloga učitelja nije više samo poučavanje već i suradnja s učenicima (Somolanji i Bognar 2008.; Bognar i Kragulj 2009), objašnjavanje važnih informacija učenicima, razjašnjavanje razlika između činjenica i osobnog mišljenja te pomoć pri identifikiranju nekog problema (Koludrović i Reić Ercegovac 2010). Kada je riječ o nastavnikovoj ulozi u poticanju kreativnosti važno je razlikovati dva pojma: kreativno poučavanje i poučavanje za kreativnost. Kreativno poučavanje odnosi se na kreativne

pristupe u radu, kako bi učenje bilo zanimljivije i sadržaji bliži učenicima, dok se poučavanje za kreativnost odnosi na poučavanje usmjereno razvoju kreativnog mišljenja i ponašanja kod učenika. Jedan od najpoznatijih modela pri poučavanju i razvoju kreativnosti razvio je Torrance to je tzv. inkubacijski model poučavanja koji se sastoji od tri etape:

- povećavanje očekivanja i motivacije
- produbljivanje očekivanja
- pomicanje prema van, tj. nastavljanje dalje.

Prva etapa je kreiranje želje za znanjem, istraživanjem, poticanje kreativnosti, mašte, motiviranje i davanje smisla onome što se radi. U drugoj etapi ulazi se ispod površine, dublje se spoznaju nove informacije, uključena su sva osjetila, pronalaze se problemi i iskušavaju rješenja. Treća etapa služi istinskom poticanju kreativnosti, kreativno se promišlja i izvan okruženja za učenje, nove informacije i vještine uključuju se u svakodnevni život. Praktična primjena kreativnih ideja veoma je važna za učenika, to ga uči kako kreativno razmišljati i upotrebljavati kreativne zamisli i izvan školskog okruženja, da vidi korisnost u kreativnosti. Zbog toga će vrlo vjerovatno i prenijeti, tj. upotrebljavati svoje kreativne sposobnosti i u svakodnevnom životu, što je jedan od važnijih ciljeva kreativnoga pristupa u nastavi. Učitelji bi pri organizaciji nastave trebali brinuti o sljedećem: osigurati slobodnu komunikaciju između učitelja i učenika te između učenika međusobno, ne potcjenjivati ideje učenika, poticati i ohrabriti učenike na stvaranje drugačijih rješenja, nagrađivati kreativni pristup i izbjegavati sve ono što kod učenika stvara strah od neuspjeha (Vranjković 2010).

Sternberg (1999) daje sljedeće savjete nastavnicima za poticanje razvoja uspješne inteligencije, a time i kreativnosti: nastavnici bi umjesto da sami formuliraju probleme trebali poticati učenike da ih oni postavljaju, potom da i odgovaraju na njih. Kada govorimo o načinima poticanja kreativnosti u nastavi značajno je znati šta o tome misle učitelji i nastavnici i koja su njihova iskustva. U istraživanju Souze Fleith (2000) učitelji su kao strategije za poticanje kreativnosti isticali: rad u grupama, slobodno vrijeme, aktivnosti koje nisu ograničene, imaju otvoren kraj, kreativno pisanje, crtanje, oluja ideja, fleksibilne upute i nestrukturirano vrijeme. Vrsaljko i Ivon (2009) navode modele nastave i nastavne oblike koji su usmjereni na poticanje kreativnosti: problemska, projektna i istraživačka nastava, suradnički oblici učenja, rad u grupama i rad u paru. Svim navedenim nastavnim oblicima i modelima nastave zajedničko je preusmjeravanje uloge učitelja, koji postaje organizator, poticatelj i

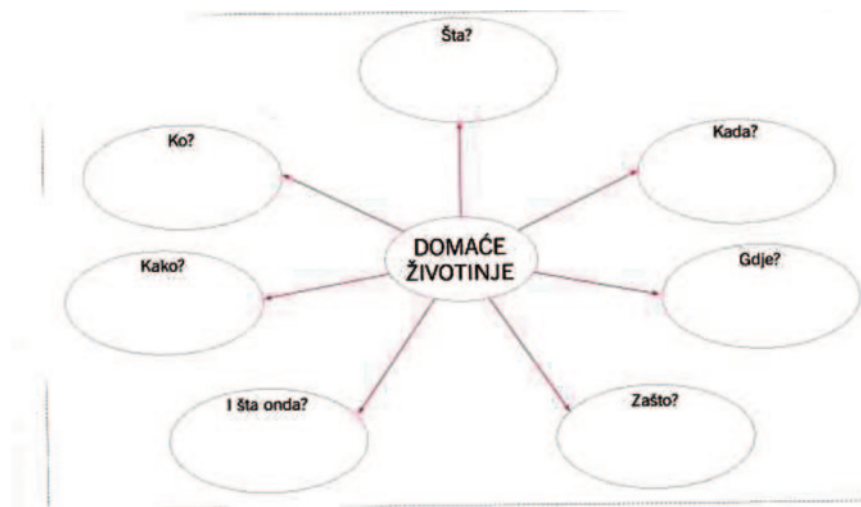
voditelj, a učenici postaju istraživači, samostalno i uz međusobnu suradnju uče i dolaze do novih saznanja. Ovim oblicima rada bliske su i kreativne radionice čije su glavne odlike: interdisciplinarni, konstruktivni pristup, nastavnik ima ulogu voditelja, usmjerenost je na zadovoljavanju potreba i osobitosti sve djece i razvoju kreativnog načina mišljenja, a tokom rada lakše se otkrivaju potencijalno darovita djeca s kojima se može još i dodatno raditi u područjima za koja su pokazali osobit talent (Pejić i sur. 2007).

TEHNIKE I METODE ZA POTICANJE KREATIVNOSTI U NASTAVI MOJE OKOLINE

Kreativnost u nastavi Moje okoline može biti zastupljena u velikoj mjeri zbog sadržaja koje ona p(r)oučava i različitih načina kojima te sadržaje možemo približiti učenicima. Za poticanje kreativnosti u nastavi Moje okoline važne su kreativne tehnike. U našim uvjetima stoji konstatacija Dryden i Vos (2001) kako je zapanjujuća činjenica to što se kreativne tehnike ne poučavaju u većini škola, premda su one na više načina naš ključ za budućnost. Svrha motivacijskih tehnika u nastavi je što brže i učinkovitije učenje novih pojmova, godina, imena i događaja. One motiviraju učenike na učenje gradiva, dok se nastavnici njima koriste kako bi povećali ili smanjili zahtjevnost nastavnog sadržaja. Budući da djeca najbolje uče kroz igru, motivacijske tehnike omogućuju efikasnije učenje. Korisne su motivacijske tehnike u nastavi: ispunjaljke, križaljke, skrivalice, asocijacije, kvizovi i mentalne (kognitivne) mape.

Tehnika mreža

Učenici će dobiti tekst sa zadatkom da ga pročitaju, a zatim popune mrežu odgovarajući na pitanja - KADA? ŠTA? KO? GDJE? ZAŠTO? KAKVO?

Tehnika izlalne kartice

Učenici imaju zadatak da na karticu za bilješke napišu najvažnije ideje - saznanja koja su naučili na času i jedno pitanje koje ih interesuje u vezi sa nastavnom jedinicom o kojoj se govorilo. Ukoliko učenici nemaju pitanja mogu napisati neki svoj komentar na čas.

Tehnika kockarenje

Učenici rade u malim grupama. Dobijaju radne listove sa zadacima da popune mrežu (tehnika kockarenje - opiši, uporedi poveži, raščlani, primjeni, za i protiv). Po završetku vođa grupe izvještava o urađenom. S obzirom na to da su po dvije grupe radile isti zadatak uporedo i izvještavaju i porede ono što su napisale.

Ovu tehniku primijenili smo u realizaciji nastavne jedinice Kulturne i javne ustanove, III razred.

KULTURNE USTANOVE

OPIŠI. Šta spada u kulturne ustanove?		
UPOREDI. Koja je razlika između kina i pozorišta?	POVEŽI. Šta im je zajedničko?	RAŠČLANI. Kakve se predstave prikazuju u pozorištu, kakvi filmovi mogu biti, kakvi su filmovi bili nekada a kakvi danas?
PRIMIJENI. Zašto ljudi odlaze u pozorišta i kina? Koje predstave i filmove vole djeca?		
ZA/PROTIV. Smatrate li da trebamo posjećivati kulturne ustanove i zašto?		

JAVNE USTANOVE

OPIŠI. Šta spada u javne ustanove?		
UPOREDI. Kako su ljudi nekada raznosili poštu, a kako to danas rade? Kako su se ljudi nekada liječili, a kako danas?	POVEŽI. Šta im je zajedničko?	RAŠČLANI. Čemu služe zdravstvene ustanove, pošta, banka, vodovod i kanalizacija?
PRIMIJENI. Kako vi, kao djeca, možete koristiti usluge banke?		
ZA/PROTIV. Kako se trebamo ponašati u nekoj javnoj ustanovi? Kako se, po vašem mišljenju, uposlenici javnih ustanova trebaju ponašati prema ljudima koji trebaju njihovu uslugu?		

Lutka u nastavi

Nastavnik može lutku koristiti na početku nastave kako bi privukao pažnju učenika, zainteresovao ih za temu. Lutka ima neku čarobnu moć da privlači pozornost. Ako je u učionici galama i ako je popustila pažnja kad se podigne lutka nastaje tišina i svi gledaju u lutku. Lutka stvara atmosferu koja poziva na kreativnu igru. Ozbiljna lica naviknuta na dosadu u nastavi odjednom se ozare i počinje jedna nova situacija uspješnog učenja. U nastavi je potrebno predvidjeti nekoliko događanja koja predstavljaju osvježene i bitnu promjenu pristupa. Lutka je idealno sredstvo za to. Lutka pruža mogućnost kvalitetnijeg i raznovrsnijeg rada s djecom, može postati središte za psihološko fokusiranje djece, potiče i razvija maštu, kreativnost i komunikaciju, te omogućava lakše rješavanje problema u određenim odgojno-obrazovnim situacijama.

Tehnika šest šešira

Tehniku šest šešira osmislio je Edward de Bono, a predstavlja jednostavan i djelotvoran postupak koji potiče suradnju, povećava kreativnost, produktivnost i inovativnost. Radi se o tome da se podijeli mišljenje na šest različitih načina koji su metaforički prikazani sa šeširima (promjenom šešira mijenjamo naš način mišljenja): bijelim šeširom su informacije koje imamo ili nam nedostaju, crvenim šeširom iskazujemo našu intuiciju i osjećaje, zeleni šešir je kreativni šešir i on je namijenjen planiranju i stvaranju novih ideja, pod žutim šeširom nastojimo pronaći sve ono što je pozitivno u rješenjima koja predlažemo, dok nas crni šešir upozorava na rizike i na moguće nedostatke naših odluka. I na kraju, plavi šešir koji je namijenjen razmatranju samog procesa mišljenja, služi za utvrđivanje problema, planiranje rasprave, razmatranje učinjenog na kraju aktivnosti.

Primjer strategije Šest šešira za I razred

Bijeli šešir

Učiteljica stavlja na glavu bijeli šešir. Sa učenicima razgovara kako su poslovi podijeljeni u njihovim porodicama. Šta radi najčešće mama, šta otac, šta rade oni, njihov brat ili sestra? Na ovaj način prikupit ćemo informacije kako su poslovi podijeljeni u drugim porodicama.

Crni šešir

Učiteljica stavlja na glavu crni šešir. Pita učenike šta se sve loše može desiti u porodici ako nastave ovako da se ponašaju.

Zeleni šešir

Imaju zadatak da razgovaraju o tome koje kućne poslove mogu obavljati djeca. Ponudit će rješenja nekom od učenika kako da riješi svoj problem.

Crveni šešir

Učenici ispred sebe imaju sličice na kojima je prikazano druženje u porodici. Učenici imaju zadatak da razgovaraju o tome šta radi porodica na svakoj slici. Kako se osjećaju dok se zajedno družu?

Žuti šešir

Učenici dobijaju sličice na kojima su prikazana djeca koja obavljaju kućne poslove. Trebaju razgovarati o tome zašto je važno da oni ovo rade.

Plavi šešir

Učenici dobijaju slike na kojima su prikazani poslovi koje obavljaju članovi porodice. Učenici imaju zadatak da opišu šta sve rade članovi ove porodice. Ko obavlja koje poslove i da oboje sličice

Tehnika umne karte

Tony Buzan osmislio je ovu tehniku u kojoj se prezentiraju ideje, bilješke, informacije pomoću razgranatog crteža. Umne karte se prave na sljedeći način: na sredini lista papira napisati kraći naslov središnje teme. Za svaki naslov nacrtati novu granu koja izlazi iz središnje teme i napisati šta predstavlja. Iz svake grane je moguće nacrtati onoliko novih grana koliko smatramo potrebnim za pojam koji razrađujemo. Crtati i zapisivati brzo, bez zaustavljanja, prosuđivanja, jer to su aktivnosti koje ometaju stvaranje umnih karti. Za svaku granu možemo odabrati neki simbol i obojiti, tekst možemo istaknuti različitom veličinom, oblikom i bojom slova. Ostaviti dovoljno prostora za naknadno dodavanje novih elemenata. Umnim kartama učenici prikazuju razne teme po svom izboru, ali ih najčešće koristimo za sistematizaciju nastavnih sadržaja iz Moje okoline. Primjer je nastavna jedinica Biljke i zima:

BILJKE I ZIMA

Vaš zadatak je da razgovarate o tome na koji način se mijenja život biljaka u zimsko vrijeme. Opišite razliku između načina života biljaka u jesen i zimu.

Ova pitanja će vam pomoći da lakše dođete do zaključaka.

- 1. Opišite šta se dešava sa biljkama koje žive u voćnjacima tokom jeseni a šta dolaskom zime.**
- 2. Opišite šta se dešava na njivama u jesen a šta u zimu. Šta ljudi u jesen siju na njivama? Šta se dešava sa tim biljkama tokom zime? Šta ih štiti od smrzavanja?**
- 3. Šta se dešava sa drvećem u jesen a šta u zimu?**

ZADATAK RIJEŠITE POMOĆU MAPE UMA.

Tehnika provokacija

Najviše mašte i rasprava kod učenika pobuđuje tehnika provokacija. Ova tehnika zahtijeva lateralno mišljenje, mišljenje koje istražuje različite i često neobične mogućnosti, a ne samo jednu mogućnost. Podrazumijeva poticanje sudionika na razmišljanje izvan okvira, na rješavanje problema na neuobičajen način. Učenici često nastavljaju iznositi ideje i argumente i nakon nastave. Primjer provokacija: *Šta će se desiti ako kiša pada bez prestanka, Možemo bez fabrika, Od sutra svaka kuća ima plastenik.*

Tehnika insert

Ova tehnika podrazumijeva da učenici čitaju tekst sa obilježavanjem i sortiranjem podataka u tabelu. Učenici su npr. imali zadatak da individualno pročitaju tekst iz udžbenika koji govori o čulima. Tokom čitanja popunjavaju tabelu tako što upisuju tekst u odgovarajuće kolone. Prije početka rada potrebno je učenicima objasniti šta znače oznake iznad kolona:

- ✓ ono što već znam
- + nova informacija
- informacija je suprotna od onoga što ste znali
- ? informacija vam nije jasna ili želite da saznate nešto više o tome.

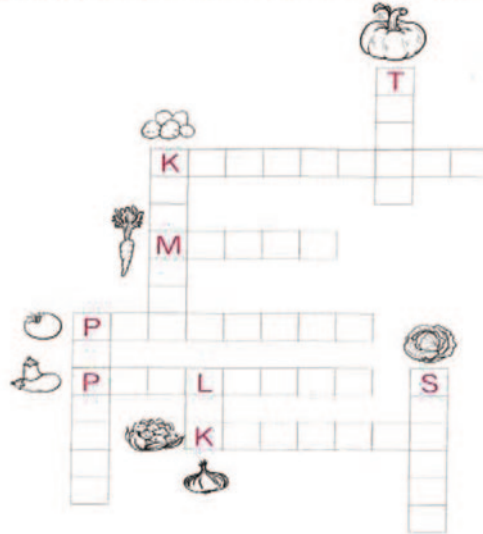
Tehnika kooperativno učenje - slagalica

Ovu tehniku smo primjenili u realizaciji nastavne jedinice Ljudsko tijelo - unutrašnji organi, IV razred. Učenici su raspoređeni u šest grupa. Na stolu se nalazi kutija sa sličicama. Svaki učenik iz kutije izvlači jednu sličicu. Učenici se ponovo grupišu prema izvučenim sličicama. Učenicima je potrebno objasniti da će danas biti ljekari - specijalisti za određeni ljudski organ. Zadatak je da individualno u grupi pročitaju tekst, a zatim zajedno odgovore na postavljena pitanja. Po završetku, svaki učenik se vraća u svoju matičnu grupu i upoznaje ostale članova sa onim što je naučio.

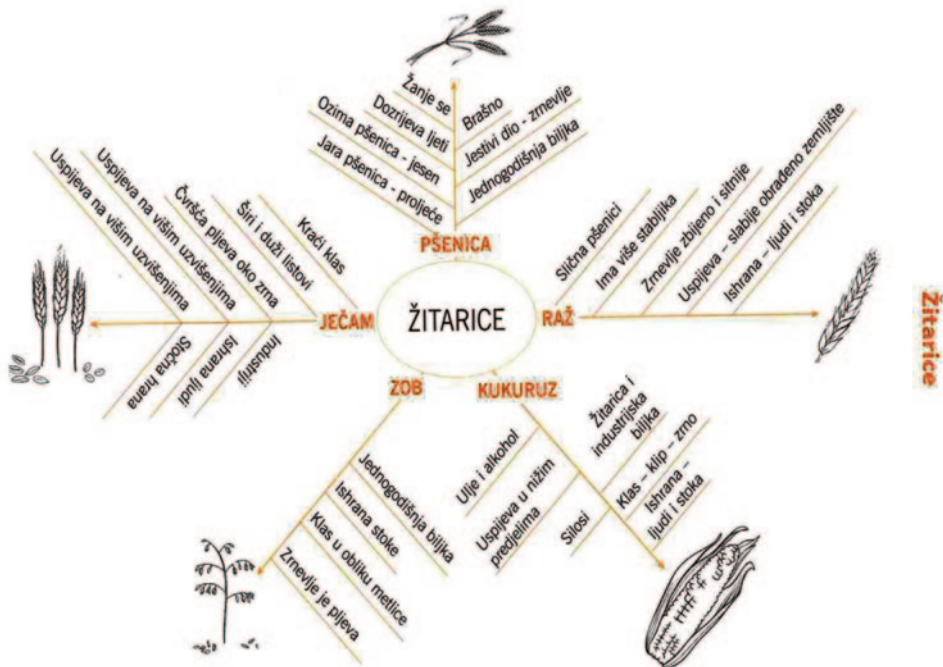
<p>I grupa</p> <ol style="list-style-type: none">1. Koji organ se nalazi u glavi?2. Nabrojte neke organe koji se nalaze u trupu?3. Šta to još ima važnu ulogu za ljudsko tijelo?4. Nabrojte sisteme koji se nalaze u ljudskom organizmu.
<p>II grupa</p> <ol style="list-style-type: none">1. Šta je srce?2. Gdje se nalazi?3. Koja je funkcija i šta je zadatak krvi?4. Kojem sistemu pripada srce?
<p>III grupa</p> <ol style="list-style-type: none">1. Zašto služe pluća?2. Gdje se nalaze i od čega su sastavljena?3. Kako pluća rade?4. Gdje se prenosi kisik koji udahnemo zajedno sa zrakom u našim plućima?5. Kojem sistemu pripadaju pluća?
<p>IV grupa</p> <ol style="list-style-type: none">1. U koje organe spadaju bubrezi?2. Zašto za njih kažemo da su filteri? Gdje ste još čuli za ovu riječ?3. Kojem sistemu pripadaju bubrezi?
<p>V grupa</p> <ol style="list-style-type: none">1. Koji su to organi za varenje?2. Gdje se vrši varenje hrane?3. Kroz koje organe hrana putuje iz želuca i gdje ona na kraju završava?4. Kojem sistemu pripada želudac?
<p>VI grupa</p> <ol style="list-style-type: none">1. Gdje je smješten mozak?2. Koji sistem čine zajedno mozak i kičmena moždina?

Ispunjaljke i križaljke korisne su za usvajanje određenih pojmova, posebno novih termina. Nastavnici mogu kroz križaljku postići to da učenici na osnovu postojećeg znanja dođu do rješenja koje označava neki novi pojam. Također, moguće je da nastavnici opišu određen pojam bez da kažu njegov naziv, a učenici trebaju reći o kojem je pojmu riječ.

Učenici rješavaju slikovnu križaljku. Trebaju u odgovarajuća polja upisati nazive povrća.
 Po završetku dopunjavaju rečenicu: VRT JE ŽIVOTNA ZAJEDNICA POVRĆA.

Kognitivne mape korisne su za slikoviti prikazi određenog nastavnog sadržaja odnosno, bitnih pojmova i događaja koji učenicima služi kao podsjetnik.

Kvizovi mogu biti različiti, ovisno želi li nastavnik uključiti sve učenike ili samo pojedine. Tako može osmisliti kviz gdje će se natjecati svi učenici, skupine ili samo pojedini učenici. Mogu se napraviti kao televizijski kvizovi da budu zanimljivi i aktualni. Uz kvizove, često se koriste i zagonetke, rebusi, kratki zvučni zapisi (muzika različitih država, govori i razgovori te narodne pjesme) te igre vješala. Igre vješala nešto su poput kola sreće, odnosno, učeniku se može reći da smisli određeni pojam iz određene nastavne jedinice te pomoću crtica označi koliko riječ ima slova, a drugi se učenici javljaju i pogađaju slova, dok učenik koji je smislio pojam crta nekakvu karikaturu, odnosno, dijelove za svaki netočan odgovor. Učenicima je ova igra zanimljiva, jer se zaista igraju, a ujedno razmišljaju i ponavljaju o onome što ih se na nastavi poučavalo. Mogu se koristiti i skice, karikature, crtanje, mimika, pantomima, različita odjeća i predmeti, modeli, lutke, različite igre (lov na blago, ždrijeb), anegdote, metafore i citati.

Pored navedenih tehnika navest ćemo i ekološke radionice kao vrlo djelotvoran vid poticanja kreativnosti kroz nastavne sadržaje iz *Moje okoline*, a koje je Omerović (2012) detaljno opisao, predlažući i neke od mogućih tema radionica:

Zbrinjavanje organskog otpada - kako napraviti svoj komposter

Tlo - sastav, uloga, zagađivanje, zaštita

Biološka raznovrsnost riječnih dolina

Buka - kako se zaštititi od buke

Klimatske promjene

Reci plastičnim vrećicama ne.

MOTIVACIJSKE TEHNIKE OPUŠTANJA

Zanimljive su motivacijske tehnike namijenjene opuštanju i odmoru učenika. To mogu biti tehnike opuštanja uz muziku, vježbe disanja, uz pokrete ili posebne tehnike meditacije. Navedene tehnike mogu se koristiti na početku sata (kako bi se učenici primirili i pripremili za nastavni sat) ili prije izvršavanja zadataka. Iako nije uobičajena praksa koristiti muziku u nastavi (često se percipira kao obaveza muzičke kulture), ona može pomoći u stvaranju pozitivne klime u učionici, doprinijeti raspoloženju učenika, smanjiti pritisak i slično. Glazba se može koristiti pri čitanju ili slušanju tekstova, pri ocjenjivanju, kao pozadina pri obrađivanju novih nastavnih sadržaja. Određena muzika može se koristiti samo za ponavljanje, a neka druga vrsta za aktivno sudjelovanje učenika.

Škola u prirodi također predstavlja izvor poticanja kreativnosti kod učenika na drugačiji način. Naime, kroz zajednički rad, praćenje, bilježenje onoga što vide i istražuju “veoma su poželjne i didaktičke igre, igre uloga, dramatizacija, svečanosti. “Iznenadjenja šumske stazice”, “Jedan dan iz života mladih putnika”, “Kod vode, u vodi i na vodi” (Omerović 2019: 84). Učitelje treba što više osposobljavati za korištenje navedenih tehnika. Poticanje kreativnosti treba biti jedan od osnovnih zadataka i orijentacija savremene škole. Time se povećava aktivnost učenika. Učenici i sami mogu implemetirati ove tehnike nakon nekog vremena jer je učiteljica vremenom učenicima omogućavala veću aktivnost u nastavnoj interakciji. Poticanjem dječije kreativnosti mi unapređujemo učenje u timu, upoznajemo i primjenjujemo nove tehnike i potičemo djecu da sami osmisle vlastite nove tehnike.

KRATIVNI UČITELJI

Učitelj je osnovni pokretač kreativnosti svojih učenika. On će to najprije postići dobro organiziranom nastavom. Kreativni učitelji su oni koji stvaraju takve odgojne situacije u kojima će učenici potpuno slobodno razvijati svoje potencijale i koji znaju kako s puno takta valja usmjeravati te procese razvoja. (Balažević 2010). Kreativni učitelj u svome radu neprekidno pronalazi nove metode i načine rada. Kreativni nastavnik traga za novim informacijama korigirajući svoj rad i razvijajući kreativne sposobnosti učenika. U primjeni metodičkih i drugih inovacija unosi nove elemente koje samostalno bira (stvara). Takav učitelj prvenstveno ima razvijenu pedagošku i organizacijsku funkciju, pokretač je kreativnih aktivnosti učenika, ne pridržava se ustaljenih formi rada, nego svojim znanjem, umijećem i stalnim stručnim usavršavanjem razvija kreativnost. Uvijek teži k boljem, otkriva nove mogućnosti u vlastitoj pedagoškoj praksi. Neprestano eksperimentira, što prenosi i na svoje učenike.

Alice Miel (1968) kreativnog učitelja opisuje na slijedeći način:

- to je osoba koja posjeduje primarnu sliku koja vodi njegovo djelovanje i mišljenje
- osoba koja prihvaća samu sebe čvrsto, tačno i realistički, te iskoristi svoj puni potencijal
- osoba koja je svjesna drugih ljudi, osjetljiva prema njima i reagira na ljude, ideje i događaje
- osoba koja posjeduje osjećaj nesigurnosti u neizvjesnost, koja tolerira dvosmislenost
- osoba koja je učenik

Kreativnost učitelja uzima se kao glavna pretpostavka za izgradnju kreativnog učenika a mora se shvatiti i kao jedna od osnova istraživačkog rada. Učiteljeva kreativnost, kao i kreativnost svake osobe, podložna je mnogim utjecajima koji su u školskim uvjetima još i izraženiji. Međuljudski odnosi s kolegama, učenicima, roditeljima, uvjeti rada, plaća i ostali ekstrinzični motivatori utječu u manjoj ili većoj mjeri na motivaciju u pozitivnom ili negativnom smislu ovisno o hijerarhiji vrijednosti svakog učitelja, ali najvažnija je intrinzična motivacija, ona koja dolazi iz samog pojedinca usljed zadovoljstva učiteljskim pozivom, zadovoljstva radom s učenicima. Dodatna edukacija i usavršavanje utječu na kreativnost učitelja pružajući praktična rješenja razvijanja kreativnog rada kroz razne oblike, metode, iskustva i dr. Potrebno je ipak osvrnuti se na potrebe i posebnosti učitelja. Kao mogućnost kvalitetnijeg razvoja javlja se ideja zajednice učenja koja omogućuje veću interakciju i kvalitetniju komunikaciju ne samo učitelja, učenika i stručnih suradnika, nego i šire zajednice koja prvenstveno uključuje roditelje.

KREATIVNI UČENICI

Iz suvremene nastave i suvremene škole izlaze učenici koji nisu više jednostrano inteligentni, dobro prilagođeni i oslobođeni problema, već kreativni, kritični i sposobni rješavati probleme. Uspješna kreativna nastava u konačnici unapređuje društvo i poboljšava kvalitetu života. Kreativni učenik više će doći do izražaja ukoliko je osposobljen za samostalno istraživanje, korištenje različitih izvora znanja, ako brzo uočava problemske situacije, kreira kreativne hipoteze, koji vlada metodama, tehnikama efikasnog učenja. Kreativnost učenika samo se razlikuje u području i stupnju kreativnosti. Kreativni učenik je istrajan, fleksibilan, tolerantan, osjetljiv na probleme i sposoban rješavati konflikte, spreman razvijati se i mijenjati. Vjeruje u svoju snagu, ima visoki stupanj kontrole, nezavisan je u prosuđivanju i otvoren prema novim iskustvima. Kreativni učenik ima razvijen osjećaj za humor, lako se oduševi, originalan je, hrabar i energičan.

OGRANIČENJA KREATIVNOSTI

Koliko je važno isticati ono pozitivno za razvoj kreativnosti, isto toliko je važno govoriti i o onome što sputava kreativnost kako bismo postali svjesni da neke naše aktivnosti i postupci imaju i taj predznak. Runco (1997) naglašava da kreativnost sputavaju: manjak poštovanja za originalnost, ograničavanje, manjak autonomije i

izvora, neprikladne norme, negativne povratne informacije, nedostatak vremena, natjecanje i nerealistična očekivanja. Slično navodi i Von Oech (1986 prema Annarella 1999), koji kao negativno za razvoj kreativnosti ističe: fokusiranje na jedan ispravan odgovor, naglašavanje logike i analitičnosti, strogo poštivanje pravila, stav da je griješiti pogrešno, igra se smatra neozbiljnom i nedopuštenom, nepovezivanje s drugim područjima, ismijavanje učenika, izbjegavanje dvosmislenosti i ograđivanje od kreativnosti koje slijedi iz stava nastavnika da on sam nije kreativan. Somolanji i Bognar (2008) ističu da kreativnost, osim dosad navedenih ponašanja, sputavaju i ignoriranje učenikovih ideja, novih rješenja, autoritaran stav učitelja, naglasak na nastavnom programu, nedostatak vremena za učenike, prevelik broj učenika u razredu, neadekvatno razrađen nastavni plan i program itd. Sternberg (2012) kao negativno za poticanje kreativnosti navodi i da se testovima u školi uglavnom mjeri i ocjenjuje samo znanje jer je kreativnost teže ocijeniti. Kao prijedlog za dobar test koji bi provjeravao i kreativnost navodi esej, no i eseji često sputavaju kreativnost jer učitelji očekuju neke standardne odgovore i razmišljanja te oni koji na takav način napišu esej postižu bolje bodove i ocjene.

Iz navedenoga je jasno da je jedna od glavnih prepreka poticanju i razvoju kreativnosti stroga i formalna nastavna atmosfera. Ukoliko se učenik ne osjeća ugodno na nastavi i uopće ne dolazi u priliku izraziti se bez straha od podsmijavanja ili straha od pogrešnog odgovora ne možemo ni očekivati da će razviti kritičko mišljenje i kreativnost. Uz pretrpane programe, neadekvatne udžbenike, veliki broj učenika u odjeljenju, tradicionalan raspored sati, pojavljuju se i subjektivni faktori koji ograničavajuće djeluju na kreativnost: slaba motiviranost za kreativnost, učenje zapamćivanjem, a ne istraživanjem i samostalnim rasuđivanjem, nastavnik prihvaća učenikove reproduktivne odgovore i ne upućuje ih u produkciju većeg broja ideja, nastavnik i udžbenik postaju jedini izvor znanja, prilagođavanje nastave prosječnim učenicima, pa su oni najbolji, talentirani, i slabiji učenici redovito oštećeni, prevladavanje formalizma i jednostranosti u nastavi...

ZAKLJUČAK

U školskim uvjetima, a posebno u nastavi Moje okoline, moguće je poticati kreativnost (kreativno mišljenje). Učenici rado sudjeluju u korištenju novih tehnika što im pričinjava i zadovoljstvo. Ovim pristupom ne povećavamo samo kreativnost kod učenika već i aktivnost u nastavi i međusobnu suradnju. Poticanje kreativnosti zavisi od spremnosti učitelja u mijenjanju načina rada i spremnosti izlaska iz tradicionalnih okvira. Ukoliko je učitelj svjestan značaja razvoja kreativnosti kod učenika onda će je sigurno i razvijati. Na taj način pripremamo djecu za život i aktivno sudjelovanje u društvu. Smatra se da za razvoj kreativnosti posebnu važnost ima pozitivna razredna klima, a veliko se značenje pridaje i dječjoj igri. Kreativnost kao i svaka ljudska mogućnost može biti blokirana i velikim dijelom ovisi o učitelju da li će se i u kojoj mjeri ona razvijati. Učenici rado sudjeluju u novim postupcima, stvaraju originalne ideje koje u tradicionalnoj nastavi nisu dolazile do izražaja.

LITERATURA

1. Arar, Ljiljana, Željko Rački (2003), "Priroda kreativnosti", *Psihologijske teme*, 12 (1), str. 3-22.
2. Baer, Markus (2012.), "Putting Creativity to Work: The Implementation of Creative Ideas in Organizations", *Academy of Management Journal*, 55(5), str. 1102-1119.
3. Balažević, E. (2010), "Kreativnost u nastavi – Učitelji i organizacija kreativnih aktivnosti u nastavi glazbene kulture", *Život i škola*, 56 (23), str. 181-184.
4. Bognar, Ladislav (2009), "Priča i lutka u sveučilišnoj nastavi", U: Zbornik *Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju*, Profil, Zagreb, str. 34-41.
5. Bognar, Ladislav (2011), "Kreativnost u nastavi", *Napredak*, 153(1), str. 9-20.
6. Bognar, Ladislav, Snježana Kragulj, S. (2009.) "Poticanje kreativnosti budućih učitelja na Učiteljskom fakultetu u Osijeku", Zbornik A TEHETSEGGON-DOZASTOL AZ ELETHOSSZIG TARTO TANULASIG, Szabadka, str. 177-210.
7. Bognar, Ladislav, Ida Somolanji (2008), "Kreativnost u osnovnoškolskim uvjetima", *Život i škola*, 54 (19) , str. 87-94.
8. Čandrlić, Jasminka (1988), *Kreativni učenici i nastavni proces*, Izdavački centar, Rijeka

9. Čudina-Obradović, Mira (1997), "U školi je dosadno, a može i drugačije". U: S. Halačev (ur.), *Dosadno mi je, što da radim: priručnik za razvijanje dječje kreativnosti*, Školska knjiga, Zagreb, str. 109-152.
10. Čudina-Obradović, Mira (1990), *Nadarenost – razumijevanje, prepoznavanje, razvijanje*, Školska knjiga, Zagreb
11. De Zan, Ivan (2001), *Metodika nastave prirode i društva*, Školska knjiga, Zagreb
12. Mlinarević, Vesnica, Vesna Gajger (2010), "Slobodno vrijeme mladih – prostor kreativnog djelovanja", *Međunarodna kolonija mladih Ernestinovo: 2003.-2008.*, Zbornik radova znanstvenog skupa s međunarodnim sudjelovanjem, str. 43- 58.
13. Huzjak, Miroslav (2006), "Darovitost, talent i kreativnost u odgojnom procesu", *Odgojne znanosti*, 8 (1), str. 3-22
14. Ivančić, Gordana (2009), "Kreativni postupci u planiranju nastavnog procesa", U: K. Munk (ur.), *Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju*, Profil International, Zagreb, str. 199-212.
15. Jensen, Eric (2003) *Super nastava - nastavne strategije za kvalitetnu školu*, Educa, Zagreb
16. Koludrović, Morana, Ina Reić Ercegovac (2010), "Poticanje učenika na kreativno mišljenje u suvremenoj nastavi", *Odgojne znanosti*, 12(2), str. 427-439.
17. Makel, Matthew C., Jonathan A. Plucker (2008), "Creativity", U: Pfeiffer, S. I., ur. (2008), *Handbook of giftedness in children*, str. 247-270.
18. Martić, Maja, Branko Bognar (2009), "Poticanje stvaralaštva u razrednoj nastavi", U: K. Munk (ur.), *Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju*, Profil International, Zagreb, str. 179-189.
19. Matijević, Milan (2009), "Od reproduktivnog prema kreativnom učitelju". U: K. Munk (ur.), *Poticanje stvaralaštva u odgoju i obrazovanju*, Profil International, Zagreb, str. 1-23.
20. Miel, Alice (1968), *Kreativnost u nastavi*, Svjetlost, Sarajevo
21. Omerović, Muhamed (2012), *Osnove ekološke pedagogije*, OFF- SET, Tuzla
22. Omerović, Muhamed, Mirsada Zukorlić (2019) *Škola u prirodi pedagoško-ekološke osnove*, OFF- SET, Tuzla
23. Previšić, Vlatko (2006), "Kreativan učitelj – kreativan učenik", U: M. Šagud (ur.), *Sedmi dani Mate Demarina – Prema suvremenoj školi*, Visoka učiteljska škola, Petrinja, str. 9-20.

24. Robinson, Carole F, Peter J. Kakela (2006), "Creating a Space to Learn: A Classroom of Fun, Interaction, and Trust", *College Teaching*, 54(1), str. 202-206.
25. Runco, Mark A. (2003), "Education for Creative Potential", *Scandinavian Journal of Educational Research*, 47(3), str. 316-324.
26. Runco, Mark A. (2004), "Creativity", *Annual Review of Psychology*, 55(1), str. 657-687.
27. Srića, Velimir (2003), *Kako postati pun ideja: menadžeri i kreativnost*, M.E.P. CONSULT, Zagreb:
28. Sternberg, Robert J. (2006), "The nature of creativity", *Creativity Research Journal*, 18(1), str. 87-98.
29. Sternberg, Robert J. (2012). "The Assessment of Creativity: An Investment-Based Approach", *Creativity Research Journal*, 24(1), str. 3-12.
30. Sternberg, Robert J., Todd I. Lubart (1996), "Investing in creativity", *American Psychologist*, 51(7), str. 677-688.
31. Torrance, Ellis P. (1993), "Understanding creativity: where to start?" *Psychological Inquiry*, 4(3), str. 232-234.
32. Vranjković, Ljiljana (2010) "Daroviti učenici", *Život i škola*, 24(56), str. 253-258.
33. Vrsaljko, Slavica, Katarina Ivon (2009), "Poticanje kreativnosti u nastavi hrvatskoga jezika i književnosti", *Magistra Iaderina*, 4(4), str. 146-158.
34. Westby, Erik L., V. L. Dawson (1995), "Creativity: Asset or Burden in the Classroom?", *Creativity Research Journal*, 8(1), str. 1-10.

CREATIVITY IN “MY ENVIRONMENT“ (NATURE AND SOCIETY) CLASSES

Summary:

School should be a place where the creativity of students and teachers is encouraged and developed. In order to stimulate the creativity of students and teachers, schools must provide experiential learning and active learning. Thus, they cannot be governed by compulsion, fear and anti-pedagogy. Teaching should not undermine the student's natural curiosity, but should allow and encourage students to think in a different way. The teacher should use active teaching methods and partner and research teaching; he should encourage discovering and questioning the natural environment, implement flexible programs, and ensure original learning and experimenting . Each subject can be planned in a creative way. The teacher is the one who needs to find a way that best suits the specifics and the interests and needs of a particular class. In addition to classroom teaching, there are important extracurricular activities in which the student is completely free and expresses his / her autonomy and desire to create. However, the best results are achieved through a harmonious combination of extracurricular and teaching activities. The task of the school is to develop a set of habits and abilities that will help its students to overcome any future challenge and find better solutions to problems. Students must learn to use the acquired knowledge and experience in a new way. Since its syllabus is a combination of different areas of teaching, ‘My environment’ classes provide exceptional possibilities to encourage students’ creativity. These classes should, therefore, focus on experiential learning that will make it easier for students to adopt content.

Key words: creativity; creative teacher; creative techniques in My Environment classes; encouraging students’ creativity

Adresa autora

Authors’ address

Vanesa Delalić

Univerzitet u Zenici

Filozofski fakultet Zenica

mahovkicv@yahoo.com

UDK 81'367.333:371.3

Primljeno: 30. 08. 2018.

Izvorni naučni rad

Original scientific paper

Сандра Савић

МЕТОДИЧКИ ПРИСТУП ОБРАДИ АТРИБУТА У ОСНОВНОЈ ШКОЛИ

У раду је приказана методичка обрада атрибута у основној школи. Указано је на актуелне граматике које детаљно представљају овај реченични члан. У другом делу рада анализирани су уџбеници издавачке куће Клет и Логос. Уочено је који су Д стандарди присутни, а који недостају. На самом крају рада иновативним системима наставе, који све више узимају маха у пракси, дат је допринос побољшању наставе која ученика третира као активног учесника у наставном процесу.

Кључне речи: атрибут; уџбеник; наставни системи; проблемска настава

1. УВОД

Рад се бави методичком обрадом једног од значајнијих реченичних чланова. Акцент овог рада биће представљање обраде атрибута искључиво у петом разреду основне школе јер је тада планом и програмом предвиђена анализа овог реченичног члана.

Циљ овог рада јесте да допринесе што бољем реализовању наставе граматике у основној школи, али и да прикаже тренутно стање у науци када је конкретна наставна јединица у питању. На релевантност ове теме упућује чињеница да се атрибутом служимо у свакодневном општењу, како у формалним ситуацијама, тако и у неформалним. Тема је врло актуелна и незаобилазна у основношколском образовању ученика.

Наставникова улога у обликовању часа врло је битна како би водио ученике ка што успешнијем савлађивању градива. Добра почетна мотивација и велика умешност и воде ка квалитетном исходу.

Рад се састоји из *лингвистичког* и *методичког* дела. Први део обухвата лингвистичко представљање атрибута базирано на актуелном стању у науци. Кроз радове савремених лингвиста представимо основне одлике атрибута, његово место у реченичној конституцији, фреквенцију употребе у савременом језику, поделу која је присутна у литератури.

Методички део посвећен је приступу обраде атрибута у основној школи. Биће указано на актуелне уџбенике, њихове предности и недостатке. Осврнућемо се на стандарде који морају бити испоштовани приликом израде уџбеника за основну школу.

2. ЛИНГВИСТИЧКИ ДЕО

2.1. Граматика српског језика за гимназије и средње школе

У *Граматички српског језика за гимназије и средње школе* атрибут је обрађен у склопу *Синтагматских конструкција*. Представљен је као зависни конституентски члан. Наиме, центар синтагме јесте реч која је лексичко језгро синтагме. Она је, пре свега, важна зато што се за њу везују зависни конституенти (Станојчић, Поповић 2012: 272).

У одељку под називом *Структура именичких синтагми*, приказани су типови атрибута. Како наводе Станојчић и Поповић, „за зависне конституенте именичких синтагми употребљава се општи назив: АТРИБУТ“ (2012: 273). Постоје разне врсте атрибута, па се они према саставу и облику конституентске јединице могу поделити на:

- Конгруентне атрибуте,
- Падежне атрибуте,
- Атрибутиве.

2.2. Синтакса савременог српског језика

Атрибут је подробно обрађен и у *Синтакси савременог српског језика* насталој као коауторски рад Предрага Пипера, Иване Антонић, Владиславе Ружић, Срета Танасића, Људмиле Поповић и Бранка Тошовића.

У овој граматици наводи се да „атрибут одређује именицу, саму или с неком другом одредбом, налазећи се обично испред ње и прилагођавајући јој се, путем конгруенције, својим граматичким облицима (леп дан, лепог дана итд.), осим у случају када је реч у атрибуту непроменљива (браон сукња, браон сукње итд.). Типични атрибути су променљиви придеви или придевске речи (такав, први и сл.), тј. типични атрибути су променљиви придевски атрибути“ (Пипер и др. 2005: 66).

Ова граMATика јесте најбоља научна литература када је потребно детаљно се информисати о атрибуту. Својом комплексношћу и добром терминологијом поставља темељ свим будућим наставницима који себе виде у племенитом педагошком послу.

2.3. Нормативна граMATика

Још једна граMATика врло детаљно приказује атрибут. Реч је о *Нормативној граматици* Ивана Клајна и Предрага Пипера. У оквиру поглавља *Одредбени реченични чланови* наводе се *атрибут, атрибутив, апозиција, апозитив и адвербијал*.

Атрибут је другостепени реченични члан који служи да ближе одреди неки други реченични члан изражен именицом или неком другом именички употребљеном врстом речи: *најбољи ученици су награђени*.

Нормативна граMATика добар је приручник за све који желе да своје познавање граMATике поткрепе релевантним подацима и теоријским поставкама. Сваки наставник од ње може кренути приликом припремања за час граMATике не сумњајући у њену исправност и научну потврђеност.

3. САВРЕМЕНА НАСТАВА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

3.1. Методичка обрада атрибута у настави српског језика

Циљеви и задаци, које наставни план и програм утврђују, доприносе значају и побољшању наставе српског језика. Иако су донекле произвољни, тј. могу се мењати и усклађивати, задаци које настава треба да оствари остају исти у свим програмима.

Павле Илић наводи да „када се говори о значају наставе српског језика и књижевности за формирање ученичке личности, онда се мора имати у виду и

посебност мера које овај предмет заузима у наставним плановима и укупној школској настави: српски језик и књижевност јесу у тим плановима посебан наставни предмет, али је језик уједно и средство којим се изводи, мање-више, настава свих других предмета“ (2006: 17).

Атрибут као наставна јединица није толико тешка основцима за разумевање с обзиром на то да у свакодневном општењу често користе речи које су у функцији атрибута. Али ако се због неумешности наставника и одсуства креативности и иновативности наставна јединица презентује на лош начин, код ученика може доћи до стварања аверзије према градиву, пасивности у учењу и незаинтересованости за даље напредовање. Стога је врло важно да наставник озбиљно схвати свој посао и да му приступи са великом професионалношћу и ангажованошћу. У том случају ученици ће бити подстакнути на активност у перципирању градива, па ће пуни ентузијазма усвајати нова знања.

Из тог разлога у раду ће бити приказани актуелни уџбеници и начин на који је атрибут као наставна јединица у њима представљен. Осврнућемо се на наставно изучавање атрибута у петом разреду основне школе, на анализу уџбеника и методичке системе.

3.2. Анализа наставног плана и програма

Наставни план и програм незаобилазни су приликом усвајања градива из српског језика и књижевности јер градиво пролази кроз различите степене планирања и програмирања.

Атрибут као зависни реченични члан обрађује се у петом разреду основне школе. У седмом разреду, када се обнавља градиво о реченичним члановима, атрибут се само у илустрацији помиње као зависни реченични конституент. У шестом и осмом разреду планом и програмом није предвиђено градиво о реченичним члановима.

3.2.1. Анализа наставног плана и програма за основну школу (пети разред)

Настави **синтаксе** посвећен је довољан број часова у основној школи, а у петом разреду креће се са обрадом градива о реченичним члановима, како главним, тако и зависним.

Љиљана Петровачки наводи да се „савремена методика српског језика залаже за активну наставу. Под утицајем нових теорија учења и инструкције, у

методици српског језика усавршавају се специфични методички системи са облицима учења којима се остварује већа мисаона активизација ученика и њихово самостално откривање језичких појава, процеса и законитости“ (2008: 64).

Наставни план за пети разред основне школе предвиђа **пет** часова недељно за предмет *Српски језик и књижевност*. На годишњем нивоу број часова износи **180**. Настава језика односи око 60 % годишње наставе предвиђене за пети разред. Од тога већи број часова одлази на граматику, али не сме се занемарити и језичка култура која умногоме доприноси развоју ученичких говорних компетенција и писменог изражавања.

3.3. Анализа уџбеника

Материјалну основу добро организоване наставе чине наставна средства, која могу бити са посредним ангажовањем и са непосредним ангажовањем. У наставна средства са улогом непосредног ангажовања ученика спадају уџбеници као основна литература у школском образовању.

Уџбеник за српски језик може садржати традиционални назив *ГраMATИКА*. Уместо овог традиционалног назива уџбеник може имати и поетски назив који ће пре привући пажњу ученика. Такви су називи *Дар речи*, *Наш језик*, *Језик рода мога*. У поднаслову уџбеника обично може стајати *Српски језик и култура изражавања*.

Павле Илић истиче да савремени уџбеник српског језика и културе изражавања треба да испуњава два основна услова:

- 1) да је градиво у њему исправно тумачено;
- 2) да је градиво дидактичко-методички обликовано тако да га ученици могу на њима примерен, ефикасан и занимљив начин савладати (Илић 2006: 110).

Приликом анализе квалитета уџбеника Јањић и Грубер воде рачуна о теоријском и практичном аспекту (2015: 132-133). **Теоријски аспект** мора да одговори на питања:

1. Шта је уџбеник?
2. Како би требало да изгледа ефикасан наставни процес?
3. Која је улога наставника и ученика у наставном процесу?

„Теоретски, уџбеник мора да буде прилагођен савременој образовној теорији и модерним наставним концептима, како би могао да испуни функционалне

задатке најважнијег средства у остваривању наставних циљева“ (Јањић, Грубер 2015: 132).

Практични аспект зависи од:

1. дефинисања формулације основног текста, тј. лекције (врсте и количине презентованог садржаја);
2. постојања допунских текстова;
3. дидактичке апаратуре;
4. ликовно-графичког уређења;
5. постојања могућности за самосталан рад ученика или је неопходна доминација наставника.

У оквиру теоријских и практичних аспеката Јањић и Грубер наводе да „својим садржајем и дидактичком апаратуром уџбеник би требало да потпомаже изградњу (конструкцију) знања онога који учи. Нова теорија помера тачку гледања на уџбеник, који сада има првенствено развојно-формативну, а не доминантно трансмитивну улогу (улогу преношења знања)“ (2015: 132).

„Ако је уџбеник конципиран у виду пуког излагања градива, у најбољој варијанти његов потенцијал је омогућавање усвајања и запамћивања датог градива са разумевањем, а у лошијој варијанти механичко (учење градива напамет без разумевања на нивоу рекогниције или репродукције)“, наводе у свом раду Јањић и Грубер (2015: 133).

Како би уџбеник допринео побољшању наставе која се конципира на савременим утемељењима, потребно је да се задовоље одређени стандарди квалитета дидактичког обликовања уџбеника. Ивић и сарадници истичу те стандарде под именом *стандарди Д групе*:

- 1) Д 1: објашњење стручних термина;
- 2) Д 2: функционална употреба сликовних средстава изражавања;
- 3) Д 3: дидактичка вредност примера;
- 4) Д 4: основне смислене везе градива;
- 5) Д 5: секвенце интеграције градива;
- 6) Д 6: ефикасни начини презентовања вредности у уџбенику;
- 7) Д 7: постојање питања, налога и задатака у уџбенику;
- 8) Д 8: смисленост питања, налога и задатака у уџбенику;
- 9) Д 9: разноврсност питања, налога и задатака;
- 10) Д 10: питања, налози и задаци и различите методе учења у уџбенику;
- 11) Д 11: питања, налози и задаци за проверу напредовања у учењу;

12) Д 12: подршка стваралачком мишљењу и понашању;

13) Д 13: подршка развоју критичког мишљења.

У наредном делу рада управо ће бити анализирани уџбеници за пети разред основне школе издавачких кућа *Клет* и *Логос*. Приликом анализе посебну пажњу посветићемо проналажењу *Д стандарда*, у коликој мери су заступљени у овим уџбеницима, који од стандарда није присутан и колико његово одсуство утиче на садржај и квалитет одређеног уџбеника.

Слика 1 Уџбеник за пети разред основне школе издавачке куће Клет

Слика 2 Уџбеник за пети разред основне школе издавачке куће Логос

3.2.1. Анализа уџбеника за пети разред основне школе

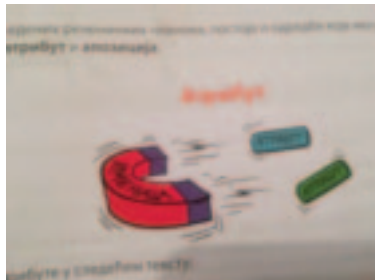
Приликом анализе уџбеника за основну школу обратићемо пажњу на обраду **атрибута** као наставне јединице у граматицима издавачких кућа *Клет* и *Логос*. Прво ћемо анализирати граматику *Српски језик за пети разред основне школе* ауторке Весне Ломпар и издавачке куће *Клет*, а затим ћемо се усредсредити на граматику под називом *Дар речи – уџбеник српског језика за пети разред основне школе* чији је аутор Јелена Срдић, а издавачка кућа *Логос*.

Испитивање ће обухватати како анализу уџбеника тако и анализу радне свеске. Обратићемо пажњу на прилагођеност уџбеника узрасту за који је предвиђен, на количну илустрација, њихову ефектност и мотивисаност коју пружају ученицима.

На самом почетку уџбеника издавачке куће *Клет* налази се водич кроз уџбеник, тј. *Шта све можеш наћи у уџбенику*. Ученици се упућују на оно што је најбитније у лекцији, на *задатке* који су за њих предвиђени, на шта посебно да обрате *пажњу*, али и на поједине *занимљивости* које су у блиској вези са градивом.

Наставна јединица атрибут обрађује се у оквиру поглавља *Реченица и њени делови*. После представљања предиката и субјекта као главних реченичних чланова, уследило је представљање правог и неправог објекта и прилошких одредби као зависних реченичних чланова. Након визуелног осликавања ове поделе ученицима се скреће пажња да поред наведених реченичних чланова, постоје и одредбе које могу бити у њиховом саставу. То су **атрибут** и **апозиција**.

На самом почетку налази се занимљива илустрација која графички показује уз који реченични члан атрибут стоји. На овај начин задовољен је *Д 2 стандард*.

Слика 3 Графички приказ уз који реченични члан стоји атрибут

Затим ће уследити задатак да ученици подвуку атрибуте у тексту који је дат, чиме је оправдано присуство *Д 7 стандарда*. После задатака намењених ученицима, долази **дефиниција атрибута**. Дефиниција је графички издвојена, уоквирена другом бојом, те на тај начин уочавамо присуство *Д 1 стандарда* – објашњење стручних термина. Дефиниција долази после примера које су ученици издвојили из текста. Овакав начин презентовања градива позитивно је оцењен јер се дефиниција не даје одмах ученику, већ он сам долази до ње кроз примере.

Још једна илустрација допринеће бољем разумевању ове наставне јединице. На врло занимљив начин приказана је семантичка истоветност конгруентног и неконгруентног атрибута и на тај начин је указано да службу атрибута могу имати и именице у неком зависном падежу, *чоколадни колач* и *колач од чоколаде*. И овде је илустрација издвојена као функционална употреба сликовних средстава изражавања (*Д 2 стандард*).

Слика 4 Семантичка истоветност конгруентног и неконгруентног атрибута

У граматичи издавачке куће *Клет* присутни су и дидактички примери атрибута чиме је задовољен *Д 3 стандард* (попут: *наруквица од сребра – сребрна наруквица; торба учитеља – учитељева торба*).

Када су задаци, питања и налози у питању, они су присутни у довољној количини како би ученици презентовано градиво још боље утврдили. Врло су разноврсни и смислени, те су на тај начин задовољени стандарди *Д 7, Д 8, Д 9, Д 10, Д 11* и *Д 12*. Вредности у уџбенику презентоване су на ефикасан начин и тиме је оправдано присуство *Д 6* стандарда.

Приликом анализе уочили смо одсуство *Д 5* стандарда, тј. недостају секвенце интеграције градива. Атрибут као наставна јединица могао је да буде представљен и преко одломка из неког књижевног дела који је ученицима драг и близак, те би обрада градива била још занимљивија и успешнија. Недостаје и стандард *Д 13*, тј. подршка развоју критичког мишљења.

Можемо закључити да је већина *Д стандарда* присутна у уџбенику издавачке куће *Клет*, те да је аутор градиво представио на адекватан и ваљан начин. Овакав уџбеник отклониће аверзију ученика према сувопарном представљању градива, а часове граматике учиниће занимљивијим, мотивисанијим и успешнијим.

Када је у питању радна свеска, можемо говорити о постојању стандарда који се односе на постојање питања, налога и задатака у уџбенику. Задовољени су стандарди *Д 7, Д 8, Д 9, Д 10, Д 11*. Занимљиво је да овде имамо и присуство *Д 5* стандарда, тј. секвенце интеграције градива. Наиме, пред ученицима се налази текст из књижевног дела у којем они треба да подвуку атрибуте.

На исти начин извршена је и анализа уџбеника *Дар речи* издавачке куће *Логос*. На самом почетку уџбеника налази се *Кратак водич кроз уџбеник* који, попут агенде, олакшава сналажење ученика приликом усвајања градива.

Занимљива илустрација уводи нас у проучавање просте и сложене реченице. Уследиће представљање главних реченичних чланова, затим зависних реченичних чланова и у оквиру њих уследиће презентовање **атрибута**.

На самом почетку налази се лингвометодички предлогак у којем ученици треба да заокруже атрибуте. Присуство одломка из књижевног дела доводи до интеграције градива, те се на овај начин задовољава присуство *Д 5* стандарда. Затим ће уследити неколико задатака на основу којих ученици сами треба да закључе шта је атрибут и да изнесу дефиницију овог реченичног члана.

Овај уџбеник доноси нам и врло корисне табеле које ће ученицима помоћи да уоче разлику када се атрибут слаже са именицом у роду, броју и падежу, а када конгруенција изостаје. Табела у уџбенику издавачке куће Клет нема.

Атрибут	Са именском	Без именице	Услов
Ученици	Ученицима	Ученицима	Ученицима
Ученицима	Ученицима	Ученицима	Ученицима
Ученицима	Ученицима	Ученицима	Ученицима
Ученицима	Ученицима	Ученицима	Ученицима

Слика 5 Конгруенција атрибута са именицом

Тек сада уследиће дефиниција атрибута. *Д 1* стандард је испуњен на врло ефикасан начин. Дефиниција није одмах предочена ученицима, већ су приликом анализе примера сами дошли до ње.

Аутор овог уџбеника није заборавио ни стандарде *Д 3* и *Д 6*, па уџбенику не недостаје дидактичка вредност примера, а начини презентовања вредности у

уџбенику су ефикасни. Ученицима је скренута пажња да се придев средњег рода у служби атрибута облички поклапа са прилогом за начин, на пример: *мирно дете* и *вода тече мирно*, али ове речи, иако се исто пишу, различито се изговарају, припадају различитим врстама речи и имају различите службе у реченици. На овај начин задовољен је Д4 стандард.

Затим ће уследити задаци, питања и налози. Њихово присуство, смисленост и разноврсност потврђују Д 7, Д 8 и Д 9 стандарде. Аутор овог уџбеника није испустио ни Д 11 и Д 12 стандарде, тј. постоје питања за проверу напредовања у учењу и подршка стваралачком мишљењу.

Једина замерка која се може упутити јесте недостатак функционалне употребе сликовних средстава изражавања, тј. недостатак Д 2 стандарда. Градиво о атрибуту добро је презентовано, али би ученицима било занимљивије да га прати која интересантна илустрација.

Радна свеска за српски језик издавачке куће *Логос* доноси врло разноврсна и смислена питања и задатке, те на ефикасан начин испуњава стандарде Д 7, Д 8, Д 9, Д 10. Нема бојазни да ће ученици добро утврдити градиво које су савладали служећи се уџбеником.

Ако критички сагледамо уџбенике издавачке куће *Клет* и *Логос*, долазимо до закључка да је граматика *Дар речи* градиво обликовала на исцрпнији и квалитетнији начин и да је у њој присутно више Д стандарда. Ова граматика заступљенија је у школама јер успешније преноси градиво предвиђено за одређени узраст. Оба уџбеника доприносе усавршавању наставе и воде ка томе да ученик све активније учествује у настави као субјекат и центар наставног процеса, а не као пасивни рецепијент коме се градиво предочава низањем сувопарних дефиниција. Савремен и комплетно дидактички опремељен уџбеник, који одговара у потпуности савременом конструктивистичком концепту образовања, допринеће побољшању наставе (Јањић, Грубер 2015: 134).

Анализа је укратко показала да ови уџбеници, у функционалном смислу, у потпуности подржавају описмењавање деце и развијање језичких компетенција у контексту савремене школе (Јањић, Грубер 2015: 134). Констатовано је постојање већине Д стандарда, а они који недостају само су повод будућем усавршавању наставе.

4. ИНОВАТИВНА НАСТАВА СРПСКОГ ЈЕЗИКА

На самом почетку рада указали смо на релевантност теме. Вишња Мићић бавила се идентификовањем овог члана на нивоу млађих разреда. Испитивала је способност ученика да идентификују атрибут. Као задатак ученици су имали да наведу службу подвучених речи у понуђеним реченицама. Испоставило се да је мање од половине (40 %) препознало атрибутску службу придева. Међу ученицима који су погрешно одговорили, више од 15 % поистовећује придев као врсту речи са његовом атрибутском службом у реченици (Мићић 2013: 190).

Иако се до ових података дошло испитивањем ученика четвртог разреда основне школе, подаци се не смеју занемарити. Резултати овог истраживања указују на проблем неразликовања граматичких нивоа – морфологије и синтаксе. Иновативни системи наставног дизајнирања часова могу допринети бољем разумевању атрибута као реченичног члана, а добрим методичким вођењем одклониће се поистовећивање синтаксичких функција и врста речи.

4.1. Системи наставе српског језика

Када говоримо о организацији наставног процеса, незаобилазно ћемо се дотаћи наставних система (модела)¹ који су у потпуном сагласју са парадигмом нове школе. Ови методички модели „имају особине савремене наставе – подразумевају (интер)активност ученика, рад на истраживачким задацима, очигледност у настави, искуствени приступ настави, игровне (драмске) методе, креативност и стваралаштво“ (Јањић, Новаковић 2015: 51).

За разлику од старе школе која се базирала на догматско-репродуктивном систему, а касније и на репродуктивно-експликативном, нова школа доноси нови и другачији концепт организације наставног процеса који је усмерен ка ученику и који полази од његових интересовања. За разлику од традиционалне школе, која се служила спољашњом мотивацијом, у савременој школи доминира унутрашња мотивација заснована на ученичким преференцијама (Јањић, Новаковић 2015: 7).

Традиционална школа данас је и даље актуелна у многим земљама. Заснива се на концепцији која је веома стара. Њене основне карактеристике су унапред

¹ Системи наставе српског језика: интерпретативно-аналитички наставни систем, проблемско-стваралачки, корелацијско-интеграцијски, систем програмиране наставе, методички модел учења откривањем (Илић 2006)

дефинисан план и програм, основна метода јесте предавање, а циљ је усвајање програма, док је улога ученика да слуша и запамти изложено градиво. С друге стране, активна школа је више усмерена на дете, које се третира као целовита личност, а не само као ученик. Њене основне одлике заснивају се на томе да не мора постојати унапред фиксиран план и програм, полази се од интересовања деце и учење се надовезује на та интересовања, свако учење се повезује са претходним знањем и личним искуством детета, а мотивација за учење је лична и унутрашња (Ивић, Пешикан, Антић 2001: 19).

Савремена настава заснива се на конструктивном дијалогу, тзв. сократовском, херуистичком, за разлику од традиционалне школе у којој наставник поставља питања, а ученик репродукује научено градиво. Ученик није пасивни слушалац, већ субјекат који сам открива главне карактеристике наставне јединице која се обрађује на часу (Јањић, Новаковић 2015: 51).

Наставна интерпретација градива заснива се на логичким методама, као што су индукција и дедукција, анализа и синтеза. „Наиме, након што се најави, нова наставна јединица се мора уз помоћ лингвометодичког предлошка (полазног текста, језичког предлошка) детаљно анализирати, сагледати са различитих страна како би се уочиле све њене битне граматичке карактеристике“ (Јањић, Новаковић 2015: 51). Након детаљне анализе градива уследиће синтеза (генерализација, дефинисање).

4.1.1. *Систем проблемске наставе*

Веома продуктиван систем у настави српског језика јесте **систем проблемске наставе**. Овај модел савремене наставе врло је иновативан и недовољно разрађен у школама. Упоштено, наставни процес требало би да се темељи на самосталном овладавању знањима. Како би се то постигло, неопходно је користити различите иновативне моделе наставе, а један од таквих јесте и систем проблемске наставе. Три важна појма су незаобилазна када је у питању овај модел: **проблем, проблемска ситуација и основ проблема** (Јањић, Новаковић 2015: 53).

Проблемска настава јесте истраживачка активност и подстиче велику мисаону ангажованост ученика. Она се не задовољава једним и трајним решењем, већ се заснива на тражењу нових решења.

Систем проблемске наставе, за разлику од интерпретативно-аналитичког система који анализом долази до синтезе, креће од дефиниције, али такве која

подлеже провери. Дефиницију или тврдњу треба доказати или оповргнути. Проблемска настава од ученика захтева истраживачки рад, те је он приморан да проналази нове путеве за решавање проблема користећи све мисаоне процесе којима располаже у проблемској ситуацији која је најважнији елемент проблемске наставе² (Јањић, Новаковић 2015: 54).

Проблемска настава доприноси продуктивној активности ученика, истраживању и решавању проблема, као и развоју мисаоних способности ученика, развијању социјалних, моралних и сазнајних потреба, формирању критичког, ставралачког и дијалектичког мишљења. Како би се дошло до решења, потребно је проћи кроз следеће процесе:

- Упознавање са проблемом;
- Сужавање (реформулација проблема);
- Постављање хипотезе;
- Проверавање хипотезе.

Проблемска настава може се организовати и приликом наставне јединице *атрибут*. На самом почетку часа наставник може створити проблемску ситуацију и дефинисати проблем. Створиће се атмосфера радозналости и мобилисати пажњу ученика. Проблемска ситуација приликом обраде атрибута може се формулисати питањем *Да ли се само придеви могу наћи у функцији атрибута?*

Уследиће утврђивање начина решавања проблема. У овој фази ученици ће добити инструкције које ће им олакшати решавање проблема. Пред њима је лингвометодички предлогак са пригодним текстом у којем ће учавати појаве које ће допринети потврђивању или оповргавању проблема. Одређеним истраживачким задацима, сарадничким императивима и налозима наставник ће усмерити начин размишљања ученика у исправном правцу.

У фази решавања проблема ученици ће сами, користећи се већ стеченим знањем, искуством, решавати проблемске задатке које им је поставио наставник. У овој фази ученици осветљавају проблем са свих страна учевајући елементе и везе међу њима. Анализирајући лингвометодички предлогак уочиће да се у функцији атрибута могу наћи и именице (*колач од чоколаде, хаљина на туфне*), али да функцију атрибута могу вршити и прилози (*кућа десно, Ниш ноћу*).

² Проблемска ситуација подразумева оне ситуације у које се ставља ученик како би самосталним мисаоним радом дошао до решења одређеног проблема.

Затим ће уследити саопштавање и корекција резултата. Наиме, како се проблемска настава углавном реализује у групном раду, групе ће извештавати о својим резултатима сучељавајући мишљења уколико дође до различитих решења. Уколико је нека од група дошла до погрешног резултата, дискусијом и херуистичким дијалогом усмериће се ка исправном решењу.

Како би ученици усавршили своја знања, у завршном делу часа неопходно је да наставник да неки проблем истог типа, али са неком новом непознаницом (Јањић, Новаковић 2015: 57). У овом случају нови проблем може бити *Да ли се исте речи које су у служби атрибута могу јавити и у служби именског предиката?* Ученици ће преко задатака и примера доћи до закључка да придев *добар* може вршити и функцију атрибута и функцију именског предиката (*Добар Марко вредно ради; Марко је добар*).

Последња фаза у систему проблемске наставе јесте давање домаћег задатка који мора бити иновативан и унапред припремљен како би се ученицима указало на шта би требало да обрате пажњу (Јањић, Новаковић 2015: 57). Као домаћи задатак ученицима може послужити одговарајући текст у којем ће они препознати и подвући атрибуте, али и именске предикате.

Амела Малићевић у својој докторској дисертацији разматрала је ефикасност проблемске наставе у наставном моделовању часова. Дошла је до закључка да проблемска настава има предности које се огледају у следећем: оспособљава ученике за самостални рад; омогућава виши ниво граматичких знања; мисаоно ангажује ученике, обезбеђује динамику у раду кроз индивидуалне и кооперативне облике рада; ослобађа креативност код ученика; ствара сарадничке односе и размену мисли и идеја; омогућава ученицима да самостално доносе одлуке; одржава пажњу и интересовање ученика за следећи корак; омогућава ученицима креативност на пољу језика (2015: 206).

Систем проблемске наставе доводи до индивидуализације наставе, као и до високе емоционалне напетости изазване проблемском ситуацијом. Ученик је подстакнут на мисаону активност и представља активног учесника у наставном процесу.

5. ЗАКЉУЧАК

У раду је приказана методичка обрада атрибута у петом разреду основне школе. Указано је на релевантност и актуелност теме, као и на проблеме које ова наставна јединица може донети ученицима.

Наставникова улога у обликовању часа врло је битна како би водио ученике ка што успешнијем савлађивању градива. Добра почетна мотивација и велика умешност гарантују квалитетан исход. Оно што је такође битно јесте и добар уџбенички апарат, који треба да буде обликован на што професионалнији начин.

Рад се састоји из два дела. У првом, лингвистичком делу, приказане су актуелне и научно потврђене граматике у којима је атрибут врло детаљно представљен. Други део обухвата методички приказ наставне јединице. Атрибут као зависни реченични члан обрађује се у петом разреду основне школе.

Такође, у раду је указано и на *Д стандарде* који су присутни у уџбеницима издавачке куће *Клет* и *Логос*. Упоредном анализом примећено је да је методички боље обликован уџбеник *Дар речи* Јелене Срдић, односно, у њему је заступљен већи број *Д стандарда*.

После анализе уџбеника, осврнули смо се на системе који су заступљени у ораганизацији наставног процеса. Најзаступљенији систем у ораганизацији савремене наставе јесте аналитичко-интерпретативни систем, али као врло конструктиван и креативан показао се и систем проблемске наставе.

Модернизација наставе полако заузима примат над догматско-репродуктивним системом који је био заступљен до почетка 21. века. Све већи број наставника своје часове организује по неком од иновативних модела наставе уносећи креативност и доприносећи све већој мотивисаности и учешћу ученика у наставном процесу.

Даља истраживања могу се базирати на томе колико су иновативни модели наставе допринели да ученици разликују граматичке нивое, пре свега ниво морфологије од нивоа синтаксе. Такође, наставницима је указано на *Д стандарде* који треба да буду заступљени у уџбеницима, те на тај начин наставну праксу могу учинити успешнијом уколико је и уџбеник приближен ученицима и у складу је са активном школом и новим системима.

6. ЛИТЕРАТУРА

Лингвистички део

1. Пипер, Предраг, Иван Клајн (2013), *Нормативна граматика српског језика*, Матица српска, Нови Сад
2. Пипер, Предраг, Ивана Антонић, Владислава Ружић, Срето Танасић, Људмила Поповић, Бранко Тошовић (2005), *Синтакса савременог српског језика*, Институт за српски језик, Београд
3. Поповић, Љубомир, Живојин Станојчић (2012), *Грамматика српског језика*, ЗУНС, Београд.

Методички део

1. Ивић, Иван, Ана Пешикан, Слободанка Антић (2001), *Активно учење*, Институт за психологију, Београд. Преузето са интернета 27. 7. 2018. http://pefja.kg.ac.rs/preuzimanje/Materijali_za_nastavu/Prirucnik.pdf
2. Илић, Павле (2006), *Српски језик и књижевност у наставној теорији и пракси*, Змај, Нови Сад
3. Јањић, Марина, Александра Грубер (2015), „Дидактичка обликованост граматике немачког језика у издању ИК „Клет“ из Лајпцига“, у: *Учење и настава*, Клет, Београд, 131–146.
4. Јањић Марина, Александар Новаковић (2015), *Наставно дизајнирање српског језика*, Филозофски факултет, Ниш
5. Малићевић, Амела (2015), *Проблемски приступ настави граматике у основној школи*, Учитељски факултет, Врање
6. Мићић, Вишња (2013), *Синтаксичка анализа реченице у млађим разредима основне школе*, Београд. Преузето са интернета 21. 3. 2018. http://www.uf.bg.ac.rs/wp-content/uploads/doktorati/Micic_Visnja.pdf
7. Петровачки, Љиљана (2008), *Методичка истраживања у настави српског језика и књижевности*, Нови Сад; Преузето са интернета 21. 3. 2018. http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sites/default/files/db/books/LS_7.pdf

Изворна литература

1. Ломпар, Весна (2016), *Српски језик за пети разред основне школе*, Клет, Београд
2. Ломпар, Весна, Зорица Несторовић (2016), *Радна свеска за пети разред основне школе*, Клет, Београд
3. Срдић, Јелена (2016), *Дар речи - уџбеник српског језика за пети разред основне школе*, Логос, Београд
4. Станковић-Шошо, Наташа, Бошко Сувајцић, Јелена Срдић (2016), *Радна свеска за српски језик за пети разред основне школе*, Логос, Београд

METHODICAL PROCESSING OF ATTRIBUTE IN ELEMENTARY SCHOOL

Summary:

The paper presents methodical processing of attribute in elementary school. The grammar that describes this sentence member in detail was analysed. In the second part of the paper, the textbooks of the publishing house Klet and Logos were analyzed. It was noted which of the D standards are present and which are missing. At the very end of the work, innovative teaching systems, which are increasingly taking place in practice, have contributed to the improvement of teaching that treat students as active participants in the teaching process.

Keywords: attribute; textbook; teaching systems; problem teaching

Adresa autora

Authors' address

Сандра Савић

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

sandrasavic0302@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRILOZI IZ PSIHLOGIJE

Lejla Halilović

KOGNITIVNO-BIHEVIORALNI MODEL U TRETMANU

GENERALIZIRANOG ANKSIOZNOG POREMEĆAJA / COGNITIVE

BEHAVIORAL MODEL FOR TREATMENT OF GENERALIZED

ANXIETY DISORDER 429

UDK 159.964.2

Primljeno: 30. 07. 2018.

Stručni rad

Professional paper

Lejla Halilović

KOGNITIVNO-BIHEVIORALNI MODEL U TRETMANU GENERALIZIRANOG ANKSIOZNOG POREMEĆAJA

Anksioznost je jedna od uobičajenih emocionalnih reakcija. Osnovna tema koja zaokuplja osobe sa anksioznim poremećajem je opasnost. S druge strane, normalna anksioznost je adekvatna reakcija organizma i za sve ljude je dio svakodnevnog života. Kod nekih osoba govorimo o anksioznosti kao neadekvatnoj reakciji ili anksioznom poremećaju kada njezin intenzitet značajno odstupa od onog koji bi odgovarao realnoj opasnosti ili kada opasnost objektivno ne postoji. Generalizirani anksiozni poremećaj (GAP) karakterizira izražena i nerealistična zabrinutost, koja traje šest mjeseci ili duže uz tjelesne simptome kao što su: drhtanje, znojenje, nesanica, osjećaj kratkog daha ili gušenje, pritisak u grudima, lupanje srca, abdominalne tegobe. Cilj ovog rada jeste prikazati kognitivno-bihevioralni terapijski pristup u tretmanu GAP-a sa povremenim paničnim napadima. U radu je opisan plan i tok tretmana sa odgovarajućim kognitivno-bihevioralnim tehnikama u cilju ublažavanja anksioznih simptoma, prihvatanja i nošenja s njima, na primjeru 26-godišnje klijentice. Za provjeru mentalnog statusa korišteni su mjerni instrumenti: Beck Anxiety Inventory (BAI), Panic Inventory (PI).

Klinička evaluacija efikasnosti tretmana pokazala je značajno snižen intenzitet i učestalost anksioznih simptoma i paničnih napada što se očituje u promjeni disfunkcionalnih kognitivnih šema i efikasnom svakodnevnom funkcionisanju.

Ključne riječi: anksioznost; generalizirani anksiozni poremećaj; kognitivno-bihevioralna terapija

UVOD

U svakodnevnom životu se susrećemo sa situacijama u kojima primjereno i razumno reagiramo s određenom količinom anksioznosti. Anksioznost sama po sebi ne predstavlja abnormalnu reakciju, već je dio naslijeđenog repertoara ljudske prirode koji ima svrhu da obezbijedi zaštitu organizma ili osobe (Beck i Emery 1985). Anksiozni poremećaji se razlikuju od normalne, svakodnevne anksioznosti po intenzitetu, dužini trajanja i po tome da li prerastaju u stanja koja ometaju normalno funkcionisanje osobe (Born 2008). Kako bi se razlikovala normalna anksioznost od anksioznog stanja i poremećaja koriste se dijagnostički kriteriji prema Međunarodnoj klasifikaciji bolesti i poremećaja, 10. revizija (MKB-10) i američkom Dijagnostičkom i statističkom priručniku za duševne poremećaje, peto izdanje (DSM-5).

Klasifikacija anksioznih poremećaja u DSM-5 je sljedeća: separacijski anksiozni poremećaj, selektivni mutizam, specifična fobija, socijalna fobija, panični poremećaj, specifični panični napad, agorafobija, generalizirani anksiozni poremećaj, anksiozni poremećaj uzrokovan psihoaktivnim tvarima, anksiozni poremećaj povezan s ostalim medicinskim stanjima, ostali anksiozni poremećaji i neodređeni anksiozni poremećaji (APU 2014). MKB-10 predstavlja klasifikaciju i kodiranje bolesti, a objavljuje je Svjetska zdravstvena organizacija. U njoj su anksiozni poremećaji svrstani u skupini (F40-F48): neurotski poremećaji, poremećaji vezani uz stres i somatoformni poremećaji (SZO 2012).

Prirodno je da određene životne situacije i iskustva navode ljude da stvaraju pretpostavke o sebi i drugima. Te pretpostavke same po sebi ne moraju dovesti do anksioznog poremećaja. U središtu poremećaja anksioznosti leži sklonost ljudi da apsolutistički vrednuju događaje u svom životu apsolutnim zahtjevima „mora“, „treba“. Takva uvjerenja su iracionalna jer obično ometaju ili odmažu u postizanju ciljeva (Ellis i Drayden 2002). Prema ABC formuli emocionalnog poremećaja u racionalno-emocionalno bihevioralnoj terapiji (REBT), kao i u kognitivno-bihevioralnoj terapiji (KBT), kada osoba doživljava negativne aktivirajuće događaje (A = od *activating event*), ako ima izraženija iracionalna uvjerenja (B = od *beliefs*), razviće intenzivnije emocionalne poremećaje (C = od *consequences*) nego ako su iracionalna uvjerenja manje izražena (Tovilović 2004).

Anksioznosti, dakle, prethode pogrešne procjene unutrašnje ili vanjske opasnosti, a slijede tjelesne senzacije koje nakon pogrešne interpretacije postaju još intenzivnije i u nekim slučajevima zastrašujuće do te mjere da mogu izazvati panični napad. Kognitivna teorija govori da anksiozni poremećaji nastaju zbog neprimjerenih, „iskriv-

ljenih“ misli, fokusiranih na psihofizičku ugroženost i osjećaja da smo osobno vrlo ranjivi. Kognitivni tretman pomaže osobama identificirati i korigirati kognitivne distorzije, i tako reducirati anksioznost (Deacon i Abramowitz 2004). Bihevioralne teorije o anksioznosti pokazuju snažno preklapanje sa kognitivnim teorijama koje naglašavaju regulatornu kontrolu, interakciju podražaja, misli i saznanja, i mogućnost „pojačavanja kontrole“.

Generalizirani anksiozni poremećaj karakterizira izuzetna i hronična zabrinutost uz povezane tjelesne simptome. Spektar simptoma sastoji se od podražaja vegetativnog sistema (npr. lupanje srca, znojenje, tremor), simptoma koji se odnose na grudni koš (teškoće u disanju, osjećaj gušenja, nelagoda u grudnom košu), simptoma vezanih s mentalnim stanjem (npr. strah od gubitka kontrole, smušenosti, derealizacije) i općih simptoma. Za dijagnosticiranje GAP-a potrebno je da izražena tenzija (npr. mišićna napetost, fizički nemir) i zabrinutost oko svakodnevnih životnih situacija traju najmanje nekoliko mjeseci (Ivezić i sur. 2007). Osobe s GAP-om teško kontroliraju svoju zabrinutost. Sebe opisuju kao „osobe koje brinu cijeli svoj život“, ali su ambivalentne u gledanju na svoj problem brige. Vjeruju da trebaju brinuti kako bi bile pripremljene, ali istovremeno osjećaju da im brige štete i da trebaju prestati brinuti (Leahy, Holland i McGinn 2014). Prema Wellsu (1997) zabrinutost se održava setom vjerovanja o funkciji i opasnosti zabrinutosti. Welssov terapijski model uključuje identificiranje vjerovanja o cijeni i dobiti od zabrinutosti, eksperimente s otpuštanjem i odgađanjem brige, propitivanje izbjegavanja aktivnosti ili misli o kojima osoba brine i konstruiranje pozitivnih ishoda u mašti (Wells i Butler 1997).

Studije pokazuju da je GAP najčešće u komorbiditetu s depresijom, paničnim poremećajem, specifičnom i socijalnom fobijom. Istraživanja sugeriraju da je GAP najčešća bolest kod ljudi koji traže liječničku pomoć zbog fizičkih smetnji uzrokovanih stresom (Barlow 2001). Prevalencija se procjenjuje na oko 3% i češći je u žena. Najčešće se javlja između 20 i 35 godine života (Hotujac i sur. 2006)

Ciljevi u tretmanu GAP-a su smanjiti opći nivo uzbuđenja, smanjiti zaokupljenost brigama i smanjiti brige na razuman nivo. Direktno ili indirektno postižu se terapijski ciljevi kao što su poboljšanje kvalitete života, poboljšanje interpersonalnih odnosa, smanjivanje izbjegavajućih i sigurnosnih ponašanja, traženja potvrde i bolje razumijevanje emocija. U postizanju terapijskih ciljeva kognitivno-bihevioralna terapija podrazumijeva saradnički, kolaborativni, direktivni i integrativni pristup terapeuta.

PRIKAZ KB TRETMANA

Opći podaci

Klijentica M. M. je u dobi 26 godina. Nezaposlena je, dvije je godine u braku i majka je 15-mjesečne djevojčice. Potiče iz potpune porodice koja je preživljavala na ivici siromaštva. Prvo je dijete od dvoje djece u porodici. Odrastala je u teškim uslovima. Odnosi u porodici, bez obzira na uslove života, bili su bliski i emocionalno podržavajući. Zbog uslova života kao starije dijete bila je više izložena svakodnevnim problemima i teškoćama sa kojima su se roditelji suočavali, te se osjećala suodgovornom. Na prvi pogled vidljivo uznemirena, lutajućeg pogleda, ubrzanog govora.

Procjena problema

Stručnu psihološku pomoć klijentica je potražila prema preporuci ljekara opće prakse, nakon što su medicinske pretrage pokazale da za somatske tegobe (bolovi u stomaku, mučnina, teškoće disanja) ne postoji organski uzrok. Kao glavne tegobe klijentica navodi „misli koje je plaše“, često je nervozna, uplašena, impulsivna te ima otežano disanje, pritisak u grudima, mučninu, povraćanje. Prema klasifikaciji DSM-5, klinička slika ukazuje na GAP. Produženo djelovanje propratnih somatskih tegoba dovelo je do pojave paničnih napada (vrtoglavica, lupanje srca, stezanje u grlu).

Procjenom je utvrđeno da se kroz dugogodišnju izloženost teškim životnim uslovima kod klijentice razvio intenzivirani strah i stalna zabrinutost. S vremenom su se u porodici poboljšali egzistencijalni uslovi, ali klijentica nije osjećala veliko olakšanje, već stalni strah i brigu da bi sve to mogla izgubiti i da bi se moglo dogoditi nešto loše. Zbog otežanih uslova odrastanja preuzela je dio roditeljske odgovornosti na sebe. Kaže da oduvijek brine o sebi i drugima. Ova rana iskustva pogodovala su razvoju uvjerenja („ja sam slaba i ranjiva“, „nisam adekvatna“), kao i niz s njima povezanih pravila, pretpostavki i stavova („moram biti uvijek jaka“, „ako se opustim dogodit će se nešto loše“, „ne smijem izgubiti kontrolu“, „anksioznost je opasno stanje po život“). Ove kognitivne distorzije su praćene emocijama straha i anksioznosti, a na tjelesnom planu mišićnom napetošću, nemogućnošću opuštanja, znojenjem, trncima, vrtoglavicom, glavoboljom i stomačnim tegobama. Na ponašajnom planu je na stalnom oprezu, pa tako neprestano provjerava svoje tijelo, osluškuje tjelesne senzacije.

Na osnovu ABC modela kognitivno-bihevioralne terapije utvrđeno je da je aktivirajući događaj konkretna briga povodom koje raste anksioznost, a povišen nivo anksioznosti postaje aktivirajući događaj za još veću anksioznost koja prelazi u panični napad.

Plan tretmana

Kako je pretjerano usmjerena na tjelesne senzacije, pri čemu razvija katastrofične scenarije i interpretacije tih senzacija, primarni cilj je bio redukcija i/ili otklanjanje paničnih napada. Planirane kognitivne intervencije su: kognitivna restrukturacija (identifikacija i modifikacija automatskih misli, rasparava iracionalnih uvjerenja na polju logike, realnosti i funkcionalnosti), emocionalne (racionalano-emocionalna imaginacija) i bihevioralne (bihevioralni eksperiment, ekspozicija).

Tok tretmana paničnog napada

Budući da je suština paničnih napada, po kognitivnom modelu, pogrešna interpretacija simptoma paničnih napada, edukacija o simptomima panike je bila ključna komponenta kognitivnog tretmana. Klijentica je educirana o prirodi nastanka paničnih napada i načinima njihova održavanja u odsustvu stvarne opasnosti, te kako se mogu naučiti i generalizirati. Također je podučena o ABC modelu KBT-a prema kojem će se problem napada panike riješiti otkrivanjem i promjenom kognitivne šeme o prisustvu anksioznih simptoma.

Klijentica je zbog pritiska u grudima sebe hiperventilirala zbog čega je podučena tehnikama disanja, te je dobila zadatak da te tehnike disanja primjenjuje dva puta dnevno po 10 minuta, kako bi smanjila rizik od hiperventilacije i podigla nivo opuštenosti. Od klijentice se tražilo da u zabilježškama paničnih napada vodi evidenciju o tjelesnim simptomima.

Na drugoj sesiji klijentica je izvjestila da ima teškoće pri vježbi disanja i da ne vjeruje da joj tehnika disanja može biti od pomoći. Budući da je indukcija panike ključni element Barlowljeve kontrole panike (Leahy, Holland i McGinn 2014) kod klijentice je inducirana panika hiperventiliranjem kako bi uvidjela da se anksiozni simptomi pojačavaju hiperventiliranjem, te da tehnike disanja i relaksacije pomažu u savladavanju tjelesnih simptoma anksioznosti i sprječavanju napada panike. Osim toga, induciranje panike je klijentici pomoglo da dekatastrofizira simptome paničnog napada.

Centralna kognitivna tehnika koja se koristi u KB tretmanu s klijentima jeste kognitivna restrukturacija. Vodeći se ABC formulom, fokus je bio na traženju uvjerenja (B) koja uzrokuju i održavaju panične napade (C) povodom prisutnosti anksioznosti – anticipacije anksioznosti od budućeg paničnog napada (A). Budući da prema ABC modelu KBT-a uvjerenja (B) stoje iza automatskih misli, Sokratovskim dijalogom, tehnikom 'silazne strelice' klijentici se pomoglo da identificira automatske misli uz pogrešne interpretacije, te ih poveže s konkretnom situacijom, emocijom i tjelesnim

senzacijama. U identifikaciji automatskih misli se pošlo od posljednjeg kritičnog događaja do kompletne mentalne šeme, situacije i reakcije. Nakon što je naučena da identificira misli od klijentice se tražilo da vodi bilješke o mislima u narednih sedam dana na kojima se radilo na narednim seansama.

Uočene su tipične automatske misli (npr. „Srce mi lupa, anksiozna sam“. „Nemam zraka, onesvijestit ću se“. „Niko mi neće moći pomoći i umrijet ću“. „Imat ću panični napad i neću moći izdržati“. „Neću se moći iskontrolisati“. „Počet ću vrištati i poludit ću“. „Drugi misle da uvijek imam sve pod kontrolom, ali sa ovim se ne mogu nositi“.).

Sokratovskim dijalogom je utvrđeno da iza ovih automatskih misli stoji niz disfunkcionalnih pretpostavki i pravila kao što su: „ako ne iskontrolišem anksioznost, poludit ću ili doživjeti infarkt“, „mogla bih umrijeti“, „ako drugi vide da sam slaba misliće da sam bezvrijedna“, „moram biti uvijek jaka“, „moje stanje je strašno i nepodnošljivo“, „ne smijem imati panične napade, jer su odraz moje slabosti“. Ovakva disfunkcionalna šema potiče iz njenih iracionalnih bazičnih vjerovanja: „*Ja sam slaba i nemoćna*“, „*Nemam kontrolu*“, „*Ja nisam dovoljno dobra*“.

U kognitivnom terapijskom modelu osoba sa emocionalnim teškoćama se uči da provjerava istinitost svojih pretpostavki, odnosno da prepozna i promijeni svoje distorzivne misli. Putem vođenog otkrivanja klijentica je uvidjela da je istinski vjerovala da će, ako joj drugi ne pomognu, umrijeti ili poludjeti. Naročito se bojala simptoma vrtoglavice i depersonalizacije, te je vjerovala da će ako izgubi svijest i umrijeti.

Kako je postala svjesna svojih iskrivljenih vjerovanja započelo se s radom na modifikaciji negativnih automatskih misli. Postupak modifikacije je započeo sa provjerom tačnosti mišljenja klijentice, uključujući njenu sklonost da precjenjuje vjerovatnost negativnog ishoda („Imat ću panični napad“), da katastrofizira („Izgubiću kontrolu i poludjeti ili ću umrijeti od infarkta“) i potcijeni svoje sposobnosti suočavanja („Slaba sam i moje stanje je nepodnošljivo“). Također je imala sklonost ka kognitivnoj distorziji čitanja misli („Drugi misle da uvijek imam sve pod kontrolom“ i „Ako drugi vide da sam slaba [anksiozna], misliće da sam bezvrijedna“).

Klijentici se pomoglo da razumije pravilo sadržano u svakoj automatskoj misli kako bi se udaljila od vjerovanja o anksioznosti i panici kao nepoželjnim i nepodnošljivim stanjima. Uz pomoć niza pitanja tehnikama ‘cijene i dobiti’, ‘dokaza za i protiv iskrivljenog mišljenja’, ‘duplog standarda’ direktno se radilo na promjeni pretpostavki i pravila. Oспорavanjem disfunkcionalne pretpostavke („Ako ne iskontrolišem anksioznost, poludjet ću ili doživjeti infarkt“) na logičnom, realnom i funkcionalnom planu klijentica se počela udaljavati od nje i zamijenila je samopomažućim

vjerovanjem („Ne moram iskontrolisati anksioznost, iako bih to voljela, i ako je ne iskontrolišem to ne znači da ludim ili umirem i nije odraz moje slabosti i bezvrijednosti, već moje loše reakcije u toj situaciji“). Time je indirektno došlo i do odustajanja od bazičnog vjerovanja („Ja sam slaba i nemoćna“).

Tehnikama razuzasavanja i dekatastrofiziranja klijentica je stekla uvid da je ono što je najmanje *strašno* gore od onoga što je najviše *loše* jer dovodi do samoodmažuce emocionalne reakcije. Nakon što su konstruisana racionalna bazična vjerovanja i kada je klijentica stekla dovoljno argumenata u prilog racionalnom vjerovanju radilo se na jačanju uvjerenosti u alternativne racionalne tvrdnje uz pomoć cik-cak tehnike, tehnike ‘đavoljeg advokata’ i racionalno emocionalne imaginacije (REI). Na petoj seansi klijentica je izvijestila o smanjenoj učestalosti napada panike u proteklom periodu. Ranije su se panični napadi javljali svaki dan, čaki više puta dnevno (sedmično zabilježeno i do 10 napada), a u protekloj sedmici zabilježila je tek 4 panična napada. Na skali od 1 do 10 klijentica nivo anksioznosti subjektivno procjenjuje kao 6-7 (ranija subjektivna procjena bila je 10).

Tok tretmana GAP-a

Budući da su reducirani napadi panike i snižen nivo anksioznosti, stvoreni su uslovi za rad na brigama. Brige klijentice su usmjerene na brige o tome da li će uspjeti realizirati određene životne ciljeve, brigu oko egzistencije, brigu oko zdravlja drugih, brigu oko vlastitog zdravlja, te je okupirana nizom pitanja koja započinju sa *Šta ako...* Uočeno je da svoje brige održava pozitivnim uvjerenjem o brigama („Ako opasnost postoji treba da brinem o njoj, inače sam neodgovorna“) uz misli koje održavaju negativna vjerovanja o zabrinutosti („Moram držati stvari pod kontrolom inače će se dogoditi nešto loše i ja ću biti kriva. Poludjeću od svojih misli“). Uz to, misli su obojene katastrofiziranjem, personalizacijom, čitanjem misli, predviđanjem.

Iz bilješki disfunkcionalnih misli i bilješki paničnih napada klijentica je prepoznala da je zabrinutost čini anksioznom i uvodi u panični napad. U kognitivnoj restrukturalizaciji bavilo se niskom tolerancijom na neizvjesnost, prednostima i nedostacima briga, te uočavanjem razlike između produktivnih i neproduktivnih briga s ciljem rasprave i promjene disfunkcionalnih vjerovanja koja održavaju primarnu brigu. Od klijentice se tražilo da ispita cijenu i dobit zahtijevanja izvjesnosti o predviđenim zamišljenim događajima, te da ispita dokaze o tome da li su brige produktivne i zaštitne ili su odmažuce. Upornom raspravom na logičkom, realnom i funkcionalnom nivou klijentica je uvidjela da joj je potrebna određena mjera opreza, ali da nije odgovorna za sve moguće događaje i da nije u mogućnosti da ih kontroliše.

Dodjeljivanje vremena za brigu (u određeno vrijeme u trajanju od 30 min.) klijentici je omogućilo kontrolu brige, te joj je pomoglo da shvati da se brige koje se dogode često čine nevažnim u vremenu za brige („zaboravila sam da brinem”). Osim toga, ovo shvatanje joj je pomoglo da smanji doživljaj hitnosti regiranja na brige.

Iako je klijentica napredovala u tretmanu, još uvijek je izvještavala o „strahu od misli” pa je podučena tehnici usredotočene pažnje. Vježbe usredotočene pažnje pomogle su joj shvatiti da se misao koja je aktivna i ometajuća može jednostavno primijetiti a da se i ne reagira na nju.

Kako je njeno bazično vjerovanje („Ja sam neadekvatna”) povezano s disfunkcionalnim pretpostavkama („Ako ja ne mislim o svemu, dogodit će se pad sistema”. „Moram sve držati pod kontrolom, inače sam neodgovorna.”) kao i sa zabrinutošću oko mišljenja drugih ako se zauzme za sebe i svoje potrebe, sproveden je bihevioralni eksperiment u kojem je klijentica asertivno odbila da izvrši obaveze (koje realno nije morala). Ishod je osporio njeno vjerovanje o *padu sistema* i vjerovanje o promjeni mišljenja drugih o njoj ako se zauzme za sebe i svoje potrebe. Do završetka tretmana koristeći se tehnikom ‘cik-cak’ i racionalno-emocionalnom imaginacijom s klijenticom se radilo na daljem učvršćivanju racionalnih tvrdnji o paničnim napadima i vjervanijima o brigama.

Završetak tretmana (klinička evaluacija)

Tokom cijelog tretmana posebna pažnja bila je usmjerena na prevenciju povrata simptoma, a naročito pri završetku tretmana kada se intenzivno bavilo pregledom naučenog, identifikacijom mogućih problema u budućnosti, uz predviđanje načina nošenja s njima. Tretman je proveden tokom 12 seansi sa dvije seanse praćenja nakon završetka tretmana (nakon tri mjeseca i nakon šest mjeseci). Kao ključne tehnike za usvajanje adaptivnijih vjerovanja o brigama, o anksioznim simptomima, a time i za ublažavanje straha od paničnih napada korištene su različite tehnike kognitivne restrukturacije, podržane odgovarajućim bihevioralnim tehnikama.

Prema subjektivnoj procjeni rezultata mjerenja i zapažanja od strane klijentice do posljednje seanse su ostvareni svi terapijski ciljevi, a postignute kognitivne i bihevioralne promjene održale su se i šest mjeseci nakon tretmana. Nakon 12 seansi kognitivno-bihevioralne terapije klijentica izvještava o značajnom poboljšanju sveukupne kvalitete života, sa povremenom pojavom nekih od tjelesnih simptoma anksioznosti, ali su blaži i neuznemirujući i bez paničnih napada u proteklom periodu.

Na subjektivnim skalama anksioznosti izvještava o padu opće anksioznosti s 10 na 1, te poboljšanju općeg raspoloženja s 1 na 9. Jednake procjene daje i nakon šest mjeseci praćenja, navodeći da se osjeća odlično i da nema nikakvih posebnih smetnji. O klinički značajnom smanjenju anksioznosti pokazuju i rezultati koje je klijentica postigla na Beckovom upitniku anksioznosti. Na prvom mjerenju (1. sesija) postignuti rezultat na BAI je 39, što ukazuje na visok stepen anksioznosti. Nadrugom mjerenju (6. sesija) zabilježen je pad rezultata (BAI = 24). Na kraju tretmana klijentica je postigla ukupni rezultat od 12 bodova koji bi odgovarao blagoj anksioznosti, a na kraju razdoblja praćenja ostvareni rezultat je ukazivao na normalni, nepatološki nivo anksioznosti (BAI = 6).

Rezultati na Upitniku metakognicija (MCQ-30) su upućivali na pozitivno vjerovanje o brigama i potrebu za kontrolom. Do završetka tretmana klijentica je u potpunosti odustala od vjerovanja da je brige štite, te da mora imati kontrolu nad svim događajima. Šest mjeseci nakon tretmana je izvijestila da povremeno doživljava tjelesne simptome anksioznosti, ali ih mirno prihvata kao reakciju organizma na stres, bez katastrofiziranja.

Ključne izjave klijentice koje odražavaju postignute kognitivne i bihevioralne promjene su: *Iako bi voljela da sve kontrolišem, ipak ne moram, jer to što bih ja voljela ne mora se nužno i desiti. Nemogućnost stalne kontrole ne znači neadekvatnost. Anksioznost nije odraz moje slabosti i bezvrijednosti. Anksioznost nije opasna. Nikada nisam poludjela, imala infarkt ili umrla od anksioznosti. U prošlosti sam imala puno negativnih predviđanja koja se nisu ostvarila. Manje brinem, jer prepoznajem šta je u mojoj moći, a šta ne. Brinem o onim stvarima koje mogu riješiti i na koje mogu uticati.*

ZAKLJUČAK

U radu je prikazan kognitivno-bihevioralni pristup u tretmanu GAP-a kod klijentice sa kompleksnom kliničkom slikom koja uključuje niz smetnji i teškoća. Tjelesne senzacije povezane sa intenzivnom anksioznošću klijentica je interpretirala na katastrofičan način, tj. kao siguran znak smrti ili bolesti. Njezine teškoće su u skladu sa podacima iz literature koji govore da se GAP često nalazi u komorbiditetu sa paničnim napadima (Leahy, Holland i McGinn 2014).

Kognitivno-bihevioralni pristup bio je empatičan, edukativan i aktivan. Uključivao je tretmanski paket sa tehnikama namijenjenim modifikaciji vjerovanja o brigama,

maladaptivnih vjerovanja, odnosno uklanjanju straha od anksioznosti i s njom povezanih somatskih senzacija.

Ishod tretmana je uspješan i pored visokog početnog nivoa anksioznosti i ozbiljnih funkcionalnih oštećenja. Ovakav rezultat ide u prilog studijama koje pokazuju da je učinkovitost kognitivno-bihevioralne terapije veća kod osoba koje početno iskazuju visok nivo anksioznosti (Olatunji i sur. 2014).

LITERATURA:

1. Američka Psihijatrijska Udruga (2014), *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje*, 5. izdanje, međunarodna verzija, Naklada Slap, Jastrebarsko.
2. Barlow, David H. (2001), *Clinical Handbook of Psychological Disorders, Third Edition: A Step-by-Step Treatment Manual*, Guilford Publications, New York.
3. Beck, Aaron T., Gary Emery (1985), *Anxiety Disorders and Phobias: A Cognitive Perspective*, Basic Books, New York.
4. Born, Edmund (2008), *Priručnik za prevazilaženje anksioznosti i fobija*, Magona, Novi Sad.
6. Deacon, Brett J., Jonathan S. Abramowitz (2004), "Cognitive and Behavioral Treatments for Anxiety Disorders: A Review of Meta-analytic Findings", *J Clin Psychol* 60, 429-441.
7. Ellis, Albert, Windy Dryden (2002), *Primjena racionalno-emocionalne bihevioralne terapije*, Naklada Slap, Jastrebarsko.
8. Hotujac, Ljubomir i sur. (2006), *Psihijatrija*, Medicinska Naklada, Zagreb.
9. Štrkalj Ivezić, Slađana, Vera Folnegović Šmalc, Ninoslav Mimica (2007), "Dijagnosticiranje anksioznih poremećaja", *Medix*, 13, 56-58.
10. Leahy, Robert L., Stephen J. Holland, Lata K. McGinn (2014), *Planovi tretmana i intervencije za depresiju i anksiozne poremećaje*, Naklada Slap, Jastrebarsko
11. Olatunji, Bunmi O., Brooke Y. Kauffman, Sari Meltzer, Michelle L. Davis, Jasper A. Smits, Mark. B. Powers (2014), "Cognitive-behavioral therapy for hypochondriasis / health anxiety: a meta-analysis of treatment outcome and moderators", *Behav Res Ther*, 58, 65-74.

12. Svjetska zdravstvena organizacija (2012), *Međunarodna klasifikacija bolesti i srodnih zdravstvenih problema*, deseta revizija, svezak 1, drugo izdanje, Medicinska naklada, Zagreb
13. Tovilović, Snežana (2004), *Latentna struktura skale socijalne anksioznosti i relacije između socijalne anksioznosti i iracionalnih uvjerenja*, *Psihologija*, vol. 37, (1), 63-88.
14. Wells, Adrian (1997), *Cognitive therapy of anxiety disorders: A practice manual and conceptual guide*, Wiley, New York
15. Wells, Adrian, Gillian Butler (1997), *Generalized anxiety disorder*, Oxford University Press, Oxford, England.

COGNITIVE BEHAVIORAL MODEL FOR TREATMENT OF GENERALIZED ANXIETY DISORDER

Summary:

Anxiety is a common emotional reaction of today. The main issue that has been present among the persons with anxiety disorder is a danger.

For most people anxiety is a part of everyday life, and as such it has been considered as an adequate response of one's organism. However, anxiety as an inadequate response or an anxiety disorder occurs when its intensity significantly deviates from the one that would respond to situations of either real danger or 'no danger'. Generalized Anxiety Disorder (GAP) is characterized by expressed and unrealistic concern, which lasts for six months or longer with physical symptoms such as: trembling, sweating, insomnia, shortness of breath or choking, chest tightness, heartburn, abdominal discomfort.

The aim of this paper is to show a cognitive behavioral therapeutic approach in the treatment of GAP with intermittent panic attack. This paper describes a plan and course of treatment with appropriate cognitive behavioral techniques in order to alleviate, accept and bear anxiety symptoms of a 26-year-old client. Two measurement instruments were used to check the mental status: Beck Anxiety Inventory (BAI), and Panic Inventory (PI).

Clinical evaluation of the efficacy of treatment has shown a significantly reduced intensity and frequency of anxiety symptoms and panic attacks, which is manifested in both the change of dysfunctional cognitive patterns and efficient daily functioning.

Keywords: anxiety; generalized anxiety disorder; cognitive behavioral therapy

Adresa autora

Authors' address

Lejla Halilović

Udruženje „porSA“ – Porodično savjetovalište Tuzla

porsatuzla@gmail.com

društvene i humanističke studije

ČASOPIS
FILOZOFSKOG
FAKULTETA
UTUZLI

PRIKAZI

Selma Đuliman

GOVOR I ŠUTNJA U NOVIM PRAGMALINGVISTIČKIM
INTERPRETACIJAMA BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI (SABINA BAKŠIĆ,
ALENA ČATOVIĆ, *KNJIŽEVNA BAŠTINA BOSNE I HERCEGOVINE
NA OSMANSKOM TURSKOM JEZIKU: PRAGMATIČKA DIMENZIJA*,
UNIVERZITET U SARAJEVU - ORIJENTALNI INSTITUT, SARAJEVO,
2019.; HALID BULIĆ, *PRAGMATIČKI ASPEKTI ROMANA PONORNICA
SKENDERA KULENOVIĆA*, INSTITUT ZA BOSANSKI JEZIK I
KNJIŽEVNOST, TUZLA, 2018.) 443

Jasmina Đonlagić

POBJEDA KULTURE U PROSTORU GUBITKA (VAHIDIN PRELJEVIĆ,
NAKON IMPERIJE, KDBH "PREPOROD", ZAGREB, 2018.) 449

Amel Suljić

ROMAN I ZNANOST ILI KAKO SE RASPA(DA)LA SLIKA CJELOVITOG
SUBJEKTA I SVIJETA (EDIN POBRIĆ, *ROMAN I MANIRIZMI MODERNE
– ZNAK I ZNANJE*, CENTAR SAMOUPRAVA, SARAJEVO, 2018) 453

UDK 81'33(497.6=163.4*3)

Primljeno: 02. 03. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Selma Đuliman

GOVOR I ŠUTNJA U NOVIM PRAGMLINGVISTIČKIM INTERPRETACIJAMA BOŠNJAČKE KNJIŽEVNOSTI

Sabina Bakšić, Alena Čatović, *Književna baština Bosne i Hercegovine na osmanskome turskom jeziku: pragmatička dimenzija*, Univerzitet u Sarajevu - Orijentalni institut, Sarajevo, 2019.; Halid Bulić, *Pragmatički aspekti romana Ponornica Skendera Kulenovića*, Institut za bosanski jezik i književnost, Tuzla, 2018.

Važnost nedavno objavljenih knjiga *Književna baština Bosne i Hercegovine na osmanskome turskom jeziku: pragmatička dimenzija* autorica Sabine Bakšić i Alene Čatović i *Pragmatički aspekti romana Ponornica Skendera Kulenovića* Halida Bulića ogleda se u dvije povezane tačke: korpus koji je u fokusu pripada bošnjačkoj književnoj tradiciji, a pragmatika, kao lingvistička disciplina koja izučava na koji način kontekst utiče na značenje, u mjeri svoje analitičke raspoloživosti je odjelotvorena na tkivu tog književnog korpusa. Vrijednih knjiga i članaka koji istražuju raznovrsne tekstove naše književnosti iz lingvističkog (pa i pragmatičkog) ugla bilo je i ranije, ali ove dvije knjige su privukle našu pažnju ne samo zbog toga što su se pojavile u vrlo kratkom vremenskom razmaku, nego i zbog toga što različiti autori testiraju mogućnosti iste lingvističke discipline u analizi književnih djela različitih razdoblja i kulturno-povijesnih konteksta.

Studija Sabine Bakšić i Alene Čatović govori o pragmatičkim aspektima poezije na osmanskome turskom jeziku u djelima bosanskohercegovačkih pjesnika. U Uvodu autorice ističu da su odabrale pragmatiku kao sredstvo analize odabranog korpusa iz

razloga što ona „izučava jezik kao sredstvo djelovanja na sagovornika te tako i mijenjanja vanjezičke stvarnosti“ (str. 12). Budući da su određeni stihovi divanske poezije bili direktno upućeni mecenama, autorice smatraju i prirodnim i nužnim da se analizira odnos pjesnik - mecena u kontekstu upravo onog živog jezika kojim se želi postići efekat u stvarnom svijetu – u osmanskome kuturnom prostoru 16., 17., i 18. stoljeća.

Već u uvodnom poglavlju autorice postavljaju pitanje recepcije divanske književnosti u Bosni i Hercegovini, i to ne samo zbog problema razumijevanja teksta starije književnosti iz pozicije savremenog čitatelja (što je, kako navode, problem ne samo u Bosni i Hercegovini, nego i u Turskoj danas), nego i promijenjenog konteksta te poezije. Onaj matični vremenom se izgubio (str. 10). Te činjenice predstavljale su poseban izazov za autorice koje iz ugla turkologinja, lingvistica, književnih teoretičarki i kritičarki, posežu za jednom od najplodotvornijih lingvističkih agendi druge polovine 20. i 21. vijeka.

Bakšić i Čatović najprije u širim okvirima predstavljaju pragmatiku u poglavlju „Pragmatika i historijska pragmatika“ u kojem obrazlažu i vrše odabir teorijskih cjelina za koje smatraju da se trebaju koristiti u analizi, prije svih *teoriju govornih činova* i *teoriju učtivosti*. *Teorija učtivosti* je potrebna kako bi se posmatrale strategije ublažavanja govornih činova, te kako bi se analizirao status govornika i sagovornika (pjesnik - mecena, elitni osmanski krugovi, interpretativna zajednica) (str. 24, 25).

Poglavlje „Divanska književnost u Bosni i Hercegovini“ pruža opći uvid u glavni tok književnosti na orijentalnim jezicima koja je stvarana tokom skoro pola milenija osmanske vladavine našim prostorima. Sastavni dio ovog dijela su i kratke biografije pjesnika za čije su se pjesme u analizi opredijelile: Hasan Zijaija Mostarac, Dervišpaša Bajezidagić, Sulejman Mezakija, Alauddin Sabit Užičanin, Osman Šehdi i Ahmed Hatem Bjelopoljak, kao i prikaz poetskih formi divanske književnosti (*kasida, gazel, mesnevija, kit'a, tarih ili hronogram*).

Centralni metodološko-interpretativni poduhvat u ovoj studiji je povezivanje dva u prvi mah teško spojiva entiteta - pragmatičke interpretacije koja u svojim parametrima može izgledati neprikladna za tumačenje ljepote suptilnog glasa mističkih pjesnika i njihovih riječi koje se uprkos ograničenjima poetske forme rađaju u punoj slobodi pjesničkog duha. Autorice, međutim, uspješno rješavaju taj zadatak i uvode teoriju govornih činova u poglavlju „Govorni činovi u divanskoj poeziji“. U potpunosti svjesne izazova prepoznavanja govornog čina u poetskoj komunikaciji, Bakšić i Čatović ističu nekoliko aspekata bitnih za svoju analizu (str. 51):

- fokusiraju se uglavnom na govorne činove koji sadrže performativni glagol ili neko drugo jezičko sredstvo koje pokazuje njegovu lokuciju
- budući da svaka jezička zajednica stvara vlastiti inventar govornih činova, analiza može sadržavati dijahronijski pristup, ili se pak sinhronijski usmjeriti na opis u jednom periodu - za što su se autorice i opredijelile.

Naredna poglavlja obuhvataju analizu poezije iz ugla osnovne taksonomije govornih činova, kako ih je postavio John Searle (1976), i to tri od pet vrsta govornih činova prema Searleovoj taksonomiji: *ekspresivi*, *direktivi* i *reprezentativi*. Bakšić i Čatović uočavaju da su *ekspresivi* i *direktivi* najviše zastupljeni govorni činovi u divanskoj poeziji, a u njima su sadržani i *komisivi*, kojima se govornik obavezuje na neku radnju. Isto tako, autorice opažaju da *deklarativi* kojima se mijenja vanjezička stvarnost nisu pronađeni jer poezija po prirodi „nije adekvatno mjesto za njihovu realizaciju“ (str. 52), a ovaj vid prepoznavanja i opisa nezamisliv je bez sposobnosti čitalačkog saživljavanja sa pjesničkim tekstom. Kroz dove i molitve, žalbe, humor, samohvale, komplimente i pohvale, zahtjeve i molbe, opise određenih događaja autorice nas uvode u svijet ne samo pragmatičke analize odabranih elemenata poezije, nego i u vlastiti doživljaj pjesnikā, njihovog vremena i poezije.

Na samom kraju, pored obaveznog „Zaključka“, „Sažetka“ i bogate bibliografije, autorice, u nekoj vrsti izlaska na bis poslije uspješno odigrane predstave, donose i dodatak - poglavlje pod nazivom: „Primjeri govornih činova u književnoj baštini Bosne i Hercegovine na osmanskome turskom jeziku“, a koje sadrži posebnu analizu govornih činova kroz odabrane stihove pjesnika po ranije opisanoj taksonomiji

* * *

Naredna lingvistička predstava djelo je Halida Bulića, koji je za pragmalingvističku analizu odabrao (jedini) roman Skendera Kulenovića. I u ovom slučaju autor nam je priredio osjećaj ponovnog čitanja djela. Zapravo, Bulić u odnosu na Bakšić/Čatović kao da je okrenuo pješčani sat: našli smo se u novom vremenu, pred analizom savremenijeg teksta, napisanog na maternjem jeziku, u žanru koji je obilježio evropsko književno novovjekovlje – a to je roman.

U prvom poglavlju Bulić obrazlaže pristup. Njegov najširi okvir je pragmatistika, ali ne nagovještava da će posebnu pažnju usmjeriti na određene pragmatičke teorije, ostavljajući prostor za obuhvatniju perspektivu koja mu se neminovno nameće, uzimajući u obzir vrijeme nastanka teksta, vrijeme analize i vrstu teksta.

U poglavlju „Pragmatička vrijednost naziva životinja i biljaka“, koje kod lingvista vjerovatno odmah budi asocijacije vezane za kognitivnu lingvistiku, Bulić analizira kod Kulenovića prisutne nazive biljaka i životinja iz ugla kognitivne metafore. Pri tome ustrajava na pristupu po kojem je *iskaz* najmanja ostvariva pragmatička jedinica unutar koje se „mogu razlikovati manje pragmatičke jedinice koje se ne mogu ostvarivati samostalno“ (str. 17), što svakako otvara mogućnost da se u analizi jave oni „mikro-oblici“ koji sami za sebe nemaju jak semantički potencijal.

Naredno poglavlje „Citati i reproduciranje gotovih oblika“ uvodi nas u svijet Kulenovićeveg prenošenja iskustva, jer, kako Bulić ističe: „Ljudska kultura kultura je citiranja“ (str. 47). Način na koji autor intertekstualnost prenosi u svijet pragmatistike je zanimljiv jer sasvim uvjerljivo brani tezu da ona odražava pragmatičku kompetenciju i likova i samog pisca, te njihovu kulturu uopće (str. 66). Pri tome, naravno, treba imati u vidu i jedan od osnovnih semantičkih postulata – onaj o finoj razlici između *rečenice* i *iskaza*, gdje tekst, kada se posmatra iz ugla pragmatike, može početi istom rečenicom, ali nikada istim iskazom. Bulić se na ovo polazište oslanja kada posmatra *Ponornicu* u bogatstvu citata koje pisac uvodi svjesno, s ciljem dodatne karakterizacije likova i ovjerodostojenja određenih situacija. Iznimna je Bulićeva sposobnost da takva mjesta prepozna i protumači.

U odlomku „Unutarnja leksikografija“ autor se osvrće na onaj aspekt literarne pragmatike koji podrazumijeva odnos pisca prema čitaocu, odnos koji u smislu izbora riječi može isključivati višak odgovornosti prema ovom potonjem. Naravno, ovdje se mora uzeti u obzir jezička kompetencija samog čitaoca kao i to da u svakom maternjem jeziku postoje i izrazi sa kojima se nikada nećemo susresti, ili oni koje koristimo a ne znamo im značenje (nego se često orijentiramo na kontekst u kojem smo navikli da se oni javljaju). U *Ponornici*, kako Bulić zapaža, mnoštvo je *manje poznatih riječi*, povodom kojih uvodi pojam *interna* ili *unutarnja leksikografija* a kako bi opisao njihovu funkciju u književnom tekstu (str. 70). Šire posmatrano, po srijedi su semantička širenja i sužavanja, te buđenje nekih davno napuštenih izraza koje Bulić sve pomno prati i tumači, ne samo kroz deiktičke elemente vremena i prostora, nego i kroz *apoziciju* koju je kao pragmatičko sredstvo vrlo često izazov smjestiti na pravi način u segmente „iskaznog“ i „rečeničkog“ značenja.

Poglavljje „Imena i imenovanje“ se prirodno nadovezuje na prethodno, a posvećeno je literarnom odjelotvorenju pragmatičkih i stilskih potencijala *antroponima* i *ojkonima*. To su vrhunska sredstva karakterizacije, prenosa suptilnih poruka (poput implikatura), kojima se kroz roman afirmira i narodna tradicija, što, između ostalog, čini bjelodanim i model prenošenja kulturnomemorijskog obrasca u romanu. Bulić

sažima suštinu svoje analize u ovom poglavlju maksimum: ime je *znak* a imenovanje *moć* (str. 111).

U pragmatičkim kao i u semantičkim okvirima problem jezičkih dihotomija je uvijek aktuelan. Analiza binarnih sklopova u cilju razotkrivanja antonimijskih odnosa i 'lakšeg raspoznavanja' Drugog sadržaj je poglavlja „*Mi - oni* i slične dihotomije“. Najviše je prostora posvećeno načinu na koji Kulenović koristi zamjenice kao deiktičke riječi u okviru polarizacije, manipulacije, homogenizacije, itd. Među prisutnim dihotomijama *mi - vi*, *mi - oni*, *mi - on* i *ti - oni* (str. 114) autor primjećuje dominaciju dvije za modernizam karakteristične upotrebe - kada se suprotstavlja pojedinac kolektivu i kolektiv pojedincu. Kulenović pri tome ne pretjeruje se s njihovom upotrebom nego ih koristi u mjeri koja je potrebna za uvjerljivost priče.

Izlet u širu lingvističku analizu je poglavlje „Svijest o jeziku“, gdje se autor bavi Kulenovićevim stavovima prema jeziku koje ispoljava kroz likove romana. Iz današnje perspektive posebno ističe Kulenovićev hrabri istup u potrazi za jezičkim identitetom, kao „eksplicitno imenovanje jezika *bosanskim*, budući da je taj naziv bio zabranjen u službenoj upotrebi tokom završnog perioda austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini, a nije ga bilo ni u javnom diskursu u Jugoslaviji u vrijeme kada je *Ponornica* objavljena - tada je bosanski jezik bio doslovno *pokriven* (sakriven) terminom *srpskohrvatski* ili nekom njegovom varijacijom“ (str. 131).

Sedmo poglavlje „Upotreba strategija pozitivne i negativne učtivosti“ je jedan od lijepih primjera plodotvorne saradnje među lingvistima-savremeniciima u Bosni i Hercegovini, budući da autor, uz već poznate parametre moći u kojima se strategije učtivosti ogledaju, ovdje s razlogom često referira na Sabinu Bakšić i njene pragmalingvističke radove u kojima se ova teorija primjenjuje kao analitičko sredstvo.

Posebnost 8. poglavlja „Pragmatička vrijednost šutnje“ je promatranje šutanja kao pragmatičkog sredstva. Naravno, lingvistički okvir u ovom slučaju je *analiza konverzacije* kao izuzetno bitna komponenta pragmatičkih istraživanja, pri čemu autor u romanu prepoznaje nekoliko tipova šutnje: *šutnju nesnalaženja*, *neznanja*, *poraza*, *šutnju o nesreći* i *šutnju unutaršnjeg previranja* (str. 171).

„Ponornica između dviju carevina“ je poglavlje u kome istraživanje literarne pragmatike polazi od stanovišta Georgea Yulea po kome se djelovanje jezika može posmatrati kroz interpersonalnu, tekstualnu i ideacijsku funkciju (str. 174). Težište analize je na jezičkim modusima predstavljanja carevina i njihovih simbola. Odlika romana u tom pogledu je „*dobro izbalansiran korpus stavova o carevinama*“ (str. 191), čime je Kulenović „zaštutio čitaoca od mogućeg jednostranog tumačenja kompleksnih odnosa u toj historijskoj epohi“ (str. 191).

U zadnjem poglavlju Bulić ističe ulogu navodnih znakova kao pragmatičkih sredstava. Predstavlja ih kao "najsnažnije zaštitnike istine" (str. 193) i analizira kontekstualne aspekte njihove upotrebe, npr. kada govori o mogućim razlozima zašto je Kulenović stavio znakove navoda u primjeru: „(...) još pet stotina godina turska vlast ovdje da je ostala, ovi negdanji patareni govorili bi ‘bosanski’“ (str. 196)

Na kraju šetnje pragmalingvističkim putevima kojima su nas povelili Bakšić, Čatović i Bulić ističemo njihovu sposobnost interpretacije teksta koja objedinjuje uloge književnih historičara, kritičara i lingvista. Njihov doživljaj književna djela pranja uz pragmatičku lingvističku teoriju tako da analitički uvidi stvaraju dojam potpuno prirodnog i poželjnog „preklapanja“. Zahvaljujući nekonzervativnom, ali i metodološki čvrstom pristupu, dobili smo priliku da bosanskohercegovačku književnu tradiciju sagledamo iz dva ugla pragmatike - kroz različite historijske periode i različite književne žanrove.

Adresa autora
Authors' address
Selma Đuliman
Univerzitet u Sarajevu
Filozofski fakultet
selma.djuliman@gmail.com

UDK 821(497.6).09-95 V. Preljević

Primljeno: 01. 04. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Jasmina Đonlagić Smailbegović

POBJEDA KULTURE U PROSTORU GUBITNIKA

**Vahidin Preljević, *Nakon imperije, KDBH "Preporod"*,
Zagreb, 2018.**

*Čuo sam da je Austrija anektirala Bosnu. A zašto
i ne bi? Neka bude sve na okupu kad jednom sve
prestane postojati.*

Karl Kraus, *Apokalypse*

Knjiga *Nakon Imperije* velik je i značajan poduhvat posvećen širokoj kulturološko-književnoj temi ukorijenjenosti naslijeđa Austro-Ugarske u bosanskohercegovačkom biću. Autor, profesor Vahidin Preljević, dobitnik je mnogobrojnih priznanja za istaknuta dostignuća u naučnom radu pri čemu treba posebno istaći *Počasni križ za nauku i umjetnost* Republike Austrije. Zaslužio ga je nizom velikih nučnih projekata i obimnih publikacija koje u fokus stavljaju upravo povezivanje bosanskohercegovačkog i austrijskog kulturnog naslijeđa i otkrivaju široka prostranstva u vezama između dvaju kultura.

Obilježavanjem stogodišnjice od početka Prvog svjetska rata 2014. godine u žižu interesovanja istraživačkih poduhvata prispjela su propitivanja poznatih i uvriježenih naučnih svatanja, diskursa, interpretacija i narativa u kontekstu austrougarske vladavine na prostorima Balkana. Kritičkim promišljanjima nastoji se produbiti spoznaja o odnosu između Imperije i Bosne i Hercegovine kao anektirane provincije, s posebnim akcentom na proces kulturalne razmjene koji je odigrao značajnu ulogu u formiranju bosanskohercegovačkih identitetâ. Austro-Ugarska je svojim snažnim

djelovanjem u svim sferama društvenog života ostavila pečat i ucrtala pravac kojim je bosanskohercegovačko društvo velikim dijelom i nakon raspada Carevine nastojalo da kroči, a sjenke, valeri i svjetla koje baca i stotine godina poslije svjedoče da je kulturno nasljeđe Habsburške monarhije itekako živo u bosanskohercegovačkom biću.

Vahidin Preljević u svojoj novoj knjizi raščlanjuje procese u književnosti i kulturi pokrenute u periodu austrougarske uprave, koji su s jedne strane bili motivirani težnjom ka modernizaciji i osavremenjivanjem, a s druge strane neki od njih štaviše bili revolucionarno nastrojani spram austrougarske imperijalne prakse. Iscrtavanjem paralelnih slika o zbivanjima u raznim centrima Monarhije autor nastoji dati širu sliku kompleksnosti zbivanja u okviru nekadašnjih granica “habsburškog kompleksa”, te u izvjesnoj mjeri revalorizirati ili naknadno učitati značenja historijskim zbivanjima. Poetiku Musilovog romana *Čovjek bez svojstva* Preljević nastoji iščitati kao metakomentar spomenutih zbivanja, riječju, metapovijesni roman *koji ispituje svoje vlastite granice, svoj povijesni kontekst, ali i sam smisao povijesti, odnosno bolje rečeno: smisao koji mi dajemo povijesnom toku* (str. 22). Musilov satirički prikaz portage za velikom idejom Habsburške monarhije na najbolji način oslikava karakter povezanosti provincija unutar Imperije, te artikuliše *dramu pripadanja* koja se zaoštava u trenutku raspada imperijalnog konglomerata. Musilovo poimanje identiteta se esencijalistički naslanja *na teorem o sudbinskoj pripadnosti koja u sebi ima neku suštinu, iz koje se, po logici stvari razvija put prema tačno određenom cilju, odn. Musilovim rječnikom kazano, prema imaginarnom potpunom samoostvarenju jednog karaktera, a to znači prema potiskivanju, podređivanju ili poništavanju svih drugih svojstava, koja se pored jedinog istinitog, sad proglašavaju lažnim* (str. 34). A takav je koncept identiteta jedino moguć na osnovu iskustava i nasljeđa Monarhije. Preljević nastoji predstaviti u kojoj mjeri se spomenuti okvir javlja i kod drugih književnika čiji se rad oslanja na *habsburški mit kao kulturni model u kojem je moguće pomirenje poretka i diverziteta, slobode i reda, individualnosti i pripadanja* (str. 35). Za autora, kako vidimo, postkolonijalna perspektiva je pretpostavka razumijevanja impulsa i imperijalne strukture književnosti, kao i kolonijalnog karaktera Drugog, štaviše, ona je nezaobilazan alat u komparativnom proučavanju književnosti na prostorima nekadašnje Austro-Ugarske Monarhije.

Autor posebno naglašava da i bosanskohercegovačku književnost nije moguće proučavati izolovano, izvan previranja unutar Imperije i njenih kasnijih tekovina, već naprotiv, razvoj moderne bosanskohercegovačke književnosti je upravo rezultat uključenosti Bosne i Hercegovine u interliterarnu zajednicu koja je odigrala ključnu

ulogu u procesu emancipacije pisane riječi i pripajanja na aktuelne tokove književnog Zapada. Nastanak kulturne i književne elite po zapadnim uzusima bio je pretpostavka za stvaranje estetske autonomije, ali i za one tendencije unutar kojih književnost biva upotrijebljena kao kulturno-političko sredstvo u borbi za nacionalnu emancipaciju: *... jer u nedostatku političke moći kultura, a posebno jezik i književnost, postaju najvažnija poprišta (anti)kolonijalne oslobodilačke borbe. Fantazma tuđinske vlasti, koja neprestano ugrožava i guši dragocjene osobine narodne duše, postaje motor mita o oslobađanju, koje (...) ujedno predstavlja i ponovno osvajanje prostora moći. Izgon stranog iz prostora izranjavanog tijela narodnog postaje najvažniji incentive predstojeće borbe za slobodu* (str. 83). Tako Preljević antiimperijalnu retoriku i djelovanje intelektualnog kruga bliskog sarajevskim atentatorima vidi kao kontinuitet (anti)kolonijalne diskurzivne tradicije začete u djelima Friedrich Schillera, uz kritičku rezervu prema potonjoj zloupotrebi Schillera pri čemu potencira Vladimira Dedijera i njegovu studiju o Schillerovoj ‘poveznici’ s atentatom, u kojoj je srpski historičar pokazao sklonost ka konfabulaciji i učitavanju: *Šilerove ideje o romantičkim pobudama za ubistvo tiranina, izražene u Viljemu Telu, bile su*, pisao je Dedijer, *neka vrsta biblije za mladobosance. Kod mrtvog Žerajića policija je našla beležnicu punu citata iz Šilera*. (str. 88)

U kontekstu *Habsburške Bosne* autor nastoji što je moguće jasnije obuhvatiti i raščlaniti kompleksne odnose koji su vladali na bosanskohercegovačkom prostoru u periodu od 1878. do 1914. godine. Raščlamba pri tome ide u dva pravca. Prvi, koji oslikava *imaginarnu poziciju Bosne u narativima austrijske književnosti koja se mijenjala od krute polukolonijalne paradigme civiliziranja prema paradigmi heterogenosti, izraženoj u Hofmannsthalovoj sintagmi ‘naši muslimani’* i drugi pravac obilježen snovima o oslobođenju naroda od okova imperije (str. 119). Hofmannsthal zauzima centralno mjesto u Preljevićevu razumijevanju poetike (post)imperijalnog doba, budući da opus ovoga pisca oslikava duboku isprepletenost književne estetike i refleksija o kulturi i identitetu unutar habsburške imperijalne konstelacije, a što se može pratiti od Hofmannsthalovih književnih početaka, preko esteticističkih eseja o književnoj dekadenciji do zaokreta prema socijalnim temama u okviru drame. Habsburški kompleks autor prati i u poetici Josepha Rotha, naglašavajući da je i kod njega *riječ o specifičnom postimperijalnom kulturno(historijsko)m mitu, odnosno o sklopu narativa, slika i figura u kojima prednacionalističko doba, odnosno prostor na koji se mit referira, biva predstavljen kao utopija inkluzivnog koncepta pripadanja, u kojem (...) pripadnost Austriji nekog subjekta može značiti da ostaje Nijemac i ostaje Jevrej (...)*(str. 183). Roth će, poput Hofmannsthala, u svom književnom opusu

još dugi niz godina razvijati sopstvenu verziju spomenutog mita, a koji će na sličan način biti oblikovan i oživljen unutar Praškog kruga i postimperijalne praške književnosti koja se također dala u potragu za kulturnim i političkim identitetom.

Varijacija Habsburškog mita za Preljevića je i ono što se označava pojmom srednjoevropska poetika kulture a vezuje se za *imaginarni srednjeevropski kulturni prostor (...) fluidni međuprostor neprestanog preplitanja različitosti (...)*. U skladu s tim srednjoevropski čovjek je imaginarna figura nastala u okviru imperijalne konfiguracije, ali figura koja je naučila da mijenja političke okvire i da *zaspi u jednoj i budi se u drugoj državi ili drugom poretku* (str. 257). Stoga je i prostor njegovog djelovanja na ruševinama nekadašnje imperije, ma koliko djelovao kao prostor gubitnika, ispunjen mnoštvom kulturnih formi koji se i dalje rađaju, žive i djeluju.

Adresa autora

Authors' address

Jasmina Đonlagić Smailbegović

Univerzitet u Tuzli

Filozofski fakultet

j.djonlagic@gmail.com

UDK 821(497.6).09-95 E. Pobrić

Primljeno: 30. 03. 2019.

Stručni rad

Professional paper

Amel Suljić

ROMAN I ZNANOST ILI KAKO SE RASPA(DA)LA SLIKA CJELOVITOG SUBJEKTA I SVIJETA

**Edin Pobrić, *Roman i manirizmi moderne - znak i znanje*, Centar
Samouprava, Sarajevo, 2018.**

Knjiga Edina Pabrića *Roman i manirizmi moderne* rezultat je višegodišnjeg autorovog uporednog istraživanja dosega i uloge romaneskne i naučne interpretacije pojavne stvarnosti. U analizi koja je pokazala koliko su ova dva pogleda, *nauke i književnosti, identična, a koliko se razlikuju* (str. 11) Pabrić početak moderne epohe, u načnom smislu, vezuje za pojavu Francisa Bacona i njegovo djelo *Novi organon*, a u književnosti za Miguela de Cervantesa. Već od toga vremena svjedoci smo različitih pristupa: književnost se, za razliku od nauke koja se zatvara u deduktivne modele objašnjavanja pojavne stvarnosti, otvara na način da istina postaje dio nje same dok nauka, filozofija, historija „*istinu*“ *uočavaju izvan sebe samih* (str. 21). Od Cervantesa roman odbacuje ideju cjelovitog subjekta i svijeta koji je moguće uvijek logički spoznavati kao konzistentnu cjelinu, uvodeći ideju o nepostojanom subjektu i svijetu koji se može pojmiti samo u fragmentima.

U poglavlju *Mogući svjetovi i znanje* Pabrić naglašava bitnu razliku filozofske kantovske misli, koja se bazira na dihotomiji mogućih i realiziranih svjetova, za razliku od romana koji ta dva svijeta *suočava* stvarajući od oba jedan novi (koji jeste fikcija!) kroz proces u kome se propituje pojavna stvarnost i izgrađuje misao romana. Zadatak romana je, dakle, i saznajni, a ne čisto estetski, kako ističe Pabrić: *Roman*

koji ne otkriva dotad nepoznati dio postojanja nije moralan. U tom smislu, čini se, saznanje je jedini moral romana (str. 22).

U poglavlju *Moderni roman i moderna* analiziraju se odnosi modernizma kao književnog pravca i modernog romana koji kod Pabrića obuhvata romane od Cervantesa do postmodernizma (analogno tome je uokvirena i vremenska odrednica moderne epohe). Tezu o svijetu koji se ukazuje u fragmentima, određen individualnom percepcijom pojavne stvarnosti, Pabrić proteže od Cervantesovog *Don Kihota* kome se svijet nije ukazao kao cjelina, nego kao fragmentarni nered, nije se suočio s jednom neprikosnovenom istinom nego je ugledao svijet koji se razvodnio na niz malih istina (str. 27), sve do književnosti 20-tog stoljeća koja odbacuje isповijedno-hroničarski model pripovijedanja i uvodi kritički dijalog sa stvarnošću.

Poglavlje *Historija, roman i znanje* svojevrsna je dekonstrukcija dosega narativizirane historije koja sukcesiju povijesti uklapa u *idelne* rekonstrukcije: *Što se više izučava neki period, postaje sve teže objasniti zašto su se stvari i događaji odigrali baš tako kako su se odigrali, a ne, s obzirom na razvojnu logiku, drugačije* (str. 31). Zahvaljujući tom apstrakcionizmu historije nesvrshodna postaje i potraga za korijenima identiteta, koja se uvijek svede na iluziju kontinuiteta i veličanje 'slavne prošlosti', čime historija pokušava biti ne narativ o prošlosti već sastavni dio sadašnjosti. Za razliku od historije, moderni roman, i kada traga za korijenima identiteta, čini to iz potrebe *da ga sa strašću rastvori* (str. 33). U modernom romanu historija je postavljena na stepen individualnih i konkretnih sudbina.

Na narednim stranicama ovog poglavlja Pabrić će, na primjerima romanesknog opusa Dostojevskog, propitivati odnos između filozofije i modernog romana. Dostojevskog književni kritičari vrlo često povezuju sa filozofijama Kierkegaarda, Hegela, Kanta, Nietzschea, što su za Pabrića često nasilno ostvarene veze. Primjerice, kod Nietzschea je ego osnov funkcionisanja njegovog *natčovjeka* dok je kod Dostojevskog ego uzrok tragičnih sudbina njegovih junaka. Pojam *apsolutne slobode* kod Dostojevskog se ogleda u činjenici da Raskolnikov može počiniti zločin ali se ne može nositi sa etičko-psihološkim posljedicama. *Dostojevski na taj način pokazuje kako se ideja, koja može biti nosilac nekog cjelovitog filozofskog sistema, teško može „prebaciti“ u sam život u kome bi igrala ulogu njegovog cjelovitog neupitnog svojstva* (str. 42). Slično je i sa Kantovim racionalizmom i moralom koji se kod Dostojevskog ironizira. Čista ideja naprosto ne funkcioniše u svijetu koji je uvijek polifoničan.

Poglavlje *Kriza moderne* fokusirano je na dvije krize moderne epohe koje su, paradoksalno, nastale iz *„viška znanja“ koje je, očito, vodilo neznanju* (str. 66). Prva se desila u 17. stoljeću s periodom manirizma a pokrenula ju je Kopernikova

revolucija koja je izbacila čovjeka iz centra svemira. Uporedo, mnogobrojni ratovi i političke krize doprinijeli su promjeni čovjekova viđenja svijeta – *kosmos nije stvoren po ljudskoj mjeri, čovjek nit je njegov tvorac, niti mu je gospodar* (str. 66). Tu krizu poput seizmografa je predstavila umjetnost, na primjer Direrova slika *Melanholija* u kojoj se *melanholični temperament isprepliće sa geometrijom* (str. 66). Čitava epoha odbacuje harmonijsku sliku svijeta, u umjetnosti dolazi do „izvrtanja“ *figura, naročito u obliku slova S koje se više ne upisuje u geometrijske krugove ili kvadrate*“ (str. 67), na sceni su jezičke igre, osporena je Paltonova povezanost između ljepote i dobrote. Seizmograf krize je i veliki Shakespeare kada piše prvu dramu u povijesti koja u svojoj strukturi nema motiviran zločin – *Otelo*. Druga kriza desila se u 20. stoljeću a prouzročila ju je ekspanzija nauke, zajedno sa užasima dva svjetska rata. U nauci dolazi do otkrića elementarnih čestica, *odbacivanja shvatanja o nedjeljivosti atoma, teorije relativnosti, otkrića kvantne mehanike* (str. 69) – što podriva naučnu viziju svijeta koja je u 19. stoljeću funkcionisala na modelu kauzalnosti. Od 20. stoljeća i u modernom romanu dolazi do sličnih promjena: odbacuje se biografizam i biografsko-historijsko vrijeme: *“modernističko vrijeme“ jeste u stvari pjesničko, lirsko vrijeme koje nije uopšte vrijeme pravca, nego vrijeme trenutka koje se rasprskava na sve strane, izgrađujući se na osnovu poetskih sredstava svakog pjesnika ponaosob* (str. 71). Psihologija gubi primat u tumačenju pojavne stvarnosti i razvoja likova, umjesto kauzalnosti prisutan je model kontigencije, umjesto jednoznačnosti na sceni je polifonija značenja. Jezički znak gubi svoju vezu sa označenim što i jeste pretpostavka za rečenu značenjsku polifoniju: *Tekst se, deridijanski rečeno, ne miri sa jednim kontekstom kao svojom konačnom istinom, nego poseže za kontekstom koji je odsutan (uvijek se može zamisliti još jedan okvir konteksta)* (str. 78). Kriza kao konstitutivno obilježje postmoderne je samo nastavak krize u moderni, s tim da su filozofi i pisci postmoderne uspjeli dijagnosticirati tu krizu. Ključno pitanje koje s tim u vezi Pabrić postavlja, i u nastavku knjige pokušava odgovoriti na njega, jeste – da li je književnost postmodernizma uspjela izaći iz sfere same dijagnoze stanja moderne i izgraditi funkcionalnu poetiku ili je, ipak, njen roman samo postao plošna slika stanja u kome živimo? (str. 82).

U poglavlju *Manirizmi moderne – otok prethodnog dana* Pabrić, na primjerima iz Ecovog romana, detaljnije analizira probleme prethodnog poglavlja: karakteristike postmodernističkog diskursa i njegove slike krize u moderni. Fokusirajući se na Ecov pojam simpatije kao model koji podrazumijeva dovođenje u vezu raznorodnih pojava, pri čemu nije po srijedi proces metaforičkog amalgamiranja već svaki entitet čuva svoju individualnost, svoj pečat razlike, Pabrić komparira različite diskurse, kao što

su npr. diskurs Biblije i nauke s ciljem da pokaže kako su sve to *istinski jezici svijeta* (str. 92). Pri tom je fikcija, a ne mimeza, ta koja indeksira moguće svjetove posredstvom modela simpatije, sličnosti, i u koju je empirija uklopljena ali i produbljena, slivena u jednu novu stvarnost. Realnost i fikcija tako postaju relativni pojmovi, zavisni od tumačenja, pa, sukladno tome, dolazi i do erozije kredibiliteta historije kao nauke koja može na objektivnan način pružiti istinu. Na istome tragu, u zadnjem međupoglavlju ovoga dijela knjige - *Golubica boje naranče*, Pabrić zaključuje analizu pasažom o značenju privida, dakle o postmodernoj varljivosti značenja i istine. Umijeće je zapravo izabrati onaj *pravi, istinski privid ispod svih onih lažnih* (str. 121), jer viđenje zavisi od Sunca, od spoljnih efekata, tako da golubica prvotno postaje srebrenkasta dok leti ka suncu, ali dužim promatranjem ta se boja mijenja i postaje boja naranče, njena skrivena datost.

U zadnjem poglavlju *Manirizmi moderne u modernizmu* autor se bavi modernističkim romanom. Polazište i šlagvort su mu Cézanneove *Velike kupačice* koje ruše sve do tad poznate kanone slikarstva zasnovane na kartezijanskom umu. Odustajući od kopiranja stvarnosti on u svoje slikarstvo uvodi kontemplaciju, tri dimenzije prostora u koje se uklapa četvrta dimenzija vremena, koje nije obično vanjsko vrijeme - *to vrijeme je vrijeme ljudske percepcije, koja govori o složenosti ljudskog uma u procesuiranju pojavne stvarnosti koja se sada pojavljuje kroz fragmentarnost a ne cjelinu* (str. 123). Cézanneovo slikarstvo u cjelini je pokazalo na koji način naš um funkcioniše: sve što vidimo stvara se u mozgu, mozak mora iz bezoblične mase da konstruiše pojavnu stvarnost, što će neurologija kao naučna disciplina tek godinama kasnije potvrditi. *Slika je ono što jeste, ne zbog boje ili svjetla, nego zbog načina na koji fukcionira naš um* (str. 124). Poput vida, kako zapaža Pabrić, i naše ja je između stvarnosti i fikcije, promjenjiva kategorija. Prva je to uočila i predstavila u svojoj prozi Virginia Woolf. Zahvaljujući njoj književnost postaje jedno od centralnih poprišta na kojima se dovodi *u pitanje tradicionalno humanističko uvjerenje o stabilnosti i nepromjenjivosti ljudskog subjekta* (str. 127).

U ostatku knjige Pabrić se manirizmima u modernizmu bavi na primjerima Proustovih romana. Romaneksní opus Marcela Prousta odlikuje se odmakom od realizma ka impresionizmu, na fonu ukupne socio-kulturalne i umjetničke klime, navlastito pronalaska fotografije koja je jedan od agensa transfera interesa sa mimetičkog na unutrašnji plan ljudske psihe. Prustovi romani više ne slijede jednolinijski karakter romana 19. stoljeća, vrijeme se shvata kao istodobno supostojanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. *Proust ne ukida sadašnjost u ime prošlosti, nego ukida prošlost i budućnost u ime sadašnjosti, jer se istinski život nalazi*

u sjećanju koje ne može biti nigdje drugdje nego u samoj ishodišnoj tački „sada“ (str. 134). Oslanjajući se na Bergsonovo učenje u o vremenu kao o prostoru Pabrić ističe da, ako je Swannovo slušanje sonate učinilo da muzika upravlja sviješću i kreira novi stvarni svijet (str. 138) ili, ako je Prustov junak uz pomoć šalice čaja i kolačića madellaine prizvao prošli prostor i vrijeme Combraya, onda su ove tvrdnje odista tačne. Štaviše, jedino su afektivna sjećanja, stimulirana okusom i mirisom, pouzdana i daju cjelovitu sliku prošlosti. Kada se u proces sjećanja uključi i mišljenje onda je to sjećanje daleko slabijeg intenziteta i nepouzđano, jer je sklonu izmjenama. Neuroznanost je mnogo godina kasnije dosita utvrdila da su osjeti mirisa i okusa, jedini neposredno povezani sa hipokampusom, centrom za dugoročno pamćenje u mozgu (str. 142) i kao takvi su neizbrisivi, dok se sva ostala sjećanja primljena posredstvom čula sluha, vida, dodira procesuiraju preko talamusa koji jeste ishodište jezika i svijesti (str. 142) te samim tim su daleko manje učinkovita i trajna. Pabrić zaključuje ovo poglavlje, ali i svoju knjigu, ponovnim vraćanjem na modernističku polifoniju, tvrdeći da kod Prousta, kao i kod Virginije Woolf ne postoji cjelovit subjekt već se ja konstituirao kao ja unutrašnje i ja vanjsko. Vanjsko je površno ja, dok je unutrašnje ja jedino koje omogućava čisto trajanje – simultanost vremena.

Adresa autora

Authors' address

Amel Suljić

Tuzla

suljic_amel@yahoo.com

UPUTSTVO ZA AUTORE

DHS – *Društvene i humanističke studije* časopis je Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. U časopisu se objavljuju radovi iz društvenih i humanističkih nauka. Radovi mogu imati do 30.000 znakova, bez bjelina. Objavljuju se samo ranije neobjavljeni radovi koji dobiju dvije pozitivne recenzije. Radovi se kategoriziraju. Časopis nije u mogućnosti isplaćivati autorske honorare pa se samim slanjem rada u časopis autori odriču autorskog honorara, a ujedno daju saglasnost za objavljivanje sažetka ili cijeloga svoga rada na internet stranici časopisa i u bazama podataka u koje će časopis biti uključen. Časopis izlazi dvaput godišnje i besplatan je.

Radove treba slati e-mailom na: nir.ff@untz.ba.

Radovi se šalju u standardnom formatu A4 (Times New Roman, veličina slova 12, prored 1,5). Bilješke treba da budu na dnu stranice. Rukopis treba urediti i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: i e-mail autora, a za autore bez zaposlenja samo mjesto stanovanja i e-mail;

1. stranica: naslov, podnaslov, ključne riječi i sažetak na jeziku kojim je rad pisan (odnosi se na rasprave i članke);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na engleskom jeziku. Ako je tekst pisan na engleskom jeziku, na kraju teksta treba dodati naslov teksta i sažetak na bosanskom jeziku.

Popis izvora i literature počinje na novoj stranici.

Na kraju rada treba dodati sve posebne dijelove koji nisu mogli biti uvršteni u tekst (crteži, tablice, slike i sl.).

Ako se u radu numeriraju odjeljci, treba nastojati da se koriste najviše tri nivoa. Nivoje treba označavati arapskim brojevima (1. / 1.1. / 1.1.1.) i za različite nivoje treba upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times New Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Prije novog odjeljka s naslovom treba ostaviti dva prazna retka, a između naslova i odjeljka po jedan prazan redak.

Podaci o autoru citiranog teksta pišu se u zagradama a sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te broja stranice nakon dvotačke i bjeline, npr.: (Matthews 1982: 23). Ako broj stranice nije značajan, navodi se samo prezime autora i godina objavljivanja rada (Matthews 1982).

Kraći citati počinju i završavaju se navodnicima, a duži citati oblikuju se kao poseban odjeljak – odvajaju se praznim redom od prethodnog dijela teksta, pišu se uvučeno, bez navodnika, kurzivom i veličinom slova 10.

Kad se u radu navode primjeri koji se normalno ne uklapaju u rečenicu, oni se označavaju arapskim brojkama u zagradama i odvajaju od glavnog teksta praznim redom.

Ako je primjere potrebno grupirati, oni se mogu označavati brojkom i malim slovima, npr.: (1), (1a), (1b), (1c) itd.

Na posebnoj stranici na kraju teksta navodi se naslov **Literatura** a ispod naslova navodi se korišćena literatura

Bibliografske jedinice navode se abecednim redom prema prezimenima autora. Svaka bibliografska jedinica piše se u zasebnom odjeljku a drugi i svaki naredni red je uvučen. Između bibliografskih jedinica nema praznih redova. Radovi istog autora redaju se hronološki – od ranijih radova prema novijim. Ako autor ima više radova objavljenih u jednoj godini, oni se obilježavaju malim slovima, npr.: 2010a, 2010b, 2010c itd.

Ako se u radu navodi više od jednog članka iz iste knjige, onda tu knjigu treba navesti kao posebnu bibliografsku jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicima za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora u bibliografskim jedinicama treba pisati u cijelosti.

Svaka bibliografska jedinica treba biti napisana tako da ima sve sljedeće elemente, redosljed i interpunkciju:

- prezime prvog autora, ime, ime i prezime drugih autora (odvojeni zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja napisana u zagradi nakon koje slijedi zarez;
- naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja dvotačka;
- uz članke u časopisima navodi se ime časopisa, godište i broj, zatim zarez i

nakon zarez a brojevi stranica početka i kraja članka;

- uz članke u knjigama navodi se prezime i ime urednika, nakon zarez a skraćenica ur., potom naslov knjige iza koga slijedi zarez i nakon zarez a broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije po potrebi se navodi izdanje, niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- ako neka publikacija ima dva ili više izdavača, onda se između podataka o izdavačima stavlja pravopisni znak tačka-zarez;
- naslove knjiga i nazive časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba obilježavati navodnim znacima.

Primjeri:

Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 6. izdanje, Svjetlost, Sarajevo

O'Grady, William, Michael Dobrovolsky, Mark Aronoff (1993), *Contemporary Linguistics: An Introduction*, Second Edition, St. Martin's Press, New York

Tošović, Branko, Arno Wonisch, ur. (2009), *Bošnjački pogledi na odnose između bosanskog, hrvatskog i srpskog jezika*, Institut für Slawistik der Karl-Franzens-Universität Graz, Graz; Institut za jezik Sarajevo, Sarajevo

Šator, Muhamed (2008), "Jezička politika u vrijeme Austro-Ugarske", *Bosanski jezik* 5, 103–131.

Vajzović, Hanka (2005), "Alhamijado književnost", u: Svein Monnesland, ur., *Jezik u Bosni i Hercegovini*, 175–215, Institut za jezik u Sarajevu, Sarajevo; Institut za istočnoevropske i orijentalne studije, Oslo

